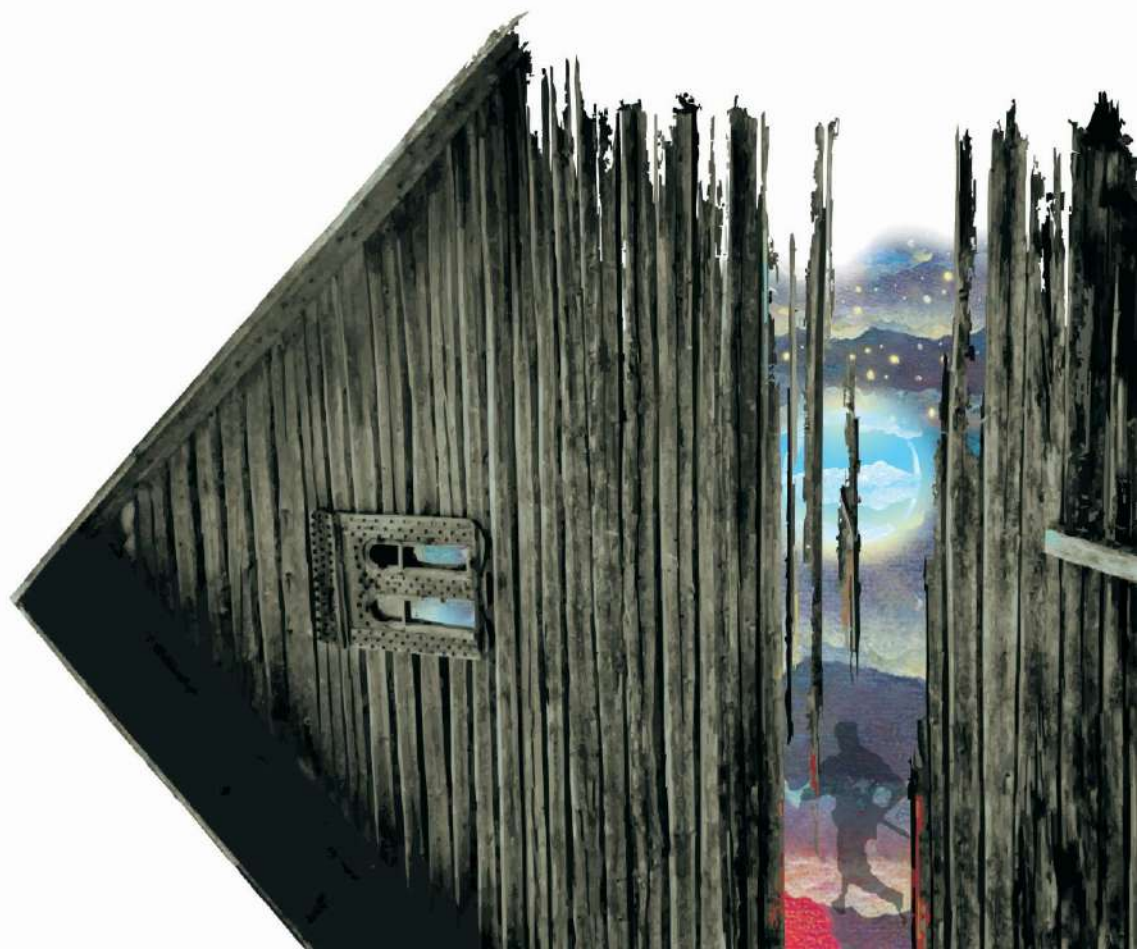

GENOCIDAS

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2012 2(32)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2012 2(32)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2012

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius
dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)
BRONIUS MAKĀUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)
HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)
SAULIUS A. SUŽIEDĒLIS (Milersvilio universitetas, JAV)
JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)
LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Alfредas Rukšėnas

- Lietuvos gyventojų stojimo į Kauno savisaugos batalionus
1941 m. vasarą ir rudenį motyvai7
- The Motives of Lithuanian Inhabitants to Enrol in Kaunas Self-defence Battalions
in Summer and Autumn 1941.....31

Tomasz Balbus

- Armijos Krajovos Vilniaus apygardos partizanų brigadų veikla32
- The Activity of Army Krajova Vilnius District Partisan Brigades45

Dainius Noreika

- Nuo Lietuvos šaulių iki miško brolių: lokalsios ginkluotos struktūros
raidos tyrimas47
- From Lithuanian Riflemen to Forest Brothers: Research on the Development
of the Local Military Structure73

Juozas Banionis

- Nuo Belgrado iki Madrido konferencijos74
- From Belgrade to Madrid Conferences106

Saulius Grybkauskas

- Stagnacinio laikotarpio lietuvių nomenklatūra sovietinio „generalgubernatoriaus“
akimis: Petro Griškevičiaus skyrimo kolizija107
- The Lithuanian Nomenklatura of the Period of Stagnation in the Eyes of the Soviet
“Governor General”: the Clash during the Appointment of Petras Griškevičius123

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Stanislovas Buchaveckas

Jonas Ženauskas – 1940–1941 m. sovietų kalinys, 1941 m. Birželio sukilimo dalyvis,
žydų gelbėtojas.....125

Jonas Ženauskas – Soviet Prisoner of 1940–1941, Member of the July
Uprising of 1941, Rescuer of Jews139

ATMINTIS – MEMORY

Antanas Ragavičius

Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelis140

Aleksandras Vitkus, Chaimas Bargmanas

1941 m. Raseinių holokausto byla152

RECENZIJOS – REVIEWS167

KRONIKA – CRONICALS177

KNYGOS – BOOKS210

ATMINTINOS DATOS – MEMORABLE DATES215

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS222

Alfredas Rukšėnas

Lietuvos gyventojų stojimo į Kauno savisaugos batalionus 1941 m. vasarą ir rudenį motyvai

Tyrimo objektas – vokiečių okupacijos laikotarpio (1941–1944 m.) Kauno savisaugos batalionų karių biografiniai duomenys. Tikslas – remiantis biografiniais, kitais archyviniais duomenimis, istorikų darbais, istoriniams tyrimams keliamais reikalavimais atsakyti į klausimą, kokios buvo lietuvių stojimo į Kauno tautinio darbo apsaugos, 1-ąjį ir 2-ąjį pagalbinės policijos tarnybos batalionus priežastys, t. y. motyvai.

IVADAS

Vokiečių okupacija (1941–1944 m.) – vienas dramatiškiausių Lietuvos istorijos laikotarpių, kai lietuvių laisvės siekiai koegzistavo kartu su kolaboravimu, su nacių okupacinės valdžios inicijuotu žydų, kitų asmenų grupių persekiojimu ir naikinimu, kolonizacija, ekonominiu krašto išnaudojimu, germanizacija ir kitais reiškiniais. Tuo metu Lietuvoje genocido aukomis tapo apie 200 tūkst. žydų, už kurių žūtį atsakomybė tenka tiek vokiečių okupacinės valdžios įstaigoms, tiek lietuviškoms visuomeninėms struktūroms, t. y. per 1941 m. Birželio sukilimą ir po jo

atsikūrusių įvairaus lygio lietuvių valdžios įstaigų pareigūnams, lietuvių savisaugos batalionams ir pagalbinei policijai. Lietuviškos struktūros buvo subordinuotos vokiečių karinės administracijos, civilinės valdžios, vokiečių saugumo policijos ir SD Lietuvoje, kitoms įstaigoms. Žydų, kitų asmenų grupių žudynes galima vertinti kaip vokiškų ir lietuviškų struktūrų sąveikos padarinį.

Lietuvių stojimo į savisaugos batalionus motyvai iki šiol nebuvo kiek plačiau tyrinėti. Negausių žinių apie tai yra sovietinės Lietuvos istorikų darbuose. Istorikų Jakovo Vico¹ ir Petro Kežinaičio² darbams būdinga, kad jų autoriai neigia patriotines nuostatas kaip vieną iš lietuvių stojimo į karines-policines formuotes motyvų. Jie tvirtina, kad patriotizmu buvo dangstomas siekis patenkinti savanaudiškus klasinius interesus. Sovietmečio istorikams savo atsiminimuose oponuoja išeivijos lietuviai. Stasys Raštikis³ ir Jonas Abraitis⁴ teigia, kad lietuviai stojo į batalionus, nes mylėjo Lietuvą ir manė, jog lietuvių savisaugos daliniai ateityje taps atkuriamos Lietuvos kariuomenės branduoliu. Tokį atsiminimų autorių supratimą perėmė ir dalis nepriklausomos Lietuvos istorikų.

Antai istorikas Rimantas Zizas teigia, kad vienas iš veiksnių, lėmusių savisaugos batalionų atsiradimą, buvo per visą vokiečių okupacijos laikotarpį išlikusi gyva Lietuvos valstybingumo, kartu ir lietuviškų karinių pajėgų, sudarytų kompromiso su okupantu būdu, atkūrimo idėja. Į karines-policines formuotes stota siekiant kovoti prieš bolševikus⁵. Istorikas Martinas Deanas tvirtina, kad lietuviai į karines-policines formuotes stoji vedami antikomunizmo ir lietuviško nacionalizmo⁶. Kai kurių autorių manymu, lietuviai taip elgėsi siekdami išvengti karo belaisvių likimo ar nenorėdami būti išvežti priverstinių darbų į Vokietiją; be to, už tarnybą batalionuose buvo mokamas atlyginimas, kariai aprūpinami maistu ir drabužiais⁷. Sovietinės Lietuvos, nepriklausomos Lietuvos ir užsienio istorikų darbuose stojimo į savisaugos dalinius motyvai nėra išskirti kaip atskiro istorinio mokslinio tyrimo tema, todėl jų darbuose pateiktas žinias šiuo klausimu galima vertinti labiau kaip patikimas hipotezes, kurių teisingumą dar reikia pagrįsti.

Straipsniu mėginama iš dalies panaiškinti šią istoriografijos spragą. Pagrindinis uždavinys siekiant išsiskirti tikslo – nustatyti, išsiaiškinti stojimo į Kauno savisaugos batalionus 1941 m. vasarą ir rudenį priežastis ir pagal tai suskirstyti stojusiuosius į atskiras grupes. Darbe panaudoti Lietuvos ypatingojo (anksčiau KGB) archyvo (toliau – LYA) ir Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) dokumentai. LYA saugomos Kauno savisaugos batalionuose tarnavusių ir po karo teistų asmenų baudžiamosios, operatyvinės paieškos bylos, kiti dokumentai. LCVA fonduose saugomi nepriklausomos Lietuvos (1918–1940 m.) ir vokiečių okupacijos laikotarpio dokumentai. Šis straipsnis neatspindi galutinių tyrimo rezultatų.

TYRIMO PROBLEMOS

Sovietinės Lietuvos ir žydų istorikai savo darbuose Kauno tautinio darbo apsaugos (toliau – TDA) bataliono ir jo pagrindu 1941 m. rugpjūtį suformuotų 1-ojo ir 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos (toliau – PPT) batalionų karius įvardija kaip žudikus. Šie batalionai iš tiesų paliko patį kruviniausią pėdsaką ne tik lietuvių savisaugos dalinių, bet ir apskritai visos Lietuvos karybos istorijoje. Nepriklausomos Lietuvos istorikas Arūnas Bubnys nustatė, kad 1-asis PPT batalionas kartu su vokiečių gestapininkais nužudė ne mažiau kaip 36 tūkst. Lietuvos ir užsienio žydų (apie 23 tūkst. – Kaune, apie 11 600 – kitose Lietuvos vietovėse, apie 1400 – Baltarusijoje⁸). Straipsnio autorius nustatė, kad 2-asis PPT batalionas daugiau nei penkiolikoje Baltarusijos vietovių sunaikino 15 452 žydus, 2360 Minsko karo belaisvių stovyklos Nr. 352 belaisvių ir 209 civilius gyventojus⁹. Tad, remiantis batalionų dalyvavimo baudžiamosiose operacijose faktais, atrodytų pagrįstas sovietinės Lietuvos ir žydų istorikų pateiktas karių įvardijimas. Tačiau toks jų įvardijimas, dalyvavimo žmonių naikinimo operacijose faktai skatintų manyti, kad į Kauno savisaugos batalionus kariai stoji vedami žudikiškų paskatų. Antra vertus, sovietinių istorikų darbuose galima rasti žinių, kad į savisaugos dalinius buvo stojama ir ne iš žudikiškų paskatų. Tai kelia neaiškumų, skatina ieškoti atsakymo į klausimus, kokios buvo lietuvių stojimo į Kauno savisaugos batalionus priežastys ir ar viena iš jų buvo noras žudyti.

Šie klausimai susiję su kitu ne mažiau svarbiu istorinio pažinimo specifikos klausimu – kaip reikėtų tirti šias priežastis? Straipsnio autoriaus nuomone, šias priežastis, motyvus padės nustatyti tik istorinis biografinis tyrimas, nes žmonių praeityje atliktų veiksmų priežastis įmanoma suvokti tik analizuo-

jant jų biografinius duomenis. Šių duomenų galima gauti apklausiant buvusius batalionų karius ar tiriant jų asmeninius dokumentus. Mūsų dienomis toks istorinis biografinis tyrimas nebegalimas, nes Kauno TDA, 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų karių jau nebėra gyvų. Tad neįmanoma gauti iš jų reikiamų duomenų individualios apklausos būdu. Buvę kariai nėra palikę ir asmeninių dokumentų, t. y. asmeninių liudijimų, kuriuose atsispindėtų jų stojimo į savisaugos batalionus priežastys. Pavienių fragmentiškų duomenų, t. y. pasisakymų apie stojimo į savisaugos dalinius, dalyvavimo persekiojant ir naikinant žydus, kitoms grupėms priskirtinus asmenis, galima aptikti po karo teistų Kauno TDA, 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų karių baudžiamosiose bylose. Tačiau reikia nepamiršti, kad šie pasisakymai buvo išgaunami prievarta, t. y. taikant psichologinį, fizinį ir juridinį spaudimą. Juos galima laikyti prievarta išgautais prisiminimais. Antra vertus, baudžiamųjų bylų tyrimo metu kaltinamieji nesistengė būti per daug atviri ir, siekdami išvengti blogesnio likimo, daugelį dalykų nutylėdavo. Šiais pasisakymais negalima aklaai pasitikėti ir dėl to, kad jie atsirado ne kaip istorinio biografinio tyrimo, o kaip baudžiamosios bylos nagrinėjimo rezultatas. Nors tyrimo atlikti neįmanoma, galimas antrinis šių priežasčių pažinimas remiantis išlikusiais savisaugos batalionuose tarnavusių karių biografiniais duomenimis, mus pasiekusiais ne kaip specialiai atlikto istorinio biografinio tyrimo rezultatas. Manytina, kad Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusius karius, remiantis jų biografiniais duomenimis, pagal stojimo į savisaugos batalionus priežastis sąlygiškai galima suskirstyti į keturias grupes: 1) patriotus, 2) bedarbius ir kito darbo ieškotojus, 3) nuskriaustuosius ir 4) nesaugiuosius. Toks skirstymas nereikia, kad tas pats asmuo gali būti priskirtas tik vienai grupei. Taip yra dėl to, kad kiekvienas

gyvenimo veiksmas turi ne vieną, o keletą priežasčių, t. y. vidinių akstinių, motyvų. Skirtumas tarp šių vidinių veiksmų tas, kad vieni jų yra pagrindiniai, o kiti – antriniai pagrindinio veiksmo atžvilgiu.

PATRIOTAI

Istorijos faktams, istoriografijos teiginiams būdinga, kad jie ne vien suteikia žinių apie praeities reiškinius, bet ir atskleidžia tam tikras šių reiškinių savybes. Kaip minėta, dalis istorikų ir atsiminimų autorių tvirtina, kad savisaugos batalionų atsiradimą lėmė per visą vokiečių okupacijos laikotarpį gyvavusi Lietuvos valstybingumo, kartu ir lietuviškų karinių pajėgų, sudarytų kompromiso su okupantu būdu, atkūrimo idėja. Stoti į šias formuotes skatino Tėvynės meilė, siekis kovoti prieš bolševikus¹⁰. Šie teiginiai gana aiškiai rodo, kad mūsų krašto gyventojai stoji į savisaugos batalionus norėdami apginti Tėvynę nuo išorės priešų. Vidinis akstinas, kuris paprastai skatina žmogų imtis tokios veiklos, yra patriotizmas. Taigi kyla klausimas, ar Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavę kariai iš tiesų stoji į šiuos karinius pėstininkų rikiuotės vienetus skatinami patriotizmo, t. y. norėdami atlikti Tėvynės gynėjo, laisvės kovų dalyvio funkcijas? Toks klausimas ši tyrimą susieja su tam tikra Kauno savisaugos daliniuose tarnavusių karių gyvenimo istorijos kokybe – jų patriotine veikla. Vidiniai akstinai skatina žmones atlikti tikslingus veiksmus pasitelkiant tam tinkamas priemones. Vadinasi, patriotinis noras atlikti Tėvynės gynėjo, laisvės kovų dalyvio funkcijas laikytinas stojimo į Kauno TDA, 1-ąją ir 2-ąją PPT batalionus priežastimi tuo atveju, jeigu šie kariniai vienetai buvo tinkama priemonė šiam patriotiniam norui įgyvendinti. Tai, kad jie buvo tam tinkama priemonė, leidžia

manyi šios istorinės aplinkybės. Patriotizmas buvo pagrindinis veiksnys, kuris skatino lietuvių bendruomenės narius 1940–1941 m. įvairiomis formomis priešintis sovietų okupaciniam režimui ir siekti atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Sudedamoji šio siekio dalis buvo krašto apsaugos reikalus tvarkančių institucijų ir ginkluotųjų pajėgų, jų iki sovietinės okupacijos pradžios vykdytų funkcijų atkūrimas. Pagrindinė karinių įstaigų funkcija iki sovietinės okupacijos pradžios buvo grynai patriotinė – Tėvynės gynimas. Vokiečiai neleido lietuviams atkurti savo karinių struktūrų, o tik davė leidimą formuoti savisaugos batalionus. Lietuviai tuo pasinaudojo, nes tikėjo, kad šie batalionai ateityje taps nepriklausomos Lietuvos kariuomenės branduoliu. Taigi Tėvynės gynimas laikytinas viena iš lietuvių savisaugos batalionų siekiamų atlikti funkcijų, vadinasi, ši patriotinė funkcija priskirtina ir Kauno TDA, 1-ajam ir 2-ajam PPT batalionams. Tad šie batalionai gali būti laikomi priemone Lietuvos gyventojams siekti įgyvendinti savo patriotinį norą.

Padarius tokią išvadą kyla kitas klausimas – kada galima teigti, kad vienas ar kitas asmuo pasinaudojo Kauno savisaugos batalionais kaip priemone savo patriotiniams polinkiams įgyvendinti? Yra išlikę kai kurių Kauno savisaugos batalionuose tarnavusių karių pasisakymų apie atskirų jų gyvenimo istorijos įvykių priežastis. Tad anksčiau suformuluotas teiginys teisingas tik tuo atveju, jeigu savisaugos batalionuose tarnavusių karių pasisakymai arba tų pasisakymų interpretacijos liudija karius stojus į Kauno TDA, 1-ąjį ir 2-ąjį PPT batalionus iš patriotinių paskatų. Antai buvęs 1941 m. Birželio sukilimo dalyvis, bataliono karys Aloyzas Juodis apie savo stojimo į tarnybą priežastis kalbėjo: „Lietuvos okupacijos laikotarpiu [...] per radiją, laikraščius [...] buvo skelbiami kreipimaisi dėl stojimo į Lietuvos kariuomenę

ir lietuvių policijos batalionus, kur buvo kalbama, jeigu bus sukurta kariuomenė ir savisaugos batalionai, Lietuva bus savarankiška valstybė. Susipažinęs su tokiais kreipimais, aš savanoriškai nuvykau į vokiečių lietuvių komendantūrą Kaune, Gedimino gatvėje, atvykus į komendantūrą aš buvau įrašytas į lietuvių policijos batalioną.“¹¹ Kitas buvęs sukilėlis, bataliono karys Sikstas Mineikis prisiminė: „1941 m. pabaigoje Sedos vls. policijos viršininkas, kurio pavardės dabar neprisimenu, pasikvietė mane pas save ir pasiūlė dirbti policijoje. Su jo pasiūlymu aš nesutikau ir pasakiau, kad geriau aš vyksiu kovoti su sovietų valdžia į frontą, ir išėjau savanoriu į vokiečių kariuomenę. 1941 m. pabaigoje aš atvykau į Mažeikių mst. šaukimo komisiją, kur mane pripažino tinkamu tarnybai rikiuotėje, ir buvau įrašytas į Kauno pėstininkų batalioną.“¹² Buvęs bataliono karys Jonas Arlauskas sakė: „Įstojau todėl, kad kovočiau prieš Sovietų Sąjungą, už nepriklausomą Lietuvą. Sovietinės valdžios metais maniau, kad Lietuva nesavarankiška.“¹³ Į Kauno TDA batalioną J. Arlauskas buvo priimtas 1941 m. vasarą. Anatolijus Mataras apie savo stojimo į batalioną priežastis kalbėjo: „Aš, būdamas priešiškausi nusiteikęs Sovietų Sąjungos ir Raudonosios armijos atžvilgiu, įstojau į baudžiamąjį batalioną, kad padėčiau vokiečiams kovoti prieš Sovietų Sąjungą.“¹⁴ Į PPT batalioną A. Mataras buvo priimtas 1941 m. rugpjūčio 13 d. Jis buvo paskirtas į 7-ąją kuopą (toliau – Кр) eiliniu kovotoju¹⁵. Buvęs bataliono karys Stasys Benzius apie stojimo į tarnybą priežastis sakė: „Prieš prasidedant karui dirbau Kruonyje mokesčių inspektoriumi. 1941 m. birželio 20 d. buvau Kaune mokesčių inspektorių seminaruose. Čia mane užklupo karas. Norėjau išvykti į Kruonį, bet man nepavyko. Sutikau pažįstamą pilietį Riaubą. Jis paklausė, ką ir kur aš veikiu. Jis pasiūlė stoti į atkuriamą buržuazinę Lietuvos kariuomenę. Aš, bū-

damas buržuazinėje santvarkoje išauklėtas, jaučiau tuo laiku pareigą įstoti į Lietuvos kariuomenę.¹⁶ Apie atlyginimą šis buvęs karys kalbėjo: „Tarnaujant batalione Kaune gaudavau 100 ar kiek daugiau markių, o kai gavau puskarininkio laipsnį, gaudavau apie 137 markes. Patikslinu – pradžioje Kaune buvo toks atlyginimas, bet algą gaudavome tarybiniais pinigais: už 1 markę – 10 rublių.“¹⁷ Į Kauno TDA batalioną S. Benzius buvo priimtas 1941 m. birželio 28 d. eiliniu ir paskirtas į 3 Kp eiti raštininko pareigų¹⁸. Iš A. Juodžio, S. Mineikio, J. Arlausko, A. Mataro ir S. Benziaus pasisakymų matyti, kad į savisaugos dalinius juos kreipė patriotinės paskatos, t. y. nepasitenkinimas sovietine okupacija, noras tarnauti Lietuvos karinėse pajėgose, kovoti už nepriklausomybę ir atlikti pareigą Tėvynei.

Yra išlikę toli gražu ne visų Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusių karių pasisakymai apie jų stojimo į tarnybą patriotines ar kitokias priežastis. Galimas daiktas, kad, be jau minėtų asmenų, vedami patriotinių polinkių, į tarnybą galėjo stoti ir kiti kariai. Kyla klausimas, ar nesant konkrečių liudijimų galima nustatyti, jog atskiri mūsų krašto gyventojai stojo į Kauno savisaugos batalionus vedami patriotinių motyvų? Psichologas Heinzas Heckhauzenas tvirtina, kad apie elgesį nulemiančias vidines savybes galima spręsti iš to asmens veiksmo atitikimo kitiems veiksams pagal šių veiksmų vienaarūšiškumą, pagal šių vienaarūšių veiksmų pastovumą asmeniui atsidūrus įvairiose aplinkybėse¹⁹. Šį jo tvirtinimą pritaikius istoriniam aiškinimui, atrodytų, kad teiginys, jog vienas ar kitas asmuo Kauno savisaugos batalionus pasirinko kaip priemonę Tėvynės gynimo, laisvės kovų dalyvio funkcijai atlikti ir savo patriotinėms nuostatoms įgyvendinti, yra teisingas tuo atveju, jeigu patriotinė veikla jiems buvo būdinga tiek iki įstojant į savisaugos dalinius, tiek ir po tarnybos batalione.

Dalies Kauno savisaugos batalionuose tarnavusių ir tiesioginių liudijimų apie stojimą į tarnybą patriotinių paskatų pagrindu nepalikusių karių gyvenimo istorijai būdinga, kad joje tiek iki įstojant į savisaugos batalionus, tiek po tarnybos juose būta įvykių, daugiau ar mažiau liudijančių šių asmenų polinkį į patriotinę veiklą, t. y. veiklą, susijusią su Tėvynės gynimo funkcijos atlikimu. Tie įvykiai ir Kauno savisaugos batalionų kaip priemonės tinkamumas įgyvendinti patriotinius polinkius leidžia teigti, kad karius tarnauti batalionuose skatino patriotinis pradas. Kad dalis jų stojo į batalionus iš patriotinių polinkių, patvirtina tai, jog 1918–1920 m. jie dalyvavo Lietuvos nepriklausomybės kovose. Buvusių karių – karininkų Broniaus Kirkilos, Andriaus Butkūno, Jono Levino, grandinio Stasio Nėniaus – biografiniai duomenys liudija, kad jie dalyvavo kovose už Lietuvos nepriklausomybę, t. y. prieš raudonarmiečius, bermontininkus ir lenkus²⁰. Kad dalis karių stojo į savisaugos batalionus iš patriotinių paskatų, leidžia manyti ir tai, jog nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu jie mokėsi karinio mokymo įstaigose ir įgijo karininko specialybę. Turimais duomenimis, Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavę karininkai karinį išsimokslinimą teikiančiose švietimo įstaigose buvo įgiję kadrinio ar atsargos karininko kvalifikaciją. Tai, kad šie asmenys pasirinko karininko profesiją, liudija, kad jie buvo linkę prireikus ginti Tėvynę ar atlikti laisvės kovų dalyvio funkciją, jeigu valstybei, tautai kiltų pavojus. Stasio Knezio duomenimis, vokiečių okupacijos laikotarpiu tiek Kauno, tiek kituose lietuvių savisaugos daliniuose tarnavo 541 karininkas²¹. Manytina, kad visų šių karininkų vienas iš stojimo į savisaugos dalinius motyvų buvo patriotizmas, t. y. noras atlikti Tėvynės gynimo funkciją. Dalies savisaugos daliniuose tarnavusių karių polinkį į patriotinę veiklą liudija tai, kad jie,

iki įstudami į Kauno savisaugos batalionus, priklausė Šaulių sąjungai. Ši organizacija pagrindiniu savo uždaviniu laikė Tėvynės gynimą. Šaulių sąjungai priklausė buvę Kauno savisaugos dalinių karininkai Pranas Zelba²², Jonas Klimavičius²³, Jonas Ralys²⁴ ir Povilas Pukys²⁵, buvę puskarininkiai S. Nėnius²⁶, Stasys Bagdonas²⁷ ir Povilas Lupeikis²⁸. Taigi veikiausiai viena iš priežasčių, atvedusių juos į tarnybą batalione, buvo patriotinės paskatos. Kad dalis Kauno savisaugos batalionuose tarnavusių karių buvo linkę į patriotinę veiklą, liudija ir tai, jog jie buvo 1940–1941 m. antisovietinio pasipriešinimo judėjimo dalyviai. Turimais duomenimis, pasipriešinimo judėjime, 1941 m. Birželio sukilime dalyvavo 23 būsimi Kauno savisaugos dalinių kariai – puskarininkiai ir kareiviai Henrikas Aukštaitis²⁹, P. Lupeikis³⁰, Jonas Baranauskas³¹, Leonas Mickevičius³², Henrikas Salelionis³³, S. Nėnius³⁴, Stanislovas Gervinas, A. Juodis, Zigmas Juodis³⁵, S. Mineikis, Anicetas Mažrimas³⁶, karininkai J. Ralys³⁷, Zenonas Kemzūra³⁸, Juozas Krištaponis³⁹, Mykolas Dubinskas⁴⁰, Petras Balsevičius⁴¹, Jonas Marcišauskas⁴², Antanas Laurinavičius⁴³, Andrius Butkevičius-Butkūnas⁴⁴, Andrius Staugaitis⁴⁵, Aleksandras Kemeklis⁴⁶, Julius Mítuzas⁴⁷ ir Juozas Ūselis⁴⁸. Vieni iš jų iki sovietinės okupacijos pradžios buvo pagrindžio nariai, kiti sukilimo metu vadovavo partizanų būriams arba buvo eiliniai jų nariai bei dalyvavo koviniuose veiksmuose prieš sovietų režimo šalininkus, raudonarmiečius, tretį buvo pasitraukę iš tarnybos Raudonosios armijos (toliau – RA) 29-ajame teritoriniame šaulių korpuse (toliau – ŠTK). Šie karių biografijų duomenys leidžia daryti prielaidą, kad patriotiniai polinkiai atvedė juos ir į tarnybą batalionuose. Kad tokia prielaida pagrįsta, patvirtina A. Juodžio, S. Mineikio, L. Mickevičiaus, J. Arlausko liudijimai, jog jie stoji į savisaugos dalinius iš patriotinių paskatų.

Turimi dalies Kauno TDA, 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų karių biografiniai duomenys liudija, kad šie asmenys buvo linkę į patriotinę veiklą ir potarnybiniame gyvenimo istorijos tarpsnyje. Antai buvusių Kauno savisaugos dalinių karių kpt. P. Pukio⁴⁹, lttn. Z. Kemzūros⁵⁰, lttn. Juozo Barzdos⁵¹, lttn. J. Krištaponio⁵², kpt. J. Ūselio⁵³ ir A. Juodžio⁵⁴ patriotiniai polinkiai pasireiškė ir tuo, kad jie 1944 m. tarnavo gen. Povilo Plechavičiaus vadovaujamoje Vietinėje rinktinėje. Tai savo ruožtu liudija, kad į tarnybą savisaugos daliniuose juos galėjo atvesti patriotizmas. Dalis buvusių Kauno savisaugos dalinių karių, baigiantis vokiečių okupacijai Lietuvoje ir prasidėjus sovietinės okupacijos laikotarpiui, išitraukė į pasipriešinimo judėjimą. Lttn. J. Krištaponis 1944 m. rugpjūčio mėn. pradėjo vadovauti Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) Ukmergės apskrities 2-ajam rajonui (Taujėnų ir iš dalies Deltuvos vls.). 1944 m. pabaigoje LLA Ukmergės 1-ojo ir 2-ojo rajonų pagrindu buvo suformuota LLA Ukmergės 1-oji apylinkė, kurios vadu tapo J. Krištaponis. NKVD kariuomenė 1945 m. sausio 12 d. Ukmergės aps. Taujėnų vls. Užulėnio miške surengė karinę-čekistinę operaciją, kurios metu žuvo J. Krištaponis ir dar 23 jo būrio partizanai⁵⁵. LLA narys J. Barzda 1944 m. rugpjūčio 19 d. tapo Telšių „Vanagų“ būrio vado pavaduotoju⁵⁶. Jo vadovaujamas desantininkų būrys 1944 m. gruodžio 14 d. išskrido į sovietų kariuomenės užnugarį Žemaitijoje. Leidžiant parašiutininkų desantą, J. Barzda nuskendo Platelių vls. ežere⁵⁷. J. Ūselis antrosios sovietinės okupacijos pradžioje išitraukė į partizaninį judėjimą Ukmergės apskrityje, 1947 m. spalio 7 d. buvo suimtas ir kalinamas⁵⁸.

Apibendrinant galima pasakyti, kad karių gyvenimo iki jiems įstojant į batalioną įvykiai – dalyvavimas Lietuvos nepriklausomybės kovose, narystė Šaulių sąjungoje, karininko specialybė, įgyta tam skirtose mo-

kymo įstaigose, įsitraukimas į 1940–1941 m. ir pokario lietuvių pasipriešinimo judėjimą ir tarnyba gen. P. Plechavičiaus Vietinėje rinktinėje – rodo, jog jie buvo linkę į patriotinę veiklą. Tai savo ruožtu liudija, kad į savisaugos dalinius kariai taip pat stjo vedami šių paskatų, nes batalionai, jų įsivaizdavimu, buvo tinkama priemonė patriotiniams siekiams įgyvendinti. Atskirų karių gyvenime patriotinė veikla išryškėjo ne kaip vienkartinis, o kaip pasikartojantis reiškinys. Tai tik sustiprina prielaidos, kad dalis karių stjo į savisaugos dalinius iš patriotinių paskatų, patikimumą.

BEDARBIAI IR KITO DARBO IEŠKOTOJAI

Istorikų darbuose randama žinių, patvirtinančių, kad karininkai norėjo dirbti pagal savo profesiją, gyventi kario gyvenimą, o kartu gauti atlyginimą, būti aprūpinti maistu ir drabužiais⁵⁹. Tai susieja tyrimą su tam tikra Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusių karių gyvenimo istorijos kokybe, t. y. darbine veikla. Kiekvienas žmogus, remdamasis savo gyvenimo patirtimi, istorijos ir kitų mokslų žiniomis, pasakys, kad darbinė veikla nuo seniausių laikų iki dabar buvo, yra ir toliau bus žmogaus gyvenimo istorijos sudedamoji dalis, kad noras turėti darbą, gauti atlyginimą visais laikais buvo vienas pagrindinių socialinių suaugusio žmogaus poreikių. Darbinė veikla suteikia pragyvenimo šaltinį – algą, kurią suaugęs asmuo gali panaudoti įvairiems savo gyvenimo poreikiams tenkinti. Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusių karių biografijų duomenys liudija, kad į savisaugos batalionus jie stjo būdami suaugę vyrai. Pasitaikė ir vienas kitas septyniolikmetis, kuris pilnametystės sulaukė jau batalione. Tai leidžia manyti, kad kiekvie-

nam kariui kaip suaugusiam asmeniui buvo aktualu save išlaikyti, t. y. turėti darbą, teikiantį pragyvenimo šaltinį. Kyla klausimas: kada galima teigti, kad noras turėti darbą ir gauti už jį atlyginimą tapo vienu iš vidinių veiksmų, skatinančių krašto gyventojus stoti į Kauno savisaugos dalinius? Pagrindinis veiksnys, stumiantis suaugusį žmogų ieškoti darbo, yra jo neturėjimas, t. y. nedarbas. Darbo žmogus ieško ir tada, kai jo netenkinamas turimas darbas. Tad galima tvirtinti, kad norą turėti darbą, gauti atlyginimą galima laikyti stojimo į batalionus priežastimi tuo atveju, jeigu kariai prieš į juos įstodami buvo bedarbiai arba ketino darbą pakeisti. Vadiniai akstinai skatina žmogų atlikti tikslingus veiksmus pasitelkiant tam tikras priemones. Vadinasi, nedarbas arba noras pereiti į kitą darbą gali būti laikomi stojimo į Kauno TDA, 1-ąjį ir 2-ąjį PPT batalionus priežastimi tuo atveju, jeigu šie batalionai atliko darbovietės, t. y. įstaigos, kurioje už atliktą darbą mokamas atlyginimas, funkcijas. Tad ar Kauno TDA, 1-asis ir 2-asis PPT batalionai laikytini kariniais vienetais, atliekančiais darbovietės funkciją? Nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu ginkluotosios pajėgos buvo karininkų ir liktinių puskarininkų darbo vieta. 1941 m. Birželio sukilimo metu suformuota Lietuvos laikinoji vyriausybė, Vilniaus miesto ir srities komitetai siekė atkurti tokią Lietuvos valstybę ir tokią šalies kariuomenę, kokios jos buvo iki sovietinės okupacijos pradžios. Tai savo ruožtu reiškė, jog valstybines institucijas ir kariuomenę norima atkurti ir kaip darboviečių sistemą. Vokiečiai neleido atkurti tokios Lietuvos kariuomenės, kokia ji buvo iki sovietinės okupacijos pradžios. Vietoj karinių struktūrų jie leido lietuviams formuoti savisaugos batalionus. Lietuviai pasinaudojo šiuo leidimu tikėdami, kad savisaugos batalionai ateityje taps atkurtos Lietuvos kariuomenės branduoliu. Laikinoji vyriausybė 1941 m. birželio 27 d. posėdyje nutarė, kad

vokiečių karinės vadovybės Kaune leidimu kariniais pagrindais organizuojamas apsaugos batalionas bus finansuojamas⁶⁰. Tai, kad 1941 m. birželio 28 d. buvo įsteigtas Kauno TDA batalionas, kartu reiškė ir sukuriamas naujas darbo vietas. 1941 m. liepos 5 d. posėdyje Laikinoji vyriausybė patvirtino komendanto Jurgio Bobelio pateiktus Kauno karo komendantūros ir ją sudarančių vienetų etatus. Buvo nustatytos tokios karinėse įstaigose ir štabuose dirbančių pareigūnų laikinosios atlyginimo normos pagal jų einamas pareigas: brigados vadui – 1500 rb, pulko vadui – 1200 rb, atskiro bataliono vadui – 1100 rb, pulko vado pavaduotojui – 1050 rb, bataliono vadui – 950 rb, kuopos vadui – 850 rb, komandos viršininkui – 750 rb, būrio vadui – 700 rb, kuopininkui – 600 rb, būrininkui – 550 rb, skyrininkui – 500 rb, šauliui – 450 rb. Pareigūnai gaudavo ir maisto davinį⁶¹. Vokiečių karinės valdžios potvarkiu I reicho markė buvo prilyginta 10 rublių⁶². Tai savo ruožtu leidžia teigti, kad Kauno TDA, 1-ąjį ir 2-ąjį PPT batalionus galima laikyti darbovietėmis, kuriose už tarnybą buvo mokamas atlyginimas.

Vadinasi, šie batalionai lietuviams kartu buvo ir priemonė įgyvendinti poreikį turėti darbą ir gauti atlyginimą, kuris buvo sužadintas tapus bedarbiais arba panorus pereiti į kitą darbą. Kyla klausimas, kiek buvo tokių asmenų, kurie stojo į savisaugos batalionus norėdami turėti darbą ir gauti už jį atlyginimą. Istorikas R. Zizas tvirtina, kad lietuvių savisaugos daliniuose vokiečių okupacijos laikotarpiu tarnavo 12–13 tūkst. vyrų⁶³. Kaip minėta, į savisaugos dalinius buvo primami suaugę arba netrukus pilnametystės sulauksiantys asmenys, o vienas pagrindinių tokio amžiaus sulaukusių žmonių gyvenimo socialinių poreikių yra turėti darbą ir gauti atlyginimą. Tai leidžia daryti prielaidą, kad į savisaugos dalinius, vedami noro turėti darbą ir gauti atlyginimą, stojo visi iki vieno

12–13 tūkst. karių. Be abejo, jų santykis su šiuo noru buvo nevienodas. Vieniems tai galėjo būti pagrindinis, kitiems – šalutinis stojimo į savisaugos batalionus motyvas. Kauno TDA, 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų, kaip darboviečių, darbuotojus santykinai galima suskirstyti į dvi grupes. Pirmąją sudaro kvalifikuoti specialistai, t. y. karinių išsimokslinimą įgiję darbuotojai; antroji grupė – nekvalifikuoti, be karinio išsimokslinimo asmenys.

Karininkai. Kaip minėta, vokiečių okupacijos laikotarpiu lietuvių savisaugos daliniuose tarnavo 541 karininkas⁶⁴. Karinių išsimokslinimą jie įgijo baigdami carinės Rusijos ar nepriklausomos Lietuvos karo mokyklas. Tik nedidelė jų dalis Karo mokyklą, kol ji dar veikė, baigė jau prasidėjus sovietinei okupacijai. Taigi visose šiose mokyklose mokėsi, profesinę kvalifikaciją įgijo ir karininkai, kurie vėliau tarnavo Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose. Istoriko R. Zizo duomenimis, buvo suformuoti 26 batalionai, juose, kaip minėta, tarnavo 12–13 tūkst. vyrų⁶⁵. Vadinasi, vokiečių okupacijos laikotarpiu savisaugos daliniuose kaip tam tikroje darbovietėje dirbo 541 asmuo, įgijęs karininko kvalifikaciją, o maždaug nuo 11459 iki 12 459 darbuotojų buvo be karininko kvalifikacijos. Karininko kvalifikaciją įgiję asmenys sudarė 4,2–4,5 proc., o jos neįgiję – 95,5–95,8 proc. visų savisaugos batalionuose tarnavusių asmenų. Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusių karininkų biografiniai duomenys rodo, kad jie vokiečių okupacijos pradžioje, t. y. savisaugos batalionų formavimosi, stojimo į juos išvakarėse, neturėjo savo karinės kvalifikacijos atitinkančio darbo. Tad jie buvo arba bedarbiai, arba galbūt su karyba nesusijusių darbinės veiklos sričių darbuotojai. Kaip jie į tokią padėtį pateko? Dalis karininkų iki sovietinės okupacijos pradžios buvo nepriklausomos Lietuvos karinių pa-

jėgų aktyviosios karo tarnybos tarnautojai; iki tarnybos Kauno savisaugos batalionuose darbo jie neteko dėl dviejų priežasčių. Pirmoji jų sietina su pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu, kai buvo naikinama senoji ir formuojama sovietinė administracija, o Lietuvos kariuomenė reorganizuojama į RA 29-ąjį ŠTK⁶⁶. Reorganizacijos metu lietuvių karininkai, kurie ateityje tarnaus Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose, buvo atleidžiami iš karo tarnybos. Antai plk. A. Butkevičius-Butkūnas iš tarnybos kariuomenėje buvo atleistas 1940 m. birželio 27 d.⁶⁷, mjr. Kazys Šimkus – 1940 m. liepos 2 d.⁶⁸, j. ltn. Jonas Plungė – 1940 m. liepos 15 d. (vėliau suimtas)⁶⁹, mjr. Antanas Impulevičius – 1940 m. rugsėjo 11 d. (suimtas saugumiečių)⁷⁰, kpt. P. Pukys – 1940 m. spalio 9 d.⁷¹, kpt. B. Kirkilā – 1940 m. rugpjūčio 5 d.⁷², kpt. Juozas Tamošiūnas – 1940 m. gruodžio 20 d.⁷³, ltn. J. Barzda – 1940 m. pabaigoje⁷⁴, ltn. Jurgis Juodis – 1940 m. lapkričio 5 d.⁷⁵ ir t. t. Antroji darbo netekties priežastis sietina su pirmosios sovietinės okupacijos (1940–1941 m.) pabaigos įvykiais, t. y. su mūsų krašte kilusiu 1941 m. Birželio sukilimu, kai vokiečių kariuomenė, padedama sukilėlių, iš Lietuvos išstūmė RA dalinius. Dalis būsimų Kauno TDA, 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų karininkų sovietmečiu iš karo tarnybos RA 29-ajame ŠTK nebuvo atleisti. Jie darbo neteko sukilimo metu pasitraukdami iš korpuso, kuris sykiu buvo ir jų darbovietė. Tai karininkai J. Krištaponis⁷⁶, M. Dubinskas⁷⁷, P. Balsevičius⁷⁸, J. Marcišauskas⁷⁹, Z. Kemzūra⁸⁰, J. Ūselis⁸¹ ir kt. Ltn. Z. Kemzūra 1941 m. liepos 16 d. raporte Kauno komendantui prašė priimti dirbti į komendantūrą, kadangi pabėgo iš Raudonosios armijos ir neturi jokios tarnybos⁸². Rugpjūčio 21 d. Z. Kemzūra buvo atleistas iš ypatingųjų reikalų karininko pareigų Kauno komendantūroje ir perkeltas į 2-ąjį PPT batalioną, kur paskirtas 1-osios Kp vadu⁸³. Šie karininkų biografijų duomenys

leidžia tvirtinti, kad noras turėti darbą, gauti atlyginimą buvo vienas iš veiksnių, skatinusių juos stoti į tarnybą Kauno savisaugos batalionuose.

Dalis sovietmečiu iš karo tarnybos atleistų ir kalėjime kalintų karininkų nedarbo našta pajuto išsilaisvinę iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo. Buvęs šio kalėjimo kalinys j. ltn. J. Plungė tvirtino, kad, karo pradžioje išėjęs iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo, neturėjo jokių lėšų pragyventi. Po keleto dienų Kaune jis sutiko kpt. B. Kirkilā, su kuriuo anksčiau tarnavo 5-ajame pėstininkų pulke, ir šis papasakojo apie formuojamą TDA batalioną. Po to pokalbio J. Plungė nuėjo į Miškų gatvę, kur buvo formuojamas batalionas, ir parašęs raportą buvo priimtas į jį bei paskirtas būrio vadu⁸⁴.

Dalis Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose, kituose lietuvių savisaugos daliniuose tarnavusių karių buvo baigę nepriklausomos Lietuvos aspirantų kariūnų laidas. Taikos metu tokie kariūnai nebūdavo skiriami į aktyviają karo tarnybą. Į ją patekdavo tik pavieniai asmenys, kurie šalia atsargos karininko kvalifikacijos dar buvo įgiję ir papildomą (pvz., medicininį), dažniausiai aukštąjį išsimokslinimą. Tad jie bedarbiais tapo kiek kitokiomis aplinkybėmis nei kadriniai kariūnai. Atsargos karininko kvalifikacija taikos metais kariūnams teikė galimybę įsidarbinti lietuvių policijos struktūrose ar civiliais tarnautojais įvairiose įstaigose. Dalis jų bedarbiais tapo šias įstaigas panaikinus ar reorganizavus. Atsargos karininkas j. ltn. Jonas Stankaitis 1941 m. birželio 1 d. įsidarbino 1-ojoje fabrikinio-gamyklinio mokymo mokykloje buhalterio pavaduotoju⁸⁵ ir dirbo čia iki karo pradžios⁸⁶. Vokiečių okupacijos pradžioje tokios mokyklos buvo uždaromos⁸⁷, dėl to J. Stankaitis tapo bedarbiu. Dalis atsargos karininkų neteko darbo savo įstaigose, kai juos suėmė sovietų saugumo pareigūnai. Antai policijoje

dirbęs atsargos ltn. Stepas Paulauskas buvo suimtas 1940 m. liepos 12 d. Suėmimas kartu reiškė ir darbo netektį. Karo pradžioje jis išsilaisvino iš kalėjimo⁸⁸. J. Klimavičius buvo suimtas ir sykiu neteko darbo 1940 m. gruodžio 24 d. Jis buvo apkaltintas tuo, kad nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu dirbo Kudirkos Naumiesčio politinėje policijoje ir persekiojo komunistus. Karo pradžioje J. Klimavičius išsilaisvino iš kalėjimo⁸⁹. Reikia pažymėti, kad J. Klimavičiaus ir S. Paulausko tapimo bedarbiais aplinkybės skyrėsi nuo J. Stankaičio aplinkybių, nes pirmieji du bedarbiais tapo išsilaisvinę iš kalėjimo. Kaip matyti, atsargos karininkų biografiniai duomenys leidžia tvirtinti, kad dėl nedarbo atsiradęs noras turėti darbą ir gauti atlyginimą buvo vienas iš veiksnių, skatinusių juos stoti į tarnybą savisaugos batalione. J. Stankaitis kalbėjo: „Toku būdu, prasidėjus karui, aš likau be darbo. Iki 1941 m. liepos mėnesio pradžios, tikslios datos neprisimenu, aš ieškojau darbo, bet negalėjau gauti. Tuomet aš sužinojau, kad steigiamas koks tai batalionas Kaune. Aš, kaip buvęs buržuazinės Lietuvos kariuomenės atsargos karininkas, nuėjau į to bataliono štabą, kuris buvo Šaulių sąjungos namuose. Tenai kreipiausi į raštininką, pareikšdamas norą stoti į batalioną.“⁹⁰ Į Kauno TDA batalioną jis buvo priimtas liepos 5 d. J. Stankaičiui buvo nustatytas jaunesniojo leitenanto laipsnis, ir jis tapo 6-osios Kp būrio vadu⁹¹. Apibendrinant galima pasakyti, kad visi 541 lietuvių karininkas, kurie tarnavo lietuvių savisaugos daliniuose, savisaugos batalionų suformavimo, įstojimo į juos išvakarėse buvo asmenys, negalintys savo karinės kvalifikacijos panaudoti darbinėje veikloje. Taip atsitiko dėl to, kad nustojo egzistavusios jų darboviečių funkcijas atliekančios karinės struktūros. Tad jie galėjo būti arba bedarbiai, arba su karyba nesusijusių darbinės veiklos sričių darbuotojai.

Nekvalifikuoti darbuotojai. Antroji Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusių karių grupė buvo nekvalifikuoti, t. y. be karinio išsimokslinimo, įgyjamo karinio mokymo įstaigose, asmenys. Kaip minėta, tokių lietuvių savisaugos daliniuose galėjo būti nuo apie 11 459 iki apie 12 459 karių. Jie sudarė 95,5–95,8 proc. visų savisaugos batalionuose tarnavusių karių. Turimi Kauno TDA, 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų karių biografiniai duomenys liudija, kad antrajai grupei priskirtini asmenys iki pradėdami tarnauti batalionuose dirbo samdomais žemės ūkio, gamybinės veiklos ar paslaugų srities darbininkais. Kai kuriems jų buvo pavykę tapti žemesniojo rango tarnautojais. Prasidėjus karui dalis jų bedarbiais veikiausiai tapo dėl to, kad, Lietuvoje vykstant visuomeninio gyvenimo pokyčiams, nustojo veikusios arba buvo reorganizuotos sovietmečiu jiems pragyvenimo šaltinį teikusios darbovietės. Antai Povilas Steponkus nuo 1941 m. balandžio mėn. iki karo pradžios dirbo Šiauliuose tektintoju, bet prasidėjus vokiečių okupacijai buvo atleistas⁹². Jis kalbėjo: „1941 m. birželio pabaigoje vokiečiai okupavo Lietuvą ir aš buvau atleistas iš darbo. Ieškodamas darbo, 1941 m. rugpjūčio mėn. aš atvykau į Kauną, kur sužinojau, kad vokiečiai formuoja savisaugos batalionus. Aš nusprendžiau įstoti į batalioną.“⁹³ Į Kauno TDA batalioną P. Steponkus buvo priimtas 1941 m. liepos 28 d. Jis buvo paskirtas eiliniu į 2-ąją Kp eiti šaulio pareigų⁹⁴. Buvęs savisaugos bataliono karys Pranciškus Pašakarnis 1941 m. gegužės mėn. Kaune įstojo į vairuotojų kursus. Gali būti, kad šie kursai jam laidavo pragyvenimo šaltinį. Ten mokantis prasidėjo karas⁹⁵, kursai nustojo veikti, ir P. Pašakarnis liko be pragyvenimo šaltinio, t. y. tapo bedarbiu. Tai paskatino jį stoti į savisaugos batalioną. Jis pasakojo: „1941 m., maždaug liepos pradžioje, Kaune sutikau pažįstamą pagal

buvusį darbą Radviliškio [...] fabrike Šimonių, vardas lyg tai Jonas. Jis man, kaip neturinčiam darbo, pasiūlė stoti tarnauti į organizuojamą savisaugos batalioną. Pasakė, kad jis ir jo brolis [...] tarnauja tame batalione. Aš su jo pasiūlymu sutikau ir tokiu būdu pakliuvau į minimą batalioną.⁹⁶ Į Kauno TDA batalioną P. Pašakarnis buvo priimtas 1941 m. liepos 3 d. Nustačius jaunesniojo puskarininkio laipsnį, jis buvo paskirtas į 1-ąją Kp eiti skyrininko pavaduotojo pareigų⁹⁷. Buvęs karys Matas Lekavičius sovietmečiu dirbo konduktoriumi. Šio darbo jis neteko prasidėjus vokiečių okupacijai. Jis sakė, kad į batalioną stojęs dėl prastų materialinių sąlygų ir mažo uždarbio, o batalione sąlygos buvo neblogos, kariai gaudavo aprangą ir atlyginimą⁹⁸. Į PPT batalioną M. Lekavičius buvo priimtas 1941 m. rugpjūčio 9 d. Nustačius grandinio laipsnį, jis buvo paskirtas į 7-ąją Kp šauliu⁹⁹. Buvęs karys Baltrus Simanavičius kalbėjo, kad iki prasidedant karui dirbo Kauno geležinkelyje darbininku. Vėliau jis darbo neteko ir gyveno Aukštosios Panemunės miestelyje¹⁰⁰. Į savisaugos batalioną stojo dėl materialinės naudos: bataliono nariai buvo maitinami, gaudavo aprangą, jaunesniesiems puskarininkiams buvo mokama po 140 markių¹⁰¹. Į PPT batalioną B. Simanavičius buvo priimtas 1941 m. rugpjūčio 21 d. Nustačius jaunesniojo puskarininkio laipsnį, jis buvo paskirtas į 2-ąją Kp kovotoju¹⁰². S. Nėnius sovietinės okupacijos laikotarpiu dirbo Kazlų Rūdos lentpjūvėje ir kitur¹⁰³. Prasidėjus karui, tapo sukilimo dalyviu. Šis jo gyvenimo įvykis atsiejo jį nuo darbinės veiklos. Į senąją darbovietę jis arba nepanoro sugrįžti, arba negalėjo to padaryti jai nustojus veikti arba ją reorganizavus. Apie stojimo į batalioną priežastis S. Nėnius kalbėjo: „Maniau, kad [...] gausiu gerą atlyginimą ir nemokamai uniformą.“¹⁰⁴ Į Kauno TDA batalioną S. Nėnius buvo priimtas 1941 m. liepos 3 d. Nustačius grandinio laipsnį, jis buvo paskirtas į 1-ąją Kp šauliu¹⁰⁵.

Duomenys rodo, kad tarp stojusiųjų į batalionus buvo ir tokių, kurių netenkino turimas darbas. Noras keisti darbą yra susijęs su poreikiu turėti darbą ir gauti atlyginimą. Karo pradžioje Stasys Čėpla su pažįstamu iš savo gyvenamosios vietovės atvyko į Kauną ir susirado darbą artilerijos arsenale šaltkalviu. Taisydamas ginklus jis dažnai susitikdavo su Kaune organizuojamų įvairių karinių dalinių kareiviais. Jie įkalbėjo S. Čėplą, kaip tarnavusį Lietuvos kariuomenėje ir turintį grandinio laipsnį, stoti į vieną iš savisaugos batalionų. Apie 1941 m. rugpjūčio mėn. jis įstojo į batalioną¹⁰⁶.

Tarp antrajai grupei priskirtinų asmenų buvo ir tokių, kurie bedarbiais tapo jų darbinei veiklai nutrūkus sovietmečiu dėl įkalinimo kalėjime. Prasidėjus karui, jie išsilaisvino iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo ir, šalia noro atsisteisti su savo nelaimių kaltininkais, pajuto ir bedarbio naštą. Taip nutiko bataliono kariams Leonui Stonkui ir Petruui Andriuškevičiui¹⁰⁷. Darbo neturėjimas, noras jį turėti ir gauti atlyginimą skatino juos stoti į tarnybą Kauno savisaugos daliniuose. L. Stonkus kalbėjo: „Kada vokiečių kariuomenė išvadavo mane iš Kauno kalėjimo, aš susiruošiau eiti namo į Darbėnus, tačiau nuo Jonavos grįžau atgal. Į Kauną grįžau todėl, kad žinojau, jog Darbėnuose manęs, be vargo, niekas nelaukia. Kaune galvojau rasti bet kokį darbą. Kokį – nesvarbu, kad galėčiau prasimaitinti. Čia aš perskaičiau kokį tai skelbimą. To skelbimo teksto dabar nepamenu. Jame buvo rašoma, kad formuojamas savanorių batalionas ir į jį yra priimami visi, kurie pareiškia tam norą. Apie tai, kokių tikslų formuojamas tas batalionas, skelbime rašoma nebuvo. Aš galvojau, jog teks saugoti įvairius objektus nuo galimo tarybinių partizanų ar sabotuotojų užpuolimo.“¹⁰⁸ L. Stonkus į Kauno TDA batalioną buvo priimtas 1941 m. birželio 30 d. Nustačius jaunesniojo karininko laipsnį, jis

buvo paskirtas į 2-ąją Kp šauliu¹⁰⁹. Petras Andriuškevičius prisiminė: „1941 metais aš gyvenau Kaune, bet gero darbo neturėjau. Tų pačių metų birželio mėn. Kaune sutikau savo pažįstamą Bronių Leščinską, kuris patarė įstoti į taip vadinamą savisaugos batalioną. Aš kartu su Leščinsku nuėjau į Miškų gatvę, kur buvo organizuojamas [...] taip vadinamas savisaugos batalionas.“¹¹⁰ Į Kauno TDA batalioną P. Andriuškevičius buvo priimtas 1941 m. liepos 3 d. Nustačius grandinio laipsnį, jis buvo paskirtas į 2-ąją Kp taikytoju¹¹¹.

NUSKRIAUSTIEJI

Sovietų Sąjungai 1940 m. vasarą okupavus ir aneksavus Lietuvą, prasidėjo jos visuomeninio gyvenimo, t. y. politinės, ekonominės, kultūrinės ir kitų sričių, sovietizacija. Jau pirmosiomis sovietų režimo dienomis buvo pradėti represuoti mūsų krašto gyventojai. Daugelis jų sovietmečiu neteko palankių gyvenimo sąlygų. Dauguma tų mūsų krašto gyventojų, kuriuos papiktino okupacija ir aneksija, sovietizaciją daugiau ar mažiau vertino kaip jiems patiems ar jų bendrijos nariams padarytą skriaudą. Skriaudos formų buvo gana daug. Nuskriausti nesijautė nebent tik toji gyventojų mažuma, kuriai priklausė komunistai ir komjaunuoliai, simpatizuojantys bolševikinei ideologijai. Istorikų darbuose galima rasti žinių, kad lietuvių savisaugos batalionuose buvo asmenų, kurie nukentėjo per pirmąją sovietinę okupaciją: buvo kalinami priverčiamojo darbo įstaigose, kalėjimuose, buvo ištremti jų artimieji. Šie asmenys pasikeitus aplinkybėms norėjo atsiteisti su savo skriaudikais¹¹². Tai tyrimą susieja su tam tikra Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusių karių gyvenimo istorijos kokybe, t. y. pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu patirtomis

skriaudomis. Kyla klausimas, kada galima laikyti, kad skriauda, noras atsiteisti su skriaudikais tapo vienu iš veiksnių, skatinančių dalį krašto gyventojų stoti į Kauno savisaugos batalionus? Pirmiausia taip būtų galima teigti tuo atveju, jeigu savisaugos batalionai atliko priemonės, teikiančios galimybę atsiteisti su skriaudikais, funkciją. O tokią funkciją batalionai atliko dėl to, kad iš dalies jie ir atsirado kaip lietuvių 1940–1941 m. antisovietinio pasipriešinimo judėjimo siekio atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę, valdžios įstaigas, krašto apsaugos institucijas ir ginkluotąsias pajėgas rezultatas. Dėl to ir savisaugos batalionų veikla įgavo antisovietinį pobūdį, taigi buvo nukreipta prieš skriaudikus – Sovietų Sąjungą, komunistus, komjaunuolius, kitus sovietų režimą Lietuvoje palaikančius asmenis.

Tai, kad Kauno savisaugos daliniai tapo priemone, teikiančia galimybę atsiteisti su skriaudikais, leidžia manyti, kad lietuviai galėjo stoti į juos patirtos skriaudos pagrindu tuo atveju, jeigu jie okupacijos laikotarpiu buvo nukentėję nuo sovietų režimo. Nukentėjusiais nuo sovietų režimo šiuo atveju galima laikyti nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkus, kurie sovietmečiu buvo atleisti iš tarnybos kariuomenėje. Atleidimas iš kariuomenės reiškė, kad jų karjera sužlugdyta. Kaip pavyzdį galima pateikti šiuos faktus. Kauno 8-ojo pėstininkų kuni-gaikščio Vaidoto pulko vadas plk. A. Butkevičius-Butkūnas (g. 1890 m. balandžio 19 d.) iš tarnybos kariuomenėje buvo atleistas 1940 m. birželio 27 d.¹¹³ Tuo metu jam buvo 50 metų. Jis, turėdamas pulkininko laipsnį, galėjo tarnauti Lietuvos ginkluotosiose pajėgose iki 1946 m., t. y. dar šešerius metus. Mjr. K. Šimkus (g. 1905 m. rugsėjo 8 d.) 1940 m. liepos 2 d. buvo atleistas iš 4-osios bombonešių eskadrilės vado pareigų¹¹⁴. Atleidimo dieną jam buvo 34-eri metai. Jis, turėdamas majoro laipsnį, tikrojoje karo tarnyboje ga-

lėjo tarnauti iki 1956 m. rugsėjo 8 d., t. y. dar apie šešiolika metų, iki jam būtų suėję 51-eri. Mjr. A. Impulevičius (g. 1907 m. sausio 28 d.) 1940 m. liepos 27 d. buvo paskirtas Šaulių sąjungos Likvidacinės komisijos pirmininku, o 1940 m. rugsėjo 11 d. suimtas sovietų saugumo¹¹⁵. Tada jis buvo 33-erų. Vadinas, turėdamas majoro laipsnį, jis galėjo tarnauti tikrojoje karo tarnyboje dar aštuoniolika metų, t. y. iki 1958 m. sausio 28 d. Kpt. B. Kirkila (g. 1902 m. birželio 2 d.) 1940 m. liepos 15 d. iš 5-ojo pėstininkų pulko buvo perkeltas į tikrosios karo tarnybos rezervą¹¹⁶, o 1940 m. rugpjūčio 5 d. atleistas iš tarnybos kariuomenėje¹¹⁷. Atleidimo dieną jis buvo 38-erių metų amžiaus. Kapitonu tikrojoje karo tarnyboje jis galėjo tarnauti dar devynerius metus, t. y. iki 1949 m. birželio 2 d. Panašių faktų būtų galima pateikti ir daugiau.

Dalis būsimų Kauno TDA, 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų karių nukentėjusiais nuo sovietų režimo asmenimis laikytini dėl to, kad buvo represuoti sovietų saugumo, t. y. suimti už savo antisovietinę veiklą nepriklausomos Lietuvos ar sovietinės Lietuvos laikotarpiams. Antai J. Ralys už dalyvavimą organizuotame antisovietinio pasipriešinimo judėjime buvo suimtas 1941 m. gegužės 28 d. Lyduvėnų geležinkelio stotyje. Iš ten jis buvo nuvežtas į Kauną ir uždarytas į kalėjimą. J. Ralio baudžiamąją bylą tyrė LSSR NKGB padalinys¹¹⁸. A. Impulevičių LSSR NKVD 3-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio pareigūnai suėmė 1940 m. rugsėjo 11 d.¹¹⁹ Jis buvo kaltinamas tuo, kad, dirbdamas Generalinio štabo 2-ajame skyriuje, vykdė žvalgybos darbą, nukreiptą prieš SSRS. Jam buvo pateiktas kaltinimas pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso (toliau – BK) 58-ojo straipsnio b punktą¹²⁰. LSSR NKVD UGB 2-ojo skyriaus pareigūnai J. Klimavičių suėmė 1940 m. gruodžio 24 d.¹²¹ Jis buvo kaltinamas tuo, kad nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu dirbo Kudirkos Naumiesčio politinėje policijoje ir persekiojo komunis-

tus. Jam buvo pateiktas kaltinimas pagal RSFSR BK 58-ojo straipsnio 13-ąją dalį¹²². Juozą Surmą 1940 m. gruodžio 15 d. suėmė Baltarusijos SSR NKVD 106-ojo pasienio būrio 5-ojo skyriaus pareigūnai. Kaltinamas jis buvo tuo, kad, užverbuotas vokiečių žvalgybos, rinko duomenis apie Raudonąją armiją ir dažnai kirsdavo Vokietijos sieną. Jam buvo pateiktas kaltinimas pagal RSFSR BK 58-ojo straipsnio 6-ąją dalį¹²³. Kaltinimas pagal RSFSR BK 58-ąjį straipsnį reiškė, kad šie asmenys buvo priskirti politinių kalinių kategorijai. Tiriant šių asmenų baudžiamąsias bylas, jiems buvo taikomos fizinio poveikio priemonės. Mjr. A. Impulevičius, būdamas Kauno TDA bataliono vado pavaduotoju, 1941 m. liepos 28 d. raporte Kauno komendantui kpt. Stasiui Kviecinskui rašė, kad VSD kalėjime išsėdėjo devynis su puse mėnesio, o iš jo išėjęs, nelaukdamas raginimo, pats įstojo į TDA batalioną, nors ir jautė, kad sveikata ir nervai labai pašliję. Dėl šios priežasties jis prašė išleidžiamas penkioms savaitėms atostogų sveikatai pataisyti¹²⁴. Komendantas į tai atsižvelgė ir jam suteikė atostogas¹²⁵. J. Klimavičius 1943 m. liepos mėn. spaudoje prisiminė, kad keliolika mėnesių buvo sovietų tardomas, mušamas ir sadistiškai kankinamas. Tardymą baigus, byla buvo perduota karo tribunolui. Šis 1941 m. balandžio 11 d. (Didįjį penktadienį) posėdžiavo Kaune, Dzūkų g. 2, pripažino jį kaltu dėl kontrrevoliucinės veiklos ir nuteisė mirties bausme – sušaudyti. Sprendimui apskūsti buvo duotos 72 valandos. J. Klimavičius įteikė kasacinį skundą. Už tai, kad skundą įteikė per vėlai, vienas iš čekistų smogė jam į veidą¹²⁶. Jau tarnaudamas batalione, J. Klimavičius 1941 m. lapkričio 4 d. raporte rašė, kad 1940 m. gruodžio 24 d. buvo čekistų suimtas ir pasodintas į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą. Sovietų karo tribunolo už „kontrrevoliucinę“ veiklą nubaustas mirties bausme, 47 dienas išbuvo mirtininku. Dėl to

jam buvo pairę nervai, tad, 1941 m. birželio 24 d. išėjęs iš kalėjimo, buvo išsiųstas į Raudonojo Kryžiaus ligoninę Birštone pataisyti sveikatos¹²⁷. J. Ralys po karo tvirtino, kad pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu per tardymą patyrė fizinę prievartą¹²⁸.

Apibendrinant galima pasakyti, kad biografiniai duomenys liudija, jog visiems minėtiems asmenims buvo padaryta skriauda juos atleidžiant iš tarnybos kariuomenėje ir sužlugdant jų karjerą arba juos suimant ir įkalinant Kauno sunkių darbų kalėjime. Kartu reikia pažymėti, kad skriaudų, sovietmečiu padarytų kariams, vėliau tarnavusiems Kauno savisaugos daliniuose, įvairovė galėjo būti gerokai didesnė. Skriauda, noras atsisteisti su nelaimių kaltininkais buvo vienas vidinių akstinių, skatinusių juos tarnauti Kauno savisaugos daliniuose. Antai J. Ralys stojimo į savisaugos dalinį išvakarėse apie savo būseną išėjus iš kalėjimo kalbėjo: „Pirmiausia aš buvau [...] įskaudintas, kad 1941 m. mane suėmė sovietinės valdžios organai, šį suėmimą aš laikiau neteisingu. Antra, aš maniau, kad sovietinės valdžios organai prieš lietuvius naudojo dideles represijas. Šios priežastys sukėlė mano pasipiktinimą ir aš nutariau kovoti prieš sovietinę valdžią.“¹²⁹ Panašiai savo būklę apibūdino ir J. Surmas. Vienas jį pažinojęs asmuo pasakojo: „Kada jis po išlaisvinimo iš kalėjimo atvažiavo iš Kauno, Surmas pyko ant sovietų valdžios, ant komunistų dėl to, kad kalėjime su juo blogai elgėsi. Be to, pyko dar ir dėl to, kad sovietinė valdžia išvežė jo tėvus į Sovietų Sąjungos gilumą.“¹³⁰

NESAUGIEJI

Pasaulio istorijoje yra daug pavyzdžių, kai praeityje pavieniai asmenys ar jų grupės pasijusdavo nesaugūs dėl politinių, ekonominių ar kitų visuomeninių veiksnių. Jiems grės-

davo prarasti palankias gyvenimo pozicijas, represijos, mirtis ar kiti neigiami padariniai. Tai juos skatindavo ieškoti būdų, priemonių išvengti blogesnio likimo. Vokiečių okupaciją Lietuvoje taip pat galima laikyti laikotarpiu, kai mūsų krašto gyventojai dėl įvairių priežasčių pasijuto nesaugūs. Lietuvos žydai jautėsi nesaugūs dėl to, kad antisemitizmas buvo sudedamoji nacių režimo politikos dalis. Žydai buvo persekiojami ir naikinami. Dalis jų, siekdami išvengti žūties, bėgo iš getų ir įsitraukė į partizaninį judėjimą, ieškojo kitų būdų išlikti gyvi. Istorikų darbai vokiečių okupacijos tema leidžia manyti, kad lietuvių tautinės bendrijos nariai nesaugūs pasijuto dėl nacių režimo nenoro suteikti jų bendrijai suverenų galių, taip pat dėl ekonominės politikos, krašto germanizacijos, represijų ir kt. Dėl tų pačių priežasčių nesaugūs galėjo pasijusti ir tie lietuvių tautinės bendrijos nariai, kurie tarnavo tiek Kauno, tiek kituose lietuvių savisaugos batalionuose. Tarnyba Kauno savisaugos daliniuose teikė jiems galimybę išvengti blogesnio likimo.

Prisitaikėliai. Praeityje galima aptikti daugybę pavyzdžių, kai valdžią į savo rankas paėmusi politinė jėga pradeda persekioti savo oponentus, ankstesnio politinio režimo lyderius ir šalininkus. Toks pavyzdys yra ir vokiečių okupacijos Lietuvoje laikotarpis, kai kraštą valdė vokiečių administracija kartu su jai pavaldžiomis 1941 m. Birželio sukilimo metu ir po jo susiformavusiomis lietuvių valdžios įstaigomis. Šių įstaigų pareigūnus vienijo priešiškus Sovietų Sąjungai ir bolševizmui. Tikėtina, kad dėl šios priežasties vokiečių okupacijos pradžioje nesaugiai pasijuto tie asmenys, kurie sovietmečiu buvo režimo šalininkai. Tai, kad jie iš tiesų buvo nesaugūs, leidžia manyti aplinkybė, jog visą vokiečių okupacijos laikotarpį buvo persekiojami komunistai, komjaunuoliai ir kiti sovietų režimą palaikantys asmenys. Vieni jų buvo sušaudyti, kiti įkalinėti. Turimi

biografiniai duomenys leidžia teigti, kad dalis mūsų krašto gyventojų stojo į Kauno savisaugos dalinius, nes pasijuto nesaugūs, kadangi 1940–1941 m. buvo lojalūs sovietiniam režimui. Antai buvęs karys Jonas Davalga prisidėjo prie kolūkių steigimo, buvo kolūkio pirmininku. Jau tarnaudamas batalione jis vienam savo pažįstamui kalbėjo į batalioną įstojęs bijodamas atsakomybės už savo kaip kolūkio pirmininko veiklą¹³¹. Į Kauno TDA batalioną J. Davalga buvo priimtas 1941 m. liepos 21 d. Nustačius eilinio laipsnį, jis paskirtas į 1-ąją Kp eiliniu¹³². J. Davalga sakė, kad ten gaudavęs 30–50 markių atlyginimą¹³³. Kad buvęs karys Juozas Knyrimas buvo pritapęs prie sovietų režimo, rodo faktas, kad jis buvo Kazio Sutkaus vadovaujamos Lekėčių žemdirbių profsąjungos Revizijos valdybos nariu. Taip pat J. Knyrimas pasirašė dokumentus, kad būtų išstremti Lekėčių k. gyventojai eigulys Jonas Rakauskas, Pranas Bastys, Norbertas Mikuckis ir Antanas Povilaitis¹³⁴. J. Knyrimas teigė įstojęs į batalioną baimindamasis, kad dėl savo sovietinės veiklos bus suimtas ir sušaudytas Lekėčių apylinkėse veikusių partizanų¹³⁵. Į Kauno TDA batalioną J. Knyrimas buvo priimtas 1941 m. birželio 29 d. Nustačius jaunesniojo puskarininkio laipsnį, jis tapo 1-osios Kp skyrininku¹³⁶. Buvusio kario Juozo Aleksyno pritapimą prie sovietų režimo rodo faktas, kad jis 1941 m. vasario mėn. buvo paskirtas Makrickų k. seniūnu, priklausė Gudelių vls. žemės ūkio darbininkų profsąjungos vietos komitetui, buvo profsąjungos sekretoriumi. Šias pareigas jis ėjo iki prasidedant karui¹³⁷. 1941 m. vasario 2 d. įvykusiame Lietuvos liaudies pagalbos ir profsąjungos Gudelių skyriaus narių visuotiniame susirinkime buvo svarstoma, ką daryti, kad vietinėse įstaigose neliktų netinkamų asmenų. Buvo kalbama, kad iš einamų pareigų būtina pašalinti partijai nepritariančius asmenis, ramybės drums-

tėjus, chuliganiškų polinkių asmenis, tautininkus, jaunalietuvičius, šaulius ir atsargos karininkus¹³⁸. Tame susirinkime J. Aleksynas pasiūlė pašalinti visus, kurie pragyvena iš ūkio, ir jų vietas pavesti tiems, kurie neturi pragyvenimo šaltinio¹³⁹. Pačioje vokiečių okupacijos pradžioje J. Aleksynas baiminosi būti suimtas už savo sovietinę veiklą, todėl nuvykęs į Kauną įstojo į savisaugos batalioną¹⁴⁰. Į Kauno TDA batalioną J. Aleksynas buvo priimtas 1941 m. liepos 9 d. Nustačius jaunesniojo puskarininkio laipsnį, jis tapo 1-osios Kp šauliu¹⁴¹. Buvusio kario Jurgio Vosylius pritapimą prie sovietų režimo rodo faktas, kad jis buvo Kauno „Valgio“ tresto profsąjungos komiteto pirmininkas¹⁴². Vokiečių okupacijos pradžioje jis įstojo į batalioną, nes dėl sovietmečių eitų pareigų buvo ieškomas vokiečių gestapo ir bijojo būti suimtas¹⁴³. Į Kauno TDA batalioną J. Vosylius buvo priimtas 1941 m. birželio 30 d. Nustačius grandinio laipsnį, jis tapo 3-iosios Kp šauliu¹⁴⁴. Buvęs karys Kazys Zinkevičius apie stojimo į tarnybą batalione aplinkybes ir priežastis kalbėjo: „1940–1941 m. aš buvau Žiežmarių vls. Mopro pirmininku ir pirmomis karo dienomis išgirdau kalbas, kad baltaraiščiai nori už tai mane suimti. Aš norėjau Kaune įsidarbinti gaisrinėje, tačiau ten nepavyko. Eidamas Laisvės alėja pastebėjau kariuomenės uniformą. Aš jų paklausiau, kas tai per kariuomenė? Jie atsakė, kad kuriama Lietuvos kariuomenė ir į ją renkami savanoriai. Kadangi neturėjau darbo, ir aš nutariau stoti į tą kariuomenę.“¹⁴⁵ „1940 m. buvau išrinktas Žiežmarių vls. Mopro organizacijos pirmininku, sekretoriumi buvo Zigmąs Lukševičius [...]. Karo pradžioje, bijodamas, kad už tai manęs nesuimtų buržuaziniai nacionalistai, išvykau į Kauną ieškoti darbo, kad tėviškėje negyventi. Kaune sužinojau, kad steigiama Lietuvos kariuomenė. Aš užėjau Laisvės alėjon, numerio neprisimenu, ir

sutikau ltn. Barzdą, kurį pažinojau iš tarnybos buržuazinės Lietuvos kariuomenėje. Jis tarnavo antrame pėstininkų pulke ir buvo kulkosvaidininkų būrio vadas. Barzda mane taip pat pažinojo. Barzda man pasiūlė įstoti į batalioną, kuris organizuojamas vidaus tvarkai palaikyti.¹⁴⁶ Į Kauno TDA batalioną K. Zinkevičius buvo priimtas 1941 m. liepos 16 d. Nustačius jaunesniojo puskarininkio laipsnį, jis tapo 3-iosios Kp taikytoju¹⁴⁷. Buvęs karys Juozas Vuosaitis apie stojimo į batalioną priežastis pasakojo: „Aš nutariau stoti į savisaugos batalioną dėl to, kad galėčiau saugiau gyventi. Aš sovietinės valdžios metais dirbau durpyne, buvau profsąjungos narys ir bijojau, kad vokiečiai nepatrauktų atsakomybėn. Nutariau išpirkti kaltę prieš juos ir 1941 m. liepos mėn. kreipiausi į priimamąjį punktą.“¹⁴⁸ Į Kauno TDA batalioną J. Vuosaitis buvo priimtas 1941 m. liepos 25 d. Nustačius eilinio laipsnį, jis tapo 2-osios Kp šauliu¹⁴⁹. Buvęs karys Aleksas Raižys sovietinės okupacijos metais buvo paskirtas priešgaisrinės apsaugos viršininku¹⁵⁰. Tai tapo jo stojimo į batalioną priežastimi. Jis kalbėjo: „Kuomet 1941 metų vasarą prasidėjo karas ir Kauną okupavo vokiečiai, vietiniai Petrašiūnų baltaraiščiai pradėjo mane tampyti ir tardyti, kodėl aš buvau paskirtas priešgaisrinės apsaugos viršininku. Norėdamas apsidrausti nuo galimų nemalonumų įstojau į [...] savisaugos batalioną, kuris tuomet buvo susikūręs Kauno mieste.“¹⁵¹ Stodamas į batalioną jis nežinojo, kad reikės dalyvauti žmonių žudynėse: „Būnant batalione sužinojau, kad mūsų trečioji kuopa, kuriai vadovavo karininkai Dagys, Norkus, Jakubauskas, Pauliukonis, naudojama tarybinių piliečių šaudymui.“¹⁵² Į PPT batalioną A. Raižys buvo priimtas 1941 m. rugpjūčio 13 d. Nustačius eilinio laipsnį, jis buvo paskirtas į 3-iąją Kp kovotoju¹⁵³.

Karo belaisviai. Dalis būsimų Kauno savisaugos batalionų karių nesaugūs pasiju-

to dėl to, kad pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu tarnavo RA 29-ajame ŠTK ir karo pradžioje tapo karo belaisviais. Vokietijos vyriausiosios ginkluotųjų pajėgų vadovybės 1941 m. birželio 16 ir rugsėjo 8 d. direktyvos numatė griežtą, negailestingą elgesį su sovietiniais karo belaisviais. Šios direktyvos prieštaravo Ženevos konvencijai, apibrėžiančiai elgesį su karo belaisviais. Vokietmečiu Vilniuje, Kaune, Alytuje, Naujojoje Vilnioje, Šiauliuose ir kitose Lietuvos vietovėse veikė karo belaisvių stovyklos. Dėl prastos mitybos, blogų kalinimo sąlygų, ligų, prastos ligonių slaugos, mušimų mirė ar buvo nužudyta stovykloje Nr. 366 (Kauno VI fortas) 35 tūkst., stovykloje Nr. 343 (Alytus) ne mažiau kaip 35 tūkst., Naujosios Vilnios stovykloje 13 tūkst., stovykloje Nr. 361 (Šiauliai) 22 560 karo belaisvių. Iš viso Lietuvos karo belaisvių stovyklose mirė, buvo sunaikinta nuo 165 iki 230 tūkst. žmonių¹⁵⁴.

Lietuvos laikinoji vyriausybė rūpinosi, kad RA 29-ajame ŠTK tarnavę, vokiečiams į nelaisvę patekę lietuviai kariai būtų paleisti. Vokiečiai sutiko paleisti dalį belaisvių. Kitiems buvo iškelta sąlyga tarnauti pagalbinėje vokiečių kariuomenės tarnyboje arba eiti į rusų belaisviams skirtas stovyklas¹⁵⁵. Dalis karo belaisvių lietuvių saugūs galėjo pasijusti tik įstoję į savisaugos batalionus. Buvęs karys Jonas Šalčiūnas sovietinės okupacijos laikotarpiu tarnavo sanitaru instruktoriumi 215-ajame pėstininkų pulke, kuris buvo dislokuotas Pabradėje¹⁵⁶. Prasidėjus karui, jis su pulku traukėsi į rytus Velikije Lukų kryptimi. Ties Neveliu, Idricos geležinkelio stotyje, pulką apsupo vokiečiai. Daug karių žuvo, kiti buvo paimti nelaisvę. J. Šalčiūnas su kitais belaisviais atsidūrė Sebežo karo belaisvių stovykloje. Čia jis ėjo felčerio pareigas, gydė sužeistus karius. 1941 m. rugpjūčio mėn. atvykęs Lietuvos kariuomenės uniforma vilkintis

karininkas jam pranešė, kad turės vykti į Lietuvą. Netrukus J. Šalčiūnas parvažiavo į Kauną ir buvo nusiųstas į vokiečių, o pasakui – į lietuvių komendantūrą. Jis įstojo į batalioną ir buvo paskirtas ambulatorijos felčeriū¹⁵⁷. Į 2-ąją PPT batalioną J. Šalčiūnas buvo priimtas 1941 m. rugsėjo 4 d. Nustačius sanitarijos puskarininkio laipsnį, jis buvo paskirtas bataliono štabo Sanitarijos skyriaus būrininku¹⁵⁸. Buvęs karys Kazys Majauskas 1939 m. buvo pašauktas į karinę tarnybą, kurios metu baigė ryšių mokyklą ir užsitarnavo puskarininkio laipsnį. Tarnavo Ukmergėje aviacijos eskadrilėje. Karinės tarnybos laikas jam baigėsi Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą. K. Majauskas pasiprašė paliekamas liktiniu puskarininkiu, prašymas buvo patenkintas¹⁵⁹. Karas jį užklupo kariuomenėje Ukmergėje. Karininkai paliko dalinį likimo valiai ir išvyko, o kariai slapstėsi Pivonijos miške. Čia juos vokiečių kariai paėmė ir nelaisvę ir išvežė į karo belaisvių stovyklą¹⁶⁰. Apie stojimo į batalioną aplinkybes K. Majauskas kalbėjo: „Man būnant belaisviu pas mus atvažiavo buvusios buržuazinės Lietuvos kariuomenės karininkas j. ltn. A. Gecevičius, kuris mus pradėjo verbuoti tarnauti į taip vadinamą savisaugos batalioną. Su tuo pasiūlymu aš sutikau.“¹⁶¹ Tikėtina, kad A. Gecevičius K. Majauskui paaiškino, kokia yra lietuvių karo belaisvių padėtis ir kaip galima jos išvengti. Į Kauno TDA batalioną K. Majauskas buvo priimtas 1941 m. liepos 21 d. Nustačius puskarininkio laipsnį, jis buvo paskirtas į 1-ąją Kp¹⁶².

Priverstiniai darbininkai. Nuo pirmųjų dienų vokiečių okupacinė valdžia buvo suinteresuota perimti į savo rankas ir kontroliuoti Lietuvos ūkinį gyvenimą ir darbo jėgą. 1941 m. liepos pradžioje į Kauną atvyko mjr. Linkeš vadovaujama Ekonominiam rytų štabui pavaldi ūkio komanda, kuri ir ėmė rūpintis darbo jėga. Liepos

15 d. dienraštyje „Į laisvę“ pasirodė skelbimas „Lietuviai! Darbas yra duona“. Jame buvo sakoma, kad vokiečių kariuomenė suteikia lietuviams galimybę dirbti Rytų Prūsijoje, kur lietuvių darbo atlyginimo atžvilgiu bus lygūs vokiečių darbininkams. Dirbti ir kreiptis į verbavimo punktus buvo kviečiami sveiki nevedę lietuvių bedarbiai. 1941 m. liepos ir rugpjūčio mėn. iš Lietuvos į Rytų Prūsiją dirbti išvyko apie 12 tūkst. darbininkų¹⁶³. Šiais kvietimais buvo apeliuojama ne vien tik į savanoriškumą. Krašto gyventojams per administracijos įstaigas buvo daromas spaudimas. Dėl šios vokiečių politikos dalis krašto gyventojų pasijuto nesaugūs, nes jiems grėsė būti išvežtiems dirbti į Vokietiją. Išvengti darbų buvo galima stojant į savisaugos batalionus, nes jie atitiko nacių režimo interesus: batalionai turėjo okupuotuose kraštuose palaikyti tvarką, atlikti kitus uždavinius. Asmenų, siekusių išvengti darbų Vokietijoje, buvo ir tarp Kauno TDA, 1-ojo ir 2-ojo PPT batalionų karių. Buvęs karys Juozas Grigonis kalbėjo, kad vokiečių okupacijos pradžioje tarp vietos gyventojų pasklido kalbos, jog tie, kurie nenori tarnauti savisaugos batalionuose, bus vežami į Vokietiją dirbti¹⁶⁴. Okupacijos pradžioje J. Grigonis niekur negalėjo įsidarbinti, o vokiečiai pradėjo gaudyti lietuvius darbams Vokietijoje. Išgirdęs per radiją apie Kaune organizuojamą savisaugos batalioną, į jį įstojo¹⁶⁵. Į Kauno TDA batalioną J. Grigonis buvo priimtas 1941 m. liepos 2 d. Nustačius jaunesniojo karininko laipsnį, jis buvo paskirtas į 2-ąją Kp šauliu¹⁶⁶. Buvęs karys Juozas Žemaitis tvirtino, kad, vokiečiams okupavus Lietuvą, netrukus į Vokietiją buvo pradėtas vežti jaunimas ir bežemiai valstiečiai. Tie, kurie tarnavo vokiečių kariuomenėje ir policijoje, nebuvo vežami. Atsižvelgdamas į šią aplinkybę ir nenorėdamas būti išvežtas į Vokietiją, J. Žemaitis nutarė stoti į savisaugos bata-

liona¹⁶⁷. Į Kauno TDA batalioną J. Žemaitis buvo priimtas 1941 m. liepos 4 d. Suteikus grandinio laipsnį, jis buvo paskirtas į 6-ąją Kp¹⁶⁸. Buvęs karys H. Aukštaitis, 1941 m. Birželio sukilimo dalyvis, tvirtino: „Kai vokiečiai pradėjo vežti darbams į Vokietiją, aš, siekdamas to išvengti, įstojau į nacionalinę lietuvišką karinę dalį, kuri buvo pagalbinė kovojant su partizanų judėjimu.“¹⁶⁹ Į Kauno TDA batalioną H. Aukštaitis buvo priimtas 1941 m. liepos 4 d. Suteikus jaunesniojo karininko laipsnį, jis buvo paskirtas į 4-ąją Kp¹⁷⁰. Buvęs karys Pranas Plančiūnas pasakojo, kad 1941 m. vasarą pas jį užėjęs Vandžiogalos seniūnas Juozas Karamzinas sakė, jog jis turi arba važiuoti į darbus Vokietijoje, arba stoti į savisaugos batalioną¹⁷¹. Stodamas į batalioną P. Plančiūnas nežinojo, kad teks dalyvauti žudynėse: „Tik vėliau paaiškėjo, jog bataliono kareiviai turi dalyvauti masiniuose tarybinių piliečių šaudymuose ir kovose prieš tarybinius partizanus.“¹⁷² Į Kauno TDA batalioną P. Plančiūnas buvo priimtas 1941 m. liepos 21 d. Suteikus eilinio laipsnį, jis buvo paskirtas į 1-ąją Kp¹⁷³. Batalione gaudavo 40–50 marškių atlyginimą¹⁷⁴.

IŠVADOS

Vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1944 m.) Lietuvoje buvo suformuoti ir veikė 26 lietuvių savisaugos batalionai. Po Kauno TDA reorganizacijos 1941 m. rugpjūčio mėn. suformuoti 1-asis ir 2-asis PPT batalionai išsiskyrė iš kitų batalionų sunaikintų žydų, kitų asmenų skaičiumi. Nė viena karinė struktūra Lietuvos istorijoje nėra nužudžiusi tiek nekaltų žmonių, kiek šie batalionai. Nors žmonių naikinimo operacijose dalyvavo ne visi lietuvių savisaugos daliniai, tačiau atskirų batalionų dalyvavimo baudžiamosiose operacijose faktai neretai formuoja

nuomonę, kad į šias karines struktūras krašto gyventojai stojo iš žudikiškų paskatų.

Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusių karių biografinių duomenų tyrimas šią nuomonę paneigia. Mūsų krašto gyventojai stodami tarnauti į šiuos karinius vienetus nežinojo, kad ateityje jiems reikės dalyvauti žydų, kitų civilių asmenų žudynėse. Tiriant buvusių karių biografinius duomenis ryškėja kitokie jų stojimo į savisaugos batalionus motyvai. Gyventojus stoti į savisaugos batalionus skatino ne žudikiškos paskatos, o kiti vidiniai akstinai: polinkis į patriotinę veiklą, noras turėti darbą ir gauti atlyginimą, noras atsisteisti su kaltininkais už sovietmečiu patirtas skriaudas, siekis išvengti karo belaisvių likimo, priverstinių darbų Vokietijoje ar represijų už savo veiklą sovietų režimo laikotarpiu. Krašto gyventojai stojo į Kauno TDA, 1-ąjį ir 2-ąjį PPT batalionus dėl to, kad pasirinko juos kaip priemonę savo vidiniams akstinams įgyvendinti kasdieniame gyvenime. Šie akstinai susiformavo individualios gyvenimo patirties, asmeninių savybių pagrindu, mūsų krašto gyventojams vokiečių okupacijos laikotarpiu atsidūrus konkrečiose gyvenimo aplinkybėse.

Dalies karių biografiniai duomenys liudija, kad tiek iki įstodami į savisaugos batalionus, tiek juose tarnaudami jie buvo linkę į Tėvynės gynimo veiklą: dalyvavo Lietuvos nepriklausomybės kovose (1918–1920 m.), mokėsi karinio mokymo įstaigose, priklausė Šaulių sąjungai, dirbo karo tarnyboje, dalyvavo 1940–1941 m. ir pokariniame lietuvių pasipriešinimo judėjime, tarnavo gen. P. Plechavičiaus vadovaujamoje Vietinėje rinktinėje. Šie jų gyvenimo įvykiai liudija, kad juos į tokią veiklą kreipė patriotinis pradai. Kauno TDA, 1-asis ir 2-asis PPT batalionai iš nepriklausomos Lietuvos kariuomenės perėmė jos pagrindinę Tėvynės gynimo funkciją, kurią atlikti žmones paprastai skatina patriotinis pradai. Vienas iš batalionų uždavinių buvo

kova prieš Sovietų Sąjungą, komunistus, komjaunuolius, kitus sovietų režimo šalininkus, kurie buvo kaltinami prisidėję prie 1940 m. vasarą ir rudenį įvykdytos Lietuvos okupacijos ir aneksijos. Minėti gyvenimo įvykiai, liudijantys šių asmenų patriotinius polinkius, ir Kauno savisaugos dalinių viena iš funkcijų – Tėvynės gynimas – leidžia teigti, kad dalis asmenų tarnybą batalionuose pasirinko kaip priemonę, teikiančią galimybę įgyvendinti savo patriotinius polinkius. Tai, kad į savisaugos batalionus buvo stojama patriotinių paskatų pagrindu, kad būsiami kariai batalionus laikė priemone šioms paskatoms įgyvendinti, patvirtina ir negausūs, fragmentiški atskirų karių liudijimai ir jų turinio analizė.

Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusių karių biografiniai duomenys liudija, kad daugumos jų gyvenimo istorijos sudedamoji dalis buvo darbinė veikla. Iki tarnybos batalione pradžios daugelis jų jau buvo dirbę įvairiose darbovietėse. Vieni jų buvo įgiję karinį išsimokslinimą, kiti – be jo. Biografiniai duomenys taip pat liudija, kad batalione jie tarnavo jau suaugę vyrai, nors būta ir pavienių asmenų, esančių ant pilnametystės slenksčio. Tai leidžia teigti, kad šių asmenų, kaip suaugusių žmonių, vienas iš pagrindinių socialinių poreikių buvo turėti darbą ir gauti atlyginimą, kad jie negalėjo stoti į batalionus neatsižvelgdami į šį poreikį. Prielaidų įstoti į batalionus atsirado dėl to, kad savisaugos dalinių formavimo, stojimo į juos išvakarėse būsiami kariai buvo arba bedarbiai, arba norintys pereiti į kitą darbą asmenys. Nepriklausomos Lietuvos kariuomenės aktyviosios karo tarnybos karininkai, t. y. kvalifikuoti darbuotojai, darbo pagal savo kvalifikaciją neteko per pirmąją sovietinę okupaciją – jie buvo arba atleisti iš tarnybos, arba iš jos pasitraukė 1941 m. Birželio sukilimo metu. Kiti kvalifikuoti darbuotojai, t. y. atsargos karininkai, darbo

neteko dėl to, kad sovietmečiu buvo atleisti iš darbo policijos struktūrose ar kitose įstaigose. Dalis tiek aktyviosios karo tarnybos, tiek atsargos karininkų darbo neteko suimti sovietų saugumo. Karinio išsimokslinimo neįgiję asmenys liko be darbo, kai jų darbovietės karo pradžioje nustojo veikusios arba buvo reorganizuotos. Kiti iš jų darbo buvo netekę sovietinės okupacijos laikotarpiu, kai, suimti sovietų saugumo pareigūnų, buvo uždaryti į kalėjimą. Dalis šių asmenų vokiečių okupacijos pradžioje tiesiog pageidavo pereiti į kitą darbą, nenorėjo grįžti į ankstesnę darbovietę. Nedarbas, ketinimai pakeisti darbą, noras turėti darbą ir gauti atlyginimą skatino šiuos asmenis stoti į Kauno TDA, 1-ąjį ir 2-ąjį PPT batalionus dėl to, kad šie kariniai vienetai, kaip ir nepriklausomos Lietuvos ginkluotosios pajėgos, buvo tinkama priemonė minėtiems norams įgyvendinti, t. y. atliko darboviečių, kurių darbuotojams mokamas atlyginimas, funkcijas. Lietuvos laikinoji vyriausybė, rūpindamasi savisaugos batalionų steigimu, nustatė algas, kurios turi būti mokamos atitinkamus karinius laipsnius turintiems kareiviams.

Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusių karių biografinių duomenų analizė liudija, kad dalis jų nukentėjo nuo sovietų režimo, t. y. jiems buvo padaryta skriauda. Skriaudą patyrė nepriklausomos Lietuvos kariuomenės aktyviosios karo tarnybos karininkai. Jie, sovietmečiu vykstant Lietuvos kariuomenės reorganizacijai į RA 29-ąjį TŠK, buvo paleidžiami į atsargą. Tai reiškė, kad jų, kaip karininkų, karjera sužlugdyta. Nukentėjusiais, nuskriaustaisiais laikytini ir tie asmenys, kuriuos suėmė sovietų saugumo pareigūnai ir įkalino Kauno sunkiųjų darbų ar kituose kalėjimuose. Ten jiems buvo taikomos psichinio ir fizinio poveikio priemonės. Skriaudos formų, kurias patyrė Kauno savisaugos ba-

talionių kariai iki tarnybos pradžios, galėjo būti ir daugiau. Teigti, kad Kauno TDA, 1-asis ir 2-asis PPT batalionai atliko priemonės, tinkamos atsisteisti su skriaudėjais, funkciją, galima dėl to, kad vienas iš šių karinių vienetų tikslų buvo kova su Sovietų Sąjunga, kuri 1940 m. vasarą okupavo ir aneksavo Lietuvą, t. y. kova su skriaudike. Dalies karių sovietmečiu patirtos skriaudos ir tai, kad batalionai turėjo uždavini kovoti su skriaudike Sovietų Sąjunga ir jai atstovaujančiais asmenimis, leidžia teigti, kad vienas iš šių asmenų stojimo į batalionus motyvų buvo ir noras atsisteisti su skriaudikais. Savisaugos batalionuose nuskriaustieji negalėjo nubausti konkrečių kaltininkų. Jie tegalėjo nukreipti savo veiksmus prieš asmenis, kurie priminė skriaudikus, t. y. sovietų režimo šalininkus.

Kauno TDA, 1-ajame ir 2-ajame PPT batalionuose tarnavusių karių biografiniai duomenys liudija, kad daliai jų nacių okupacinio režimo realijos sukėlė nesaugumo jausmą. Tai skatino ieškoti būdų, padedančių šios grėsmės išvengti. Tarp Kauno savisaugos dalinių karių buvo ir tokių, kurie sovietmečiu

buvo pritapę prie režimo. Dėl to jiems grėšė sulaukti represijų ir iš vokiečių okupacinės, ir iš Birželio sukilimo metu atsikūrusios lietuvių valdžios įstaigų. Stojimą į Kauno TDA, 1-ąjį ir 2-ąjį PPT batalionus jie suvokė kaip išsigelbėjimą, nes tarnaudami juose jie galėjo parodyti savo lojalumą naujajai valdžiai. Tarp batalionių karių buvo ir tarnavusių RA 29-ajame ŠTK bei karo pradžioje patekusių į nelaisvę. Kadangi šiems asmenims iškilo reali grėsmė būti įkalintiems karo belaisvių stovyklose, Kauno savisaugos daliniai jiems buvo priemonė, teikianti galimybę šios grėsmės išvengti. Batalionai tokia priemone tapo dėl to, kad vokiečiai daliai karo belaisvių iškelė sąlygą, jog jie išvengs karo belaisvių likimo tuo atveju, jeigu stos į tarnybą savisaugos daliniuose. Karo belaisviai su tuo sutiko ir įstojo į tarnybą. Tarp karių buvo ir tokių, kurie jautė grėsmę būti išvežti į Vokietiją dirbti. Daliai krašto gyventojų, kurie nenorėjo būti išvežti į Vokietiją, Kauno TDA, 1-asis ir 2-asis PPT batalionai tapo priemone to išvengti, nes šie batalionai atitiko vokiečių okupacinės valdžios interesus. Batalionai jai buvo reikalingi tvarkai okupuotuose kraštuose palaikyti.

Nuorodos

¹ J. Vicas, *SS tarnyboje. Dokumentinis leidinys apie lietuvių apsaugos dalių įvykdytus nusikaltimus*, Vilnius, 1961, p. 18.

² P. Kežinaitis, „Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje“, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 64.

³ S. Raštikis, *Lietuvos likimo keliais*, Kaunas, 1996, t. 4, p. 350.

⁴ J. Abraitis, *Gedimino pulko likimas*, Kaunas, 1994, p. 89.

⁵ R. Zizas, „Lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionių karių nuostoliai Vokietijos ir SSRS karo metu (1941–1945)“, *Karo archyvas*, Vilnius, 2004, t. XIX, p. 196–197.

⁶ M. Dean, „Lietuvių dalyvavimas masinėse žydų žudynėse Baltarusijoje ir Ukrainoje“, *Akiračiai*, 1998, vasaris, Nr. 2(296), p. 7.

⁷ J. Vicas, op. cit., p. 19–22; R. Zizas, op. cit., p. 196–197; P. Stankeras, „Vokietijos politika įtraukiant Antrojo pasaulinio karo metais užimtų Baltijos šalių gyventojus į policijos ir karinius dalinius ir jos rezultatai, *Karo archyvas*, Vilnius, 2004, t. XIX, p. 381; M. Dean, op. cit., p. 7; S. Raštikis, op. cit., p. 350; to paties, *Kovose dėl Lietuvos*, Vilnius, 1990, t. 4, p. 303–305.

⁸ A. Bubnys, „Lietuvių policijos 1(13)-asis batalionas ir žydų žudynės 1941 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 2(20), p. 31–52, 48.

⁹ A. Rukšėnas, „Kauno 2-asis pagalbinės policijos tarnybos batalionas ir gyventojų žudynės Baltarusijoje 1941–1943 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 2(22), p. 54–55.

¹⁰ R. Zizas, op. cit., p. 196–197; J. Abraitis, op. cit., p. 89.

¹¹ A. Juodžio 1947 m. lapkričio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17532, l. 17 a. p.

¹² S. Mineikio 1944 m. lapkričio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-15195, l. 47.

¹³ J. Arlausko 1948 m. liepos 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 11238/3, t. 1, l. 124.

¹⁴ A. Mataro 1945 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 27421/3, l. 3.

¹⁵ 1941 m. rugpjūčio 14 d. įsakymas Nr. 49 PPT batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 72.

¹⁶ Teisiamojo posėdžio, vykusio 1962 m. rugsėjo 26–spalio 4 d., protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 12, l. 179.

¹⁷ S. Benziaus 1962 m. birželio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 5, l. 265.

¹⁸ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 6 a. p.

¹⁹ X. Хекхаузен, *Мотивация и деятельность*, Москва, 1986, t. 1, c. 15.

²⁰ S. Raštikis, *Lietuvos likimo keliais*, p. 72; S. Nėniaus 1947 m. rugpjūčio 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9592/3, l. 19; DLK Kęstučio 5-ojo pėstininkų pulko kpt. B. Kirkilos 1939 m., kpt. J. Levino 1940 m. atestacijos, LCVA, f. 930, ap. 2k, b. 143, l. 22; ap. 5, b. 1541, l. 14.

²¹ S. Knezys, „Karininkai lietuvių savisaugos daliniuose“, *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, Vilnius, 2001, t. 1, p. 297–302.

²² LSSR KGB Tardymo skyriaus 1984 m. sausio 12 d. raštas KGB Kelmės r. skyriui, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 247, l. 221.

²³ J. Klimavičiaus 1930 m. lapkričio 11 d. žinių lapas, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 174, l. 11 a. p.

²⁴ J. Ralio 1953 m. balandžio 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26739/3, l. 21.

²⁵ P. Pukio 1940 m. rugsėjo 30 d. autobiografija, 1940 m. rugsėjo 26 d. asmens byla, LCVA, f. 930, ap. 5, b. 2228, l. 2, 4.

²⁶ A. Majauskienės 1947 m. gegužės 6 d., J. Vilko 1947 m. spalio 11 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9592/3, l. 154, 169.

²⁷ LSSR KGB Tardymo skyriaus 1984 m. sausio 27 d. raštas KGB Kauno r. skyriui, *ibid.*, ap. 8, b. 247, l. 229.

²⁸ P. Lupeikio 1944 m. rugpjūčio mėn. asmens anketa, 1944 m. rugpjūčio 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 38535/3, l. 4, 14 a. p.

²⁹ H. Aukštaičio 1946 m. vasario 13 ir 19 d., J. Selestrinsko 1946 m. vasario 6 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 26965/3, l. 11–12, 17.

³⁰ P. Lupeikio 1944 m. rugsėjo 25 d., N. Kažutinos 1944 m. rugpjūčio 11 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 38535/3, l. 30–31, 57.

³¹ J. Baranausko 1947 m. rugsėjo 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 9592/3, l. 149 a. p.

³² L. Mickevičiaus 1948 m. gegužės 11 ir 17 d. apklausų protokolai, 1948 m. rugsėjo 9 d. teismo posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 13188/3, t. 1, l. 105–105 a. p., 107, 110–111; t. 2, l. 125, 127 a. p.

³³ H. Salelionio 1945 m. balandžio 20 ir gegužės 5 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 47760/3, t. 1, l. 18–20, 26.

³⁴ A. Majauskienės 1947 m. gegužės 6 d., J. Vilko 1947 m. spalio 11 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 9592/3, l. 154, 168 a. p.

³⁵ A. Juodžio 1947 m. lapkričio 26, 28 ir gruodžio 4 d., S. Gervino 1948 m. liepos 27 ir 28 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. P-17532, l. 2, 6 a. p., 10–10 a. p., 12, 17 a. p., 21; b. 11238/3, t. 1, l. 195, 199 a. p.–200.

³⁶ S. Mineikio 1944 m. spalio 15 ir lapkričio 22 d., A. Mažrimo 1949 m. lapkričio 4, 10, 17 ir 25 d. apklausų protokolai, J. Builovo ir A. Mažrimo 1949 m. gruodžio 27 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. P-15195, l. 42, 46–47 a. p.; b. 17078/3, l. 13, 15–16, 19–20, 22, 48.

³⁷ J. Ralio 1941 m. liepos 3 d., A. Cechanavičiaus 1953 m. balandžio 23 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 26739/3, l. 317; b. P-5024, l. 180.

³⁸ Lt. Z. Kemzūros 1941 m. liepos 16 d. raportas Kauno komendantūrai, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 79.

³⁹ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, Vilnius, 2004, t. 4, p. 277.

⁴⁰ *Ibid.*, 2003, t. 3, p. 83.

⁴¹ *Ibid.*, 2002, t. 2, p. 124.

⁴² *Ibid.*, 2005, t. 5, p. 151.

⁴³ *Ibid.*, p. 36.

⁴⁴ J. Belskio 1944 m. rugsėjo 10 ir 11 d., P. Zelsonkos 1947 m. vasario 7 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38506/3, l. 10 a. p., 11, 14–14 a. p., 19–21; b. 8363/3, l. 12–13, 19; 1941 m. *Birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000, p. 86–88.

⁴⁵ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953 m.*, Vilnius, 2007, t. 7, p. 183.

⁴⁶ *Ibid.*, t. 4, p. 206.

⁴⁷ *Ibid.*, t. 5, p. 270.

⁴⁸ J. Stankaičio 1961 m. lapkričio 21 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 1, l. 174–175.

⁴⁹ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, Vilnius, 2006, t. 6, p. 177.

⁵⁰ Z. Kemzūros 1961 m. spalio 9 d. apklausos

protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 1, l. 102.

⁵¹ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, p. 155.

⁵² *Ibid.*, t. 4, p. 277.

⁵³ *Ibid.*, 2008, t. 8, p. 112.

⁵⁴ A. Juodžio 1947 m. lapkričio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17532, l. 10 a. p.

⁵⁵ K. Kasparas, *Lietuvos karas*, Kaunas, 1999, p. 315; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 4, p. 277.

⁵⁶ I. Viliaus-Velavičiaus 1946 m. vasario 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38701/3, t. 3, l. 13; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, p. 155.

⁵⁷ K. Morkaus 1950 m. sausio 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17594, l. 88–89; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, p. 155.

⁵⁸ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 8, p. 112.

⁵⁹ R. Zizas, op. cit., p. 196–197; J. Vicas, op. cit., p. 22.

⁶⁰ *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai*, Vilnius, 2001, p. 18.

⁶¹ *Ibid.*, p. 45–46.

⁶² A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 126.

⁶³ R. Zizas, op. cit., p. 196–197.

⁶⁴ S. Knezys, op. cit., p. 297–302.

⁶⁵ R. Zizas, op. cit., p. 196–197.

⁶⁶ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 111–116.

⁶⁷ 1941 m. birželio 27 d. įsakymas Kariuomenei Nr. 68, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 7, l. 160; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 1, p. 241.

⁶⁸ 1940 m. liepos 2 d. įsakymas Liaudies kariuomenei Nr. 75, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 7, l. 171 a. p.; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 1, p. 245.

⁶⁹ Lietuvos Respublikos KAM Kariuomenės teismo ypatingai svarbių bylų tardytojo 1940 m. liepos 15 d. pranešimas Kauno kalėjimo viršininkui, LYA, f. L-44, ap. 1, b. 13583, l. 4.

⁷⁰ 1940 m. liepos 27 d. įsakymas Liaudies kariuomenei Nr. 99, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 7, l. 199, *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 3, p. 272.

⁷¹ 1941 m. liepos 1 d. įsakymas Liaudies kariuomenei Nr. 73, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 7, l. 168 a. p.;

Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 6, p. 177.

⁷² *Ibid.*, t. 4, p. 226.

⁷³ *Ibid.*, t. 8, p. 22.

⁷⁴ 1940 m. rugpjūčio 9 d. įsakymas Liaudies kariuomenei Nr. 110, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 7, l. 211 a. p.; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 2, p. 155.

⁷⁵ Karo aviacijos ltn. J. Juodžio 1940 m. lapkričio 22 d. tarnybos lapas, Karo aviacijos Likvidacinės komisijos pirmininko 1940 m. lapkričio 6 d. įsakymas Nr. 2, LCVA, f. 930, ap. 2j, b. 113, l. 3 a. p.–4; f. 1323, ap. 1, b. 594, l. 12.

⁷⁶ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 4, p. 277.

⁷⁷ *Ibid.*, t. 3, p. 83.

⁷⁸ *Ibid.*, t. 2, p. 124.

⁷⁹ *Ibid.*, t. 5, p. 151.

⁸⁰ Ltn. Z. Kemzūros 1941 m. liepos 16 d. raportas Kauno komendantūrai, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 79.

⁸¹ J. Stankaičio 1961 m. lapkričio 21 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 1, l. 174–175.

⁸² Ltn. Z. Kemzūros 1941 m. liepos 16 d. raportas Kauno komendantui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 79.

⁸³ 1941 m. rugsėjo 2 d. įsakymas Nr. 8 2-ajam PPT batalionui, *ibid.*, b. 3, l. 123.

⁸⁴ J. Plungės 1979 m. sausio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 2, l. 12.

⁸⁵ „Likviduojamos FGA mokyklos“, *I laisvę*, 1941, liepos 19, Nr. 23, p. 7.

⁸⁶ J. Stankaičio 1961 m. lapkričio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 1, l. 169.

⁸⁷ „Likviduojamos FGA mokyklos“, p. 7.

⁸⁸ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 6, p. 65–66.

⁸⁹ LSSR NKVD UGB 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio saugumo j. ltn. Šmyriovo 1940 m. gruodžio 23 d. nutarimai dėl arešto ir kardomosios priemonės skyrimo, J. Klimavičiaus 1940 m. gruodžio mėn. asmens anketa, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27787/3, l. 2–3 a. p., 6 a. p.

⁹⁰ J. Stankaičio 1961 m. lapkričio 21 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47386/3, t. 1, l. 174.

⁹¹ 1941 m. liepos 8 d. įsakymas Nr. 8 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 13.

⁹² LSSR MGB Kauno skyriaus 1948 m. rugpjūčio 12 d. nutarimas dėl suėmimo, P. Steponkaus

1948 m. rugpjūčio 12 ir 19 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11238/3, t. 2, l. 33, 42, 45.

⁹³ P. Steponkaus 1948 m. rugpjūčio 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 50 a. p.

⁹⁴ 1941 m. liepos 30 d. įsakymas Nr. 32 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 1, l. 49 a. p.

⁹⁵ P. Pašakarnio 1979 m. balandžio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 3, l. 32 a. p.

⁹⁶ *Ibid.*

⁹⁷ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 1, l. 10 a. p.

⁹⁸ M. Lekavičiaus 1949 m. gegužės 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19612, l. 18.

⁹⁹ 1941 m. rugpjūčio 11 d. įsakymas Nr. 46 PPT batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 69.

¹⁰⁰ B. Simanavičiaus 1948 m. liepos 2 ir 13 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11238/3, t. 1, l. 85, 89.

¹⁰¹ Kauno aps. LSSR MGB skyriaus 1948 m. liepos 3 d. nutarimas dėl arešto, B. Simanavičiaus 1948 m. liepos mėn. asmens anketa, *ibid.*, l. 74, 77 a. p.

¹⁰² 1941 m. rugpjūčio 21 d. įsakymas Nr. 57 2-ajam PPT batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 1, l. 82 a. p.

¹⁰³ S. Nėniaus 1947 m. rugpjūčio 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9592/3, l. 19.

¹⁰⁴ S. Nėniaus 1947 m. rugsėjo 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 43–43 a. p.

¹⁰⁵ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 10 a. p.

¹⁰⁶ S. Čėplos 1979 m. kovo 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 3, l. 9 a. p.

¹⁰⁷ L. Stonkaus 1981 m. gegužės 7 d., P. Andriuškevičiaus 1949 m. balandžio 28 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 47760/3, t. 2, l. 95–96; b. 13554/3, l. 12.

¹⁰⁸ L. Stonkaus 1981 m. gegužės 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47760/3, t. 2, l. 95–96.

¹⁰⁹ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 8.

¹¹⁰ P. Andriuškevičiaus 1979 m. balandžio 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 3, l. 81–81 a. p.

¹¹¹ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 10 a. p.

¹¹² R. Zizas, „Lietuvos kariai savisaugos batalionuose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos archyvai*, Vilnius, 1998, Nr. 11, p. 45; M. Dean, *op. cit.*, p. 7.

¹¹³ 1941 m. birželio 27 d. įsakymas Kariuomenei Nr. 68, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 7, l. 160; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 1, p. 241.

¹¹⁴ 1940 m. liepos 2 d. įsakymas Liaudies kariuomenei Nr. 75, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 7, l. 171 a. p.; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 1, p. 245.

¹¹⁵ 1940 m. liepos 27 d. įsakymas Liaudies kariuomenei Nr. 99, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 7, l. 199; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 3, p. 272.

¹¹⁶ 1940 m. liepos 30 ir rugpjūčio 6 d. įsakymai Liaudies kariuomenei Nr. 104 ir Nr. 113, LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 7, l. 204 a. p., 214 a. p.

¹¹⁷ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 4, p. 226.

¹¹⁸ J. Ralio 1953 m. balandžio 18 ir 29 d. apklausų protokolai, Lietuvos pasienio apygardos Karo tribunolo 1953 m. liepos 16 d. teismo posėdžio protokolas, Raseinių aps. LSSR NKGB 1941 m. gegužės 28 d. kratos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26739/3, l. 20, 30, 398 a. p.; b. P-5024, l. 62.

¹¹⁹ VSD direktoriaus A. Guzevičiaus 1940 m. rugsėjo 10 d. orderis Nr. 184, LSSR NKGB Tardymo skyriaus 1941 m. kovo 8 d. kaltinamoji išvada dėl A. Impulevičiaus veiklos, *ibid.*, b. 47386/3, t. 1, l. 17, 39.

¹²⁰ LSSR NKVD 3-iojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio saugumo seržanto Popovo 1941 m. rugsėjo 9 d. nutarimai dėl A. Impulevičiaus suėmimo ir kardomosios priemonės skyrimo, *ibid.*, l. 15–15 a. p.

¹²¹ J. Klimavičiaus 1940 m. gruodžio mėn. asmens anketa, *ibid.*, b. 27787/3, l. 6 a. p.

¹²² LSSR NKVD UGB 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio saugumo j. ltn. Šmyriovo 1940 m. gruodžio 23 d. nutarimai dėl arešto ir kardomosios priemonės skyrimo, *ibid.*, l. 2–3 a. p.

¹²³ Pasienio 106-ojo būrio 5-ojo skyriaus viršininko padėjėjo 1-ojo rango vyr. ltn. Pustovito 1940 m. gruodžio 15 d. nutarimai dėl J. Surmo arešto ir kardomosios priemonės – suėmimo – skyrimo, *ibid.*, b. 9940/3, l. 4–5.

¹²⁴ Gen. štabo mjr. A. Impulevičiaus 1941 m. liepos 28 d. raportas Nr. 3, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 96.

¹²⁵ 1941 m. liepos 29 d. liudijimas, *ibid.*, l. 89.

¹²⁶ J. Klimavičius, „Velykos mirtininkų kameroje“, *Naujoji Lietuva*, 1943, balandžio 24, Nr. 98, p. 4.

¹²⁷ 2-ojo apsaugos bataliono ltn. J. Klimavičiaus

1941 m. lapkričio 4 d. raportas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 398.

¹²⁸ J. Ralio 1953 m. balandžio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26739/3, l. 32.

¹²⁹ J. Ralio 1953 m. birželio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 80.

¹³⁰ I. Ostaševskio 1946 m. kovo 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 30352/3, l. 56 a. p.

¹³¹ J. Čižinausko 1961 m. gruodžio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47386/3, t. 5, l. 49–52.

¹³² 1941 m. liepos 22 d. įsakymas Nr. 22 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 33 a. p.

¹³³ 1962 m. spalio 10–20 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 9, l. 158.

¹³⁴ J. Knyrimo 1961 m. rugsėjo 26, spalio 5 ir birželio 14 d. apklausų protokolai, 1962 m. spalio 10–20 d. teismo posėdžio protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 242, 263–265, 328–328 a. p.; t. 9, l. 230.

¹³⁵ J. Knyrimo 1961 m. rugsėjo 26 ir spalio 5 d. apklausų protokolai, 1962 m. spalio 10–20 d. teismo posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 241–242, 264; t. 9, l. 230.

¹³⁶ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 1, l. 7.

¹³⁷ J. Aleksyno 1945 m. gruodžio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28402/3, l. 12; 1941 m. gegužės 9 d. Gudelių valsčiaus žemės ūkio darbininkų profsąjungos vietos komiteto sudėtis, *ibid.*, f. 1186, ap. 1186-14, b. 24, l. 57.

¹³⁸ Lietuvos liaudies pagalbos ir profsąjungos Gudelių skyriaus narių visuotinio susirinkimo, įvykusio 1941 m. vasario 2 d., protokolas, *ibid.*, l. 41–42 a. p.

¹³⁹ *Ibid.*, l. 41 a. p.

¹⁴⁰ J. Aleksyno 1979 m. kovo 20 d. apklausos protokolas, J. Aleksyno 1944 m. gruodžio mėn. asmens anketa, 1945 m. vasario 20 ir liepos 26 d. teismo posėdžių protokolai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 2, l. 281; b. 28402/3, l. 6–7 a. p., 23, 47.

¹⁴¹ 1941 m. liepos 11 d. įsakymas Nr. 11 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 1, l. 18.

¹⁴² J. Vosylius 1961 m. balandžio 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 27.

¹⁴³ *Ibid.*

¹⁴⁴ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 8 a. p.

¹⁴⁵ K. Zenevičiaus 1968 m. rugsėjo 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 334.

¹⁴⁶ K. Zenevičiaus 1968 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 327.

¹⁴⁷ 1941 m. liepos 19 ir 31 d. įsakymai Nr. 19 ir Nr. 33 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 1, l. 29 a. p., 51 a. p.

¹⁴⁸ J. Vuosaičio 1949 m. gegužės 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13551/3, l. 13 a. p.

¹⁴⁹ 1941 m. liepos 26 d. įsakymas Nr. 28 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 42 a. p.

¹⁵⁰ A. Raižio 1962 m. sausio 25 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 4, l. 94–95.

¹⁵¹ *Ibid.*

¹⁵² *Ibid.*, l. 96.

¹⁵³ 1941 m. rugpjūčio 14 d. įsakymas Nr. 50 PPT batalionui Nr. 50, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 74.

¹⁵⁴ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, p. 238–245; *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944). Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 283–284; H. Buchheim, M. Broszta, H. A. Jacobsen und H. Krausnick, *Anatomie des SS-Staates*, München, 1994, S. 467–468, 510–511, 529–531.

¹⁵⁵ A. Gražiūnas, op. cit., p. 129–130; S. Raštikis, *Lietuvos likimo keliais*, p. 342.

¹⁵⁶ J. Šalčiūno 1948 m. liepos mėn. asmens anketa, 1948 m. birželio 19, 24 d. ir 1979 m. balandžio 17 d. apklausų protokolai, LSSR MGB Kauno aps. skyriaus 1948 m. birželio 21 d. nutarimas dėl arešto, L. Mickevičiaus 1948 m. birželio 8 ir 21 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 3, l. 78–78 a. p.; b. 13188/3, t. 1, l. 251, 255, 261, 268–269; t. 2, l. 125, 130.

¹⁵⁷ *Ibid.*

¹⁵⁸ 1941 m. rugsėjo 4 d. įsakymas Nr. 10 2-ajam PPT batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 125.

¹⁵⁹ K. Majausko 1979 m. balandžio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47745/3, t. 3, l. 18 a. p.

¹⁶⁰ *Ibid.*

¹⁶¹ *Ibid.*

¹⁶² 1941 m. liepos 22 d. įsakymas Nr. 22 Kauno TDA batalionui Nr. 22, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 33 a. p.

¹⁶³ K. Rukšėnas, *Į vergovę*, Vilnius, 1966, p. 6–9; A. Gražiūnas, op. cit., p. 133; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 313, 370–371.

¹⁶⁴ J. Grigonio 1948 m. rugpjūčio 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11238/3, t. 2, l. 15 a. p.

¹⁶⁵ J. Grigonio 1980 m. gruodžio 14 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47760/3, t. 3, l. 30 a. p.

¹⁶⁶ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 1, l. 10.

¹⁶⁷ J. Žemaičio 1947 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22791/3, l. 18.

¹⁶⁸ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 1, l. 11.

¹⁶⁹ H. Aukštaičio 1946 m. vasario 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26965/3, l. 13.

¹⁷⁰ 1941 m. liepos 17 d. įsakymas Nr. 17 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 1, l. 26 a. p.

¹⁷¹ P. Plančiūno 1961 m. spalio 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 2, l. 97–98.

¹⁷² P. Plančiūno 1962 m. birželio 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 144.

¹⁷³ 1941 m. liepos 22 d. įsakymas Nr. 22 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 33 a. p.

¹⁷⁴ 1962 m. spalio 10–20 d. teismo posėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47386/3, t. 9, l. 229.

Gauta 2012 10 02
Lietuvos gyventojų
genocido ir rezistencijos
tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Alfredas Rukšėnas

THE MOTIVES OF LITHUANIAN INHABITANTS TO ENROL IN KAUNAS SELF-DEFENCE BATTALIONS IN SUMMER AND AUTUMN 1941

Summary

This article examines the biographical data of Lithuanian inhabitants who served during the Nazi occupation (1941–1944) in Kaunas National Labour Protection battalion (TDA), and in the Auxiliary Police Service (PPT) 1st and 2nd battalions, formed in August 1941 on TDA's basis. The number of people they killed distinguishes these battalions from other Lithuanian self-defence units.

Throughout the history of Lithuania no other military structure killed as many innocent people as they did. Among other reasons, these battalions were chosen because more data on them survived. The goal of the article is to answer the question on what motivated Lithuanian inhabitants to join these battalions. This historical cognitive question is also relevant because it was not researched in the works of other historians on the Nazi period in Lithuania. The clues about the motives for joining these battalions can only be evaluated as hypotheses, the validity of which should be either confirmed or denied. The facts on the battalions' participation in exterminating Jews and other groups of people leads one to the impression that Lithuanians joined these as well as other Nazi battalions with the incentive to murder.

After completing the research on the biographical data it was ascertained that the opinion about joining for the motive of murder was not correct. This is confirmed

by the circumstance that when joining the self-defence battalions, people were not aware that they would have to take part in the extermination operations of Jews and other groups. The troops were divided into four groups according to their motives for enrolling in military structures: 1) patriots; 2) unemployed and other jobseekers; 3) victims; 4) the insecure. Such classification is not strict, i.e. some persons can be attributed to several groups.

By analysing the biographical facts of the troops who served in these battalions it was established that their motive for joining them was their patriotic inclinations, desire to have a job and receive payment, ambition to avenge the wrongs of the Soviet regime, willingness to avoid punishment for joining the Soviet regime, deportation to labour camps in Germany and to escape the fate of prisoners of war.

In determining these inner motives, not only historical knowledge, but also knowledge of other science disciplines was used. The analysis of biographical data suggests that the inhabitants of the land who joined the self-defence units were motivated not by one, but rather several motives. They saw Kaunas TDA, 1st and 2nd PPT battalions as a means to satisfy their own inner motives. These motives led them to enrol in these military units in summer and autumn of 1941.

Armijos Krajovos Vilniaus apygardos partizanų brigadų veikla

1943 m. Vokietijos karinė padėtis kas savaitę darėsi vis sudėtingesnė. Raudonosios armijos karo frontai nuosekliai slopino vokiečių pasipriešinimą, priversdami juos pamažu trauktis iš Sovietų Sąjungos teritorijos. 1943–1944 m. sandūroje Vilnius vokiečiams tapo svarbiu tranzito ir ryšio su pagrindiniais keliais, kuriais buvo aprūpinamas Rytų frontas, centru. Prie nutiesto per miestą geležinkelio ir kelių buvo įrengta daugybė postų, sustiprintų apsaugos punktų. Be to, mieste buvo įsikūrusios gestapo, lauko žandarmerijos, miesto komendantūros ir pagalbinių tarnybų, taip pat su vokiečiais bendradarbiaujančios Lietuvos saugumo institucijos būstinės.

Vilnius buvo ir regioninis Lenkijos pagrindžio centras. Čia būrėsi Vilniaus ir Kauno srityse veikiančios lenkų pagrindžio nariai. Per visą Antrosios Lenkijos Respublikos šiaurės rytų pakraščio okupacijos laikotarpį Vilnius buvo pagrindinis Lenkijos karinio ir civilinio (politinio) pagrindžio centras. Kaip rašo Pawelas Rokickis, „[n]epaisant papildomų okupantų kordonų, Vilnius išliko tikru Lenkijos pagrindžio centru, jungiančiu tolimus buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kampelius. Jo įtaka peržengė prieškarinio

Vilniaus regiono ribas, pasiekdama Polesės pakraštį ir per Kauno kraštą nusitęsė iki Livonijos.“ Vilniaus apygarda buvo antra po Varšuvos kiekybiškai stipriausia Armijos Krajovos (toliau – AK) apygarda, apimanti specifinį daugiatautį pasienio regioną. Vilniuje plk. Aleksandras Krzyżanowski-Wilkas vadovavo apygardos komendantūrai ir jai pavaldžioms tarnyboms.

1942–1944 m. tenykštė apygarda buvo suskirstyta į 5 rajonines inspektūras: A (Vilniaus), B (Breslaujos ir Švenčionių), C (Dysnos ir Pastovių), E (Lietuvos) ir F (Ašmenos ir Molodečno). Inspektūros dar buvo suskirstytos į apylinkes (valsčius). Apylinkėse savo ruožtu buvo organizuojami diversiniai ir diversiniai partizaniniai centrai. Pirmieji paprastai buvo išdėstyti palei geležinkelio linijas, o antrieji – prie svarbesnių kelių. „Inspektūrų užduotys, – rašo dipl. mjr. Mieczysławas Potockis-Węgielnny, – dažnai sutapdavo su mažesnės teritorijos kovinėmis užduotimis. Tik papildomai buvo organizuojami diversiniai partizaniniai centrai prie kelių, kuriais Vokietijos kariuomenė traukėsi iš Rytų fronto.“

Lenkijos pagrindžio struktūra Vilniaus krašte buvo viena geriausiai organizuotų. Prie to, kaip ir prie švietimo, formuojančio

* Istorikas, Tautos atminties instituto (IPN) Vroclave Dokumentų panaudojimo ir archyvavimo biuro viršinininkas, IPN ir LGGRTC bendradarbiavimo grupės koordinatorius prof. habil. dr. Tomasz Balbusas tyrinėja lenkų pagrindžio veiklą Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais buvusiose rytinėse Lenkijos žemėse. Parašė daugiau kaip 200 straipsnių istorine tematika, yra keliolikos knygų autorius ir bendraautoris.

patriotinių ir pilietinių jaunimo požiūrį, daug prisidėjo iš dalinių ir tokių sukarintų organizacijų kaip „Šaulys“ (lenk. „Strzelec“) (gyventojų mokymas) kilęs Antrosios Lenkijos Respublikos karinis personalas (iš dalies tai ir pogrindžio elitas), laikinai įsikūręs šiame pakraščio regione, ypač Vilniuje. Tarp regiono gyventojų buvo labai paplitęs Józefo Piłsudskio kultas, susijęs su Vilniaus krašto žemėmis. Žmonių atmintyje buvo išlikęs Vilniaus užėmimas 1919 m., kovos su bolševikais, gen. Lucjano Żeligowskio žygis, jo mauzoliejus Rasų kapinėse. Vilniuje taip pat buvo gyva mieste dislokuotų legiono pulkų tradicija.

Pagrindinis organizacinis Vilniaus ir provincijos pogrindžio vienetas buvo būrys, kurį sudarė 2–3 skyriai. Organizuoti buvo pradedama nuo pagrindinių vienetų, vėliau pamažu papildant kadrais padalinius. Pogrindžio laikotarpiu gyvavo du pagrindinių grupių (penketukų) organizavimo būdai. Pirmajam priklausė vadas ir 4 pagrindininkai, antrajam – vadas, 1 pagrindininkas ir dar 3 numatyti asmenys. Kaip formuoti tinklą, priklausė nuo vietos sąlygų. Teritorijoje, kur vyravo lenkai, tiko pirmasis būdas, o ten, kur lenkai buvo mažuma arba gyveno įvairių tautybių žmonės, paprastai buvo renkamasi antrasis būdas. Trys penketukai sudarė skyrių, o trys skyriai – būrį. Būrys buvo didžiausias pogrindžio organizacinis vienetas – jį sudarė 40–45 pagrindininkai. Didesni vienetai, pavyzdžiui, kuopos, brigados, batalionai, buvo formuojami tik koviniais tikslais.

1944 m. balandžio mėn. AK inspektūrų teritorijoje buvo suformuotos pulkus atitinkančios partizanų grupuotės (taktiniai junginiai). Didesnės strateginės svarbos sprendimus priimdavo Vilniaus apygardos karinė vadovybė. Inspektorių įgaliojimai antrosios vadovavimo pakopos partizanų brigados vadui baigdavosi suformavus grupuotes, dažniausiai iki skiriant inspektavimo ir ko-

ordinavimo užduotis. Dipl. mjr. Węgielny šį žemiausią organizacinės priklausomybės laipsnį apibūdino taip: „Ginklų, šaudmenų kaupimas ir ekonominis sabotžas priklausė kasdienei apygardų komendantų, diversinių centrų vadų ir net kuopų ar dalinių vadų kompetencijai. Nedideles operacijas derindavo aukštesniosios pakopos vadai. Tad skyriaus vadas, planuodamas operaciją, privalėjo gauti diversinio centro vado arba būrio vado leidimą ir prireikus – jų pagalbą.“ Tačiau pogrindžio sąlygomis operacijas kartais reikėdavo pradėti greitai, nesilaikant visos šios sprendimų priėmimo tvarkos.

Brigados komendantas įsakymus ir instrukcijas iš apygardos komendantūros gaudavo per ryšininkus antspaudoetuose voškuose. Ryši su apygardos komendantūra (per „Aušros vartų“ (lenk. „Ostra Brama“) operaciją Dieveniškėse, o vėliau – sovietinių fronto padalinių aplenkiamose Valkarabiškėse) ar su dažnai kilnojamu grupuotės štabu paprastai užtikrindavo raiti pasiuntiniai, dviratininkai arba pėstieji ryšininkai, naudojantys įvairias transporto priemones (dviračius, automobilius). Koviniai būriai radijo ryšio neturėjo. Partizanų dar prieš planuojamą Vilniaus puolimą nutiestos telefono linijos irgi buvo retenybė. Viešojo ryšio priemonėmis (telefonais) nebuvo galima plačiau naudotis akivaizdžiais saugumo sumetimais. Lėšos maistui ir kariams nereguliariai mokami atlyginimai brigadoms atėdavo iš apygardos komendantūros kasos. Tarpusavyje brigados bendradarbiavo tik ypatingais atvejais, dažniausiai pasitelkdamos mažesnius padalinius ar operacijoms skiriamas smogiamąsias grupes. Koncentravimo ir bendrų veiksmų brigados imdavosi palyginti retai (pvz., bolševikų dalinio sunaikinimas Meironyse ar Lietuvos Vietinės rinktinės dalinių – Mūrinėje Ašmenoje).

Neatskiriama vilniškių AK kovinių dalinių dalis buvo nuolatinis specializuotų

vidaus tarnybų organizavimas atsižvelgiant į kadrų galimybes ir partizanines sąlygas. Brigados komendantas, siekdamas efektyviai vadovauti savo teritorijoje, turėjo disponuoti tarnybomis, sukurtomis pagal reguliariosios kariuomenės padalinius ir pritaikytomis prie teritorinių konkretaus regiono galimybių bei partizaninių sąlygų. Neįkainojamas žvalgybos, ginkluotės, intendantūros, vadovavimo, susisiekimo paslaugas teikė brigados ir teritorinis lenkų pagrindžio tinklas bei oficialiai neprisaikdinti, bet patriotiškai nusiteikę lenkai (kartais ir baltarusiai). Daugumą brigadų sudarė štabas (kelių vadovaujančių asmenų grupė), būriai (šaulių, mokymo) ir pirmiau minėtos tarnybos. Viena svarbiausių dalinio tarnybų buvo kontržvalgyba. Efektyvi jos veikla garantavo visos brigados saugumą. Visą pagrindžio veiklos laikotarpį saugumo padėtį reguliavo instrukcijos, kurias AK kariai gaudavo iškart po priesaikos. Jaunesnieji partizanų padalinių vadai irgi aiškino naujiems savanoriams pagrindines miške galiojančias saugumo taisykles. Svarbiausi principai buvo laikytis drausmės ir saugoti karines paslaptis. Už saugumo sistemą buvo atsakingi apygardos komendantūros 2-ojo skyriaus kontržvalgybos karininkai. Karinės apygardos komendantūros kontržvalgybos kuopelės ir tinklą (AK Vilniaus brigadose ir (arba) daliniuose) apygardos štabo vado dipl. mjr. Teodoro Cetyso-Sławos įsakymu prieš pat Vilniaus sukilimo pradžią reorganizavo ltn. Mirosławas Głębockis-Cecylia. Jis paskyrė karininkus, atsakingus už kontržvalgybos reikalus būriuose ir už informatorių, kurie buvo renkami iš partizanų, teritorinių struktūrų karių ir vietos gyventojų, tinklo organizavimą. Brigadų kontržvalgybos padaliniai buvo tiesiogiai pavaldūs apygardos komendantūros 2-ajam skyriui, o kadangi informatorių dvejetų, veikiančių atskiruose padaliniuose, elgesys buvo ne itin diplomatiškas, dažnai kildavo konfliktų su brigadų

komendantais. Pagrindinis šio darbo tikslas buvo pasipriešinti vokiečių, lietuvių ir sovietų saugumo tarnybų, bandančių į karinius lenkų dalinius infiltruoti savo agentų, veiklai.

Buvo tikrinama koviniuose pagrindžio padaliniuose tarnaujančių karių asmens tapatybė ir praeitis. Be to, per visą vokiečių pasipriešinimo Raudonajai armijai Vilniaus krašte laikotarpį reikėjo tikrinti naujų savanorių, gausiai stojančių į lenkų partizaninį judėjimą, duomenis. „Pasiūliau Sławai, – vėliau kalbėjo ltn. M. Głębockis, – įsakyti visiems daliniams rinkti išsamią informaciją apie karius, pradedant komendantais ir baigiant eiliniaisiais [...], kad atitinkamų rajonų AK rezidentai galėtų visus peržiūrėti ir kad į būrius būtų priimami asmenys, patikrinti pagal savo gyvenamąją vietą.“ Toks ltn. M. Głębockio skrupulingumas davė rezultatą jau birželio–liepos mėnesiais, kai tarp žygiuojančių į Vilnių partizanų, susitelkusių Dieveniškų ir Valkarabiškių apylinkėse, buvo atskleisti keli priešų šnipai. Tačiau tai jau buvo Vilniaus AK epilogas: sovietams artinantis prie Vilniaus kiekviena diena darėsi vis dramatiškesnė.

Vilniaus krašte veikusių AK brigadų saugumas labai daug priklausė ir nuo pačių kareivių. Tačiau ypatinga atsakomybė teko būrių vadams ir vidaus kontržvalgybai, kurios veiklos istorikai dar nėra gerai ištyrę. „Partizanai su žmonėmis bendraudavo įtariai. Priešas visai stengėsi infiltruoti savo žvalgų. Net geriausioje šeimoje galėjo atsirasti nedoras žmogus, tačiau tokį žvalgą anksčiau ar vėliau pavykdavo nustatyti ir sunaikinti“, – rašo ltn. Borysas Sztarkas-Ptasznikas, kurį ir patį operatyviniais tikslais vėliau panaudojo SMERSŲ as ir komunistinės Lenkijos saugumo tarnyba.

1944 m. balandžio 12 d. Vilniaus apygardos AK komendantas plk. A. Krzyżanowski-Wilkas nurodė partizanų būriuose ir terito-

riniuose tinkluose atskleistus išdavikus ir prieš šnipus sunaikinti tik atlikus tyrimą ir paskelbus nuosprendį specialiajam karo teismui. Taip pat buvo uždrausta brigadų vadams vykdyti skubias atskleistų agentų egzekucijas, laikant tai savavališku susidorojimu. Dėl akivaizdžios priežasties (padalinių komendantai privalėjo rūpintis sau pavaldžių karių ir Lenkijos gyventojų saugumu) minėtas įsakymas negalėjo būti vykdomas besąlygiškai. Agentų atskleidimo aplinkybės ir surinkti įrodymai dažnai suteikdavo teisę nedelsiant įvykdyti įtariamajam bausmę. Mirties bausme baudžiantys įsakymai buvo priimami skubos tvarka, pačios bausmės taip pat vykdomos paskubomis, darant paprasčiausias klaidas. „Padalinyje pasitaikydavo šnipų ir išdavikų [...]. Už išdavystę buvo baudžiama tik mirtimi“, – atsiminimuose rašė lt. B. Sztarkas. Kalbant apie tyrimo ir teismines procedūras, reikia paminėti, kad įsakymas dėl specialiojo karo teismo (susedančio iš karininko, puskarininkio ir kareivio) sukvietimo Vilniaus brigadas pasiekė, regis, tik birželio mėn. Iki tol sprendimą skubiai įvykdyti bausmę partizaninio gyvenimo taisyklių nesilaikantiems kareiviams ir išdavikams (ar išdavyste tik įtariamais asmenims) priimdavo skubiai sukviečiamas karo lauko teismas (trejetas), kuriame lemiamą balsą turėjo brigados komendantas. Jis galėjo priimti mirties bausmės nuosprendį, atidėti bylos nagrinėjimą, kol po karo bus ištirtos įvykio aplinkybės, arba išteisinti įtariamąjį. Vis dėlto skubaus sunaikinimo atvejai buvo gana dažni.

Neatsiejama brigados pagalbinio dalinio dalis buvo medicinos tarnyba, kuri turėjo ne tik savo sanitarinį padalinį, – jai priklausė ir miesto bei valsčiaus medicinos personalas, sudarytas iš lenkų gydytojų, dirbančių oficialiose gydymo įstaigose. Prie sklandaus medicinos tarnybos darbo daug prisidėjo sanitarinis pasirengimas tarpukario laiko-

tarpiu (kursai mokyklose, karinis rengimas ir fizinis ugdymas). AK kareiviai šioje srityje ėmėsi priemonių jau pogrindžio laikotarpiu. 1941 m. iš Vilniaus besitraukiantys sovietai, be ginklų, paliko didelį kiekį tvarsliaivos ir medikamentų. Pogrindininkai tuo metu ligoninėse ir vaistinėse naudojami asmeninėmis pažintimis. Gydytojai ir sanitarės įvairių Vilniaus apygardos organizacinių pakopų pogrindžio tinkluose tapo svarbia lenkų pogrindžio dalimi. Gydytojas, Vilniaus AK karininkas Janas Žylińskiis taikliai pažymėjo, kad istorijoje, vaizduojančioje XX a. lenkų nepriklausomybės judėjimo politinius, socialinius ir karinius įvykius, medicinos tarnybos „lieka šešėlyje ir lengvai išnyksta šiuolaikinėje sampratoje [...], o patys karinių operacijų dalyviai, kuriems kažkada ne kartą prireikė aktyvios gydytojų ar sanitarių pagalbos, dažnai to net neprisimena“. Čia vertėtų pridurti, kad jau 1942 m. Vilniaus apygardos komendantūroje buvo įsteigta Sanitarinės tarnybos valdyba kaip nepriklausomas 4-ojo padalinio (intendantūros) skyrius. Sveikatos priežiūra brigadose buvo atskira sanitarinės tarnybos, veikiančios apygardos komendantūrai pavaldžioje pogrindžio ir partizaninėse struktūrose, dalis.

Vilniaus krašte veikiančių partizanų būrių kovotojų gyvenimas priklausė nuo specifinių teritorinių to regiono sąlygų, metų laiko, dalinio saugumo ir santykių su civiliais gyventojais, dažniausiai lietuviais, lenkais ir baltarusiais. Gerai pažįstantis Lenkijos pogrindžio kovinių padalinių veiklos realijas AK ir „Laisvės ir nepriklausomybės“ organizacijos (lenk. AK-WiN) kareivis Jerzy Ślaskis monumentaliame kūrinyje „Kovojanti Lenkija“ („Polska Walcząca“) paminėjo dvi partizanų gyvenimo vizijas. „Yra du tipiški partizanų šiokiadienio vaizdai. Anot vieno, partizanai – tai šaunūs vaikinai, kuriems, kai dainuodami jie žingsniuoja per kaimą, kiekviename lange šypsosi panelės.

Jie kelia panišką baimę priešui, užgriūva jį tarsi ereliai, jiems nėra nei kliūčių, nei blogų kelių, jie sutriuškina kiekvieną, kuris išdrįs pasipriešinti. Kitas vaizdas – tai utėlės ir badas, pragariški žygiai per kaitrą, lietu ir pūgą, iki kraujo nutrintos kojos ir vandens pilni batai, vėjo perpučiamos palapinės, įtempti nervai ir medžiotojų persekiojamo gyvūno savijauta. Abiem atvejais spalvos sutirštintos, bet antrasis vaizdas artimesnis tiesai.“ Antrasis vaizdas, kaip rodo daugelio „Jurand“ brigados narių pasakojimai, daug tikslesnis už pirmąjį, sukurtą kai kurių AK veteranų.

1944 m. įžengus Raudonajai armijai, komunistinės saugumo tarnybos NKVD (NKGB, SMERŠas), taip pat Liublino (Jaltos) Lenkijos saugumas ir Karinė informacijos tarnyba pradėjo masinį terorą ir represijas prieš išeinančius iš miško pogrindžio kovotojus ir Vilniaus lenkų pogrindžio veikėjus. Tai ir nulėmė jų gyvenimą (arba greitą mirtį miškuose, Lukiškėse, SSRS lageriuose ar areštiniuose, tardymo izoliatoriuose, komunistinių saugumo tarnybų kalėjimuose) per ateinančius keliasdešimt metų, kol Vidurio ir Rytų Europoje dominavo sovietai.

Dėl savo padėties (buvo labai nutolusi nuo sąjungininkų bazių, Varšuvos ir AK Vyriausiosios komendantūros), o pirmiausia dėl politinių priežasčių (priklausė sovietų įtakos zonai) Vilniaus apygarda negaudavo ginklų ir šaudmenų siuntų net ir iš sąjungininkų. Tačiau apygardos komendantūra Vilniaus krašte buvo įrengusi ginklų siuntų gavimo vietas ir paskyrusi būrius, turinčius jas paimti. Pogrindžio ir partizaninių padalinių kovotojai ginklais ir šaudmenimis turėjo apsirūpinti patys. Iki įžengiant į Vilnių visuose koviniuose daliniuose, kaip ir AK teritoriniuose tinkluose, masiškai trūko visų rūšių prieštankinių ginklų ir kulkosvaidžių, automatinių, ilgujų ir trumpųjų ginklų, šaudmenų ir granatų. Ši padėtis

pasikeitė tik 1944 m. liepos viduryje, kai, pasak Lenkijos pogrindžio istorijos žinovo Tomasz Strzemboszo, Vilnius išgyveno „trumpą laisvės blyksnį“ ir kartu prasidedančios naujos, kaip vėliau pasirodė, viską naikinančios sovietų okupacijos pirmąsias dienas. Ginklai, karinės uniformos, reikmenys ir partizaninėms kovoms būtina įranga buvo gaunama dviem būdais: atitekdavo kaip grobis po operacijų arba iš 1939 ir 1941 m. mūšių laukų. Nuolatinė pagrindinės ginkluotės stoka, partizanų intendantūros tarnybų, dirbančių itin sunkiomis kovos sąlygomis, problemos (nepalyginti didesnės nei okupanto, turinčio paramą užnugaryje) ir dažnas šaudmenų trūkumas – tai svarbiausi dalykai, turėję įtakos Vilniaus AK kovoms. Dauguma ginklų ir šaudmenų, uniformų ir reikmenų turėjo būti paimta iš priešų.

AK kariniai veiksmai Vilniaus krašte buvo susiję su Vyriausiosios komendantūros Varšuvoje suformuluota pasirengimo visuotiniam sukilimui okupuotame krašte koncepcija, kurią vėliau pakeitė operacijos „Audra“ („Burza“) planas, numatantis operacijai palankiu momentu imtis smarkesnių diversinių veiksmų ir pradėti vokiečių puolimą. Iš pradžių šis regionas nebuvo numatytas kaip sukilimo veiksmų sritis. Tenyktės AK apygardos karinės formuotės turėjo pridenkti operaciją „Užtvaras“ („Bariera“) – pagrindinius sukilimo veiksmus Generalinėje gubernijoje ir dalyje Lodzės. 1943 m. lapkritį ši koncepcija buvo pakeista. Nuo tada Vilniaus apygarda turėjo vykdyti ir operacijos „Audra“ – srities sukilimo, prasidėsiančio palaužus vokiečių pajėgas ir jiems traukiantis į vakarus, – veiksmus. „1944 m. pavasarį ir Naugarduko vaivadijos šiaurės vakarinė dalis [...], ir Vilniaus vaivadijos pietrytinė dalis, – rašo Tomasz Strzemboszas, – buvo laisvos. Tačiau jas kaustė staigaus situacijos pokyčio baimė: baimė, kad sukilimas išlaisvintoje teritorijoje bus numalšintas; sovietų

plėšikautojų ir žmogžudžių gaujų, besislapančių vienoje iš didesnių Lenkijos šiaurės rytų pasienio krašto girių, baimė; baimė, kad pražygiavęs didesnis vermachto ar SS kovinis vienetas pakeis esamą padėtį. Vis dėlto šios vaivadijos buvo išsilaisvinusios iš grubios kasdienės karinės okupacinės spaudos, kasdienio nuolatinio pavojaus, pagaliau šių vaivadijų piliečiai, iš niekur nesulaukdavę pagalbos ir palikti brutalioms politinėms ir viešosios tvarkos policijos, remiamoms karinių pajėgų, malonei ar nemalonei, išsivadavo iš silpnumo ir bejėgiškumo. Vietiniai AK būriai, sudaryti daugiausia iš lenkų valstiečių ir smulkiųjų bajorų bei gana nemažos dalies stačiatikių – bendrapiliečių baltarusių, buvo veiklūs ir energingi. Jie mušė už save didesnes raudonųjų partizanų brigadas ir priversdavo vokiečius apriboti savo valdžią miestuose bei sumažinti svarbesnių geležinkelio linijų, tiltų, sandėlių ir kitų objektų, kurie buvo saugomi siekiant garantuoti Rytų fronto poreikius, apsaugą. Taigi operacija „Audra“ reiškė tik šios laisvės zonos sustiprinimą ir bandymą iki ateinant sovietų armijai savo jėgomis atsikovoti svarbiausią šio regiono miestą Vilnių.“

Vis dėlto iki tol, kol 1943 m. viduryje suorganizavo pirmieji partizanų būriai, pagrindinė Vilniaus apygardos karinio aktyvumo forma buvo diversijos, vykdomos susisiekimo linijose, taip pat vokiečių pareigūnų ir jų kolaborantų sabotavimas ir naikinimas. Tačiau, prieš pradėdant veikti pirmiesiems žvalgybos ir diversiniams AK būriams, įsitraukė V baro „Vėduoklės“ (lenk. „Wachlarza“) kareiviai – elitiniai pagrindžio organizacijos ir Diversijos vadovybės sąjungos (lenk. „Odwet i Kedyw“) pagrindininkai bei „tylieji ir tamsieji“ (lenk. *cichociemni*). Svarbų vaidmenį mokant ir rengiant Vilniaus lenkų pagrindininkus ginkluotai kovai atliko ir Vilniaus miesto įgulos pagrindžio tinklas. Vilniaus krašte veikiantys AK partizanų bū-

riai turėjo apsaugoti lenkų gyventojus, prieš kuriuos vokiečių okupantai vykdė represinę politiką, ir parengti karius atvirai kovai su okupantu dėl šio regiono simbolio ir sostinės Vilniaus, kuri turėjo būti pradėta strategiškai palankiu metu. Pasak Paweło Rokickio, „[n]e mažiau svarbu buvo pagrindžio kovotojus ir gyventojus palaikyti morališkai, kad, vykdant palankaus momento pradėti kovą laukimo politiką, visuomenė netaptų pasyvi ir neištrauktų į sovietų partizanų veiklą“. Strateginis AK Vilniaus brigadų tikslas buvo priversti okupacines vokiečių pajėgas pasitraukti iš Vilniaus krašto ir išlaikyti šį regioną Lenkijos valstybės dalimi. Lenkijos vyriausybė siekė, kad Vilnius kaip regiono (vaivadijos) sostinė liktų lenkams. Tačiau sovietų ir lietuvių pasipriešinimo centrų planai dėl šio regiono tuo metu buvo visiškai kitokie.

Specifinės teritorinės Vilniaus krašto sąlygos (dideli miškų plotai, silpnai išplėtotas kelių tinklas) buvo tinkamos tipiškiems partizaniniams veiksams. Daugelyje Vilniaus krašto vietovių, taip pat ir įvažiuojant į didesnius miškų masyvus, vokiečiai buvo įrengę lentas su įspėjamaisiais užrašais (pvz.: „Achtung – Banditen Gebiet!“, „Achtung! Kreis Partizan“). AK kareiviai šių užrašų nepašalindavo, ir tai iškalbingai bylojo, kad miškingose vietovėse jie dominuoja, o vokiečiai ir jų pagalbinės pajėgos daugiausia telkėsi didesniuose miesteliuose, įtvirtintuose ir abipusio ryšio sistema sujungtuose bunkeriuose bei pačiame Vilniuje. Iki pirmosios liepos dekados lenkų partizanai miškinguose rajonuose vyravo. Šios lentos su užrašais lenkams buvo ir įrodymas, kad partizanai yra tikra pasipriešinimo jėga. Taip pat su vokiečiais ir sovietais bendradarbiaujantys asmenys žinojo, kad lenkų pagrindininkai gali pasibelsti į jų namus ir už išdavystę ar bendradarbiavimą su okupantais skirti mirties bausmę sušaudant ar nuplakti, o mote-

rims – plikai nuskusti galvą (vis dėlto kartais bausmės buvo įvykdomos pernelyg skubotai). Vilniaus krašte veikiančios kariniai lenkų pagrindžio būriai saugumo sumetimais paprastai judėdavo taip, kad jų nesusektų priešojė pajėgos, siekiančios sunaikinti „lenkų banditus“. Šioje vietoje reikėtų prisiminti ir Vilniaus AK būrius, kovojusius su bolševikais. Lenkų brigados tik išskirtiniais atvejais vykdė operacijas visomis savo pajėgomis arba susijungusios. Toks veikimo principas atsirado praktiniais sumetimais. Operacijose paprastai dalyvaudavo tik patruliai ir atskiri padaliniai (skyriniai, būriai, specialiosios grupės). Jų skaičius priklausė nuo operacijos teritorijos ir rūšies. „Didesniems būriams buvo sunkiau staigiai užklupti priešą, o po operacijos – nuslėpti pasitraukimo kryptį. Šio principo per mokymus, o vėliau ir per pačius žygius mokė „Jurand“ brigada“, – prisiminė vienas iš jaunesniųjų vadų.

1944 m. gegužę Lenkijos Respublikos vyriausybės delegatūra Varšuvoje informavo Lenkijos Respublikos vyriausybę Londone apie Vilniaus AK brigadų karinius veiksmus Vilniaus krašte: „Lenkų partizaninis judėjimas nuolat plečiasi ir jį džiaugsmingai palaiko vietos gyventojai. Daliniai veikia tvarkingai, gyventojams yra teisingi, mūšiuose narsūs ir kovingi. Net vokiečiai ir lietuviai pagarbiai apie juos atsiliepia. Jų buvimas ir aktyvi veikla daro labai teigiamą įtaką visuomenei. Esant nuolatiniam vokiečių, lietuvių ir sovietų diversinių grupių ir plėšikautojų gaujų pavojui, lenkų partizaninis judėjimas čia vienintelis gina, saugo ir slepia jaunos vyrus. Spaudžiami lenkų partizanų būrių, lietuvių naujakuriai daugelyje vietų paliko iš lenkų atimtas gyvenvietes. Partizanai ne kartą apgynė nuo suėmimo ir persekiojimų, net išlaisvino kalinius, pavyzdžiui, Lydoje ar Vosyliškėse. Esama nemažai apylinkių, kuriose lenkų būriai turi absoliučią valdžią. Daugelyje valsčių buvo panaikintos vokiečių

ir lietuvių policijos nuovados, o kai kuriuose miesteliuose – visiškai pašalinta okupacinė administracija. Gyventojai tiekia lenkų būriams maistą. Lenkų partizanai daug prisidėjo išvalydami Vilniaus kraštą nuo žydu komunistų gaujų, kurios buvo ryškė vietos gyventojams. Visi mėginimai užmegzti kokius nors santykius su sovietų būriais baigėsi nesėkme. Keletą kartų per pokalbius su jais arba bendras operacijas lenkų karininkai paaukojo savo gyvybes.“

Pagrindinis AK skyrių, būrių ar atrinktų padalinių karinių veiksmų objektas buvo priešojė karinės bazės ir policijos tarnybos bei įvairūs sukarinti daliniai, tarnaujantys Vokietijai. Svarbi partizanų veiksmų sritis buvo ir mažesnių okupanto atramos taškų šioje teritorijoje, įskaitant vadinamuosius apsaugos punktus (vok. *Schützpunkt*), įrengtus kaimuose, dvaruose, mokyklose, geležinkelio stotyse ir svarbesnėse susisiekimo linijose, sunaikinimas. Tokie buvo ir kitų Vilniaus AK brigadų tikslai. Kariai, nepaisydami tautybės, stengėsi kovoti ir apskritai su banditizmu (įskaitant sovietų partizanus) kaip okupuoto Vilniaus krašto nelaimė. Į vokiečiams tarnaujančius karinius ir policijos padalinius, kuriuos sudarė kitų tautybių žmonės (rusai ir kitų rytų tautų atstovai, dažnai populiariai vadinami vlasovininkais, vengrai, austrai, ispanai, latviai, baltarusiai), ir „folksdoičus“, jeigu jie nesiėmė represinių veiksmų prieš lenkus, paprastai buvo žiūrima gana atlaidžiai; kartais jų net būdavo stengiamasi „nepastebėti“. Lietuvių sukarinti arba policijos daliniai dėl jų prieš lenkus vykdomų represinių veiksmų paprastai buvo vertinami griežtai ir net sunaikinami. Toks negailestingas lenkų ir lietuvių karas tuo metu abiem šalims atrodė neišvengiamas, bet kartu tai buvo ir jėgų švaistymas artėjant sovietų grėsmei. „Lietuviai ir lenkai atsigręžė vieni prieš kitus tuo metu, kai jiems grėsė daug pavojingesni priešai.“ Okupanto civilinės administra-

cijos pareigūnai, atvykę į Vilniaus kraštą iš užkariautų Europos šalių (pvz., olandai, prancūzai, sileziečiai), jeigu neveikė prieš lenkus, buvo vertinami palankiai. Šaltiniai nefiksuoja jokių operacijų prieš ispanų ir italų kareivius, priklausiusius vermachtui pavaldiems nacionaliniams padaliniais, išskyrus ginklavimąsi Vilniaus pogrindžio veiklos laikotarpiu. Hierarchiškai Vilniaus AK priešus galima išdėstyti tokia eilės tvarka: 1) vokiečiai, 2) lietuviai, 3) bolševikai ir kriminaliniai nusikaltėliai.

Didesnės karinės operacijos tapdavo ypatingu įvykiu, labai išsiskiriančiu kasdienio partizanų gyvenimo, karinių mokymų ir ilgų žygių monotonijoje. 1944 m. pirmojoje pusėje Vilniaus krašte veikusių AK karinių dalinių pagrindinis tikslas buvo apsaugoti gyventojus lenkus, apsiginkluoti, mokytis karinės taktikos ir parengti kovotojus būsimam sukilimui. Svarbus vaidmuo įgyvendinant šiuos uždavinius teko brigados vadui. „Vadovavimas partizanų būriui smarkiai skiriasi nuo vadovavimo reguliariosios kariuomenės daliniams [...]. Viskas priklauso nuo vado intuicijos. Reikia pasijusti okupanto persekiojamu gyvūnu ar, atvirksčiai, tapti medžiotoju, siekiant sumedžioti tigrą (taip vadinome hitlerininkus, vilkinčius panteros kailio spalvos karines uniformas)“, – savo atsiminimuose rašė lt. B. Sztarkas-Ptasznikas. Karinė AK partizanų būrių taktika Vilniaus krašte rėmėsi klasikine partizaninio karo, kokį lenkai jau kelis amžius kariavo su įsibrovėliais, sistema. Operacijose geriausių rezultatų būdavo pasiekiami taikant netikėto užklupimo ir protingo vadovavimo taktiką ir atsižvelgiant ne tik į žmonių ir ginklų skaičių, bet ir į įvairius galimus situacijos raidos variantus bei greitą pasitraukimą iš mūšio vietos. Atsitraukiama būdavo pagal sutartą ženklą (pvz., vadui sušvilpus ar šuktelėjus) atvirksčine tvarka. AK Vilniaus padaliniai taikė šiuos pagrindinius partizaninės taktikos prin-

cipus: puolamo objekto nustatymą, priešo užklupimą, greitus operacijos veiksmus, o tada – precizišką atsitraukimą į nustatytą iš anksto susitikimo (sustojimo) vietą už kelių ar keliolikos kilometrų, siekiant išvengti gaudynių ir suklaidinti priešą. Operaciją planuojantys vadai turėdavo susipažinti su vietove, jos įtvirtinimais, priešų skaičiumi (ir galimybe jiems sulaukti pagalbos), jų ginkluote, nustatyti priėjimo ir pasitraukimo kelius, operacijos trukmę. Vykdam didesnes operacijas, svarbu buvo nustatyti nuolatinius ar kilnojamuosius sanitarinius postus.

Gebėti išsiaiškinti visus reikiamus duomenis, tarkim: priešų skaičių (pvz., bunkerio įgulą), ginkluotę (trumpieji ir automatiniai ginklai, kulkosvaidžiai), aprūpinimą (granatsvaidžiai ir minosvaidžiai), gynybos įtvirtinimų sistemą (barikados, įtvirtinimai, minų pasalos), galimas pajėgas ir kryptis, iš kur užpulti jie galėtų tikėtis pagalbos (artimiausių miestelių įgulos, vietos apsaugos punktai), – kiekvienos partizanų operacijos sėkmės pagrindas. Šias uždavotus paprastai atlikdavo žvalgai, bendradarbiaudami su teritoriniu vietos tinklu (jei toks egzistuodavo). Vadai vadovavo skyriams, būriams ir kelių ar keliolikos atrinktų asmenų smogiamosioms grupėms, labai retai – visai brigadai. Gyvavęs paprastas smogiamosios grupės sudarymo principas „Kas trečias – žingsnį į priekį“ tik vėliau eufemistiškai buvo pavadintas „savanorišku“. Prieš operaciją „savanoriai“ gaudavo geriausius ginklus ir kiek didesnę nei paprastai šaudmenų ir granatų kiekį. Paminėtinos šios nuo kovo pradžios iki pirmosios liepos dekados patrulių ir atrinktų padalinių, pavyzdžiui, Vilniaus AK 1-osios brigados, įvykdytos operacijos:

1. Pasalos pagrindiniuose keliuose (Stepono Batoro traktas), šalutiniuose keliuose (Mikališkių, Pavydokių, I Maišiagalos kelias) ir miško keliukuose (Aukštieji Bezdonys).
2. Pavieniai atskirų asmenų ir organi-

zuotų būrių (grupių) sunaikinimo atvejai: okupanto aparato pareigūnų (Kuprioniškės), vietinių informatorių (Eitminiškės), sovietų būrių (Meironys).

3. Kovos (mūšiai), kautynės ir susirėmimai: priešpriešiniai (Antakalnis, Kirtimai), atsitraukiamieji (Maikūnai), pagalbiniai frontiniai (II Maišiagala, Vilnius, Kriaučiūnai).

4. Priešo vietovių ir atramos taškų nuslopinimas: vokiečių okupantų (Europos dvaras, Lavoriškės), pagalbinių dalinių (Padubingė, Rykantai, Šumskas, Komariškės).

5. Diversijos: geležinkelio bėgių sprogdinimas (Gelednė), telekomunikacijų tinklo sunaikinimas (Stepono Batoro traktas), kelių užtvėrimas (atsitraukiant iš Aukštųjų Bezdonių).

6. Apsauga (vykstant fronto kovoms): tiltų užėmimas ir persikėlimas per upes (Družiliai), užgrobtų pastatų apsauga (Vilnius), belaisvių konvojavimas (Maišiagala).

Vienos sunkiausių buvo sustiprintų pasipriešinimo taškų puolimo operacijos. Tokių sustiprintų pasipriešinimo taškų įgulos, atsižvelgdamos tiek į lenkų ar bolševikų partizanų, tiek ir į paprastų plėšikaujančių gaujų, norinčių, pavyzdžiui, apsirūpinti ginklais, veiksmų grėsmę, atėjus sutemoms, išgyveno nuolatinę įtampą ir buvo pasirengusios kautis. Tapo įprasta, kad išgirdus bet kokią įtartina triukšmą į orą buvo paleidžiamas šviečiamasis šaudmuo ir imama šaudyti aplinkui į viską, kas juda. Nenuspėjamų padarinių visada galėjo turėti ir atsitiktinės kautynės sustojus kaimuose arba netikėti susirėmimai žygio metu. Iš mūšio vietos buvo atsitraukiama pagal operacijos vado švilpuką arba jam davus žodinį įsakymą. Saugioje vietoje buvo perskaičiuojami žmonės (žuvusieji, sužeistieji, dingusieji). Operacijų rezultatus jų dalyviai dažnai aptardavo paprasčiausiuose pokalbiuose. Vadai per operacijas įgytos patirties su eiliniais kareiviais neanalizuodavo.

Brigadų kovinės operacijos buvo susijusios su priverstine būtinybe trumpai perimti užduoties vykdymą ir su belaisvių išvedimu. Vilniaus AK kareivių belaisviais dažniausiai tapdavo vokiečiai ir kolaborantai. Partizanų elgesio su belaisviais principus reglamentavo 1944 m. balandžio 12 d. plk. A. Krzyżanowskio-Wilko įsakymo Nr. 5 nuostatos: „Su belaisviais privaloma elgtis deramai, pagal tarptautinės teisės nuostatas. Sužeistam priešui būtina suteikti pagalbą, o paskui palikti jį prižiūrimą vietos gyventojų. Lenkų kareivis, kuris netinkamai elgiasi su belaisviu arba sužeistu priešu, bus baudžiamas, įskaitant ir mirties bausmę. [...] Belaisvis ar suimtas, kuris įvykdė nusikaltimą Lenkijos kariuomenei arba civiliams gyventojams, turi būti perduotas specialiam karo teismui ir nubaustas pagal jo nuosprendį.“ Tokios buvo nuostatos, tačiau tikrovė vertė AK kareivius su belaisviais elgtis negaištant laiko. Dažniausiai jie būdavo nuvedami toliau nuo operacijos vietos ir paleidžiami į laisvę.

Galima išskirti kelis per karines operacijas belaisviams taikytų principų dėsninumus: po operacijos dažniausiai būdavo paleidžiami vermachto kareiviai, eiliniai lietuviai, baltarusiai, latviai ir rusai, dar vadinami vlasovininkais; iškart buvo sunaikinami priešo partinių ir saugumo tarnybų, pavyzdžiui, gestapo, SS, SD, žandarmerijos, NSDAP, NKVD (NKGB) pareigūnai ir sovietų politiniai vadovai; sovietų partizanai, atsižvelgiant į elgesį su vietos gyventojais, buvo sunaikinami arba paleidžiami. Pavyzdžiui, Meironyse ltn. Wilhelmo Diettmeyero-Wilko įsakymu buvo sunaikinti keli bolševikai, su durtuvais priversti išlįsti iš šieno ir srutų. Prieš operaciją būdavo paskiriamas vienas skyrius belaisviams sučiupti ir saugoti. Kartais belaisvių sargybos veiksmus, remdamasi savo operatyviniais pajėgumais, perimdavo kavalerija. Gana dažnai belaisviai

būdavo nuvedami kelis kilometrus nuo operacijos vietos ir ten paleidžiami, kad pernelyg anksti negalėtų informuoti kitų dalinių.

Greta apygardos komendantūros instrukcijų ir nerašytų principų, kuriuos prieš operaciją skelbė vadai, elgesiui su belaisviais įtakos turėjo įvairi ankstesnė AK kareivių patirtis. Lenkų būriuose kovėsi kareiviai, išgyvenę skaudžių asmeninių ir šeimos tragedijų dėl Vokietijos, Lietuvos ar Sovietų Sąjungos saugumo tarnybų veiksmų, ir kareiviai, kuriems neteko patirti didesnių netekčių, tačiau visi jie buvo lenkai ir Vilniaus krašte veikiančius priešininkus vertino kaip okupacines pajėgas. Požiūris į belaisvius, atsižvelgiant į jų tautybę, priklausymą prieš tarnyboms ir daliniams bei kovos aplinkybes, buvo nevienodas. Paprastai gerai buvo vertinami eiliniai vokiečių kariai, daug blogiau lietuviai, o blogiausiai sovietai. Labai sunku būdavo atskirti sovietų partizanų būrius nuo paprastų plėšikaujančių gaujų; riba tarp jų, AK karių akimis žiūrint, buvo labai neaiški. „Tik užėmus tokių grupių stovyklas ar slėptuves, paaiškėdavo, su kuo turima reikalo. Buvo atvejų, kai čia rasdavo iš kaimo gyventojų atimtų moteriškų drabužių arba arnotų iš bažnyčių. Tokie įrodymai nulemdavo tolesnį belaisvių likimą.“ Su belaisviais buvo susijęs ir karo grobis, kurį AK kareiviai paimdavo pasibaigus operacijai, pavyzdžiui, po pasalos pakelėje. Elgesio taisyklės šiuo atveju reglamentavo jau minėtas plk. Wilko 1944 m. balandžio 12 d. įsakymas Nr. 5. Šio įsakymo 3 punkte rašoma: „Kiekvienas karo grobis tampa valstybės išdo nuosavybe, ir dėl to negalima jo laikyti privačia būrio, juo labiau padalinio, nuosavybe. Už surastus tiek grynuosius pinigus, tiek daiktus būtina atsiškaiyti.“ Vis dėlto šios nuostatos partizani- nėje tikrovėje buvo taikomos gana lanksčiai. Didesnis materialinis grobis, pavyzdžiui, toks, kokį 3-ioji brigada įgijo per operaciją

Kotlovkoje, dažniausiai būdavo išdalijamas lenkų gyventojams ir kareivių šeimoms.

Vilniaus AK kovotojams visą laiką grasi- no iš rytų besitartinančios Josifo Stalino armijos šmėkla. Sovietų partizanų elgesys buvo žiaurus: jie plėšė, prievartavo ir žudė, siekė palenkti į savo pusę vietos gyventojus ir fiziškai sunaikinti AK būrių „baltalen- kius legionierius“. 1944 m. gegužę Lenkijos Respublikos vyriausybės delegatūra pranešė „lenkų“ Londonui apie sovietų partizanų su- aktyvėjimą Vilniaus krašte: „Sovietų diversi- ja. Į mūsų kraštą įžengus reguliariajai sovietų kariuomenei Naugarduko ir Vilniaus srityse smarkiai suaktyvėjo sovietiniai partizanai. [...] Jie labai pasitiki savimi: skelbia vietos gyventojams įsakymus, paima jų maisto produktus, stato savo malūnus ir sandėlius, net mobilizuoja gyventojus į savo būrius [...]. Apsimesdami, kad naikina vokiečių atsargas, jie degina likusius dvarus ir sody- bas, bet tuo pat metu – dideliame valstiečių pasipiktinimui – neretai sudegina visus ūkius su gyvuliais. Dažnai naikinami ir plėšiami turtingesnių valstiečių ūkiai, o tai pirmiausia didelis smūgis lenkiškumui.“ Tokiam sovietų elgesiui turėjo įtakos ir būtinybė išgyventi, nes jie nesulaukdavo Vilniaus krašto kaimo gyventojų paramos. Tai buvo akivaizdi ir aiški šių teritorijų užkariavimo pradžia. Sovietų partizanų darbą netrūkus užbaigė Raudonosios armijos divizijos, NKVD ba- talionai, SMERŠ'o operatyvinės grupės ir sovietų kolaborantų, įtrauktų į naikinimo batalionus, kuopus.

Kai 1944 m. liepą Vilnių užėmė sovietai, lenkams ir lietuviams prasidėjo pusę amžiaus trukęs naikinančios okupacijos laikotarpis. Lenkų pogrindžio būrių ir sovietų okupuotų lietuvių pogrindžio nepriklausomybės dalinių kovos ir operacijos – tai jau atskiras bandymo apginti Vakarų civilizaciją nuo bolševizmo skyrius. Vilniaus apygardos AK struktūros 1945 m. buvo evakuotos į pojal-

tinę Lenkiją. Ten ginkluotoji ir pagrindžio kova su komunistais vyko iki 1948 m. Kaip tik tada saugumo tarnybos, vykdydamos X operaciją prieš Vilniaus apygardos struktūras, sutriuškino dipl. pplk. Antonio Olechnowicziaus-Pohoreckio vadovaujamą apygardą ir suėmė beveik 8 tūkst. asmenų, kilusių iš Vilniaus krašto. Keliasdešimt pagrindžio karių buvo nužudyta Lenkijos Liaudies Respublikos kalėjimuose.

Straipsnio pabaigoje norėtusi atkreipti dėmesį į įvykius, kurie turėtų tapti išsamesnių darbų, tiriančių abiejų tautų santykius karo metais, objektu. Atsakomieji lenkų veiksmai Vilniaus mieste ir provincijoje sudavė smūgį ne tik vokiečiams, bet ir negausiai daliai mieste likusių bei provincijoje gyvenusių lietuvių. AK karių požiūris į kaimynus lietuvius buvo nedraugiškas, dažnai priešiškas. Lenkai prisiminė suėmimus, represijas ir policijos persekiojimus Vilniuje, policijos dalinių reidus į kaimus, saugumo tarnybų ir gestapo bendradarbiavimą naikinant pagrindžio judėjimą. O lietuviai turėjo nemažai nuoskaudų dėl du dešimtmečius trukusio sudėtingo laikotarpio. Esminis konflikto taškas buvo ginčas dėl Vilniaus. Karo padėtis, tvyrojusi Antrosios Lenkijos Respublikos laikotarpiu, apėmė ir žmonių santykius. Istorikas Arūnas Bubnys rašo: „Per okupaciją abipusė lenkų ir lietuvių neapykanta pasiekė viršūnę, [...] [o] svarbiausia lenkų ir lietuvių konflikto priežastis, kaip ir 1919–1920 m., buvo ginčas dėl istorinės [Lietuvos] sostinės – Vilniaus. Nors okupacijos metu nei lenkai, nei lietuviai nebuvo tikri Vilniaus krašto šeimininkai, tačiau vyko jų slapta kova dėl įtakos šiame regione.“ Čia vertėtų prisiminti, kad lietuvių tauta, palyginti su lenkais, 1944–1960 m. patyrė daug žiauresnį „išvadavimą“.

Ką tik paminėtos politinės aplinkybės turėjo akivaizdžios įtakos Vilniaus AK būrių požiūriui į šio regiono Lietuvos gyventojus.

Šaltiniai fiksuoja daug apsirūpinimo maistu – konfiskavimo (lenk. *bambioszka*) – atvejų, įvykdytų Lietuvos kaimuose „Jurand“ brigadai pavaldžių karių, mažiausiai kelių lietuvių, įtariamų (dažnai be pagrindo) antilenkiškais veiksmais, sunaikinimą ar konvojų ir sustiprintų lietuvių policijos atramos taškų puldinėjimus. Gegužės ir birželio sandūroje atrinktas brigados padalinys surengė rekvizavimo kampaniją Gervėčiuose (Lietuvos anklavas lenkų gyvenamoje teritorijoje). Netrukus po to „Jurand“ brigados nariai užpuolė lietuvių bunkerį Komarovo kaime. Gerų santykių su civiliais lietuvių gyventojais nepavyko užmegzti iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Karo įkarštyje šito nepageidavo abi konfliktuojančios pusės, tarsi nepastebėdamos besiantinančios grėsmės. Įžengus sovietams, padėtis pamažu keitėsi. Lenkų ir lietuvių partizanai pastebėjo, kad stovi ant susinaikinimo slenksčio. Iki dabar žinių apie lietuvių nepriklausomybės pagrindžio, besipriešinančio bendriems okupantams, veiklą Lenkijoje yra nedaug. Pasak „Jedynkos“ (Vilniaus apygardos AK 1-osios brigados) veteranų, žygiai į lietuvių kaimus paprastai buvo brutalūs ir plėšikiški. Lietuvos ir Lenkijos šaltiniuose bei liudininkų pasakojimuose, kurie įamžinti Vytauto Damaševičiaus ir Juozo Matonio filme, minima dešimtys banditizmo ir lietuvių tautybės gyventojų sušaudymo atvejų. Kaip rašo A. Bubnys, lenkų partizanai, 1944 m. gegužės 31 d. įžengę į Gėliūnus (Vilniaus–Trakų aps. Gervėčių vls.), sumušė ten gyvenančius lietuvius: „Lenkai išsivedė iš namų Bronių Laurinavičių ir jį kankino – išsuko jam rankas, daužė galvą ir sulaužė šonkaulius. Adolfą Kuolaitį vienais apatiniais vaikė po visą kaimą, liepdami griūti ir keltis, visą laiką daužydami jį šautuvų buožėmis. Zenoną Urbanavičių, paguldytą ant suolo, daužė šautuvų buožėmis iki sąmonės netekimo. Taip pat šautuvų buožėmis stipriai sumušė Jurių

Laurinavičių, Feliksą Laurinavičių ir Heleną Janavičienę. Pastaroji turėjo penkių mėnesių kūdikį, kurį banditai išplėšė iš rankų ir kelis kartus smogė moteriai per veidą. Janavičienė buvo daužoma kumščiais tol, kol iš burnos pasipylė kraujas.“ Pirmojoje 1944 m. pusėje per operacijas lenkų suimti lietuvių belaisviai dažniausiai būdavo sušaudomi iškart arba nuvesti į mišką. 1944 m. pavasarį sparčiai daugėjo karo žiaurumų ir augo metų metus kaupta tarpusavio neapykanta. Lenkų ir lietuvių karas baigėsi tik užėjus sovietams.

Pasak lietuvių (1953 m. emigracijos duomenys), AK kareiviai, įžengę į Vilnių, galėjo sušaudyti 172 lietuvius. Šį skaičių reikėtų tikslinti. Trūkstant patikimų šaltinių, jis yra išpūstas. Lietuviai pateikia Vaitonių šeimos, gyvenusios Trakų gatvėje ir išžudytos lenkų karių, atvejį, taip pat minima Laucevičiaus pavardė. Anot A. Bubnio, lietuvių komunistai Antanas Sniečkus ir Mečislovas Gedvilas jau liepos 12 d. informavo Maskvos centrinę būstinę apie „lenkų terorą“. Pasak Pranės Dundulienės, „vokiečiai traukėsi iš Vilniaus per Vingio parką. Banelio namo rūsyje Mickevičiaus gatvėje Nr. 21 (iki karo – [Tomo] Zano g.) slėpėsi žmonės. Liepos 12 d. atėjo ginkluotų AK vyrų būrys. „Lietuvių yra? – paklausė. – Moterį neliesiti.“ Tuo metu ten buvo gydytojas Irlakis, du studentai ir mano sesers vyras Obolėnas. Viena iš lenkių, to namo gyventojų, rodydama į mano sesers vyrą, pasakė: „Šito nelieskite, jis išgelbėjo mus nuo bado.“ Jį paleido, o kitus tris sušaudė. Ten juos užkasė. Tarp žudikų buvo sargas Saliukas. Jis irgi šaudė. Vėliau dalį jų pagavo, dalis išsibarstė pasikeitę pavardes į mūsiškes. Paskui nuėjau į [Lietuvos bolševikų] vykdomąjį komitetą. [Liepos 13 d.] rytą [apie 9 val.] buvo atsiųstas sunkvežimis su trimis karstais ir nuvežiau juos į Rusų kapines.“ Tuo tarpu S. Trepšys sakė: „Buvau Vilniuje. Jie žudė nekaltus žmones, moteris... Nudurdavo

durtuvais. Kai kuriuos lietuvius prie kino teatro Didžiojoje gatvėje išgelbėjo lenkai.“ Į lietuvių šaltinius verta atkreipti dėmesį. Neabejotina, kad karinės valdžios keitimosi laikotarpiu dideliame mieste būta žudynių, dešimtys savavališko susidorojimo ir kriminalinių žmogžudysčių atvejų. Lenkai dažniausiai kerštavo negausiems Vilniuje likusiems lietuviams. Jie buvo laikomi vokiečių sąjungininkais. Reikėtų dar prisiminti, kad netrukus po to lenkus užpuolė ir lietuvių komunistai kartu su NKVD.

Dėl šių įvykių iki šiol nevyksta lenkų ir lietuvių dialogas. Apie tai negalėjo būti kalbama Lietuvos sovietinės okupacijos ir vasiliniu Lenkijos Liaudies Respublikos laikotarpiu. Per dvidešimt nepriklausomybės metų abiejų valstybių istorikų tyrinėjimai buvo abipusiškai ignoruojami. Geranoriškumo trūkumas, šališkumas, provalstybiniai įsitikinimai, kalbos kliūtys kliudė diskutuoti. Būtina ištirti kiekvienos pirmiau minėtos žūties aplinkybes (bendradarbiavimas su okupantais, agentūra, kriminalinės žmogžudystės, kaimynų kerštas, bolševikų įvykdytos, bet lenkams priskiriamos žudynės, kitos priežastys). Kitaip visi įvykiai, tarp jų ir 1944 m. balandžio mėn. „Jurand“ brigados narių sušaudyto kun. Ambraziejaus Jakavonio byla, liks tik mitas. Vėlesniuose moksliniuose tyrimuose Romanas Korabas-Žebrykas marginalizavo lenkų ir lietuvių karo problemą ir apkaltino kitą pusę bendradarbiavus su vokiečiais. Buvę jo pavaldiniai pokalbiuose su šio straipsnio autoriumi papasakojo apie mažiausiai keliolikos lietuvių sunaikinimą, jų gyvenamųjų namų sudeginimą, plakimo rimbu bausmes ir apsirūpinimą maisto produktais lietuvių kaimuose. Kaltinant [lietuvių] saugumo policiją tarnavimu vokiečiams, taip pat reikia prisiminti, kad lenkai, turėdami apygardos komendantūros leidimą, taktiniais sumetimais bendradarbiavo su vokiečių saugumo

policija ir kontržvalgyba (politiniai tiriamieji pokalbiai, ginkluotės ir šaudmenų perėmimas, apsikėitimas belaisviais ir suimtaisiais, akcijos prieš komunistus). Šie veiksmai naikinant sovietininkus ir ištraukiant iš kalėjimų savus žmones atitiko Lenkijos nacionalinius interesus. Baltarusijoje šios problemos, kurias neseniai priminė Eugeniuszas Mironowiczius, dar vis laukia tyrėjų.

„Vilnijos“ draugija, AK aukų klubas ir Politinių kalinių ir tremtinių sąjunga 1995 m. išleido knygą „Armija Krajova Lietuvoje“. Jai pasirodžius, Lietuvos spaudoje buvo rašoma: „Daug medžiagos apie tragiškąjį Rytų Lietuvos laikotarpį pasirodė ir Lietuvos kaimyninėse šalyse. Deja, joje idealizuojama Vilniaus apygardos AK istorija. Išleistoje knygoje, remiantis gausia faktografinė medžiaga, įskaitant JAV Nacionalinio archyvo dokumentus, nurodomi AK Lietuvoje šaltiniai ir ideologija, jos veikla 1942–1944 m. Knygoje paskelbti dokumentų, liudijančių vokiečių okupacinės valdžios bendradarbiavimą su AK grupuotėmis [sic] ir užfiksavusių aukų laidotuves, atspaudai. Publikuojami daugybės liudininčių atsiminimai apie nukentėjusius asmenis, taip pat jau mirusio kunigo Jono Žvinio pasakojimas apie žudynes Dubingiuose. Be to, paskelbta mokslinių straipsnių, atsiminimų, dokumentų ir nuotraukų, patvirtinančių AK nusikaltimus žmonijai. Atskleisti įvairūs teroro ir nekaltų civilių gyventojų,

daugiausia lietuvių, žudynių motyvai ir rengimasis pasikėsinti į Lietuvos teritorinį vientisumą. Knygos leidėjai ketina darbą tęsti. Todėl jie kreipiasi su prašymu į asmenis, kurie galėtų papildyti informaciją apie AK veiklą Lietuvoje.“ Kaip 1989 m. rugsėjį sakė Antanas Tyla, „R. Korabas-Žebrykas atgailos nejaučia.“

Ne apie atgailą turėtų būti kalbama. Pirmiausia būtina tiek lenkams, tiek lietuviams tuos tragiškus įvykius išsamiai išnagrinėti ir tik tada juos vertinti. Lenkų ir lietuvių istorikai turėtų atlikti bendrus mokslinius tyrimus ir suderinti nuomones. Šiuo metu kiekviena konflikto šalis „tvirtai laikosi“ savo įvykių versijos. Tokia pozicija nepadeda išsiaiškinti ir suprasti abipusio požiūrio. Tai tik sustiprina „nepalenkiamų“ karių, kovojusių su priešiškos šalies „banditais“, mitą. Taip pat reikia pasakyti, kad dabar Lietuvoje gana nemažai žinoma apie AK karinę veiklą, nors viskas vaizduojama lyg kreivame veidrodyje, o lenkų istorinėje sąmonėje antisovietinis lietuvių pasipriešinimas, trukęs nuo 1944 m. vidurio iki šeštojo dešimtmečio pabaigos, beveik neegzistuoja. Verta pažvelgti į Vidurio Rytų Europos sovietinio užkariavimo panoramą platesniame nei nacionalinis kontekste, „iš už Degtiariovo kulkosvaidžio“. Tai padaryti padeda šiuo metu vykdomi Lenkijos tautinės atminties instituto ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro moksliniai darbai.

Pagrindinė literatūra

T. Balbus, „Akcja „X“, *Encyklopedia Wrocławia*, Wrocław, 2006.

T. Balbus, „Jurandowcy“. *Powstańcy wileńscy 1944. Historia i życie codzienne I. Brygady Wileńskiej Armii Krajowej*, Wrocław, 2008.

T. Balbus, *O Polskę Wolną i Niezawisłą (1945–1948)*, Kraków–Wrocław, 2004.

W. Borodziejewicz, *Szósta Wileńska Brygada AK*, Warszawa, 1992.

A. Bubnys, „Litewski ruch oporu w latach 1942–1945: podobieństwa i różnice“, *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, red. P. Niwiński, Gdańsk, 2003, s. 76–80.

A. Bubnys, „Nie byliśmy sojusznikami – dla czego? Stosunki polsko–litewskie na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944“, *Lithuania*, Nr. 1, 1991.

A. Bubnys, „NKGB i NKWD w walce z polskim podziemiem na Litwie (druga połowa 1944 r. – początek 1945 r.)“, *Armia Krajowa na północno-wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach*

1942–1945. *Materiały z sesji naukowej w ISP PAN 30 XI 1996*, cz. 2, Warszawa, 1997.

A. Bubnys, „Stereotypy etniczne w polemice podziemia polskiego i litewskiego w latach 1942–1944”, *Pozostawione historii. Litwini o Polsce i Polakach*, red. K. Korzeniowska, V. Sirutavičius, Kraków, 1999.

A. Bubnys, „Walka NKGB–NKWD z polskim podziemiem na Litwie w drugiej połowie 1944 r. i na początku 1945 r.”, *Symposium historyczne „Rok 1944 na Wileńszczyźnie”*, *Wilno 30 VI–1 VII 1994*, Warszawa, 1996.

A. Chmielarz, „Kolaboracja z okupantem niemieckim w Polsce i na Litwie”, *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, red. P. Niwiński, Gdańsk, 2003, s. 21–27.

A. Chmielarz, „Likwidacja podziemia polskiego na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie (lipiec 1944–lipiec 1945)”, in Z. Boradyn, A. Chmielarz, H. Piskunowicz, *Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie (1941–1945)*, Warszawa, 1997, s. 171–195.

W. Grabowski, *Delegatura Rządu na Kraj 1940–1945*, Warszawa, 1995.

R. Korab-Żebryk, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin, 1991.

R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska AK*, Warszawa, 1985.

K. Krajewski, „Armia Krajowa na ziemi nowogródzkiej Wileńszczyźnie”, *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. K. Komorowski, Warszawa, 1996.

K. Krajewski, T. Łabuszewski, „Łupaszka”, „Młot”, „Huzar”. *Działalność 5 i 6 Brygady Wileńskiej AK (1944–1952)*, Warszawa, 2002.

K. Krajewski, T. Łabuszewski, P. Niwiński, *Brygady „Łupaszki”. 5 i 6 Brygada Wileńska AK w fotografii 1943–1952*, Warszawa, 2010.

S. Lewandowska, *Wilno 1921–1944. Czasy i ludzie*, Warszawa, 2009.

S. Lewandowska, *Wilno 1944–1945*, Warszawa, 2007.

S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa, 1999.

P. Niwiński, *Działania komunistycznego aparatu represji wobec środowisk kombatanów wileńskiej AK 1945–1980*, Warszawa, 2009.

P. Niwiński, *Garnizon konspiracyjny miasta Wilna*, Toruń, 2000.

P. Niwiński, *Okręg Wileński w latach 1944–1948*, Warszawa, 1999.

D. Rogut, *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku” (1945–1949)*, Toruń, 2003.

Rok 1944 na Wileńszczyźnie, red. J. Wołkownikowski, Warszawa, 1996.

P. Rokicki, *Armia Krajowa na Wileńszczyźnie 1943–1945*, Warszawa, 2003.

W. K. Roman, *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie. Wrzesień 1939–czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń, 2001.

W. K. Roman, *Za Polskę do celi śmierci. Śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń, 2002.

Z. A. Siemaszko, „Wileńska AK a Niemcy”, *Zeszyty Historyczne*, 110, Paryż, 1994, s. 198–223.

Gauta 2012 10 02

Tomasz Balbus

THE ACTIVITY OF ARMY KRAJOVA VILNIUS DISTRICT PARTISAN BRIGADES

Summary

The article speaks about Army Krajova Vilnius district organisational structure, forms of armed fighting and various aspects of the daily life of Polish partisans. The chronological boundaries of the article are the beginning of 1944 (intensive development and surge of activity of Polish partisan squads) to July 1944 (Soviet return and

re-occupation). The author of the article used original AK documents, reports and memoirs of former Polish partisans. The article also examines such aspects of AK activity as systems of squad liaisons with district commanders, functioning of various underground services (intelligence, counterintelligence, medical assistance), armament,

uniforms, military training of Polish partisans, types of military actions, relations with the civilian population, and also Lithuanian–Polish relations during the years of Nazi occupation.

The author does not shy away from examining thorny aspects of Lithuanian–Polish relations. The squirmishes between armed Lithuanian police divisions and Polish partisans caused tensions in Lithuanian–Polish relations; innocent blood of Lithuanians and Poles was spilled. In the author's opinion, such a merciless war between Poles and Lithuanians seemed inevitable to both parties, but in fact it

was a waste of strength in the face of the approaching Soviet threat. Due to these events the Polish–Lithuanian dialogue continues to be difficult to this day.

Historical research performed by historians of both countries went mutually ignored. Lack of good will, partiality, and nationalistic convictions impeded discussions. In the opinion of the author, both Poles and Lithuanians must diligently examine those events and evaluate them only afterwards. Polish and Lithuanian historians should undertake joint scientific research and harmonise their opinions.

Nuo Lietuvos šaulių iki miško brolių: lokalios ginkluotos struktūros raidos tyrimas

1944 m. rudenį Lietuvoje kilo ginkluotas pasipriešinimas šalį dar kartą okupavusiai Sovietų Sąjungai. Tada lietuviai pasirinko ginkluotą kovą – pasipriešinimo būdą, kuris atitiko to meto visuomenės savignyos sampratą ir kurį rinkosi ne vieno okupuoto krašto gyventojai. Šis pasirinkimas buvo nulemtas dviejų pasaulinių karų kontekste besiformavusios lietuvių savignyos ir ginkluoto veikimo tradicijos, kurios ryšys su pokario partizaniniu judėjimu nagrinėjamas šiame straipsnyje.

ĮVADAS

1944–1953 m. lietuvių partizaninį pasipriešinimą sovietų okupacijai istorikai nagrinėjo jau ne kartą. Ši tema nereta ir publicistų darbuose. Vieni autoriai pagrindžia lietuvių antisovietinio pogrindžio legitimumą, išsamiai aptaria pasipriešinimo struktūrų raidą, centralizacijos procesus ar ryšius su užsieniu. Kiti vis dar abejoja partizanų kovos efektyvumu, metodų adekvatumu ir kvestionuoja paties ginkluotojo pasipriešinimo sovietų okupacijai prasingumą. Šiame kontekste pasigendama požiūrio, kad Lietuvos partizanų kova su sovietais buvo to meto istorinių procesų nulemtos visuomenės rutuliojimosi krypties rezultatas. Šie procesai prasidėjo dar Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje, kai lietuviams teko ginkluotis ir ginti savo šeimas, namus ir valstybingumo idėją. Laisvės kovų atminimas beveik dvidešimtmetį gyvavo ne-

priklausomoje Lietuvoje. Jo įkvėpti, kariauti mokėsi ne tik tuometinės reguliariosios kariuomenės kariai, bet ir ypač populiarios Šaulių sąjungos nariai. Vėliau Lietuvoje apie ketverius metus siautusi Antrojo pasaulinio karo smurto audra tapo vietos žmonių būties dalimi, o ginklas buvo naudojamas ne tik kaip savignyos priemonė, bet ir kaip priimtina visuomeninės valios raiškos forma. Dėl to lietuvių ginkluotąjį pasipriešinimą teroru ir prievartine mobilizacija prasidėjusiai antrajai sovietinei okupacijai galima suvokti kaip to meto žmonių elgsenos sampratą atspindintį pasirinkimą. Jį galėjo nulemti aptartame istoriniame kontekste besiformavusi savignyos ir ginkluoto veikimo tradicija, kurios tiesioginis ryšys su pokario partizaniniu judėjimu ir yra šio tyrimo objektas.

Nuodugnios analizės objektu pasirinktas lokalus pokario partizanų vienetas – daugiausia tuometinės Zarasų apskrities Salako valsčiuje veikusi Vytauto apygardos Lokio rinktinės Erškėčio kuopa. Šis padalinys susikūrė pasipriešinimo pradžioje ir veikė beveik iki jo pabaigos, todėl erškėtėnų sudėties analizė leis nustatyti įvairiais partizaninio karo laikotarpiais egzistavusias jų sąsajas su anksčiau gyvavusiomis ginkluotomis struktūromis. Šis lokalus tyrimas gali būti globalių reiškinų modelis, padėsiantis geriau pažinti Antrojo pasaulinio karo meto Lietuvos visuomenę ir leisiantis suvokti iš dalies panašius visuomeninius procesus, vykusius Latvijos, Estijos, Lenkijos ir Vakarų Ukrainos

žemėse, kurios labiausiai nukentėjo nacizmo ir stalinizmo grumtynėse ir kurias istorikas Timothy Snyderis pavadino kruvinomis¹.

Tyrimo tikslas – atskleisti tiesiogines Erškėčio kuopos partizanų sąsajas su anksčiau veikusiomis karinėmis, savisaugos ar policinėmis formuotėmis, kurios gyvavo Lietuvos nepriklausomybės laikais ar vokiečių okupacijos laikotarpiu. Tikslu siekiama stengiantis nustatyti partizanų narystės mastą prieškariniu gyvavusioje Lietuvos šaulių sąjungoje, 1941 m. Birželio sukilimo metu susiformavusiuose ir iki vasaros pabaigos veikusiuose miestelių ir kaimų apsaugos būriuose bei 1941–1944 m. funkcionavusiuose viešosios ir pagalbinės policijos padalinuose. Šios struktūros pasirinktos dėl to, kad, jungdamos gausius lokalių vietovių gyventojus (savanorius), jos formavo vietinės ginkluotosios savisaugos ir savigynos sampratą ir sistemą, vėliau galėjusią turėti įtakos pokario partizanų organizacinių struktūrų kūrimuisi. Būsimų rezistentų narystė nepriklausomos Lietuvos laikų Šaulių sąjungoje ar vokiečių okupacijos laikotarpio policinėse ir savisaugos struktūrose sujungė juos tvirtais socialiniais ryšiais, padėjo jų karinio pasirengimo pamatus, formavo tam tikras psichologines ir moralines savybes. Viso to suvokimas gali padėti suprasti pokario partizanų veiksmų logiką ar tam tikrus elgesio motyvus, todėl minėtų struktūrų formavimosi, karinio rengimo turinio ir veiklos apžvalga yra vienas šio tyrimo uždavinių. Vokiečių okupacijos metais Lietuvoje veikė ir daugiau savisaugos struktūrų, buvo sukurtas gen. Povilo Plechavičiaus vadovaujama Vietinė rinktinė, tačiau šių formuočių sąsajų su pokario antisovietinio pasipriešinimo judėjimu analizę riboja šaltinių trūkumas.

Tyrimo tikslo siekiama pasitelkus naratyvinį analitinį, indukcinį ir statistinį metodus. Partizanų priklausymo anksčiau gyvavusioms ginkluotoms struktūroms faktus siekiama

nustatyti lyginant Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomus šaulių, 1941 m. vasarą veikusių apsaugos būrių narių, 1941–1944 m. laikotarpio policininkų ir pokario partizanų sąrašus. Šie sąrašai sudaro statistinės analizės, kurios rezultatai pateikiami 1–3 lentelėse, šaltinių pagrindą². Pažymėtina, kad gretinant šiuos sąrašus stengtasi kuo tiksliau identifikuoti juose įrašytus asmenis, tačiau darbą sunkino tai, kad tiek prieškarinio, tiek pokario laikotarpiu neretai sutapdavo to paties kaimo gyventojų pavardės ir vardai (o tėvavardžiai ir gimimo metai nurodomi ne visuose sąrašuose). Dėl to gali būti neišvengta smulkių netikslumų, tačiau manoma, kad pagrindines kiekybines tendencijas tyrimas atskleidžia.

Lietuvos istoriografijoje kol kas nedaug tyrimų, analizuojančių pokario pasipriešinimo struktūrų ir ankstesniais laikotarpiais gyvavusių ginkluotų formuočių sąsajas. Šaulių sąjungos narių pasipriešinimą pirmajai ir antrajai sovietų okupacijoms aptarė Dalia Kuodytė. Autorė pabrėžė reikšmingą šaulių vaidmenį formuojantis antisovietinio pasipriešinimo ideologijai ir organizacinėms struktūroms, apžvelgė atskirų Šaulių sąjungos narių dalyvavimo pagrindžio veikloje epizodus³. Vytautas Jokubauskas analizavo galimą Lietuvos kariuomenės ir Šaulių sąjungos įtaką pokario partizaniniam pasipriešinimui. Pasak autoriaus, anksčiau šauliais buvę partizanai dar taikos laikotarpiu buvo mokomi partizaninio karo taktikos elementų, o pokario metais savo organizacijos ir veiklos principus grindė nepriklausomybės laikų kariuomenės ir šaulių tradicija⁴. Tačiau šių istorikų darbuose nėra mėginama aptarti Šaulių sąjungos suformuotų socialinių struktūrų transformacijos vokiečių okupacijos metais, nebandoma apytiksliai nustatyti šaulių dalyvavimo antisovietiniame pasipriešinime masto.

Istorikų tyrimuose gerokai plačiau atspindi atskirų laikotarpių antisovietinio pasipriešinimo procesai. 1941 m. Birželio sukilimo eigą šiaurės rytų Lietuvoje, o kartu ir jai priklausančioje Zarasų apskrityje tyrinėjo Arūnas Bubnys. Aptaręs pagrindinius pasirengimo sukilimui procesus, atskirų būrių sudėtį ir veiklos epizodus, autorius pažymėjo, kad šio regiono apsaugos būriai kovojo aktyviau ir intensyviau nei daugelyje kitų Lietuvos dalių veikę sukilėlių vienetai⁵. Dar daugiau Zarasų aps. sukilėlių veiklos detalių pateikta autorių kolektyvo parengtoje monografijoje „Lietuvių tautos sukilimas: 1941 m. birželio 22–28 d.“ Pažymint, kad tarp Birželio sukilimo dalyvių kovojo ir būsimi pokario partizanų padalinių vadai Kazimieras Kaladinskas ir Jonas Dūdėnas, atskleidžiami pasipriešinimo pirmajai ir antrajai sovietinėms okupacijoms vientisumo elementai⁶.

Vytauto apygardos Lokio rinktinės Erškėčio kuopos istorija plačiausiai ištirta Laimono Abariaus darbuose. Dar 1996 m. pasirodžiusiame šio autoriaus straipsnyje⁷ erškėtėnų kovos epizodai aptariami visos Vytauto apygardos kontekste. Apžvalginio pobūdžio darbe smulkiau nagrinėjamas pogrindžio struktūrų kūrimasis, raida ir centralizacijos procesai. Keletą informatyvių tekstų šis autorius paskelbė 2008 m. pasirodžiusiame Aukštaitijos partizanų prisiminimų rinkinyje⁸ ir 2009–2010 m. išleistose knygoje „Laisvės kovotojų prisiminimai“⁹. 2010 m. pasirodė L. Abariaus parengta visos Lokio rinktinės partizanų kovos kronika¹⁰, kuri iki šiol yra pagrindinis Erškėčio kuopos istoriją nušviečiantis darbas.

GINKLUOTOSIOS SAVIGYNOS IŠTAKOS: LIETUVOS ŠAULIŲ SAJUNGA

Salako krašto vyrai į partizanų padalinį – Erškėčio kuopą – susibūrė 1944 m. gruodį.

Tų metų rudens ir žiemos pradžios įvykiai parodė, kad slapstymasis aplink namus lietuviams nepadedą išvengti represijų, dažnų žūčių ir areštų. Teko ieškoti veiksmingesnio būdo apsisaugoti. Ažvinčių girios masyve Salako partizanai susirentė medines pastoges, įsirengė tris bunkerius ir šaudmenų slėptuves. 1945 m. pavasarį jie išitraukė į besikuriančią centralizuoto antisovietinio pogrindžio struktūrą – Švenčionių, Utenos ir Zarasų apskričių partizanus vienijančią Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) Tigro rinktinę, kuri vėliau išaugo į Vytauto apygardą. Nuo 1946 m. šie žaliukai tapo Vytauto apygardos Lokio rinktinės branduoliu¹¹.

Salako krašto partizanams vadovavo K. Kaladinskas slapyvardžiu Erškėtis. Dėl to ir padalinys vadinosi Erškėčio kuopa. K. Kaladinskas dar 1925–1926 m. Lietuvos kariuomenės 4-ajame pėstininkų pulke užsitarnavo puskarininkio laipsnį. Nuo 1928 m. dirbo Zarasų pasienio policijos Didžiasalio ir Rimšės užkardų policininku. Nuo 1930 m. buvo Smalvų šaulių būrio narys¹². Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą iš tarnybos atleistas. 1941 m. Birželio sukilimo metu kovojo Salako sukilėlių būryje¹³, vėliau vadovavo Didžiasalio kaimo apsaugos skyriui¹⁴. Nuo 1941 m. rudens tarnavo Salako pagalbinėje policijoje¹⁵, vėliau – Turmanto ir Dūkšto viešojoje policijoje¹⁶. Partizanauti išėjo 1944 m. vasarą, būdamas jau 41 metų amžiaus. „Kaladinskas buvo šiek tiek pasimokęs, apsišvietęs, tarnavo policininku Didžiasalyje, tai vis tramdė vyrus nuo neapgalvotų poelgių, kieta drausmė būryje buvo“¹⁷, – prisiminimais dalijosi buvusi Erškėčio ryšininkė Janina Arlauskaitė.

1944 m. gruodį–1945 m. spalį Erškėčio kuopa, kaip ir daugelis to meto Lietuvos partizanų formuočių, sutelkė ypač gausias miško brolių gretas. Tuo laikotarpiu joje ilgiau ar trumpiau partizanavo net 112 kovotojų (žr. 1 lent.). Daugiau nei pusė jų – 58 erškėtėnai – karinės patirties buvo spėję pa-

sisemti tarnaudami nepriklausomybės laikų ar nacių okupacijos laikotarpio ginkluotose formuotėse. Net 45 partizanai (tarp jų ir K. Kaladinskas) Lietuvos nepriklausomybės laikais buvo Šaulių sąjungos nariai. Tikriau-

siai narystė šioje organizacijoje ir suformavo tarp jų gyvavusias ginkluotojo pasipriešinimo okupacijai nuostatas ir, pasak V. Jokubausko, „padėjo pagrindus beveik dešimtmetį vykusioms partizaninėms kovoms“¹⁸.

1 lentelė. Erškėčio kuopos partizanų (1944 m. gruodis–1945 m. spalį) narystė anksčiau veikusiose ginkluotose formuotėse

Ginkluota formuotė	Ginkluotos formuotės nariai				
	Partizanai	Atskirų ginkluotų formuočių nariai	Šaulių ir apsaugos būrių nariai	Šaulių būrių nariai, apsaugos būrių nariai ir policininkai	Apsaugos būrių nariai ir policininkai
Šaulių sąjunga (1923–1940 m.)	112	45	24	13	
Apsaugos būriai (1941 m. birželis–rugpjūtis)		33			
Viešoji ir pagalbinė policija (1941 m. rugsėjis–1944 m. liepa)		24			15
Nepriklausė jokiai ginkluotai formuotei		54			

Pirmosios ginkluotos Lietuvos šaulių sąjungos formuotės atsirado dar Lietuvos nepriklausomybės kovų laikotarpiu. Jos kūrėsi ne centralizuotai mobilizuojant Lietuvos gyventojus, bet vienijant pafrončių ruožuose savarankiškai susiformavusius ir veikusius ginkluotus būrius. Jie buvo ginkluoti, nes ryžosi savo jėgomis gintis nuo Pirmojo pasaulinio karo metu suvešėjusio teroro. Nepriklausomybės kovoms pasibaigus Lietuvos kariuomenės vadovybės aktyve Šaulių sąjunga tapo svarbia visuomenės patriotizmo ugdymo ir rengimo valstybės gynybai dalimi, dėl to buvo siekiama visus sąmoningus ir valstybiškai nusiteikusius piliečius įtraukti į šaulius¹⁹. Taip per du savo veiklos dešimtmečius ši struktūra išaugo į visą Lietuvą apimančią karinę visuomeninę organizaciją. 1919–1940 m. sąjungos narių

skaičius išaugo nuo 800 iki 68 107 šaulių²⁰. Šiuo laikotarpiu Lietuvoje buvo suformuota 20 (vėliau padidėjo iki 22) rinktinių, kuriose veikė apie 1200 būrių²¹.

Lietuvos šiaurės rytuose esančio Salako krašto gyventojų ginkluotojo pasipriešinimo tradicija taip pat susiformavo lietuvių nepriklausomybės kovose. Iki pat 1920 m. miestelis ėjo iš rankų į rankas, o su bolševikų ir lenkų daliniais dėl Salako kovojusiai Lietuvos kariuomenei aktyviai talkino į šaulių būrį susitelkę vietos gyventojai, vadovaujami viršilos Petro Šiaudinio. Nustačius demarkacijos liniją tarp Lietuvos ir Lenkijos, didžioji valsčiaus dalis su miesteliu atiteko Lietuvai, tačiau dar iki 1923 m. Salako apylinkes puldinėjo lenkų diversantai, o Lietuvos šauliai vykdė reidus lenkų okupuotuose Linkmenų, Dūkšto ir Rimšės valsčiuose²². Tokiomis

sąlygomis Salako krašto gyventojai subrandino ginkluotos kovos prasmės suvokimą, ugdėsi kariavimo įgūdžius. Pasibaigus laisvės kovoms Salako krašto šaulių veikla įgijo kitų formų. Šauliai sudarė miestelio gaisrininkų komandą, pagelbėjo policijai, organizuodavo tautines ir patriotines vertybes puoselėjančius renginius, taip tapdami svarbiu vietos žmonių sąmonę formuojančiu elementu.

Salako valsčiuje (šalia demarkacijos linijos) veikė trys – Salako, Švedriškės ir Vajasiškio – šaulių būriai buvo vieni gausiausių visoje Zarasų šaulių rinktinėje. Antai 1940 m. jie sudarė beveik trečdalį (390 iš 1351) visų Zarasų apskrities šaulių²³. O 1923–1940 m. jų nariais įvairiu metu buvo net daugiau nei 800 žmonių.

Salako šaulių būrys susikūrė Lietuvos laisvės kovų laikotarpiu. Per du nepriklausomybės dešimtmečius būrio nariais iš viso buvo net 514 šaulių²⁴, o okupacijos išvakarėse (1940 m.) jam priklausė 216 vyrų²⁵. Švedriškės šaulių būrys buvo įkurtas 1929 m. (iki tol jis veikė kaip Salako būrio Švedriškės skyrius). 1929–1940 m. šio būrio nariais buvo 176 šauliai²⁶, o okupacijos išvakarėse jam priklausė 121 vyras²⁷. Vajasiškio šaulių būrys buvo įkurtas apie 1930 m. (iki tol jis veikė kaip Salako būrio Vajasiškio skyrius). Per visą gyvavimo laikotarpį šio būrio nariais buvo 116 šaulių²⁸, o okupacijos išvakarėse jam priklausė 28 vyrai²⁹.

1935 m. priėmus naują Šaulių sąjungos įstatymą organizacija buvo sukarinta. Šauliai pasidarė pavaldūs kariuomenės vadui, visos 20 (vėliau 22) Lietuvoje veikusių rinktinių tapo pavaldžios apskričių karo komendantams. Šauliai buvo prilyginti kariams, geriau ginkluojami ir ruošiami karinėms užduotims. 1935–1940 m. Lietuvos kariuomenės vadovybės parengtuose gynybos planuose ir išleistose direktyvose atsispindi dvi pagrindinės šaulių padalinių panaudojimo kryptys: mobilizacijos priedanga ir diversiniai veiksmai prieš užnugaryje.

Šios planuoto šaulių panaudojimo valsybės gynybai kryptys nulėmė ir jų kovinio rengimo tendencijas. Išlikę archyviniai duomenys rodo, kad mokant šaulius buvo derinami ir teritorinės gynybos, ir mažų padalinių taktikos, ir partizaninio veikimo elementai. Dar 1936 m. kovo mėn. Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija ir Vidaus reikalų ministerija nurodė šaulių ir pasienio policijos padaliniams 1–2 kartus per metus rengti bendras pratybas pasienio ruožuose, kurių metu turėjo būti tobulinama tarpusavio sąveika³⁰. Be to, kasmet rudenį buvo rengiami ir atskiri šaulių padalinių teritorinės gynybos mokymai. Antai 1933 m. spalio 15 d. vykusiose pratybose prieš stabdymo užduotis vykdė iš Salako, Švedriškės, Vajasiškio, Baibių, Daugailių ir Degučių būrių suformuota šaulių kuopa, kuriai komandavo j. ltn. Vincas Gumauskas (būsimas pokario partizanų Geležinio Vilko apygardos vadas)³¹.

Salako valsčiaus šaulių būriai ne tik dalyvavo aptartuose didesnio masto mokymuose, bet ir tobulino veikimo mažais padaliniais įgūdžius pratybose „Grandies puolimas“, „Grandies gynyba“, „Skyrius puolant“, „Būrys ginantis“³². Tuo pat metu pratybose „Partizanų veiksmai nuimant sargybą, užpuolant žygio vorą“, „Kautynės miške, gyvenamosiose vietose, naktį, rūke“ buvo ugdomi partizaninės taktikos įgūdžiai³³.

Nors šiose pratybose šauliai išmoko daug mažų padalinių veikimo taktikos elementų, kurie pravertė pokario partizaninėse kovose, tačiau tokios žinios tenkino tik dalį būsimos pogrindžio kovos poreikių. Mat Lietuvoje tarpukarinė partizaninės karybos samprata buvo kitokia nei ta, kuri susiformavo po Antrojo pasaulinio karo. Tarpukariu partizaniniai veiksmai buvo suvokiami kaip laikinai prieš užnugaryje veikiančių žvalgybos ar diversinių grupių pagalba fronte kovojančiai reguliariajai kariuomenei. Dėl to prieš

užnugaryje veiksiantiems šaulių padaliniais buvo iškeltos trys pagrindinės užduotys: „a) žvalgymas – žinių rinkimas; b) priešo dalinių bei tarnybinių organų puldinėjimas; c) gadinimai bei ardymai svarbių priešui objektų“³⁴. Nors jau tada buvo suvokta, kad prieš teritorijoje veikiančius šaulius reikia mokyti kovoti „jau ne būriais, bet tik nedidelėmis grupelėmis ar net paskirai“³⁵, tačiau vargu ar kas numanė, kad į šaulių mokymo programas reikėtų įtraukti tuos kovinio rengimo elementus, kurie praverstų kovojant visiškos krašto okupacijos sąlygomis – tokio- mis, kokios susiklostė pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, kai visa Lietuvos teritorija buvo prieš kontroliuojama, kai nebeliko saugių vietų poilsiui ir sužeistiesiems evakuoti, kai visą šalį apraizgė okupanto šnipų voratinklis.

1940 m. birželio mėn. Lietuvos politinė valdžia sutiko su lemtingojo Sovietų Sąjungos ultimatumo sąlygomis, todėl šauliams teko tik akimis palydėti šalį okupuojančias Raudonosios armijos voras. Tačiau nepriklausomybės laikais sukaupta karinio pasirengimo patirtis nebuvo užmiršta, savo meto šauliai sulaukė 1941 m. birželį.

POLICINIŲ IR SAVISAUGOS VIENETŲ KŪRIMASIS IR RAIDA VOKIEČIŲ OKUPACIJOS METAIS

Lietuvos pokario partizanų kovų mokslinių tyrimų pradininkas Kęstutis Girnius teigia, kad dar dėl pirmosios sovietų ir nacių okupacijos Lietuvoje įsiviešpatavo nuolatinio smurto ir keršto atmosfera. Pasak autoriaus, „[a]tbuko jausmai, nužudymas nekėlė instinktyvaus pasibjaurėjimo. Viena prasme mirtis įsipilietino Lietuvos gyvenime.“³⁶ 1941 m. Birželio sukilimo kovos, holokaustas, nacių karių ir sovietinių diversantų represijos stipriai veikė visų Lietuvos gyventojų

sluoksnių sąmonę, tačiau didžiausią įtaką darė tiems, kurie buvo įvykių sukuryje arba juos stebėjo iš labai arti. Prie šios grupės pirmiausia priskirtini įvairių tada veikusių ginkluotų formuočių nariai. Remiantis archyviniais duomenimis, 1941 m. Birželio sukilimo metu susikūrusių ir iki vasaros pabaigos veikusių sukilėlių būrių nariais buvo 33 būsimi Erškėčio kuopos partizanai (žr. 1 lent.). Vėliau, vokiečių okupacijos laikotarpiu, veikusioje pagalbinėje ir viešojoje policijoje tarnavo 24 būsimi erškėtinai. Dauguma apsaugos būrių narių ir policininkų karines žinias tobulino dar Lietuvos nepriklausomybės laikais veikusiuose šaulių padaliniuose, tačiau 10 būsimų partizanų ginklą į rankas paėmė kaip tik 1941 m. Birželio sukilimo metu. Tarp jų buvo būsimas Erškėčio kuopos vado pavaduotojas Povilas Butrimas, vėliau (1948 m.) partizanų Lokio rinktinės vadu tapęs Pranas Račinskas, būsimas jo adjutantas Petras Cicėnas ir keletas kitų³⁷.

1941 m. Birželio sukilimas buvo lietuvių mėginimas ištaisyti prieš metus (1940 m. birželio 15 d.) padarytą klaidą, kai Lietuvos politinė ir karinė vadovybė leido kraštą okupuoti Sovietų Sąjungai. Pasinaudojant kilusiu karu norėta nusikratyti sovietų okupacinio režimo ir atkūrus Lietuvos valstybingumo elementus tikėtis, kad nacių valdoma Vokietija juos toleruos arba ilgai net leis atkurti valstybės nepriklausomybę.

Kita Birželio sukilimo priežastis – reakcija į 1940–1941 m. sovietų represijas, kurių aukomis tapo apie 29 250 žmonių. Iš Lietuvos buvo ištremta apie 17 500, nužudyta apie 650 žmonių, kiti įkalinti ar kitaip represuoti³⁸. Tada iš Zarasų apskrities 500 žmonių ištremta, 16 nužudyta, dar 11 apskrities gyventojų išvežta kalinti į sovietų lagerius. Iš Salako valsčiaus buvo ištremti 73 žmonės (40 lietuvių ir 33 iš Lenkijos pabėgę žydų rabinai), 3 salakiečiai nužudyti savame krašte, dar 3 žuvo išvežti į lagerius³⁹.

1941 m. Birželio sukilimas ir vėlesnė Lietuvos laikinosios vyriausybės veikla šiandien dažnai kritikuojami už toleranciją nacių rasistinei ideologijai ir išitraukimą į holokaustą. Tačiau daugumos profesionalių istorikų vertinimai nėra vien kategoriški. Kompleksiškai to meto geopolitinį kontekstą vertinantis Valentinas Brandišauskas⁴⁰ teigia, kad sukilimu bandyta atkurti Lietuvos savarankiškumą, dėl to jis buvo nukreiptas ne tik prieš sovietų, bet ir prieš naujųjų okupantų vokiečių interesus. Vis dėlto „reveransų naujajai valdžiai“ nebuvo galima išvengti. Pasak Sigitto Jegelevičiaus⁴¹, lietuviai vokiečius vertino „kaip laikiną pakeleivį“, nes lietuvių ir vokiečių bendras interesas – kova prieš Sovietų Sąjungą – sutapo. Pasinaudoję prasidėjusiu karu, tada sukilo vietos žmonės, kuriems, anot Liudo Truskos, „nebuvo žinomi didžiosios politikos užkulisiai, kolonizaciniai nacių planai, jų rasistinė politika“⁴². Jau pirmosiomis Birželio sukilimo dienomis vyko tai, kas paprastai vyksta visų sukilimų metu. Ginkluoti sukilėlių būrių nariai suiminėjo ankstesnės (sovietinės) valdžios administracinių struktūrų darbuotojus, komunistus, komjaunuolius, kitus kolaboravusius ar tuo įtariamus žmones. Vieni jų buvo teisiami, kiti iškart pasmerkiami myriop. Tikriausiai tada neišvengta ir asmeninio keršto apraiškų, ir linčo teismo akcijų, nes tomis sąlygomis, pasak Liūto Mockūno, „[s]avivalė buvo norma, o ne išimtis“⁴³. Ne išimtis buvo ir Salako valsčius, kuriame veikę sukilėlių ir pagalbinės policijos būriai iki 1941 m. rugpjūčio vidurio sunaikino 139 žmones: 3 lietuvius, 26 rusus ir net 110 žydų⁴⁴. Žydų naikinimas Salako krašte ir visoje Lietuvoje tapo holokausto – vieno tragiškiausių žmonių istorijos epizodų – dalimi. Lietuvoje jį nulėmė dar trečiajame–ketvirtajame XX a. dešimtmetyje gyvavęs ir vis stiprėjęs žydų tapatinimo su komunistais mitas, kuris valdė ne tik paprastų žmonių, bet ir politikų,

intelektualų, Bažnyčios hierarchų sąmonę⁴⁵. Tačiau verta pažymėti, kad lietuvių dalyvavimą 1941 m. Birželio sukilime, savisaugos padalinių ar administracijos struktūrų veikloje pirmiausia skatino ne antisemitiniai įsitikinimai, bet siekis prisidėti atkuriant savo šalies savarankiškumo elementus. Tarsi norėdamas tai pabrėžti mokytojas Stepas Steikūnas (vienas iš Salako valsčiaus sukilėlių vadų) sovietų tardomas liudijo, kad jo būrys siekė atkurti vietovėje lietuvių valdžią, „kai sovietai traukėsi, o vokiečių okupacinė valdžia dar neįtvirtino savo režimo“⁴⁶. Vėliau sukilėlių (apsaugos) būriai tapo to meto nacių ideologijos ir režimo politikos įkaitais.

Sukilimo metu Zarasų apskrityje susikūrė ir iki 1941 m. vasaros pabaigos veikė 26 sukilėlių būriai, jų narių skaičius svyravo apytiksliai nuo 450 iki 950 vyrų⁴⁷. Pasak A. Bubnio, sukilėlių veiksmai Zarasų apskrityje dėl to, kad iš čia vėliau pasitraukė sovietų kariuomenė, truko ilgiau. Sukilėliai turėjo veikti masinio Raudonosios armijos traukimosi zonoje⁴⁸. Į ją pateko ir Salako kraštas, kuriame jau pirmą karo dieną (birželio 22-ąją) susikūrė atskiroi Bajorų, Švedriškės ir Vajasiškio kaimų apsaugos grupės. Birželio 24 d. buvo suformuotas Salako apsaugos būrys⁴⁹. Liepos pabaigoje jis buvo reorganizuotas į kuopą⁵⁰. Jos vadu paskirtas Justinas Preibys, jo pavaduotoju – Kazys Ubonis⁵¹.

Remiantis išlikusiais archyviniais dokumentais, šiuose iki 1941 m. rugpjūčio pabaigos gyvavusiuose vienetuose veikė 149 kovotojai, iš kurių net 111 prieškaryje buvo šauliai (žr. 2 lent.). Švedriškės ir Vajasiškio apsaugos padaliniai formavosi šiuose kaimuose anksčiau veikusių šaulių būrių pagrindu (Švedriškės grupę sudarė 28 kovotojai, iš jų 24 šauliai; Vajasiškio grupę – 19 kovotojų, iš jų 16 šaulių). Salako ir Bajorų apsaugos padaliniai susikūrė vieno – Salako šaulių būrio – pagrindu. Į Salako apsaugos būrį stoji nemažai moksleivių ir kitų jaunes-

nio amžiaus vyrų, o Bajorų apsaugos būrių papildė keletas anapus demarkacijos linijos (Lenkijos pusėje) tarpukariu gyvenusių kovotojų, dėl to šaulių nuošimtis šiuose būriuose buvo kiek mažesnis: iš 75 Salako apsaugos būrio kovotojų 54 buvo šauliai, o iš 27 Bajorų apsaugos būrio kovotojų – 17 šaulių. Aptarta medžiaga atskleidžia, kad 1941 m. birželio

mėn. sukilėlių (apsaugos) būriai formavosi tarpukariu gyvavusių šaulių būrių pagrindu. Į Salako valsčiuje veikusių apsaugos būrius įstojo tik keletas kitų valsčių šaulių būriams priklausiusių žmonių. Tarp jų – ir buvęs gretimo Smalvų valsčiaus šaulys K. Kaladinskas (būsimas partizanų kuopos vadas Erškėtis).

2 lentelė. Salako valsčiuje veikusių apsaugos būrių narių (1941 m. birželis–rugpjūtis) skaičius ir sudėtis

Narių skaičius ir sudėtis Padalinys	Narių skaičius	Sudėtis	
		priklausė Šaulių sąjungai	nepriklausė Šaulių sąjungai
Salako apsaugos būrys	75	54	21
Bajorų apsaugos būrys	27	17	10
Švedriškės apsaugos būrys	28	24	4
Vajasiškio apsaugos skyrius	19	16	3
Iš viso:	149	111	38

Iki tol gyvavusius socialinius kovotojų ryšius 1941 m. Birželio sukilime sustiprino bendra realių kovų su okupacine sovietų kariuomene patirtis. Jau pirmosiomis sukilimo dienomis Bajorų ir Švedriškės sukilėlių būriai Tauragnų–Salako keliu į rytus besitraukiantiems sovietų kariams surengė pasalą. Sukilėliai atidengė ugnį į tiltu per Ažvinčio ežero sąsiaurį besikeliančius raudonarmiečius. Sukilėliams atiteko daug ginklų, šaudmenų ir automobiliai⁵². Tačiau miškingose Salako apylinkėse dar ilgą laiką telkėsi nuo Raudonosios armijos atsilikusių karių grupės. Birželio 30 d. apie 100 tokių raudonarmiečių vėl užėmė ir apie penkias valandas išlaikė Salako miestelį, nužudė tris apylinkių gyventojus. Sukilėliams pavyko atsiimti miestelį tik remiamais vokiečių kariuomenės⁵³.

Ginkluoti susirėmimai nuolat vyko ir Salako valsčiaus pakraščiuose. Į juos ne kartą pateko būsimo pokario partizanų vado K. Kaladinsko vadovaujamas Didžiasalio kaimo apsaugos skyrius. Susirėmimų eiga išsamiai atsispindi Salako policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 29 d. telefonogramoje: „Vakar vakare, pareikalavus Didžiasalio k. partizanams iš nepažįstamo asmens dokumentų, nepažįstamas vietoj dokumentų išsitraukė brauningą, šovė ir pradėjo bėgti, bet buvo mūsų partizano nukautas, paskui pravažiuojančių vokiečių karių paimtas ir nuvežtas į Dūkštą, pas jį buvo rasti du brauningai ir vietinių partizanų sąrašas, kuriuos taipogi vokiečiai paėmė. Šiandien rytą Didžiasalio k. partizanų buvo pastebėti 6 ginkluoti asmenys, kurie pastebėję partizanus pradėjo šaudyti ir trauktis. Vienas iš jų buvo pašautas, kiti pasitraukė ir

užsidarė Aukštakalnių k. gyventojų Nikitino Savelijaus pirtyje, ten vyko susišaudymas ir per susišaudymą sprogytos granatos buvo padegta pirtis. Sudegusioje pirtyje buvo rasti 4 nepažįstamų asmenų lavonai, taip pat rasti 5 parabeliai ir 4 „Walter“ pistoletai.⁵⁴

Nuo 1941 m. rugsėjo Salako apsaugos kuopos narių socialinis tinklas pradėjo mažėti. Tai lėmė pasikeitęs okupacinės vokiečių valdžios požiūris į ginkluotas lietuvių formuotes. 1941 m. vasarą vokiečiai, visą dėmesį skirdami tiesioginiams karinės ofenzyvos rytuose veiksams, neturėjo išteklių viešajai tvarkai palaikyti, dėl to pritarė tokiai lietuvių apsaugos būrių kūrimo iniciatyvai ir ją rėmė. Tačiau jau vasaros pabaigoje, sustiprinę savo pajėgų užnugarį, jie pradėjo nuginkluoti lietuvių apsaugos būrius. 1941 m. rugsėjo 5 d. visos Lietuvos apsaugos būriai buvo išformuoti. Vis dėlto, siekiant geriau garantuoti viešąją tvarką, apskričių viršininkams buvo leista šalia iki tol veikusiu viešosios policijos nuvadų suformuoti pagalbinės policijos būrius⁵⁵. Tuo metu Zarasų apskrities viešojoje policijoje tarnavo 62, o Salako valsčiaus viešosios policijos nuovadoje – 11 pareigūnų (net 9 iš jų – buvę vietinių šaulių būrių nariai)⁵⁶. Nuovados viršininku paskirtas Bonifacas Rūkštelė⁵⁷ (buvęs Švedriškės ir Salako būrių šaulys)⁵⁸.

Išlikę archyviniai duomenys atskleidžia, kad Zarasų aps. pagalbinės policijos struktūra buvo kuriama iki tol veikusiu apsaugos padalinių pagrindu. Pagalbinei policijai vadovauti paskirtas buvęs Zarasų apskrities apsaugos būrių veiklą koordinavusios Tautinės apsaugos rinktinės vadas kpt. Eduardas Počebutas. Dauguma buvusių apsaugos būrių kovotojų tapo pagalbinais policininkais, tačiau po reorganizacijos 1941 m. rugsėjo mėn. bendras jų skaičius sumažėjo beveik trečdaliu – apytiksliai nuo 950⁵⁹ iki 590 vyrų⁶⁰, o Salako valsčiuje – nuo 149 iki 40 vyrų (visi jie tarpukariu buvo šauliai)⁶¹. Sala-

ko pagalbinės policijos padaliniai vadovauti liko K. Ubonis, nes J. Preibys buvo paaukštintas – paskirtas Zarasų miesto viešosios policijos nuovados viršininku⁶². Mažesnioji pagalbinių policininkų dalis už pareigų laiką gaudavo piniginių atlyginimų, kiti algos negaudavo ir buvo vadinami nemokamais (arba garbės) pagalbinais policininkais.

Nuo 1943 m. dalis Zarasų apskrities policininkų, kaip ir dalis inteligentų, įsitraukė į pagrindinį antinacinio pasipriešinimo judėjimą. Pats apskrities policijos vadas Vincas Tamošiūnas tapo pagrindinio LLA Zarasų apskrities štabo Operacinio skyriaus viršininku. Štabui vadovavo agronomas ats. j. ltn. Vaclovas Butkys⁶³. Dar nepriklausomybės laikais V. Tamošiūnas buvo 1-ojo Zarasų šaulių būrio narys, o V. Butkys – būrio vado pavaduotojas⁶⁴. Duomenų apie LLA priklausiusius Salako krašto gyventojus yra labai mažai. Žinoma, kad šios organizacijos nariai buvo mokytojas ats. j. ltn. Pranas Ramanauskas ir valsčiaus raštininkas Jurgis Vadeiša⁶⁵. LLA nuostatai draudė jos nariams stoti į kitas lietuvių pagrindines organizacijas, tačiau antrosios sovietų okupacijos akivaizdoje bendrai tarėsi veikti ir vienijosi įvairių pasipriešinimo organizacijų nariai; formalus priklausymas atskiroms struktūroms tada tapo antraeilium veiksmu. Jau pirmomis 1944 m. liepos dienomis apskrities viršininko kunigo daktaro Jono Steponavičiaus iniciatyva buvo sušauktas pasipriešinimo organizacijų atstovų ir buvusių 1941 m. sukilėlių padalinių vadų pasitarimas. Keli jo dalyviai siūlė kovoti prieš sovietus užfrontėje suorganizavus mobilius partizanų būrius, tačiau dauguma pasisakė už traukimąsi į vakarus ir kovą prieš sovietus bendrame su vokiečių kariuomene fronte⁶⁶. V. Tamošiūnas Zarasų apskrities, taigi ir Salako valsčiaus, policininkams įsakė rinktis Zarasuose ir organizuotai trauktis Žemaitijos link. Dalis jų įsakymui pakluso, kiti nusprendė iš tėviškės

nesitraukti⁶⁷. 1944 m. liepos 7 d. daugiau nei 100 ginkluotų vyrų kolona iš Zarasų pajudėjo į Žemaitiją. Liepos pabaigoje šio padalinio pagrindu buvo sukurta Tėvynės apsaugos rinktinė, kuri ne viename mūšyje mėgino sustabdyti vakarų link slenkančią Raudonąją armiją. Rinktinėje kovojo ir buvę Salako valsčiaus šauliai, 1941 m. Birželio sukilime veikusių apsaugos būrių kovotojai, viešosios ir pagalbinės policijos tarnautojai J. Preibys, B. Rūkštelė, K. Ubonis, Povilas Davainis ir kiti. Dalis jų žuvo, kiti, žlugus viltims sustabdyti sovietus fronto sąlygomis, pasuko į vakarus⁶⁸. Tėviškėje likę vyrai slapstėsi.

ANTROJI SOVIETŲ OKUPACIJA: PRIEVARTINĖ MOBILIZACIJA IR BALTAIŠČIŲ MEDŽIOKLĖ

Antrosios sovietų okupacijos pradžia Salako šauliams, o ypač 1941 m. Birželio sukilimo metu susikūrusių apsaugos būrių nariams ir vokiečių okupacijos laikotarpio policininkams nežadėjo nieko gero. Jau 1944 m. liepos pabaigoje juos pasiekė ne viena okupantų pasiūta žinia: Salako centre buvo viešai pakartas buvęs nepriklausomybės laikų pasienio policininkas, Salako šaulys, vėliau – sukilėlis ir apsaugos būrio narys Jefstafijus Siniakovas; Dūkšte to paties likimo sulaukė Salako valsčiaus Plavėjų k. gyventojas Petras Mikulėnas, per visą apskritį nuvilnijo „baltųjų sukilėlių“ areštų banga⁶⁹. Šie įvykiai skatino suprasti, kad sovietai sugrįžo ne mažiau žiaurūs ir kad jų keršto pirmiausia sulauks tie, kurie kažkada prieš juos kėlė ginklą. Apsisprendimo kryžkelėje dalis lietuvių pasuko į namus ir mėgino ramiai gyventi slėpdami, kad anksčiau buvo šauliais, sukilėliais ar vokiečių laikotarpio policininkais. Tačiau kiti ir toliau neišleido iš rankų ginklų, išėjo į miškus, tapo partizanais.

Pirmąjį kelią pasirinkę buvusio Salako apsaugos būrio nariai Antanas Rybokas, Nikodemus Šaukeckas ir Petras Trubila buvo suimti jau 1944 m. liepos 28 d.⁷⁰ Lygiai po mėnesio areštuoti Švedriškės apsaugos būrio nariai Adolfas Barkauskas, Petras Blažiūnas, Julius Klimas⁷¹ ir buvusio Bajorų apsaugos būrio kovotojai Petras Kazlauskas, Vincas Šaukeckas, Petras Umbrasas⁷². Salako apsaugos būrio narys Jonas Vytėnas 1945 m. sausio 4 d. naktį buvo įmestas į NKVD rūšį⁷³. Minėto viešai nužudyto P. Mikulėno brolis Stasys (buvęs Salako šaulys, vėliau apsaugos būrio narys ir Dūkšto viešosios policijos tarnautojas), įsigijęs suklastotus dokumentus Libskio pavarde, sovietų represijų išvengė iki 1945 m. vasaros pabaigos, tada jo paslaptis buvo atskleista, o jis pats – nuteistas⁷⁴. Tokia pati ir Salako apsaugos būrio nario, vėliau – Dūkšto pagalbinės policijos policininko Vinco Ratkaus, besislapsčiusio Ratkevičiaus pavarde, istorija⁷⁵. Buvusių ginkluotų formuočių nariai buvo persekiojami ne vienus metus. Antai Salako apsaugos būrio narys, o vėliau pagalbinis policininkas Adolfas Vaitkevičius buvo suimtas 1945 m. pabaigoje⁷⁶, o Vajasiškio šauliai ir apsaugos skyriaus kovotojai Jonas ir Kazys Biveiniai – 1946 m. vasario mėn.⁷⁷

Tad nors buvę šauliai, 1941 m. veikusių apsaugos būrių nariai ar policininkai pokario laikotarpiu jau vengė konfrontuoti su sovietų režimu, jiems nebuvo paprasta sugrįžti iš įstatymo užribio. Laisvėje gyventi jie galėjo tik slėpdami savo tapatybę (ar dalį biografijos), tad šiuo požiūriu jie buvo iš dalies panašūs į tuos, kurie pasirinko partizano kelią.

Zarasų aps. NKVD skyriaus duomenimis, 1944 m. rudenį Salako valsčiuje slapstėsi 187 žmonės. Šis skaičius sudarė apie penktadalį visų šioje apskrityje besislapsčančių asmenų (877 žmonės). Daugiau žmonių (305) slapstėsi tik Antalieptės vls., visur kitur jų būta mažiau (Dusetų vls. – 118, Antaza-

vės vls. – 64, Imbrado vls. – 54, Rimšės vls. – 36, Degučių vls. – 32, Dūkšto vls. – 30, Smalvų vls. – 21 žmogus)⁷⁸. Didžioji dalis šių salakiečių vėliau susibūrė į Erškėčio kuopą, ateityje tapusią Zarasų apskrities partizanus sutelkusios Lokio rinktinės pagrindu. Tačiau tai įvyko vėliau, o 1944 m. rudenį jie dar tik spietėsi į atskiras mažas grupes. Kai kurie vyrai ateidavo nešini šautuvais, bet ginkluotasis pasipriešinimas dar tik brendo.

Viena tokių grupelių susitelkė Salako miške, prie Genevuostos (Ganevos) ežero, už trejeto kilometrų į šiaurę nuo miestelio. Čia slapstėsi apie 15 vyrų iš aplinkinių Čigoniškės, Kiškelių ir Padvarinės kaimų. Būrelio branduolį sudarė 6 buvę Vietinės rinktinės kariai – Stasys Dicevičius, Balys ir Leopoldas Jakučiai, Balys ir Henrikas Bikulčiai ir buvęs Lietuvos kariuomenės psk. Leonidas Zakrevskis. Kiek vėliau prie jų prisidėjo NKVD arešto išvengęs buvęs 1941 m. Birželio sukilimo dalyvis, LLA narys Emanuelis Šlepetys iš Daugailių vls. Su vietos jaunimu jis buvo pažįstamas dar prieškarui, nes, tuomet paveldėjęs Tiltiškių malūną, dažnai čia lankydavosi. Prie jų laikėsi keli nuo mobilizacijos besislapstantys jaunuoliai, tarp jų ir du nepilnamečiai – Vladas Dicevičius ir Stasys Gaidamavičius⁷⁹.

Kita grupelė susitelkė Minčios miško pelkėje, vietinių Girnabala vadinamoje. Čia slapstėsi 17 Tolimėnų kaimo vyrų. „Antisovietinio elemento“ kategorijai priklausė septyni iš jų: Vladas Blažiūnas ir Jonas Lisauskas tarpukariu buvo šauliai, 1941 m. birželio mėn. tapo Švedriškės apsaugos būrio nariais, o vėliau tarnavo pagalbinėje policijoje; Mykolas Lisauskas buvo šaulys ir apsaugos būrio narys, Antanas Blažiūnas tarnavo pagalbinėje policijoje, Jonas Daugelė, Jonas Strazdas ir Petras Ubonis buvo šauliai⁸⁰. Kiti dešimt vyrų nebuvo anksčiau gyvavusių ginkluotų formuočių nariai ir slapstėsi nenorėdami pakliūti į frontą⁸¹.

Netoliese atskirą slėptuvę buvo įsirengusi Tolimėnų, Jakėnų ir Naubėnų kaimų gyventojų grupelė – 11 vyrų. Joje laikėsi buvęs Salako šaulys, Bajorų apsaugos būrio ir pagalbinės policijos padalinio narys Petras Juodka, buvęs apsaugos būrio kovotojai Povilas Butrimas ir Jonas Juodka⁸². Kiti 8 vyrai buvo vietiniai mobilizacijos vengiantys jaunuoliai. Du iš jų – Bronius Butrimas ir Povilas Gurkšnys – buvo „pasijauninę“, todėl slėptuvėje lankydavosi retai. Jie dažniau žvalgydavosi po apylinkes, eidavo į namus maisto⁸³.

Tame pačiame Minčios miške slapstėsi ir 10 vyrų Vyželių kaimo grupė. Tarp jų laikėsi buvęs Švedriškės šaulys Silvestras Dieninis⁸⁴ ir buvęs Salako apsaugos būrio narys Balys Garbšys⁸⁵, kiti 8 anksčiau nepriklausė ginkluotoms formuotėms ir slapstėsi vengdami mobilizacijos⁸⁶.

Tokių besislapstančių vyrų grupelių buvo Baltabiržėje, Želmeniškėje, Aženuose ir kituose kaimuose, tačiau ir šių aptartų pavyzdžių pakanka pagrįsti teiginiui, kad pirmuosius miško brolius saistė daugiausia giminystės, draugystės ir kaimynystės ryšiai. Dažniausiai kartu slapstydavosi tos pačios šeimos nariai, vieno ar kelių gretimų kaimų vyrai. Tokių neformalų besislapstančių asmenų ryšį lėmė natūraliai susiklosčiusios aplinkybės. Dauguma aktyvių vietos žmonių, kurie anksčiau vadovavo šaulių būriams, įėjo į 1941 m. Birželio sukilimo grupes ar priklausė antisovietinį pasipriešinimą turėjusiai įžiebtai LLA organizacijai, 1944 m. liepos mėn. pasitraukė į Vakarus. Dėl to pakriko anksčiau gyvavusių vietos savisaugos formuočių narius jungę socialiniai ryšiai, o be bendros vadovybės likę LLA nariai neturėjo aiškios veikimo krypties. Daugelis besislapstančių vyrų tada tenorėjo išvengti okupantų represijų, mobilizacijos ir sulaukti, kol Vakarų valstybės padės atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Įvykių amžinin-

kai prisimena, kaip netoli namų pamiškėje susibūrę jaunuoliai „pynė krepšius, kraites, darė grėblius“, apylinkėse siaučiant raudonarmiečiams, jie slėpdavosi tankmėje, o pasitraukus sugriždavo⁸⁷. Tačiau tolesnių įvykių dinamika šiems žmonėms nebuvo palanki. Padedami iš vietos kolaborantų suburtų strībų NKVD padaliniai vis dažniau rengė gaudynes, besislapstančių vyrų ieškojo sodybose ir pamiškėse. Žmonių žūtys ir areštai nesiliovė.

Jau pačioje okupacijos pradžioje sovietai pasitelkė visus žinomus vietos visuomenės nepaklusnumą slopinančius būdus. Salako NKVD skyrius ypač anksti panaudojo žmonių verbavimo ir agentūrinį metodą. Minėtos Čigoniškės, Kiškelių ir Padvarinės kaimų grupelės vyriausias narys L. Zakrevskis buvo sulaukęs ir užverbuotas dar 1944 m. rugpjūčio 19 d.⁸⁸, tuo tarpu agentų verbavimas visoje Lietuvoje suaktyvėjo tik po 1944 m. rugsėjo 24 d. išplatinto LKP CK biuro pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus ir vidaus reikalų liaudies komisaro Juozo Bartašiūno įsakymo pradėti tokią veiklą⁸⁹. Šio metodo panaudojimo padariniai buvo tragiški. Agentu Lesnoj tapęs L. Zakrevskis nuolat teikė informaciją apie besislapstančius vyrus, jų buvimo vietą, turimus ginklus. Pagal planą, parengtą remiantis jo pranešimais, 1944 m. rugsėjo 7 d. būrelis buvo užpultas. Aštuoni pasipriešinę vyrai žuvo, keturi buvo suimti. Tokio likimo išvengė tik tie, kurie buvo išėję nakvoti namo⁹⁰.

1944 m. rudens pradžioje stipriai nukentėjo Tolimėnų ir Jakėnų kaimų grupelė. Rugsėjo 12 d. Salako stribai nušovė Jakėnų k. gyventoją Antano Juodkos namuose pasislėpusį Petrą Gurkšnį⁹¹ (jaunuoliui prieglobstį suteikęs A. Juodka buvo nuteistas ir netrukus kalėjime mirė⁹²). Lapkričio mėn. buvo suimti žuvusiojo P. Gurkšnio brolis Povilas ir B. Butrimas⁹³. Netrukus nukentėjo ir Tolimėnų apylinkėse besislapstantys vyrai. Lapkričio

mėn. suimti buvę šauliai M. Lisauskas ir J. Daugelė⁹⁴, naktį į gruodžio 1 d. suimtas 21 ir nušautas 1 šio kaimo apylinkių vyras (iš jų atimti tik 2 šautuvai)⁹⁵.

Veiksmingesnės savigynos būdų nusprendę ieškoti Salako krašto vyrai pradėjo jungtis į partizanų vienetus. Besislapstančių vyrų grupelės išsirinkdavo vadus, ginklavosi, vėliau jungėsi į didesnius būrius. Šiame procese pastebimi atsinaujinę socialiniai ryšiai, susiję su priklausymu anksčiau veikusioms ginkluotoms formuotėms.

ERŠKĖČIO KUOPOS SUSIKŪRIMAS IR SUDĖTIES BRUOŽAI

Pirmųjų Minčios miško partizanų grupių vadais buvo išrinkti Vladas Blažiūnas (Tolimėnų grupė)⁹⁶, Balys Garbšys (Vyželių grupė)⁹⁷, Jonas Juodka (Jakėnų grupė)⁹⁸ ir Antanas Juodka (Baltabiržio grupė)⁹⁹. Visi jie 1941 m. birželį kovojo Salako vls. sukilėlių gretose¹⁰⁰. Be to, V. Blažiūnas ir A. Juodka prieškariniu tarnavo Švedriškės šaulių būryje¹⁰¹, o karo metais – Salako pagalbinėje policijoje¹⁰². Šių ryšių saistomos, visos keturios grupelės 1944 m. lapkričio pabaigoje susijungė į bendrą būrį. Jo vadu tapo Baltabiržio k. gyventojas A. Juodka-Sakalas, pavaduotoju – B. Garbšys¹⁰³. Šie faktai leidžia teigti, kad partizanų grupių vienijimosi kryptį dažniausiai nulemdavo jų vadų ar narių tarpusavio ryšiai, ankstesniais laikais sutvirtinti bendros tarnybos ginkluotose šaulių ar policijos formuotėse, o kai kurių – ir kovos veiksmų prieš sovietinę armiją patirtis.

Panašiai Salako krašte susiformavo dar du partizanų būriai. Pirmasis susikūrė rytiniame Ažvinčių girios pakraštyje, į vieną padalinį susijungus Ažvinčių, Garbšių, Trakų, Želmeniškės ir kitų aplinkinių kaimų vyrų grupelėms. Būriui vadovavo Juozas Rukas¹⁰⁴ – buvęs Švedriškės šaulys, apsaugos

būrio kovotojas ir policininkas¹⁰⁵. Antrasis būrys susikūrė Salako ir Dūkšto valsčių paribyje. Jį sudarė Ažėnų, Didžiasalio, Gabrelių, Geibų, Sodžiūnų ir kitų aplinkinių kaimų vyrai. Šio padalinio veikimo teritorijoje aktyvių partizaninės kovos veiksmų apraiškos pastebimos anksčiausiai. Jau 1944 m. rugsėjo 25 d., norėdami atsisteisti su sribais, prieš kelias dienas medžiojusiais besislapstančius vietos vyrus, partizanai sunaikino Salako sribą Ivanovą. Spalio–lapkričio mėn. buvo nušauti dar 3 kolaboravimu apkaltinti vietos gyventojai. Vienai iš šių operacijų vadovavo buvęs pagalbinės policijos Didžiasalio punkto policininkas ir būsimas partizanų kuopos vadas K. Kaladinskas-Erškėtis¹⁰⁶. Tikriausiai jau tada jis buvo viena iš vietos rezistentus vienijančių figūrų. Turimais duomenimis, K. Kaladinskas gerai pažinojo Ažvinčių girios partizanams vadovavusį J. Ruką: abu buvo kilę iš to paties Želmeniškės kaimo, dalyvavę 1941 m. sukilime, tarnavę pagalbinėje policijoje¹⁰⁷. Panašūs socialiniai ryšiai saistė ir daugiau jų būrių narių. Tikėtina, kad šis veiksnys svariai prisidėjo prie to, kad K. Kaladinsko ir J. Ruko būriai 1944 m. lapkričio pabaigoje pradėjo veikti kartu. Tikriausiai iš panašių paskatų prie jungtinio K. Kaladinsko ir J. Ruko padalinio 1944 m. gruodžio mėn. prisijungė ir A. Juodkos-Sakalo vadovaujamas būrys¹⁰⁸. Turimais duomenimis, A. Juodka, kaip ir J. Rukas, buvo Švedriškės būrio šaulys ir nuo 1941 m. birželio veikusio apsaugos būrio narys, o 1941 m. rugsėjo mėn. tarnavo Salako pagalbinėje policijoje kartu su K. Kaladinsku¹⁰⁹.

Partizanų junginio vadu buvo išrinktas K. Kaladinskas-Erškėtis, junginys pavadintas Erškėčio kuopa. Vado pavaduotojais išrinkti P. Butrimas-Strausas ir Leonas Račkauskas-Ešerys¹¹⁰. Jie buvo gerokai jaunesni už Erškėtį, todėl kaip kovotojai subrendo jau Antrojo pasaulinio karo įvykių verpetuose. P. Butrimas ginklą į rankas paėmė 1941 m.

birželį tapdamas Švedriškės apsaugos būrio kovotoju. Iki 1944 m. pavasario tarnavo savisaugos daliniuose ir gen. P. Plechavičiaus vadovaujamoje Vietinėje rinktinėje¹¹¹. L. Račkauskas taip pat buvo Vietinės rinktinės karys. Tarnavo, iki ji buvo sunaikinta 1944 m. gegužės mėn. Pateko tarp tų, kuriuos naciai nuginklavo, suėmė ir pasmerkė sunaikinti. Vis dėlto L. Račkauskui pavyko išvengti žūties Paneriuose prie Vilniaus – jis pabėgo ir sugrįžęs į Salako kraštą tapo partizanu¹¹².

Kaip jau minėta anksčiau, nuo 1944 m. gruodžio iki 1945 m. spalio Erškėčio kuopoje ilgiau ar trumpiau partizanavo net 112 kovotojų (žr. 1 lent.). Dalį jų siejo ne tik asmeninės pažintys, kaimynystė ar pokario realijos. Juos vienijo savita kolektyvinė sąmonė, kurią suformavo bendro patriotinio ugdymo, tarnybos ar bendros ginkluotos kovos patirtis. Archyvinių duomenų analizė atskleidžia, kad dalis Salako krašto partizanų anksčiau kartu tarnavo net keliose įvairiu laiku gyvavusiose ginkluotose formuotėse. Pavyzdžiui, 24 erškėtenai tarpukariu buvo šauliai, o 1941 m. birželį tapo apsaugos būrių nariais. Iš jų 13 vėliau dar tarnavo pagalbinėje ar viešojoje policijoje, taigi ginklą nešiojo ne mažiau nei penkerius pastaruosius metus. Visų šių partizanų priklausymas anksčiau egzistavusioms ginkluotoms formuotėms leidžia jų kolektyvinėje sąmonėje išvelgti ne tik patriotizmo, tikėjimo galimybe atkurti Lietuvos valstybingumą ar tvirto antisovietinio nusiteikimo atspindžius. Tai įgalina kalbėti ir apie tam tikras jų charakterio savybes bei tam tikrą elgsenos sampratą – manymą, kad tik ginklas yra patikima priemonė išlikti ir tik ginkluota kova yra tinkama santykių su okupantais forma. Tikriausiai toji samprata daugiausia nulėmė tų vyrų apsisprendimą tapti partizanais. Tačiau tikėtina, kad didelę įtaką tokiam jų pasirinkimui darė ir suvokimas, kad dėl praeities biografijos faktų taikiai sugyventi su sovietiniu režimu neįmanoma.

Tačiau į partizanų gretas stėjo ir daug jaunų, iki tol ginklo rankose nelaikiusių vyrų, kurių apsisprendimą nulėmė susidūrimas su sovietų reokupacijos gyvenimo tikrove. Buhalteris Antanas Pukauskas į mišką pasitraukė nenorėdamas pakliūti į frontą¹¹³. Petras Račinskas partizanauti išėjo po to, kai sovietai ištrėmė jo šeimą¹¹⁴. Bronė Bubulytė¹¹⁵ ir septyniolikmetis samdinys Bronius Vitėnas¹¹⁶ į mišką atsekė pasikui okupantų persekiojamus vyresnius brolius.

Pagrindinis strateginis Lietuvos partizanų tikslas atkurti laisvą demokratine Lietuvos valstybę buvo siejamas su Vakarų šalių ir Sovietų Sąjungos karo pradžia. O iki tol stengtasi sustabdyti sovietizaciją ir siekta, kad kraštas nebūtų visiškai pajungtas okupacinio režimo interesams. Dėl to nevengota bausti su okupantais kolaboruoti linkusių asmenų. Antrojo pasaulinio karo metu suvešėjęs smurtas, žmogaus gyvybės nuvertinimas ir žiaurios pogrindžio kovos realybė neretai lėmė, kad kolaboravimu apkaltintas asmuo būdavo pasmerkiamas myriop. 1945 m. pavasarį ypač suaktyvėjus Erškėčio kuopos baudžiamosioms operacijoms, LKP(b) CK Zarasų aps. komiteto sekretorius Antanas Mėlynis vadovybei pranešė: „1945 m. kovo mėnesį banditai nužudė Salako valsčiaus LKP(b) sekretorių, vykdomojo komiteto pirmininką, apylinkių tarybų pirmininkus (iš viso 7 žmonės), tuo palikdami Salako valsčių be valdžios.“¹¹⁷ Jau birželio pradžioje Zarasų aps. saugumo ataskaitoje pažymėta, kad „Kaladinsko gauja išsiskiria savo agresyvumu ir aktyvumu. Per pirmuosius penkis 1945 m. mėnesius ji sunaikino 14 žmonių: partinių-sovietinių aktyvistų, milicininkų ir istrebitelių bataliono kovotojų.“¹¹⁸ Tokia veikimo taktika nebuvo bevaisė. NKVD (NKGB) pareigūnai piktinosi, kad dėl partizanų veiklos „valsčiuose darbuotojai išsina iš sovietų valdžios įstaigų [...], o įstaigų skyrių

tarnautojai atsisako važiuoti į valsčius ir apylinkes vykdyti pareigų“¹¹⁹. Aptariamam laikotarpiu Erškėčio partizanai, užpuolę Aviniuostos, Bureikiškės ir Pašventės kaimus, mirtimi nubaudė 22 kolaboravimu apkaltintus gyventojus, surengė 2 pasalas, kurių metu nukovė 3 stribus. Tačiau sovietinis saugumas taip pat stiprino kovą su partizanais. Buvo nuolat rengiamos karinės-čekistinės operacijos, kurių metu NKVD ir stribų padaliniai šukavo Salako krašto miškų masyvus ir pamiškių kaimus. Jų užklupti, 18 partizanų žuvo, keletas buvo suimti¹²⁰. Buvo suiminėjami ir kovotojų rėmėjai, terorizuojami jų šeimų nariai. Pastaruosius sovietiniai operatyvininkai mėgino panaudoti siekdami palenkti partizanus legalizuotis. 1945 m. rugsėjo 19 d. K. Kaladinsko brolis buvo priverstas perduoti Erškėčiui legalizuotis raginantį enkavėdistų laišką¹²¹. Partizano A. Juodkos-Sakalo tėvas buvo verbuojamas (informatorius Meškis) ir verčiamas įkalbinti sūnų legalizuotis. Netrukus jis pranešė, kad A. Juodka kartu su savo giminaičiais partizanais Juozu Juodka-Tarzanu ir Alfonsu Umbrasu-Geniu nori legalizuotis ir sutinka ateiti į susitikimą su Salako NKVD viršininku ltn. Novikovu. 1945 m. lapkričio 22 d. įvykusiame susitikime J. Juodka-Tarzasas ir A. Umbrasas-Genys pasižadėjo dirbti okupantams. Netrukus prie jų prisidėjus ir A. Juodkai-Sakalui, buvo sukurta agentų smogikų grupė „Vanagai“, įsipareigojusi padėti susekti ir sunaikinti K. Kaladinską-Erškėtį ir kitus partizanus¹²².

Karinius ir operatyvinius metodus Zarasų apskrities NKVD derino su „politiniu gyventojų švietimu“, kuriuo siekta „atitraukti piliečius nuo banditinių grupių“¹²³. Antai Salako vls. Tolimėnų kaime vykusiame susirinkime Zarasų NKVD viršininkas majoras Michailovas 70-čiai susirinkusiųjų nurodė pranešti partizanams, „kad šie savaitės bėgyj grįžtų

iš miško ir atiduotų ginklus. Jiems bausmė bus dovanota. Priešingai, nepadėjus jiems ginklų, su jais bus griežtai pasielgta – nebus imami į nelaisvę, bet bus naikinami vietoje. Taip pat kentės pirmoj eilėj tėvai, giminės ir kiekvienas, pas kurį bus rasti banditai.“¹²⁴ Tokios poveikio priemonės nebuvo bevaisės. 1945 m. kovo–spalio mėn. legalizavosi net per 60 Erškėčio kuopos partizanų. 1945 m. lapkričio mėn. po dalies partizanų žūčių, areštų, išėjimo į kitus padalinius ir masinio legalizavimosi Erškėčio kuopa sumažėjo iki 12 kovotojų (neskaitant partizanais apsimeitinėjusios agentų smogikų grupės „Vana-gai“)¹²⁵. Atskirai nuo jų Gražutės girioje veikė anksčiau Erškėčio kuopoje partizanavusio Antano Keperšos-Preibio vadovaujama 5 partizanų grupė¹²⁶.

1945 m. antrojoje pusėje partizanų legalizacija vyko visoje Lietuvoje. Šį klausimą tyrinėjusio Algio Kašėtos duomenimis, nuo 1945 m. birželio 1 d. iki metų pabaigos iš miško registruotis patraukė per 33 tūkst. vyrų¹²⁷. Tikriausiai dalis jų norėjo likti kovoti, bet legalizavosi siekdami išgelbėti

savo artimuosius nuo okupantų smurto, dalis išsigando nuožmios partizaninės kovos realybės, kiti nustojo tikėti pasipriešinimo okupacijai veiksmingumu. Tikėtina, kad nemažos dalies partizanų sprendimą legalizuotis lėmė ir faktas, kad dingo grėsmė žūti fronte. Tačiau taip pat neatmestina, kad legalizuotis norėjo ir dalis likusiųjų miške, tačiau vieni netikėjo, kad už partizanavimą jiems bus dovanota, kiti neturėjo kur grįžti, nes 1945 m. vasarą jų šeimos buvo išvežtos už Uralo, o namuose šeiminkavo sovietiniai kolaborantai. Tokiomis aplinkybėmis atrodė geriau eiti išvien su tais, kurie kovoja už Lietuvą.

Taigi Erškėčio kuopa, kaip ir daugelis Lietuvos partizanų padalinių, 1945 m. žiemą pasitiko stipriai išretėjusi. Prieškarinių ar karo metų ginkluotų struktūrų pėdsakas buvo ryškus 8 (iš 12) jos partizanų biografijose (žr. 3 lent.). Keturi miško broliai (K. Kaladinskas-Erškėtis, Jonas Čičelis-Leopardas, Kazys Bubulis-Algimantas ir Aleksas Milašius-Danielius) ginkluotų formuočių nariais tapo dar prieškarėje. Visi jie buvo Šaulių sąjungos

3 lentelė. Erškėčio kuopos partizanų (1945 m. lapkritis–1946 m. sausis) narystė anksčiau veikusiose ginkluotose formuotėse

Ginkluota formuotė	Ginkluotos formuotės nariai				
	Partizanai	Atskirų ginkluotų formuočių nariai	Šaulių ir apsaugos būrių nariai	Šaulių būrių nariai, apsaugos būrių nariai ir policininkai	Apsaugos būrių nariai ir policininkai
Šaulių sąjunga (1923–1940 m.)	12	4	4	2	
Apsaugos būriai (1941 m. birželis–rugpjūtis)		7			
Viešoji ir pagalbinė policija (1941 m. rugsėjis–1944 m. liepa)		4			
Nepriklausė jokiai ginkluotai formuotei		4			

nariai, o 1941 m. birželio mėn. tapo kaimų apsaugos būrių nariais. Erškėtis vėliau dar tarnavo pagalbinėje ir viešojoje policijoje, o Danielius – pagalbinėje policijoje ir Vietinėje rinktinėje. Kiti keturi erškėtėnai (P. Butrimas-Strausas, P. Račinskas-Drugys, P. Cicėnas-Žalgiris ir Adolfas Burauskas-Karklinis) ginkluotų formuočių nariais tapo jau karo metais. Strausas, Drugys ir Žalgiris buvo 1941 m. vasarą veikusių kaimų apsaugos būrių nariai. Strausas vėliau tarnavo savisaugos batalione ir Vietinėje rinktinėje, o Žalgiris – geležinkelių apsaugos policijoje. Karklinis jau vokiečių okupacijos pabaigoje buvo tapęs policijos tarnautoju. Anksčiau veikusioms ginkluotoms formuotėms nepriklausė tik Adolfas Aidukas-Šeškas, B. Bubulytė-Liepa, Antanas Čičelis-Šernas ir B. Vytėnas-Lapė.

Salako valsčiuje atskirai veikusios A. Keperšos-Preibio vadovaujamos grupės sudėtis taip pat buvo panaši. Visi 5 jos nariai (A. Keperša, J. Vadeiša-Rugelis, Stasys Panavas-Puškinas, Vytautas Puslys-Žilvitis ir Teofilis Raginskas) dalyvavo 1941 m. Birželio sukilime ir visi, išskyrus tik S. Panavą, vokiečių okupacijos metais tarnavo pagalbinėje policijoje¹²⁸. Prieškariu visi, išskyrus A. Keperšą, buvo Šaulių sąjungos nariai. A. Keperša tada gyveno Lenkijai priklausiusiame Dūkšto miestelyje, todėl negalėjo būti Lietuvos šauliu¹²⁹. Tokie biografijų faktai tikriausiai nemažai prisidėjo prie to, kad šie partizanai liko pogrindyje. Jie nesitikėjo, kad okupantai atleis tiek „nuodėmių“. Kita vertus, šių žmonių narystė Šaulių sąjungoje ar dalyvavimas 1941 m. Birželio sukilime buvo nulemtas jų patriotizmo ir antisovietinio nusiteikimo, dėl to partizaninė kova buvo natūrali jų pasaulėžiūros raiška. Deja, jau 1946 m. sausio mėn. A. Keperšos-Preibio grupė iširo: 4 vyrai išėjo partizanauti į Daugailių kraštą, o pats vadas neaiškiais aplinkybėmis žuvo (jo nužudymą prisiėmė agentų smogikų grupė

„Vanagai“)¹³⁰. Kovoti su okupantais Salako krašte liko tik K. Kaladinsko vadovaujami kadaise gausios kuopos likučiai.

KARTŲ KAITA: ERŠKĖČIO KUOPOS SUDĖTIES RAIDA

Nuo 1946 m. sausio iki 1951 m. Erškėčio kuopos istorijoje išskiriamas aktyvus organizacinės struktūros plėtros laikotarpis. Šiuo metu Erškėčio kuopa tapo Vytauto apygardos Lokio rinktinės branduoliu, turinčiu suvienyti visas Zarasų apskrityje išsibarsčiusias partizanų grupes. Erškėtėnai užmezgė nuolatinius ryšius su Utenos ir Švenčionių partizanus telkusiais Vytauto apygardos Liūto ir Tigro rinktinių štabais ir atskiromis miško brolių grupėmis. Jau 1948 m. vasarą prie Lokio rinktinės prisidėjo Obelių krašto partizanų Vyties kuopa. 1948 m. rugsėjo mėn. Lokio rinktinės žinion perduoti Saldutiškio, o 1949 m. spalio mėn. – Tauragnų valsčiuje veikę partizanų padaliniai. Tada Lokio rinktinės partizanų skaičius padidėjo apytiksliai iki 40 kovotojų. Išaugus partizanų gretoms buvo pertvarkoma ir rinktinės struktūra. 1949 m. pradžioje šalia Erškėčio ir Vyties kuopų pradėjo veikti dar dvi – Kadugio ir Laisvės – kuopos, o 1950 m. įkurta penktoji – Žalgirio kuopa¹³¹.

Erškėčio kuopos ir Lokio rinktinės sudėties analizės požiūriu šis 1946–1951 m. laikotarpis nebuvo vienalytis. Nuo 1946 m. pradžios iki 1948 m. vidurio laisvės kovotojų branduolį sudarė dar 1944 m. rudenį į miškus pasitraukę žmonės, buvę prieškarinio ar karo metų laikotarpio karinių, savisaugos ar policinių vienetų nariai. Tačiau ankstesnių laikotarpių socialinių ryšių įtaka partizanų struktūroms tada jau nebuvo labai reikšminga. Didesnis vaidmuo teko naujiems, per kelis pirmuosius pokario metus jau spėjusiems susikurti ryšiams. Kovotojų au-

toritetas ir vertė taip pat buvo matuojami ne prieškariniu ar karo metų statusu, o pokario kovose atsiskleidusiais gebėjimais ir parodyta iniciatyva.

1947 m. ir 1948 m. pradžioje Lokio rinktinę persekiojo didelės nelaimės: 1947 m. gegužės 7 d. žuvo buvęs pirmasis Erškėčio pavaduotojas, vėliau atskiram būriui vadovavęs P. Butrimas-Strausas (vėliau – Vaidila); Erškėčio kuopos ir Lokio rinktinės vadas K. Kaladinskas krito 1947 m. lapkričio 15 d. kartu su savo patyrusiais bendražygiais adjutantu Antanu Skučiku-Kaltu ir K. Bubuliu-Algimantu; 1948 m. kovo 19 d. buvo išduotas ir suimtas naujasis Lokio rinktinės vadas Steponas Grumbinas-Audra (buvęs Smalvų būrio šaulys, 1941 m. birželio mėn. tapęs sukilėlių būrio kovotoju, o tų pačių metų rudenį – pagalbinis policininku¹³²). Šiuo kritiniu laikotarpiu kuopoje liko tik 6 partizanai: A. Aidukas-Šeškas, A. Burauskas-Karklinis, P. Cicėnas-Žalgiris, J. Čičelis-Leopardas (vėliau – Tėvas), Vladas Juozapavičius-Papartis (vėliau – Šarūnas) ir P. Račinskas-Drugys¹³³. Visi jie buvo patyrę kovotojai, partizanauti išėję dar 1944 m. rudenį, visi, išskyrus tik A. Aiduką, buvo karo metais veikusių savisaugos ar policijos padalinių nariai, o A. Čičelis-Leopardas – dar ir prieškarinio Lietuvos šaulys. Šie erškėtinai pradėjo dažniau susitikti su Sakalo būriu (agentų smogikų grupe „Vanagai“), kai kada net kartu stovyklaudavo. Dėl to sovietų saugumiečiai pradėjo gauti vis daugiau pranešimų apie miško brolių lankymosi vietas, nustatė tikslią kuopos sudėtį. Atrodė, kad partizanai greitai bus sunaikinti, tačiau atsargumas leido jiems išvengti žūties, o naujojo vado P. Račinsko-Drugio (vėliau – Žaibo) vadovaujama Lokio rinktinė, pasak L. Abariaus, greitai „tapo pavyzdine Vytauto apygardoje“¹³⁴.

Erškėčio kuopos ir Lokio rinktinės partizanų gretos pradėjo gausėti nuo 1948 m. vidurio. Jas papildė keletas labai patyrusių

kovotojų. Į rinktinės štabą buvo pakviestas Obelių krašto partizanas Balys Vaičenasi-Liubartas (buvęs šaulys, pasienio policininkas, 1941 m. vasarą veikusio sukilėlių būrio kovotojas ir vokiečių okupacijos laikotarpio viešosios policijos tarnautojas)¹³⁵. Erškėčio kuopą sustiprino buvęs Daugailių krašto partizanas Jonas Dūdėnas-Vynas (buvęs Vajasiškio šaulys ir apsaugos būrio narys)¹³⁶ ir Albertas Vytėnas-Siaubas (buvęs Švedriškės šaulys, apsaugos būrio kovotojas ir pagalbinis policininkas)¹³⁷. Pastarasis Erškėčio kuopoje partizanavo dar 1944–1945 m. Paskui legalizavosi ir mėgino prisitaikyti prie naujojo režimo, tačiau po okupantų bandymo jį ištremti vėl išėjo pas miško brolius. Panašiu metu į Erškėčio kuopą įstojo Liūto rinktinės partizanų padalinuose keletą metų partizanavę Balys Šidlauskas-Dobilas (1941 m. vasarą buvęs Tauragnų sukilėlių būrio kovotojas)¹³⁸ ir Jonas Dzekavičius-Lazdynas.

Nuo 1948 m. vidurio į mišką ėjo ir vis daugiau jaunų, ginklo iki tol rankose nelaikiusių vyrų, todėl partizanų padaliniai gausėjo, keitėsi ir jų socialinė sudėtis. Vieni jų buvo iki tol legaliai gyvenę partizanų talkininkai – ryšininkai ir rėmėjai, kuriuos okupantai mėgino suimti ar ištremti per 1948 ir 1949 m. pavasarinius trėmimus. Kiti buvo sovietų propaguojamos kolektyvinės atsakomybės aukos, persekiojamos už savo artimųjų kažkada vykdytą „antitarybinę veiklą“. Treti – nuo raudonarmiečių ar strybų savivalės kentėję asmenys, išėję į mišką dėl to, kad kitokios galimybės išlikti jau nebebuvo. Visa tai atskleidžia svarbų vietos visuomenės santykių su laisvės kovotojais aspektą – žmonės vis dar tikėjo ketvirtus metus skaičiuojančiu partizanų pasipriešinimu ir matė prasmę į jį įsilieti.

Turimi šaltiniai rodo, kad žinios apie 1948 m. gegužę planuojamą trėmimą „Vesna“ partizanus pasiekė dar 1948 m. pradžioje.

Sausio 15 d. vykusiame Lokio rinktinės partizanų posėdyje nutarta „sudaryti galimybes žmonėms, kuriems gresia trėmimai, slėptis miške, juos apginkluoti, organizuoti būrius ir grupes. Šioms grupėms turi vadovauti kovos patirtį turintys partizanai.“¹³⁹ Informacija apie okupantų rengimąsi masinei tremčiai buvo pasklidusi ir tarp gyventojų. Žmonės slapstėsi, nenakvodavo namie ir tai leido daliai jų išvengti tremties. Vis dėlto gegužės 22 d. naktį net 158 Zarasų apskrities gyventojų šeimos buvo išvežtos už Uralo¹⁴⁰.

Pasibaigus trėmimui partizanai išplatino atsišaukimus, kuriuose rašė: „Priglauskite, paremkite ir saugokite nuo išvežimo pabėgusius ir besislapstančius lietuvius. [...] Broliai ir seserys, pabėgę nuo ištėmimo [...], iškilus reikalui kreipkitės pas mus. Mes visa da ir visur esame pasiruošę Jums padėti.“¹⁴¹ Partizanų kvietimas buvo išgirstas. 1948 m. birželio mėn. Erškėčio kuopą papildė tremties išvengę Bronius Rukšėnas-Gediminas ir B. Butrimas-Trimitas¹⁴². Šiuos žmones pas partizanus atvedė skirtingi keliai. B. Rukšėnas-Gediminas anksčiau nebuvo tiesiogiai įsitraukęs į pogrindžio veiklą, tačiau buvo partizanus remiančios šeimos narys. Per 1948 m. trėmimą jis pabėgo į mišką ir vienintelis iš artimųjų nebuvo išvežtas į Krasnojarsko kraštą¹⁴³. B. Butrimas-Trimitas, partizano P. Butrimo-Vaidilos brolis, į sovietų saugumiečių rankas buvo patekęs dar 1944 m. pabaigoje. Kalintas Salake, Zarasuose, paskui išvežtas į Vorkutą. 1947 m. iš tremties grįžo, tačiau dažnos kratos, durtuvais išbadytos sienos ir toliau buvo jo šeimos kasdienybė. 1948 m. pavasarį B. Butrimas, jo sesuo Ona Butrimaitė (partizanų ryšininkė) ir keturiolikmetis brolis Stasys slapstėsi bijodami būti ištremti. 1948 m. gegužę okupantai ištėmė jų motiną Juliją Butrimienę, o namus konfiskavo. Neturėdamas kur eiti, Bronius įstojo į Erškėčio kuopą, ryšininkė Ona glaudėsi kaimynų namuose, o Stasys

gyveno pas giminaičius. Vėliau, 1949 m. pabaigoje, partizanų tapo ir Stasys Butrimas. Grįžęs į tėviškę ieškoti gimimo liudijimo, būtino pasui pasidaryti, jis sužinojo apie sesers Onos suėmimą. Išsigandęs, kad ir jį tas pats laukia, Stasys išėjo pas erškėtenus, šie jam suteikė Keršto slapyvardį¹⁴⁴.

Partizanų gretos pagausėjo ir po 1949 m. trėmimo „Priboj“. Tada iš visos Zarasų apskrities buvo ištremta 250 šeimų (tik 39 – dėl partizanų rėmimo, o visos kitos – kaip „buožinės“). Dėl to miške atsidūrė anksčiau su partizanais reikalų neturėjusių žmonių¹⁴⁵. Tarp jų buvo Vytautas Rusakevičius-Tigras, Povilas Lukošiušas-Žilvitis ir Zigmas Tumėnas-Kęstutis. V. Rusakevičius nuo 1947 m. dirbo Vilniuje traukinių kontrolieriumi, kol 1949 m. pavasarį sužinojo, kad jo šeima ištremta. Bijodamas ir pats atsidurti tremtyje, Vytautas grįžo į tėviškę, kur sutiko tokio paties likimo P. Lukošiušą¹⁴⁶. Besislapstančius juos rado partizanai ir priėmė į būrį¹⁴⁷. Kiek vėliau į būrį atėjusiam Z. Tumėnui-Kęstučiui tremtis grėsė dėl 1945 m. suimtos sesers partizanų ryšininkės Birutės¹⁴⁸.

1948–1951 m. į mišką atėjo ir daug saugumiečių nustatytų Erškėčio kuopos ryšininkų, kuriems grėsė būti suimtiems. Ši priežastis pasitraukti iš legalaus gyvenimo pastūmėjo atsidavusius partizanų ryšininkus, vėliau – Lokio rinktinės štabo narius brolius Vincą Araminą-Šermukšnį ir Petrą Araminą-Juodvarnį¹⁴⁹. Gresiant areštui partizanauti pradėjo ir ryšininkas Jurgis Rūkas-Ilgakaklis (jo tėvas Jonas su dukra Zuzana buvo areštuoti)¹⁵⁰. Nujausdamas, kad bus suimtas, prie kovotojų prisidėjo ir išaiškintas ryšininkas Alfonsas Dumbrava-Aidas¹⁵¹. Kitas ryšininkas Jonas Čičelis, jau suimtas ir pasodintas į sunkvežimį, čiupo už sargybinio šautuvo ir pabėgo į mišką, kur erškėtenai jam davė Ramūno slapyvardį¹⁵². Vengdamas arešto, ginklą į rankas paėmė ir gimnazistas Vytautas Miškinis. Patriotizmo

ir jaunatviško įkarščio vedamas, jis savo iniciatyva užmezgė ryšius su partizanais, tačiau kadangi buvo nepatyręs ir stokojo konspiracijos žinių, apie jo veiklą greitai sužinojo MGB. 1948 m. rugpjūčio mėn. pajutusiam arešto grėsmę Vytautui teko atsiveikinti su tėvais ir išeiti į Erškėčio kuopą. Saugumas nedavė ramybės ir jaunesniajam jo broliui Aleksui – vertė išduoti Vytautą, grasino susidoroti. Neturėdamas kitos išeities, 1951 m. liepą Aleksas taip pat išėjo į mišką. Broliai keletą mėnesių partizanavo kartu, paskui pasitraukė į atskirus būrius. Manė, gal „motinai liks nors vienas sūnus...“¹⁵³

Savita buvo Erškėčio kuopos partizanų tapusio Edvardo Juodvalkio-Aro istorija. Jis dar 1948 m. pavasarį Vilniuje lankė vairuotojų kursus, bet dėl nepritekliaus mokslus metė ir įsidarbino kroviku. Viešėdamas tėviškėje nuėjo į Paberžės kaimo šokius, kur pasirodę sribai atėmė iš jo dokumentus ir nurodė atėiti į nuovadą. Manė, kad bus suimtas, jaunuolis išėjo į mišką¹⁵⁴.

Laisvės kovos našta sunkiai gulė ant jaunųjų rezistentų pečių, nes patyrusių kovotojų tarp jų jau buvo nedaug. Dar mažiau būta tokių, kurių ginkluotos kovos įgūdžių pagrindai buvo padėti prieškarinio šaulių, 1941 m. sukilėlių ar karo metų policijos padaliniuose. Vis dėlto keletas tokių partizanų kovojo iki Erškėčio kuopai ir visai Lokio rinktinei lemtingų 1951-ųjų. Jau tų metų sausio mėn., MGB informatorės išduotas, žuvo Lokio rinktinės vadas P. Račinskas-Žaibas. Balandžio mėn. agentai smogikai sunaikino visą likusį rinktinės štabą: vado pareigas ėjusį B. Vaičėną-Liubartą, Rikiuotės skyriaus viršininką V. Juozapavičių-Šarūną, Erškėčio kuopos vadą J. Čičelį-Tėvą ir 4 jaunesnius kovotojus. Lapkričio mėn. MGB įviliojo į pasalą ir suėmė Žalgirio kuopos vadą J. Dūdėną-Vyną bei neseniai partizanais tapusius V. Rusakevičių-Tigrą, E. Juodvalkį-Arą, A. Miškinį-Dobilą ir Z. Tumėną-

Kęstutį, nušovė A. Dumbravą-Aidą. Po šių įvykių Erškėčio kuopa nustojo gyvuoti, Lokio rinktinės štabas taip pat jau nebuvo atkurtas. Centralizuotas pasipriešinimas išblėso, tačiau keletas partizanų kovojo dar septynerius metus. Paskutiniai Lokio rinktinės kovotojai Petras Pošius, Izidorius ir Juozas Streikai legalizavosi tik 1958 m.¹⁵⁵ J. Streikus-Stumbras tada padėjo apie dvidešimt metų nešiotą ginklą. Jis buvo prieškarinio Lietuvos šaulys, 1941 m. Birželio sukilimo metu tapo Aleksandravėlės sukilėlių būrio nariu, vėliau – Turmanto pagalbinės policijos policininku. 1942–1944 m. tarnavo lietuvių savisaugos batalione Ukmergėje, ten įsitraukė į LLA veiklą. Vėliau kovojo Rytų fronte prieš Raudonąją armiją. 1944–1958 m. partizanavo Aleksandravėlės, Obelių apylinkėse ir Latvijos miškuose¹⁵⁶. Legalizavęsis įsidarbino elektriku, tačiau okupantai nebuvo linkę jo amnestuoti. 1962 m., jau chruščiovinio „atšilimo“ laikotarpiu, J. Streikus buvo suimtas ir nuteistas. Jo gyvenimo istorija atspindi lietuvių tautos dalies, patekusios į dviejų totalitarinių režimų girtas, likimą.

IŠVADOS

Šiaurės rytų Lietuvoje veikusios Erškėčio partizanų kuopos tiesioginius ryšius su vietos visuomenėje anksčiau susiformavusia savisaugos ir ginkluoto veikimo tradicija rodo tiesioginis jos narių dalyvavimas anksčiau gyvavusių ginkluotų formuočių veikloje. Beveik iki laisvės kovų pabaigos kuopos branduolį sudarė kovotojai, kariavimo patirties įgiję nepriklausomybės laikų šaulių būriuose ar nacių okupacijos laikotarpio policiniuose savisaugos padaliniuose. Dalis jų anksčiau kartu buvo tarnavę net keliose įvairiu laiku gyvavusiose ginkluotose formuotėse, todėl tikriausiai buvo saistomi savitos kolektyvinės sąmonės, kuri susidėjo iš patriotizmo, tikėjimo

mo galimybė atkurti Lietuvos valstybingumą ir tvirto antisovietinio nusiteikimo. Tikriausiai jiems buvo nesvetimas ir įsitikinimas, kad tik ginklas yra išlikti patikima priemonė, o ginkluota kova – tinkamiausia santykių su okupantais forma.

Ginkluoto pasipriešinimo, savisaugos ir savigynos tradicija Erškėčio kuopos veikimo teritorijoje (Salako vls.) brendo nuo pat Lietuvos nepriklausomybės kovų laikotarpio. Jau tada į diversantų būrį susitelkę vietos gyventojai aktyviai talkino Lietuvos kariuomenei. Susiformavo jų ginkluoto pasipriešinimo okupantams nuostatos, tobulėjo ginkluotos kovos įgūdžiai, plėtojosi savigynos sistema. Laivės kovų tradicijos ir atminimas visą Lietuvos nepriklausomybės dvidešimtmetį buvo puoselėjamas Salako vls. veikusiuose šaulių būriuose ir perduodamas jaunesnių kartų žmonėms. Ši tradicija lėmė aktyvų Salako krašto šaulių dalyvavimą antisovietiniame 1941 m. Birželio sukilime ir vokiečių okupacijos laikotarpio policinių padalinių veikloje (pastaroji buvo labiau nulemta antisovietinių nei pronacinių įsitikinimų).

Nuorodos

¹ T. Snyder, *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*, Vilnius, 2011.

² *Šaulių sąrašai*: Salako šaulių būrio narių 1922–1937 m. registracijos byla, LCVA, f. 1116, ap. 1, b. 195, l. 1–121; Salako šaulių būrio narių sąrašas (be datos), *ibid.*, b. 343, l. 155–158 a. p.; Salako šaulių būrio narių 1936 m. gruodžio 22 d. sąrašas, *ibid.*, l. 167; Vajasiškio šaulių būrio narių sąrašas (be datos), *ibid.*, l. 115; Vajasiškio šaulių būrio narių registracijos knyga, *ibid.*, ap. 2, b. 18, l. 1–6; Švedriškės šaulių būrio narių 1923–1940 m. registracijos knyga, *ibid.*, b. 3, l. 1–14; Sodžiūnų šaulių skyriaus narių 1938 m. vasario 15 d. sąrašas, *ibid.*, b. 30, l. 4; Zarasų šaulių rinktinės vado 1938 m. liepos 13 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, ap. 1, b. 343, l. 217; Zarasų šaulių rinktinės vado 1938 m. rugpjūčio 29 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 210;

Nors 1944 m. vasaros pabaigoje, artėjant antrajai sovietinei okupacijai, nemaža dalis aktyvių policinių ar savisaugos formuočių narių pasitraukė į Vakarų, tačiau ginkluoto pasipriešinimo nuostatos vietos visuomenėje išliko. Vengdami sovietų represijų ir prievartinės mobilizacijos į frontą, vietos vyrai pradėjo slapstytis ir ginkluotis. Iš pradžių jie veikė sporadiškai, vėliau pradėjo telktis į partizanų būrius. Jų vienijimosi kryptis dažniausiai nulemdavo grupių vadų ar eilinių narių tarpusavio ryšiai, ankstesniais laikais sutvirtinti bendros tarnybos ginkluotose šaulių ar policijos formuotėse, o kai kurių – ir kovos veiksmų prieš sovietinę armiją patirties. Tokių žmonių Erškėčio kuopoje 1944 m. buvo dauguma, tačiau 1948 m. viduryje liko tik vienetai. Laisvės kovos našta perėmė iki tol ginkluotoje kovoje nedalyvavę jaunesniosios kartos žmonės. Šiam žingsniui jie ryžosi tikėdami partizanų pasipriešinimo idėja arba nepakeldami represinio sovietinio režimo naštos. Vengdami tremties ar kalėjimo, praradę namus ir turta, tikėdamiesi sulaukti Vakarų valstybių pagalbos, jie rinkosi kovotojo kelią, nes kitos galimybės išlikti nematė.

Zarasų šaulių rinktinės vado 1938 m. spalio 5 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 207–207 a. p.; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. kovo 8 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, ap. 2, b. 21, l. 135; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. vasario 23 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 142; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. balandžio 11 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 41, l. 34 a. p.; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. gegužės 15 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 21, l. 11; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. gegužės 20 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 18, l. 38; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. birželio 25 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 41, l. 26; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. rugsėjo 5 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 14; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. rugpjūčio 28 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 16; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. lapkričio 22 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 21, l. 25; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. lapkričio 23 d. įsakymas rinktinei,

ibid., l. 22–23; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. gruodžio 16 d. įsakymas rinktinei, ibid., l. 9 a. p.; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. gruodžio 19 d. įsakymas rinktinei, ibid., l. 8.

Apsaugos būrių narių sąrašai: Zarasų apskrities partizanų būrių 1941 m. sąrašas, LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23; Salako apsaugos būrio nariams išmokėto avanso sąrašas (be datos), ibid., b. 14, l. 1; Vajasiškio apsaugos skyriaus narių 1941 m. rugpjūčio 1 d. sąrašas, ibid., l. 19; Bajorų apsaugos būrio narių 1941 m. rugpjūčio 5 d. sąrašas, ibid., l. 43; Švedriškės apsaugos būrio narių 1941 m. liepos 19 d. sąrašas, ibid., l. 47; M. Labucko 1944 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34769/3, t. 2, l. 133; A. Ryboko 1944 m. liepos 22 d. tardymo protokolas, ibid., b. 33850/3, t. 1, l. 11; T. Pachomovos 1944 m. gruodžio 13 d. tardymo protokolas, ibid., b. P-8203, l. 8; S. Mikulėno 1945 m. rugsėjo 13 d. tardymo protokolas, ibid., b. 31472/3, l. 20; A. Barkausko 1944 m. liepos 28 d. tardymo protokolas, ibid., b. 766/3, l. 58; P. Kazlausko 1944 m. rugpjūčio 28 d. tardymo protokolas, ibid., b. 1510/3, l. 14–15; P. Umbraso 1944 m. rugpjūčio 28 d. tardymo protokolas, ibid., l. 41–43; K. Subačiaus 1944 m. rugpjūčio 28 d. tardymo protokolas, ibid., l. 92–93; V. Šaukecko 1944 m. rugsėjo 5 d. tardymo protokolas, ibid., l. 66–67; P. Blažiūno 1944 m. rugsėjo 3 d. tardymo protokolas, ibid., b. 2766/3, l. 38; J. Klimo 1944 m. lapkričio 30 d. tardymo protokolas, ibid., l. 23; S. Narkūno 1945 m. birželio 22 d. tardymo protokolas, ibid., b. 36072/3, l. 20–22; A. Bikulčiaus 1948 m. birželio 23 d. savarankiški parodymai, ibid., l. 60–69; J. Bubulio 1945 m. liepos 18 d. tardymo protokolas, ibid. b. P-17018, l. 80–82; P. Davainio 1947 m. sausio 29 d. tardymo protokolas, ibid., l. 59–60; P. Kliuko 1946 m. sausio 29 d. tardymo protokolas, ibid., b. P-15561, l. 76–77; J. Račinsko 1947 m. spalio 28 d. tardymo protokolas, ibid., b. 36183/3, l. 11–14; S. Steikūno 1948 m. kovo 26 d. tardymo protokolas, ibid., b. 11461/3, l. 14–15; S. Steikūno 1948 m. kovo 29 d. tardymo protokolas, ibid., l. 17–18; M. Bilaišio 1948 m. balandžio 29 d. tardymo protokolas, ibid., l. 126–128; P. Dukavičius 1948 m. birželio 10 d. tardymo protokolas, ibid., l. 96–99; P. Matiuko 1954 m. vasario 20 d. tardymo protokolas, ibid., b. 33850/3, t. 2, l. 19–20.

Viešosios policijos narių sąrašai: Zarasų aps. viešosios policijos 1941 m. tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 15, l. 1–2 a. p.; Zarasų miesto ir apskrities policijos vado 1941 m. birželio 29 d. įsakymas, ibid., b. 17, l. 1–1 a. p.; Zarasų miesto ir

apskrities policijos vado 1941 m. liepos 3 d. įsakymas, ibid., l. 4.

Pagalbinės policijos narių sąrašai: Zarasų aps. pagalbinės policijos vado 1941 m. rugsėjo 22 d. raštas Salako nuovados pagalbinės policijos būrio vadui, LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 8, l. 13; Zarasų aps. pagalbinės policijos vado 1941 m. spalio 13 d. įsakymas Nr. 52, ibid., l. 44; Zarasų aps. pagalbinės policijos Salako nuovados policininkų žinių lapas (be datos), ibid., l. 55–56; Zarasų aps. policijos Salako nuovados tarnautojų ir jų turimų tarnybos reikalams ginklų ir amunicijos sąrašas (be datos), ibid., b. 15, l. 6.

Erškėčio kuopos partizanų sąrašai: LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus agento Romelio 1945 m. gegužės 27 d. pranešimas, LYA, f. K-21, ap. 1, b. 54, l. 25; K. Kaladinsko kuopos 1945 m. rugsėjo 8 d. sąrašas, ibid., l. 323; A. Čiplio 1945 m. gruodžio 26 d. tardymo protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. P-19201, t. 2, l. 4–7; V. Aiduko 1946 m. kovo 23 d. tardymo protokolas, ibid., b. 31132/3, l. 30; A. Milašiaus 1947 m. balandžio 11 d. tardymo protokolas, ibid., b. P-19201, t. 1, l. 46–48; LSSR MVD Dūkšto raj. skyriaus 1954 m. kovo 20 d. pažyma apie Erškėčio kuopą, ibid., b. 33850/3, t. 2, l. 121–126.

³ D. Kuodytė, „Lietuvos šauliai kovotojų prieš okupacijas gretose (1940–1953)“, *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, Kaunas, 2005, p. 181–197.

⁴ V. Jokubauskas, „Žvelgiant į ateitį: partizaninės kovos taktikos sklaida Lietuvoje ir jos įgyvendinimas 1944–1953 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2011, Nr. 1(29), p. 51–64.

⁵ A. Bubnys, „1941 m. Birželio sukilimas Šiaurės rytų Lietuvoje“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 29, Vilnius, 2006, p. 141–169.

⁶ A. Bubnys ir kt., *Lietuvių tautos sukilimas: 1941 m. birželio 22–28 d.*, Vilnius, 2012, p. 436–448.

⁷ L. Abarius, „Lietuvos partizanų Šiaurės-rytų srities 3-ioji Vytauto apygarda (1945–1952 m.)“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, Nr. 16, p. 5–133.

⁸ *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, Vilnius, 2008, t. 6.

⁹ *Laisvės kovotojų prisiminimai*, Vilnius, 2009, t. 7, kn. 1; *Laisvės kovotojų prisiminimai*, Vilnius, 2009, t. 7, kn. 2.

¹⁰ L. Abarius, *Partizaninio karo kronika: Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Lokio rinktinė 1944–1951*, Utena, 2010.

¹¹ LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus agento Romelio 1945 m. gegužės 27 d. pranešimas, LYA, f. K-21, ap. 1, b. 54, l. 25; A. Ruzgo 1947 m. gruodžio 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 36864/3, l. 348.

¹² Šaulio puskarininkio Kazio Kaladinsko tarnybos lapas, LCVA, f. 1116, ap. 1, b. 946, l. 1–2.

¹³ Zarasų apskrities partizanų būrių 1941 m. sąrašas, *ibid.*, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23.

¹⁴ Didžiasalio apsaugos skyriaus vado 1941 m. rugpjūčio 6 d. raportas, *ibid.*, b. 14, l. 46.

¹⁵ Zarasų aps. pagalbinės policijos Salako nuovados policininkų žinių lapas (be datos), *ibid.*, b. 8, l. 55 a. p.–56.

¹⁶ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, Vilnius, 2004, t. 4, p. 134.

¹⁷ J. Semaškaitė, *Vaičėno būrio žūtis*, Vilnius, 1994, p. 180.

¹⁸ V. Jokubauskas, *op. cit.*, p. 64.

¹⁹ J. Vaičėnonis, „Lietuvos šaulių sąjunga valstybės gynyboje 1935–1940 m.“, *Lietuvos šaulių sąjungos istorijos fragmentai*, Kaunas, 2002, p. 111.

²⁰ V. Jokubauskas, *op. cit.*, p. 56.

²¹ S. Jegelevičius, „Šauliai 1940–1941 m. antisovietinėje kovoje“, *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, Kaunas, 2005, p. 157.

²² V. Vareikis, „Pasienio incidentai (Lietuvos šaulių partizaninė veikla)“, *Darbai ir dienos*, t. 40, 2004, p. 111.

²³ Zarasų šaulių rinktinės sudėties 1940 m. sausio 1 d. statistinės žinios, LCVA, f. 1116, ap. 1, b. 105, l. 1–2.

²⁴ Salako šaulių būrio narių 1922–1937 m. registracijos byla, *ibid.*, b. 195, l. 1–121; Salako šaulių būrio narių sąrašas (be datos), *ibid.*, b. 343, l. 155–158 a. p.; Salako šaulių būrio narių 1936 m. gruodžio 22 d. sąrašas, *ibid.*, l. 167; Salako šaulių būrio Sodžiūnų skyriaus narių 1938 m. vasario 15 d. sąrašas, *ibid.*, ap. 2, b. 30, l. 4; Salako šaulių būrio Gubavos skyriaus narių 1938 m. vasario 14 d. sąrašas, *ibid.*, l. 12; Zarasų šaulių rinktinės vado 1938 m. liepos 13 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, ap. 1, b. 343, l. 217; Zarasų šaulių rinktinės vado 1938 m. rugpjūčio 29 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 210; Zarasų šaulių rinktinės vado 1938 m. spalio 5 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 207–207 a. p.; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. kovo 8 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, ap. 2, b. 21, l. 135; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. vasario 23 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 142; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. balan-

džio 11 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 41, l. 34 a. p.; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. gegužės 15 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 21, l. 11; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. gegužės 20 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 18, l. 38; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. birželio 25 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 41, l. 26; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. rugsėjo 5 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 14; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. rugpjūčio 28 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 16; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. lapkričio 22 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 21, l. 25; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. lapkričio 23 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 22–23; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. gruodžio 16 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 9 a. p.; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. gruodžio 19 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 8.

²⁵ Zarasų šaulių rinktinės sudėties 1940 m. sausio 1 d. statistinės žinios, *ibid.*, ap. 1, b. 105, l. 1–2.

²⁶ Švedriškės šaulių būrio narių 1929–1940 m. registracijos knyga, *ibid.*, ap. 2, b. 3, l. 1–14; Švedriškės šaulių būrio 1931–1938 m. dienoraštis, *ibid.*, b. 9, l. 1–29; Švedriškės šaulių būrio narių sąrašas (be datos), *ibid.*, b. 6, l. 1–2 a. p.; Zarasų šaulių rinktinės vado 1938 m. liepos 13 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, ap. 1, b. 343, l. 217; Zarasų šaulių rinktinės vado 1938 m. spalio 5 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, l. 207–207 a. p.

²⁷ Zarasų šaulių rinktinės sudėties 1940 m. sausio 1 d. statistinės žinios, *ibid.*, ap. 1, b. 105, l. 1–2.

²⁸ Vajasiškio šaulių būrio narių sąrašas (be datos), *ibid.*, b. 343, l. 115; Vajasiškio šaulių būrio narių registracijos knyga, *ibid.*, ap. 2, b. 18, l. 1–6; Vajasiškio šaulių būrio 1931 m. kovo 8 d. susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 7, l. 30–31; Vajasiškio šaulių būrio 1933 m. spalio 7 d. struktūra, *ibid.*, b. 19, l. 13, 28; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. gegužės 4 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 41, l. 33.

²⁹ Zarasų šaulių rinktinės sudėties 1940 m. sausio 1 d. statistinės žinios, *ibid.*, ap. 1, b. 105, l. 1–2.

³⁰ Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerijos ir Vidaus reikalų ministerijos 1936 m. kovo 27 d. instrukcija, *ibid.*, f. 929, ap. 3, b. 848, l. 128–128 a. p.

³¹ Salako šaulių kuopos vado įsakymas Vajasiškio šaulių būrio vadui, *ibid.*, f. 1116, ap. 2, b. 19, l. 9; „Iš šaulių gyvenimo: rinktinėse ir būriuose“, *Trimitas*, 1933, Nr. 43, p. 859.

³² Švedriškės šaulių būrio 1931–1938 m. dienoraštis, LCVA, f. 1116, ap. 2, b. 9, l. 18, 22–23, 28.

³³ Zarasų šaulių rinktinės būrių senųjų šaulių

1938 m. balandžio 27 d. užsiėmimų tvarkaraštis, *ibid.*, b. 31, l. 28; Švedriškės šaulių būrio senųjų šaulių 1939 m. balandžio 28 d. užsiėmimų tvarkaraštis, *ibid.*, b. 11, l. 27.

³⁴ *Šaulių taktikos broožai*, Kaunas, 1940, p. 4.

³⁵ *Ibid.*, p. 58–75.

³⁶ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990, p. 364.

³⁷ Zarasų apskrities partizanų būrių 1941 m. sąrašas, LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23; Švedriškės apsaugos būrio narių 1941 m. liepos 19 d. sąrašas, *ibid.*, b. 14, l. 47; A. Ryboko 1944 m. liepos 22 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33850/3, t. 1, l. 11; T. Pachomovos 1944 m. gruodžio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-8203, l. 8.

³⁸ A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012, p. 82–84.

³⁹ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 161; Zarasų aps. politinių kalinių 1941 m. liepos 29 d. sąrašas, LCVA, f. R-1105, ap. 1, b. 34, l. 27; Nužudytų Zarasų aps. gyventojų sąrašas (be datos), *ibid.*, b. 95, l. 42; Į Sovietų Sąjungą išvežtų Salako vls. gyventojų sąrašas (be datos), *ibid.*, l. 4; Nužudytų Salako vls. gyventojų 1941 m. rugpjūčio 6 d. sąrašas, *ibid.*, l. 16; Ištremtų Salako vls. gyventojų 1941 m. rugpjūčio 6 d. sąrašas, *ibid.*, l. 17.

⁴⁰ V. Brandišauskas, „Birželio sukilimas ir Laikinoji vyriausybė“, *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 177.

⁴¹ S. Jegelevičius, *op. cit.*, p. 161–162.

⁴² L. Truska, „1941 m. Birželio sukilėliai – tautos didvyriai ar nacių agentai?“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2001, Nr. 2(10), p. 166.

⁴³ L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, Vilnius, 1987, p. 68.

⁴⁴ Salako apsaugos būrio vado 1941 m. rugpjūčio 18 d. raportas Nr. 9, LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 14, l. 4.

⁴⁵ L. Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo Lietuvoje raida*, Vilnius, 2005, p. 209.

⁴⁶ S. Steikūno 1948 m. kovo 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11461/3, l. 19.

⁴⁷ A. Bubnys ir kt., *op. cit.*, p. 436–449; LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus antisovietinio pagrindžio ir kovos su juo 1944 m. lapkričio 29–gruodžio 4 d. ataskaita, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1951, l. 163.

⁴⁸ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 141.

⁴⁹ A. Bubnys ir kt., *op. cit.*, p. 444; Salako apsaugos būrio 1941 m. liepos 20 d. vado raportas, LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 14, l. 65.

⁵⁰ Salako apsaugos kuopos vado 1941 m. liepos 29 d. raportas, *ibid.*, l. 49.

⁵¹ S. Narkūno 1948 m. birželio 22 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11283/3, l. 21 a. p.; A. Bikulčiaus 1948 m. birželio 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 74–75.

⁵² S. Narkūno 1948 m. birželio 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 20–21.

⁵³ A. Bubnys ir kt., *op. cit.*, p. 444.

⁵⁴ Salako policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 29 d. telefonograma, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 95, l. 64.

⁵⁵ R. Zizas, „Vietinė savisauga (savigny) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944)“, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2007, p. 356–357; P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, p. 177.

⁵⁶ Zarasų aps. viešosios policijos 1941 m. tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 15, l. 1–2 a. p.; Zarasų miesto ir apskrities policijos vado 1941 m. birželio 29 d. įsakymas, *ibid.*, b. 17, l. 1–1 a. p.; Zarasų miesto ir apskrities policijos vado 1941 m. liepos 3 d. įsakymas, *ibid.*, l. 4.

⁵⁷ Zarasų miesto ir apskrities policijos vado 1941 m. birželio 29 d. įsakymas, *ibid.*, l. 1–1 a. p.

⁵⁸ Salako šaulių būrio vado 1936 m. kovo 31 d. pranešimas Švedriškės būrio vadui, *ibid.*, f. 1116, ap. 2, b. 40, l. 17 a. p.; Zarasų šaulių būrio narių, atlikusių 1939 metais šaudymo kovos šoviniams pratimus, sąrašas (be datos), *ibid.*, b. 17, l. 25.

⁵⁹ LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus antisovietinio pagrindžio ir kovos su juo 1944 m. lapkričio 29–gruodžio 4 d. ataskaita, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1951, l. 160.

⁶⁰ Zarasų aps. viršininko L. Gumbino 1941 m. rugsėjo 9 d. pranešimas Policijos departamento direktoriui, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 2, l. 48.

⁶¹ Zarasų aps. pagalbinės policijos vado 1941 m. rugsėjo 22 d. raštas Salako nuovados pagalbinės policijos būrio vadui, *ibid.*, ap. 2, b. 8, l. 13; Zarasų aps. pagalbinės policijos vado 1941 m. spalio 13 d. įsakymas Nr. 52, *ibid.*, l. 44; Zarasų aps. pagalbinės policijos Salako nuovados policininkų žinių lapas (be datos), *ibid.*, l. 55–56; Zarasų aps. policijos Salako nuovados tarnautojų ir jų turimų tarnybos reikalams ginklų ir amunicijos sąrašas (be datos), *ibid.*, b. 15, l. 6.

⁶² A. Bikulčiaus 1948 m. birželio 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11283/3, l. 74–75.

⁶³ LSSR NKVD–NKGB Zarasų aps. skyriaus agentūrinio-operatyvinio ir sekimo darbo ataskaita (be datos), *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4499, l. 24; LSSR NKGB Zarasų aps. skyriaus pažyma (be datos), *ibid.*, l. 29.

⁶⁴ Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. rugpjūčio 28 d. įsakymas rinktinėi, LCVA, f. 1116, ap. 2, b. 41, l. 16.

⁶⁵ E. Šlepečio 1944 m. rugsėjo 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38445/3, l. 19–20.

⁶⁶ V. Kazlauskas, *Kovos dvasia*, Vilnius, 1995, p. 85–86.

⁶⁷ P. Stausko 1946 m. birželio 20 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1494, l. 11; I. Stankevičiaus 1947 m. liepos 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 34769/3, t. 1, l. 37–38.

⁶⁸ V. Kazlauskas, *Paniekinę mirtį*, Vilnius, 2001, p. 141, 190.

⁶⁹ L. Abarius, *Partizaninio karo kronika...*, p. 27.

⁷⁰ A. Ryboko, N. Šaukecko, P. Trubilos baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33850/3, t. 1.

⁷¹ A. Barkausko, P. Blažiūno, J. Klimo baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 2766/3.

⁷² P. Kazlausko, V. Šaukecko, P. Umbraso baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 1510/3.

⁷³ S. Vytėno 1945 m. sausio 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-8203, l. 11.

⁷⁴ S. Mikulėno 1945 m. rugsėjo 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 31472/3, l. 20.

⁷⁵ V. Ratkevičiaus 1945 m. rugpjūčio 28 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 40.

⁷⁶ LSSR NKGB Zarasų aps. skyriaus pažyma apie agentūrinį-operatyvinį darbą 1945 m. spalio 25–30 d., *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4500, l. 47.

⁷⁷ LSSR NKGB Zarasų aps. skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1946 m. vasario 15–20 d. ataskaita, *ibid.*, b. 4501, l. 44.

⁷⁸ LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus antisovietinio pogrindžio ir kovos su juo 1944 m. lapkričio 29–gruodžio 4 d. ataskaita, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1951, l. 160.

⁷⁹ L. Abarius, „Pirmieji Salako krašto partizanai: Emanuelio Šlepečio būrys“, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, p. 287–288; E. Šlepečio 1944 m. rugsėjo 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38445/3, l. 19–21.

⁸⁰ Švedriškės šaulių būrio narių sąrašas (be datos), LCVA, f. 1116, ap. 2, b. 6, l. 1–2 a. p.; Švedriškės šaulių būrio narių registracijos 1923–1940 m. knyga, *ibid.*, b. 3, l. 1–14; Zarasų apskrities partizanų būrių 1941 m. sąrašas, *ibid.*, f. R-1106, ap. 2,

b. 1, l. 1–23; Zarasų aps. pagalbinės policijos Salako nuovados policininkų žinių lapas (be datos), *ibid.*, b. 8, l. 55–56; A. Blažiūno 1945 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16618, l. 19–20.

⁸¹ A. Blažiūno 1945 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16618, l. 15–16; J. Strazdo 1945 m. vasario 8 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 81–83.

⁸² Švedriškės šaulių būrio narių sąrašas (be datos), LCVA, f. 1116, ap. 2, b. 6, l. 1–2 a. p.; Zarasų apskrities partizanų būrių 1941 m. sąrašas, *ibid.*, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23; Švedriškės apsaugos būrio narių 1941 m. liepos 19 d. sąrašas, *ibid.*, b. 14, l. 47; Zarasų aps. pagalbinės policijos vado 1941 m. rugsėjo 22 d. raštas Salako nuovados pagalbinės policijos būrio vadui, *ibid.*, b. 8, l. 13.

⁸³ B. Butrimo 1944 m. gruodžio 25 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-7880, l. 10–12 a. p.

⁸⁴ Švedriškės šaulių būrio narių sąrašas (be datos), LCVA, f. 1116, ap. 2, b. 6, l. 1–2 a. p.

⁸⁵ Salako apsaugos būrio partizano grandinio Balio Garbšio 1941 m. rugpjūčio 11 d. raportas, *ibid.*, f. R-1106, ap. 2, b. 14, l. 39.

⁸⁶ A. Blažiūno 1945 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16618, l. 15–18.

⁸⁷ „Pasakoja Ona Laurinienė-Butrimaitė“, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, p. 391.

⁸⁸ LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus 1944 m. spalio 2 d. spec. pranešimas, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1951, l. 31.

⁸⁹ M. Pocius, *Kita mėnulio pusė: lietuvių partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius, 2009, p. 79.

⁹⁰ L. Abarius, „Pirmieji Salako krašto partizanai...“, p. 288–289; LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus 1944 m. spalio 2 d. spec. pranešimas, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1951, l. 31.

⁹¹ A. Juodkos 1944 m. rugsėjo 18 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28091/3, l. 6.

⁹² „Pasakoja Ona Laurinienė-Butrimaitė“, p. 391; A. Juodkos baudžiamosios bylos 1944 m. spalio 25 d. kaltinamoji išvada, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28091/3, l. 22.

⁹³ „Pasakoja Ona Laurinienė-Butrimaitė“, p. 393; B. Butrimo 1945 m. sausio 27 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-7880, l. 12 a. p.

⁹⁴ „Pasakoja Ona Laurinienė-Butrimaitė“, p. 395.

⁹⁵ LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus antisovietinio

tinio pagrindžio ir kovos su juo 1944 m. lapkričio 29–gruodžio 4 d. ataskaita, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1951, l. 163.

⁹⁶ M. Blažiūno 1945 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-16618, l. 61.

⁹⁷ A. Blažiūno 1945 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 17–18.

⁹⁸ B. Butrimo 1945 m. sausio 27 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-7880, l. 12 a. p.

⁹⁹ K. Steponavičiaus 1944 m. lapkričio 26 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 35200/3, l. 69; N. Macijausko 1945 m. sausio 18 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 2772/3, l. 46–47.

¹⁰⁰ Zarasų apskrities partizanų būrių 1941 m. sąrašas, LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23; Salako apsaugos būrio partizano grandinio Balio Garbšio 1941 m. rugpjūčio 11 d. raportas, *ibid.*, b. 14, l. 39;

¹⁰¹ Švedriškės šaulių būrio narių 1923–1940 m. registracijos knyga, *ibid.*, f. 1116, ap. 2, b. 3, l. 1–14; Švedriškės šaulių būrio narių sąrašas (be datos), *ibid.*, b. 6, l. 1–2 a. p.

¹⁰² Zarasų aps. pagalbinės policijos vado 1941 m. rugsėjo 22 d. raštas Salako nuovados pagalbinės policijos būrio vadui, *ibid.*, b. 8, l. 13; A. Blažiūno 1945 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16618, l. 19–20.

¹⁰³ A. Blažiūno 1945 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16618, l. 18 a. p.; J. Strazdo 1945 m. vasario 8 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 81–83; N. Macijausko 1945 m. sausio 18 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 2772/3, l. 46–47.

¹⁰⁴ J. Semaškaitė, *op. cit.*, p. 139.

¹⁰⁵ Švedriškės šaulių būrio narių 1923–1940 m. registracijos knyga, LCVA, f. 1116, ap. 2, b. 3, l. 1–14; Švedriškės apsaugos būrio narių 1941 m. liepos 19 d. sąrašas, *ibid.*, f. R-1106, ap. 2, b. 14, l. 47; A. Milašiaus 1947 m. vasario 18 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19201, t. 1, l. 28.

¹⁰⁶ LP Vytauto apygardos 5-osios Lokio rinktinės 1944 m. rugsėjo mėn.–1949 m. sausio mėn. operatyvinės žinios, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16865, vokas 286, l. 5.

¹⁰⁷ A. Milašiaus 1947 m. vasario 18 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-19201, t. 1, l. 28.

¹⁰⁸ LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus politinės padėties ir kovos su nacionalistiniu pagrindžiu 1945 m. sausio mėn. ataskaita, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1952, l. 14.

¹⁰⁹ Zarasų apskrities partizanų būrių 1941 m. sąrašas, LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23; Zara-

sų aps. pagalbinės policijos vado 1941 m. rugsėjo 22 d. pranešimas Salako nuovados pagalbinės policijos būrio vadui, *ibid.*, b. 8, l. 13.

¹¹⁰ L. Abarius, *Partizaninio karo kronika...*, p. 36.

¹¹¹ B. Butrimo 1945 m. sausio 27 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-7880, l. 12 a. p.

¹¹² „Pasakoja Bronė Kaselienė-Bubulytė“, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, p. 362.

¹¹³ A. Pukausko 1945 m. lapkričio 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21244/3, l. 13.

¹¹⁴ P. Račinsko 1945 m. spalio 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 28436/3, l. 7.

¹¹⁵ „Pasakoja Bronė Kaselienė-Bubulytė“, p. 353.

¹¹⁶ „Pasakoja Bronislovas Edvardas Kondratavičius“, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, p. 605.

¹¹⁷ L. Abarius, „Lietuvos partizanų Šiaurės-rytų srities 3-ioji Vytauto apygarda...“, p. 79.

¹¹⁸ LSSR NKVD–NKGB Zarasų aps. skyriaus 1945 m. birželio 2 d. ataskaita, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1955, l. 248.

¹¹⁹ *Ibid.*, l. 249.

¹²⁰ L. Abarius, *Partizaninio karo kronika...*, p. 30–64; LP Vytauto apygardos 5-osios Lokio rinktinės 1944 m. rugsėjo mėn.–1949 m. sausio mėn. operatyvinės žinios, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16865, vokas 286, l. 5–8 a. p.

¹²¹ LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1945 m. rugsėjo 19–24 d. rezultatų ataskaita, LYA, f. K-21, ap. 1, b. 54, l. 394.

¹²² L. Abarius, *Partizaninio karo kronika...*, p. 30–64; LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus viršininko 1945 m. lapkričio 14 d. pranešimas NKVD–NKGB Utenos oper. sektoriaus viršininkui, LYA, f. K-21, ap. 1, b. 55, l. 178; J. Juodkos ir A. Umbraso 1945 m. lapkričio 22 d. pasižadėjimas bendradarbiauti su NKVD, *ibid.*, l. 179–180.

¹²³ LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus operatyvinių-čekistinių, karinių ir partinių priemonių 1945 m. rugsėjo 8 d. planas, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1952, l. 132–133.

¹²⁴ LKP(b) Zarasų aps. komiteto biuro Salako vls. Tolimėnų apylinkės komiteto 1945 m. gegužės 24 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 932, ap. 932, b. 1, l. 20.

¹²⁵ LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus kovos su nacionalistiniu pagrindžiu 1945 m. spalio–gruodžio mėn. ataskaita, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1953, l. 4; A. Čiplies 1945 m. gruodžio 26 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-19201, t. 2, l. 4–6 a. p.

¹²⁶ L. Abarius, *Partizaninio karo kronika...*, p. 68; LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus 1946 m. kovo 5 d. spec. pranešimas apie pradėtą agentūrinę bylą „Teroristai“, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1953, l. 170.

¹²⁷ A. Kašeta, „Antisovietinio pasipriešinimo mastai Lietuvoje 1944–1953 m.“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1995, t. 14, p. 66.

¹²⁸ LSSR NKVD Zarasų aps. skyriaus 1946 m. kovo 5 d. spec. pranešimas apie pradėtą agentūrinę bylą „Teroristai“, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1953, l. 170.

¹²⁹ Vajasiškio šaulių būrio narių registracijos knyga, LCVA, f. 1116, ap. 2, b. 18, l. 1–6; Zarasų šaulių rinktinės vado 1939 m. birželio 25 d. įsakymas rinktinei, *ibid.*, b. 41, l. 26.

¹³⁰ L. Abarius, *Partizaninio karo kronika...*, p. 68.

¹³¹ *Ibid.*, p. 9.

¹³² Smalvų šaulių būrio narių sąrašas (be datos), LCVA, f. 1116, ap. 1, b. 343, l. 221; Zarasų apskrities partizanų būrių 1941 m. sąrašas, *ibid.*, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23; Zarasų aps. pagalbinės policijos Smalvų būrio policininkų sąrašas (be datos), *ibid.*, b. 8, l. 80–81.

¹³³ LP Vytauto apygardos 5-osios Lokio rinktinės 1944 m. rugsėjo mėn.–1949 m. sausio mėn. operatyvinės žinios, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16865, vokas 286, l. 8 a. p.; LSSR MGB Zarasų aps. skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu 1948 m. sausio mėn. ataskaita, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1960, l. 36.

¹³⁴ L. Abarius, *Partizaninio karo kronika...*, p. 10.

¹³⁵ A. Dručkus, *Laukit, sugrįšim laisve nešini*, Kaunas, 1995, p. 12–13.

¹³⁶ Vajasiškio šaulių būrio narių registracijos knyga, LCVA, f. 1116, ap. 2, b. 18, l. 1–6; Zarasų apskrities partizanų būrių 1941 m. sąrašas, *ibid.*, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23;

¹³⁷ Švedriškės šaulių būrio narių registracijos 1923–1940 m. knyga, *ibid.*, f. 1116, ap. 2, b. 3, l. 1–14; Zarasų apskrities partizanų būrių 1941 m. sąrašas, *ibid.*, f. R-1106, ap. 2, b. 1, l. 1–23; Zarasų aps. pagalbinės policijos vado 1941 m. rugsėjo 22 d. raštas Salako nuovados pagalbinės policijos būrio vadui, *ibid.*, b. 8, l. 13.

¹³⁸ „Utenos apskrities 1941 m. partizanų sąrašai“, *1941 m. Birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000, p. 163–174.

¹³⁹ LSSR MGB Zarasų aps. skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1948 m. sausio mėn. ataskaita, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1960, l. 22–23.

¹⁴⁰ L. Abarius, *Partizaninio karo kronika...*, p. 90.

¹⁴¹ „Vytauto apygardos štabo 1948 m. gegužės 30 d. atsišaukimas, kaip elgtis trėmimų metu“, in A. Dručkus, *op. cit.*, p. 107.

¹⁴² „Vytauto apygardos Lokio rinktinės vado 1948 m. gruodžio 10 d. įsakymas rinktinei“, *ibid.*, p. 121; LSSR MGB Zarasų aps. skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1948 m. birželio mėn. ataskaita, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1963, l. 54.

¹⁴³ „Pasakoja Mečislovas Banys“, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, p. 315.

¹⁴⁴ O. Butrimaitės 1950 m. vasario 2 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16087, t. 1, l. 211; „Pasakoja Ona Laurinienė-Butrimaitė“, p. 389–410.

¹⁴⁵ LSSR MGB Zarasų aps. skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu 1949 m. kovo mėn. ataskaita, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1965, l. 72.

¹⁴⁶ V. Rusakevičiaus 1951 m. lapkričio 28 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 42002/3, t. 2, l. 23.

¹⁴⁷ J. Dudėno 1952 m. kovo 1 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 214.

¹⁴⁸ Z. Tumėno 1951 m. gruodžio 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 118.

¹⁴⁹ LSSR MGB Zarasų aps. skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1949 m. vasario mėn. ataskaita, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1965, l. 42–48.

¹⁵⁰ LSSR MGB Zarasų aps. skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1950 m. balandžio mėn. ataskaita, *ibid.*, b. 1968, l. 102.

¹⁵¹ J. Dudėno 1951 m. lapkričio 5 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 42002/3, t. 1, l. 18–19.

¹⁵² „Pasakoja Mečislovas Petkevičius-Vytenis“, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, p. 603.

¹⁵³ L. Abarius, „Su laisvės vardu – už Lietuvos laisvę“, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, p. 273–279; A. Miškinio 1951 m. gruodžio 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42002/3, t. 3, l. 238.

¹⁵⁴ E. Juodvalkio 1951 m. gruodžio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42002/3, t. 2, l. 297–298; LSSR MGB Zarasų aps. skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1950 m. balandžio mėn. ataskaita, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1968, l. 105.

¹⁵⁵ L. Abarius, *Partizaninio karo kronika...*, p. 112–118, 130.

¹⁵⁶ „J. Streikaus 1958 m. liepos 18 d. savarankiški parodymai“, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, p. 884–861; Zarasų aps. pagalbinės policijos Smalvų nuovados Turmanto punkto policininkų 1941 m. spalio 8 d. sąrašas, LCVA, f. R-1106, ap. 2, b. 8, l. 61–62; 1962 m. birželio 12–15 d. teismo po-

sėdžio protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47200/3, t. 5, l. 631.

Gauta 2012 10 16
Lietuvos edukologijos universitetas,
Studentų g. 39, Vilnius

Dainius Noreika

FROM LITHUANIAN RIFLEMEN TO FOREST BROTHERS: RESEARCH ON THE DEVELOPMENT OF THE LOCAL MILITARY STRUCTURE

Summary

The article analyses the Thorn Company, a partisan unit that operated in northeast Lithuania, and the link of its partisans with the previously established societal tradition of self-defence and armed activity. The author seeks to reveal the extent to which the partisans belonged to the pre-war Lithuanian Riflemen's Union and protective squads of small towns and villages which were formed during the uprising of 1941 as well as their participation in the divisions of public and auxiliary police which operated in 1941–1944. The research was carried out using analytical, inductive and statistical methods.

The tradition of armed resistance and self-defence had been maturing in the territory of the future area of activity of Thorn Company (Zarasai regional district, Salakas village area). This tradition had been developing ever since the fights for independence in the early part of the twentieth century. Even then the local population who formed a squad of saboteurs actively assisted the Lithuanian army. The mindset of armed resistance to invaders was shaped, their skills of armed fighting were improved, and a framework of self-defence was taking shape. The memory and traditions of freedom fighting were nourished and

passed on to the younger generation throughout the two decades of Lithuanian independence in the riflemen's squadrons, which operated in the Salakas village district. This tradition determined an active role for riflemen from Salakas area in the anti-Soviet June uprising of 1941, and in their participation in policing units during the period of Nazi occupation (the latter activity was determined by anti-Soviet rather than pro-Nazi convictions).

The military activity tradition shaped in the context of the above mentioned events was also alive in the post-war period. Throughout the whole period of the military company's existence, its backbone was made up of fighters who gained fighting experience in riflemen's squadrons during the independence period as well as in the Nazi-period police and self-defence divisions. Many of them served in earlier military formations of earlier periods, and thus presumably cherished a certain collective mindset, made up of patriotism, belief in the possibility of restoring Lithuanian sovereignty and a deep anti-Soviet disposition. They must have been inclined to think that the gun was a reliable means of survival, and armed fighting was the most suited form of relating to the occupiers.

Nuo Belgrado iki Madrido konferencijos

Straipsnyje aptariami lietuvių išeivijos (laisvosios lietuviijos) darbai stengiantis išlaikyti Vakaruose Lietuvos laisvės bylos aktualumą laikotarpiu tarp Belgrado ir Madrido konferencijų, kartu atskleidžiant ne tik jos pagrindinių organizacijų (veiksnių) laisvinimo veiklos naujos kokybės paieškas, bet ir pastangas telkti politine veikla užsiimančias organizacijas į vieną Lietuvos laisvinimo sąjungą. Tyrimo objektu pasirinkti pagrindiniai, aktyviausi šio proceso dalyviai – laisvosios lietuviijos organizacijos VLIK'as, ALT ir PLB.

ĮVADAS

Helsinkio pasitarimas, atsiradęs kaip tarptautinės įtampos mažinimo politikos rezultatas, įtvirtino ne tik Europos sienų *status quo*, bet ir žmogaus teisių, kelionių laisvės, keitimosi informacija principus. Helsinkio baigiamąjį aktą pasirašiusios valstybės numatė periodiškai susitikti ir dalytis nuomonėmis, kaip laikomasi jo nuostatų. Pirmas iš tokių susitikimų, prasidėjęs 1977 m. spalio 4 d. Belgrade, vyko daugiau kaip penkis mėnesius ir baigėsi 1978 m. kovo 8 d. Belgrado konferencijoje buvo dalijamasi požiūriais į Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferenciją (toliau – ESBK) ir susitarta šį procesą tęsti. Tai buvo nemažas laimėjimas, nes konferencijos išvakarėse dar buvo neaišku, kokia linkme plėtosis įvykiai. Ypatingo dėmesio sulaukė žmogaus teisių

problemos – klausimas, svarbus tiek Europai, tiek visam pasauliui. Kaip to rezultatas nuo SSRS priklausomose Rytų Europos šalyse ėmė steigtis žmogaus teisių grupės. Nors Sovietų Sąjunga ir jos sąjungininkės socialistinės valstybės siūlė visus klausimus svarstyti bendrai, pavyko susitarti dėl trijų klausimų grupių nagrinėjimo neribojant susitikimo laiko. Tik prieš pat prasidedant Belgrado konferencijai, 1977 m. rugpjūčio 5 d., Vakarų šalių, pirmiausia Jungtinių Valstijų, pastangomis pavyko pasiekti, kad darbotvarkėje išliktų žmogaus teisių ir žmonių bendradarbiavimo klausimai. Rengdamosi Belgrado susitikimui, JAV nebuvo suformulavusios vientisos politikos, nes Kongresas linko į „idealistinį principą“, o administracija laikėsi „praktiškos, empirinės“ politikos¹. Kita vertus, abiejų Kongreso rūmų priimtose rezoliucijose Helsinkio pasitarimo klausimu buvo pareikšta, kad JAV nepripažįsta Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS. Tai teikė vilčių ir Lietuvos laisvinimo veiklai.

Reikšmingas šiai veiklai buvo ir JAV delegacijos Belgrado konferencijoje sudarymo principas – vieną iš trijų delegacijos grupių (kitos dvi – Kongreso ir Valstybės departamento delegatai) turėjo sudaryti JAV visuomenės atstovai. Tai žadino viltį, kad į delegaciją gali patekti bent vienas Baltijos šalių atstovas. Laisvosios lietuviijos ryžtą toliau plėtoti savo veiklą sustiprino ir žinia iš okupuoto krašto, kad čia 1976 m. lapkričio 25 d. susikūrė Lietuvos Helsinkio grupė.

Formuojantis šioms viltingoms aplinkybėms, Lietuvos laisvinimo sąjūdyje Vakaruose besireiškiančios pagrindinės politinės organizacijos – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (toliau – VLIK), Amerikos lietuvių taryba (toliau – ALT) ir Pasaulio lietuvių bendruomenė (toliau – PLB), – veikdamos tiek individualiai, tiek bendrai, tęsė savo darbus.

Straipsnyje parodoma, kokių veiksmų ėmėsi laisvoji lietuvių, siekdama išlaikyti Vakaruose Lietuvos laisvės bylos aktualumą laikotarpiu tarp Belgrado ir Madrido konferencijų, atskleidžiant ne tik jos pagrindinių organizacijų laisvinimo veiklos naujos kokybės paieškas, bet ir pastangas telkti šias organizacijas į bendrą Lietuvos laisvinimo sąjūdį. Tyrimo objektu pasirinkti pagrindiniai, aktyviausi šio proceso veiksniai – politinė veikla užsiimančios laisvosios lietuvių organizacijos VLIK'as, ALT ir PLB.

Straipsnio autorius 2002 m. paskelbė pirmuosius šios temos tyrimus knygoje „Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990“. Dėl archyvinės medžiagos stygiaus tada buvo apsiribota vien Lietuvos ypatingajame archyve saugoma medžiaga, kas leido nagrinėti laisvinimo darbuotę tik bendruoju aspektu. Šiuo metu Lietuvos centrinę valstybės archyvą papildė daug naujų dokumentų iš Lietuvos Respublikos pasiuntinybių ir konsulatų, veikusių Didžiojoje Britanijoje ir JAV (f. 648, 656, 658), todėl atsirado galimybė Lietuvos laisvinimo veiklą panagrinėti išsamiau.

Kaip šaltinis paminėtina ilgamečio PLB veikėjo Broniaus Nainio knyga „Lietuvos laisvinimo keliu. PLB politinės veiklos atspindžiai“, kur, be kita ko, aprašoma ir šios organizacijos veikla siekiant tautos nepriklausomybės vykstant ESBK procesui. JAV lietuvių bendruomenės (toliau – LB) ir jos narių politinę veiklą – Lietuvos laisvinimo fragmentus tarp Belgrado ir Madrido konferencijų – galima atsekti leidinyje „JAV LB

penki dešimtmečiai. 1951–2002. Auksinis jubiliejus“. Politinis laisvosios lietuvių gyvenimas nagrinėjama laikotarpiu atsispindi Aleksandro Štromo tekstinio palikimo knygoje „Laisvės horizontai“. ALT politinės veiklos aspektams išryškinti ir patikslinti naudinga ilgamečio šios organizacijos veikėjo Kazimiero Šidlausko knyga „Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais“, kurioje esama nemažai fragmentų, susijusių su Lietuvos laisvinimo problemomis nagrinėjama laikotarpiu. ALT ir VLIK'o laisvinimo darbai nušviesti ir Jono Aničo knygoje „Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija“ bei to paties autoriaus ir Kazio Bobelio leidinyje „VLIK (Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas) 1943–1992. Lietuvos laisvinimo darbų chronologija“².

Atskirą šaltinių grupę sudaro nors ir fragmentiška, bet su tema susiję amžininkų ir politinių veikėjų straipsniai ir pasisakymai nagrinėjamo meto periodinėje lietuvių išėivijos spaudoje – „Aiduose“, ALT biuletenyje, „Darbininke“, „Drauge“, „Eltos informacijoje“, „Europos lietuvių“, „Lietuvių dienose“, „Naujienose“ ir „Pasaulio lietuvių“. Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje esantys šių spaudinių rinkiniai dabar yra išsamesni, nei buvo 2002 m. autoriui rengiant minėtą knygą.

Paminėtini ir naujausi pastarojo meto lietuvių istorikų darbai. Tai Daivos Simanavičiūtės daktaro disertacija „Pasaulio lietuvių bendruomenės raida XX a. 5–8 dešimtmečiuose“, rekonstruojanti ir PLB politinės veiklos aspektus, remdamasi Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centre saugomais archyvais. Kitas svarbus su tema susijęs tyrimas – Giedriaus Janausko monografija „JAV ir Kanados lietuvių politinis lobizmas XX a. 6–9 dešimtmečiais“. Joje pateikiama plati „kongresinės akcijos“, prisidėjusios prie Baltijos šalių laisvės bylos Šiaurės Amerikoje, panorama³.

VLIK'AS: „KINTANČIOS TARPTAUTINĖS PADĖTIES PROGAS LIETUVOS LABUI IŠNAUDOTI“

Dar 1977 m. rugsėjo 19 d. VLIK'o pirmininkas Kęstutis J. Valiūnas drauge su Lietuvos diplomatinės tarnybos (toliau – LDT) vadovu Stasiu Lozoraičiu pristatė memorandumą, atkreipiantį dėmesį į sovietų valdomoje Lietuvoje pažeidžiamas žmogaus teises, ir pareikalavo nutraukti Lietuvos okupaciją. Memorandumas, kurio autoriai – dr. Domas Krivickas ir kun. Kazimieras Pugevičius, buvo išsiuntinėtas nekomunistinėms Europos valstybėms. Prasadėjus Belgrado konferencijai, VLIK'as paskelbė dar vieną dokumentą, skirtą laisvajai lietuviškai. Jame pabrėžiama, kad ši pasitarimą būtina tinkamai panaudoti Lietuvos laisvinimo labui⁴. Todėl neatsitiktinai į Jugoslavijos sostinę, kad tiesiogiai iširtų besiklostančią padėtį ir atkreiptų dėmesį į Baltijos kraštus, buvo nusiųstas VLIK'o atstovas kun. K. Pugevičius. Šis neseniai įkurtos Lietuvių informacijos tarnybos (angl. *Lithuanian Information Service*) bendradarbis Belgrade viešėjo 1977 m. spalio 25–31 d. Vykdydamas atsakingą misiją, jis susitiko su JAV ambasadoriumi Jugoslavijoje Albertu Schereri (jaunesniu), kuris buvo ir JAV delegacijos šiame ESBK pasitarime narys. Be to, K. Pugevičius aplankė „New York Times“ laikraščio korespondentą Davidą Andelmanną, Šventojo Sosto delegacijos narį monsinjorą Forizą Munozą ir juos informavo apie laisvosios lietuviškos pastangas vaduoti Lietuvą. Susitikime su Vatikano atstovu buvo pabrėžta, kad „lietuviai katalikai – kankiniai ir religinės laisvės paneigimui besipriešinantieji rezistentai – prašo ir laukia laisvojo pasaulio pagalbos bent keliant viešumon brutalius Sovietų Sąjungos prasižengimus prieš žmogaus teises“, pareiškta, kad lietuvių tauta nori turėti švietimo laisvę ir yra „apsisprendusi siekti

kiekvienai tautai priklausanti suverenumo teisių“⁵. Taip pat buvo susitakta su Airijos atstovais, kuriems suteikta informacijos apie Lietuvoje pogrindyje leidžiamą „Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką“, fiksuojančią religinės laisvės pažeidimo Sovietų Sąjungoje faktus. VLIK'o suorganizuota ir kun. K. Pugevičiaus įgyvendinta misija padėjo Belgrado susitikime skleisti informaciją apie padėtį sovietų valdomoje Lietuvoje ir čia pažeidinėjamas pagrindines žmogaus teises.

1977 m. gruodžio 3–4 d. Floridos mieste Saint Peterburge vyko metinis VLIK'o seimas, kuriame buvo svarstomos Lietuvos laisvinimo problemos artėjant Belgrado konferencijai. Buvo pažymėta, kad išsivaduoti iš sovietinės spaudos lietuvių tautai gali padėti tik trijų svarbiausių sąlygų dermė: 1) Lietuvos žmonių valstybinė sąmonė (išlikęs lietuvių tautos valstybingumo jausmas), 2) sovietų imperijos ir sovietinio komunizmo skeldėjimas ir 3) palanki tarptautinė padėtis⁶. Atsižvelgdamas į šias sąlygas, VLIK'as savo ateities veiklą kreipė trimis linkmėmis, t. y. siekė: 1) stiprinti ir išlaikyti Lietuvos valstybingumo gyvastį, 2) viešinti sovietų imperijos ir sovietinio komunizmo prieštaravimus, 3) žadinti lietuvių tautos laisvės ir nepriklausomybės viltį panaudodamas tam kintančios tarptautinės padėties progas.

Šiame VLIK'o seime išsiskyrė du pranešimai Lietuvos valstybingumo klausimais. Vieną jų – „Lietuvos valstybingumo apraiškos ir formos“ – skaitė prof. Bronius Kaslas, o kitą – disidentas dr. A. Štromas. Ypač visus sudomino dr. A. Štromo pranešimas, kuriame buvo kalbama ne vien apie Lietuvos dabartį, bet ir apie ateitį. Pranešėjas patvirtino, kad teisės požiūriu Lietuvos valstybingumas nėra nutrūkęs, tačiau kartu konstatavo, kad atkurti Lietuvos valstybę pagrindais, paremtais iki 1940 m. galiojusia konstitucija, – „nerealistiškas uždavinys“. Todėl būtina, kad LDT, susitarusi su VLIK'u, sudarytų „Lietuvos

valstybės suverenumą įkūnijanti autoritetingą, teisinį, nepriekaištingą ir visų lietuvių pripažįstamą organą“. Buvo pasiūlyta steigti Lietuvos nepriklausomybės programos komisiją, kuri spręstų teritorijos, santykių su kaimyninėmis ir kitomis tautomis, taip pat pilietybės, pagrindinių piliečių teisių, santvarkos pagrindų, bendradarbiavimo su okupantu klausimus. Anot pranešėjo, šio darbo „reikia imtis dabar, nes Sovietų Sąjunga yra priartėjusi mirties tašką“⁷. Be to, A. Štomas siūlė, „kad VLIK’as – toks, koks yra, ar gal bendrai visų sutarta prasme reformuotas“ – būtų įteisintas kaip „Lietuvos seimo (parlamento) modulis“⁸. Beje, ši mintis nebuvo nauja – dar penktajame dešimtmetyje ją plėtojo tuometinis VLIK’o pirmininkas prel. Mykolas Krupavičius. A. Štomo pranešimas atspindėjo ir VLIK’o seimo nutarimuose. Juose užfiksuota, kad bendradarbiaujant su LDT būtina „išsiaiškinti, susitarti ir imtis atitinkamų veiksmų Lietuvos valstybiniam tęstinumui sutvirtinti ir siekti jo pilnaties atkūrimo“⁹, o tai reiškė, kad VLIK’as įsipareigoja plėtoti Lietuvos valstybingumo idėją. Tačiau seimo pritarimo sulaukė ne visi siūlymai, nes VLIK’as atsargiai vertino JAV, kitų Vakarų valstybių politiką. Turint omenyje, kad „pavergtųjų tautų vienintelė viltis yra JV [JAV. – J. B.] užsienio politikos krypties pakeitime“, pasiūlyta priimti aiškia rezoliuciją. Taip joje atsirado ši formuluotė: „Komunistinei diktatūrai Sovietų Sąjungoje ir tuo pačiu sovietų okupacijai Lietuvoje išsilaikyti padeda Vakarų vyriausybės. Sovietams suteikiama finansinė, technologinė ir politinė parama. Todėl laisvųjų kraštų piliečiai lietuviai skatinami naudoti savo gyvenamųjų kraštų žinių tarnybą ir politinį procesą tos paramos sustabdymui įtakoti.“¹⁰

Kaip žinome, VLIK’ą tuo metu sudarė penkiolika politinių partijų ar rezistencinių sąjūdžių, tad dėl jų nuomonių įvairovės ap-

tartos nuostatos nebuvo priimtoms. Tačiau šis VLIK’o seimas, vykęs Lietuvos nepriklausomybės 60-ųjų metinių išvakarėse, įvardytinas kaip pasižymėjęs konstruktyviais laisvinimo veiklos siūlymais rengti organizacijoje dalyvaujančių veiksmų konferencijas, stiprinti ryšius su kitomis sovietų valdomomis Rytų Europos tautomis, glaudžiau bendradarbiauti su Pasaulio lietuvių jaunimo sąjunga (toliau – PLJS). Jame buvo pabrėžta, kad VLIK’as ir visa lietuvių visuomenė sudaro „Lietuvos laisvinimo šeimą“, nuo kurios iniciatyvos ir finansinės paramos jai „priklauso Lietuvos bylos gyvybė pasaulio opinijose ir vyriausybėse“¹¹. Bendras visos lietuvių tautos tikslas išliko tas pats – „pastovus, bekompromisinis siekimas atstatyti nepriklausomą Lietuvos valstybę“, tačiau dabar, įsigaliojus Helsinkio pasitarimo principams, jis buvo papildytas tokiu teiginiu: „Lietuvos gyventojai, remdamiesi esminių žmogaus teisių pagrindu, turi atgauti sąlygas savo laisva valia, demokratiškai tvarkyti savo krašto bei tautos dabartį ir ateitį.“¹²

Didelio atgarsio tarp lietuvių diplomatų ir lietuvių išeivijos žiniasklaidoje sulaukė A. Štomo raginimas vėl kelti „Kybartų aktų“ klausimą. Jo manymu, „tarptautinė atmosfera ir atmosfera lietuvių politinėje visuomenėje labai palanki“ LDT ir VLIK’o susitikimui. Jame turėtų būti sutarta dėl vyriausybės išeivijoje „kaip Lietuvos suverenumą atstovaujančio organo sudarymo, nes reikalinga, kad šis paskutinysis Lietuvos valstybingumo pilnaties ir tęstinumo atstatymo šansas neliktų neišnaudotas“. Lietuvos vyriausybės užsienyje sudarymo faktas, A. Štomo nuomone, padėtų atkurti politinę Lietuvą. Tolesnis žingsnis – tokios vyriausybės pripažinimas tarptautiniu mastu – būtų svarbus dėl dviejų priežasčių: 1) ši vyriausybė „negalės nebūti pripažinta tokia visų už nepriklausomybės atkūrimą nusistačiusių lietuvių krašte ir svetur“; 2) kritiškai

laisvinimo veiklą vertinanti „Santara–Šviesa“ „negalėtų nenusilenkti tokiai vyriausybei“¹³. Tačiau, LDT vadovo S. Lozoraičio nuomone, „šis dalykas [...] dabar sukeltų eilę painių problemų, paliečiančių pirmoje eilėje mūsų diplomatinę tarnybą ir šiokią tokią ramybę“¹⁴. Kita vertus, šis „projektas yra trisdešimčia metų pavėluotas arba dar per ankstyvas“¹⁵: pavėluotas, nes „Kybartų aktų“ ginčai baigti, o ankstyvas, nes Sovietų Sąjungoje nematyti esminių pokyčių. S. Lozoraičiui antrino ir diplomatas Albertas Gerutis. Jis sakė: „Vyriausybės sudarymas būtų praecityje (penktajame dešimtmetyje) turėjęs tam tikros reikšmės kraštui kaip vilties (ar net iliuzijos) šaltinis, o gal ir išėivijai succementuoti ir sudinamitinti.“ Tačiau dabar, praėjus daugiau nei trisdešimt penkeriems metams nuo „Kybartų aktų“, kurti Lietuvos vyriausybę nerealu, nes ji nebūtų pripažinta nė vienos svetimos vyriausybės¹⁶.

Įvertindamas A. Štromo, kaip sovietologo, išžvalgumą svarstant apie SSRS žlugimą, VLIK'as, kreipdamasis į lietuvių tautą nepriklausomybės 60-mečio išvakarėse, išreiškė savo tvirtą nuomonę: „Lietuvos išlaisvinimas nėra svajonė, imperijos nėra amžinos. Sovietinis, rusiškas kolosas pamažu, bet nepakeičiamai artėja prie subyrėjimo. Laisvojo pasaulio lietuvių uždavinys prisidėti prie šio proceso pagreitinimo ir sustiprinimo Lietuvos išlaisvinimo pastangų.“¹⁷

VLIK'o 1978 m. darbuose daug dėmesio buvo skiriama leidybai. Be periodiškai šešiomis kalbomis (lietuvių, anglų, prancūzų, italų, portugalų ir ispanų) leidžiamo „Eltos informacijų“ biuletenio, įsipareigota skelbti istorinę informaciją apie Lietuvą anglų kalba. Antai Mykolas Drunga rengė enciklopedinį leidinį apie Lietuvą, Stepas Zobarskas redagavo dr. Juozo Pajaujo knygą apie sovietų okupaciją, o Algis Rukšėnas – dr. Domo Jasaičio knygą apie nacių okupaciją. Be to, iškelta mintis apie lietuvių tautos siekius

„painformuoti bolševikinės diktatūros pavergtą ir rusų tautą jos kalba“¹⁸.

1978 m., nepriklausomybės šventės dienomis, VLIK'o pirmininkas dr. K. J. Valiūnas sulaukė JAV prezidento Jimmy'io Carterio laiško. Jame dar kartą patvirtinama, kad JAV politika Baltijos valstybių atžvilgiu nesikeis, ir pažymima, kad Belgrado konferencijoje buvo atkreiptas dėmesys į Helsinkio baigiamojo akto aštuntąjį punktą, aptariantį žmogaus teises ir laisvą tautų apsisprendimą. Toliau prezidento laiške cituojama JAV delegacijos nuostata: „Amerikiečiai negali pritarti ar suprasti dar kai kurių jaučiamą, atrodo, būtinumą užmesti savo vidines ir / ar išorines santvarkas kitiems.“¹⁹ Laiške primenama, kad dar prieš prezidentą Woodrow Wilsoną ir 1919 m. Versalio taikos konferenciją, kuri skelbė laisvo tautų apsisprendimo teisę, prezidentas Jamesas Monroe 1820 m. yra raginęs „Europos galybes netrukdyti naujom respublikom spręsti savo politinius likimus“²⁰. Šis laiškas VLIK'ui liudijo nekintamą JAV požiūrį į laisvo tautų apsisprendimo principą ir patvirtino, jog prasminga toliau siekti, kad Lietuva būtų išlaisvinta.

Ieškodamas galutinio sutarimo, kaip sutvirtinti Lietuvos valstybės tęstinumą ir „jos pilnaties atkūrimą“, VLIK'as derino pozicijas su LDT per jos vadovą S. Lozoraitį. Šiuo klausimu buvo nuolat tariamasi. 1978 m. kovo 14–15 d. Romoje vyko eilinis toks susitikimas. Jame abi šalys sutarė, „kad valstybingumo tęstinumui užsienyje turi būti skiriamas didesnis dėmesys, tačiau tęstinumo padėties atkūrimas nėra aktualus“²¹. Vadinasi, buvo užsibrėžta stipriau reikšti Lietuvos valstybinį tęstinumą, sutvirtinant LDT ir suaktyvinant VLIK'o, kaip Lietuvos politinės valios reiškėjo, laisvinimo veiklą. VLIK'o pirmininkas 1978 m. spalio mėn. dar kartą susitiko su LDT vadovu. Susitikime buvo aptarta garbės konsulų veiklos svarba ir pareikšta, kad JAV valstybės departamentas

„sutinka priimti naujus garbės konsulus“²². Antai Bostonas buvo laikomas vienu iš realiausių JAV miestų, kuriame ketinta turėti garbės konsulą.

Šis antrasis VLIK'o pirmininko apsilankymas Romoje buvo svarbus ir dar vienu požiūriu. 1978 m. spalio 16 d. Vatikane buvo inauguruotas popiežius Jonas Paulius II. Su naujuoju popiežiumi buvo siejamos viltys suaktyvinti Lietuvos laisvinimą. Pasak K. J. Valiūno, „lenkų kilmės Šv. Tėvo išrinkimas yra svarbus politinis ėjimas, nes Vatikanas tuo parodė, kad sovietų okupuotų ar satelitinių kraštų katalikai ne tikai nėra užmiršti, bet kad jų kova už religiją ir tautų laisvę yra dabar užkelta lygiai iki šiol nebuvusio aukštumo“²³. Iš naujojo popiežiaus buvo viliamasi sulaukti konkrečios paramos laisvinant Lietuvą. Keliant Lietuvos laisvės bylą tarptautinėje plotmėje, VLIK'ui buvo svarbu palaikyti ryšius su sovietų valdomos Rytų Europos tautų išeiviais ir siekti bendro jų sutarimo. Pavyzdžiui, 1977 m. lapkričio 12 d., Lietuvos ir Ukrainos valstybių atkūrimo 60-mečio išvakarėse, VLIK'o pirmininkas K. J. Valiūnas ir Ukrainos tautinės respublikos prezidentas išeivijoje Mykola Liwickis Filadelfijoje pasirašė draugiškumo deklaraciją. Pirmame dokumento punkte numatoma „siekti glaudesnio bendradarbiavimo mūsų tautų iš sovietinės priespaudos išsivadavimo šventoje kovoje“, kol bus atkurta „Lietuvos ir Ukrainos pilna nepriklausomybė“, o antrame kalbama apie tautų santykius valstybėms atgavus nepriklausomybę ir raginama „tęsti mūsų tautų istorinę, tradicinę draugystę“, plėtoti kultūrinį bendradarbiavimą ir puoselėti draugiškus santykius²⁴. Prieš pasirašydamas šią deklaraciją, VLIK'as konsultavosi su LDT, o gavęs jos pritarimą išreiškė viltį, kad dokumentas turės teigiamos įtakos ukrainiečių vienybei. Šiuo dokumentu buvo paliudytas lietuvių ir ukrainiečių santykių, paremtų istorine draugiška kaimynyste ir

nukreiptų prieš tą patį pavergėją – sovietus, panašumas²⁵. Poreikį pasirašyti atitinkamą lietuvių ir lenkų draugiškumo deklaraciją 1978 m. spalio mėn. išsakė su VLIK'o pirmininku Paryžiuje susitikęs išeivijos lenkų intelektualas, „Kultūros“ žurnalo vyriausiasis redaktorius Jerzy Giedroycas²⁶.

Tuo pat metu J. K. Valiūnas lankėsi ir Vakarų Vokietijos sostinėje Bonoje, kur jam pavyko susitikti su Vokietijos Federacinės Respublikos užsienio reikalų ministerijos atstovu. Šio susitikimo metu J. K. Valiūnas buvo patikintas, kad Vakarų Vokietija „nepripažins Lietuvos inkorporacijos neteisėtu būdu Sovietų Sąjungon“. Kartu vokiečiai pareiškė esą suinteresuoti turėti ryšių su Lietuva ir ieškantys savo šalyje miesto partnerio Vilniui. Naudodamasis proga, J. K. Valiūnas paprašė Vakarų Vokietijos valdžios paramos lietuvių Hiutenfeldo Vasario 16-osios gimnazijai²⁷.

Kad artėja Madrido konferencija, pirmą kartą išreikštas susirūpinimas metiniame VLIK'o seime, kuris vyko 1978 m. gruodžio 9–10 d. Čikagoje. Neatsitiktinai jame skaitytame pagrindiniame pranešime iškelta žmogaus teisių problematika. Renginyje viešėjęs Lietuvos Helsinkio grupės narys Tomas Venclova nušvietė žmogaus teisių padėtį Lietuvoje ir pažymėjo, kad tėvynėje „žmonės domėjosi Helsinkio aktuose paskelbtomis naujomis mintimis“ ir kad tai buvo „didelė sensacija“ sovietų gyvenime. Bronius Nemickas, kalbėdamas apie žmogaus teises ir Madrido konferenciją, ragino atsakyti minties, „esą Helsinkio aktai pripažino okupaciją Lietuvoje“²⁸. Buvo pasiūlyta burtis į politinių klausimų žinovus telkiančią išeivių iš Baltijos šalių politinių junginių grupę ir tinkamai pasirengti ESBK peržvalgai Madride. Be to, šiame renginyje iškelta mintis reformuoti VLIK'o seimą, sutelkiant šią organizaciją sudarančias grupes. Iš penkiolikos į VLIK'ą įeinančių sąjūdžių ir politinių srovių pa-

siūlyta sudaryti penkias grupes. Vis dėlto galiausiai nutarta, kad VLIK'as turėtų likti „plačios skalės politiniu organu, kuris turi atspindėti europine prasme subrendusios visuomenės svorinį pasiskirstymą“²⁹.

1979-ieji tapo VLIK'o vadovybės kaitos metais. 1978 m. spalio mėn. pasibaigus J. K. Valiūno pirmininkavimo laikui ir jam atsakius kandidatuoti penktai kadencijai, tų pačių metų lapkričio 28 d. devynios iš penkiolikos VLIK'ą sudarančių grupių į šį postą pasiūlė dr. K. Bobelio kandidatūrą³⁰. Kitas siūlomas kandidatas buvo dr. D. Krivickas. Oponentai baiminosi, kad K. Bobelis, atstovaujantis „patriotiniam ekstremizmui“, gali „diskredituoti VLIK'ą“³¹, tačiau 1979 m. kovo 11 d. Čikagoje įvykusiame VLIK'o tarybos posėdyje naujuoju organizacijos pirmininku tapo kaip tik jis. Naujoji septynių narių VLIK'o valdyba buvo sudaryta atsisakant partinio principo. Į ją įėjo dr. Elena Armanienė, prof. Jonas Balys, Jonas Daugėla, dr. Kostas Jurgėla, prof. D. Krivickas, dr. Jonas Stiklorius, dr. Jokūbas Stukas ir naujasis organizacijos pirmininkas. Savo veiklą ji pradėjo 1979 m. balandžio 28 d. Čikagoje paskelbdama deklaraciją, kurioje pabrėžiamas ryžtas tęsti „kovą už Lietuvos nepriklausomybę“. „Lietuvių kova už tautos laisvę ir savo valstybę nesikeičia, ji yra nuolatinė, visuotinė, besąlyginė ir vedanti į pergalę, – teigiama šiame dokumente. – Nepriklausomybės kovos pagrindą sudaro Tėvynę, Tautą ir Laisvę mylį lietuviai okupuotoje Lietuvoje, bet toje kovoje aktyviai dalyvauja ne tik tie, kurie kenčia tremtį ar įkalinimą Sovietų Sąjungoje, bet ir tie, kurie gyvena užsienyje, laisvajame pasaulyje.“³² Vadinasi, čia iškelta bendra visos tautos, siekiančios išlaisvinti tėvynę, idėja. Siekiant šio tikslo pasisakoma „už visų lietuvių vienybę, kuo didesnę tarpusavio susiklausymą, prasmingą darbų pasiskirstymą ir glaudų visų politinių, kultūrinių, religinių ir šalpos

veiksnių bendradarbiavimą“³³. Kalbant apie bendravimą su okupuotu kraštu, deklaracijoje raginama „įžvelgti į mūsų artimųjų ir visos tautos sunkią moralinę, materialinę, religinę ir politinę padėtį ir sąžiningai skirti, kas yra pavergtieji ir kas yra pavergėjai“. Tikint moraliniais įsipareigojimais, kviečiama išlaikyti „tautinę lietuvių savigarbą ir atsakomybę“³⁴. Vis dėlto svarbiausias 1979 m. VLIK'o deklaracijos momentas yra pasižadėjimas lietuvių tautos vardu ir toliau pasauliui skelbti apie „mūsų tautos prigimtine teisę, įsipareigojimą ir besąlyginį nusistatymą būti laisvais, nepriklausomais ir atstatyti suvereninę Lietuvos valstybę“³⁵. 1979 m. balandžio 28 d. vykusiame VLIK'o valdybos posėdyje buvo aptartas ir pasirengimas Madrido konferencijai, o kartu sutarta koordinuoti veiklą šiuo klausimu³⁶.

1979 m. VLIK'as tikėjosi sulaukti JAV Kongreso rezoliucijos ir laikė tai vienu reikšmingiausių savo veiklos siekių. Rezoliucijoje turėjo būti raginama Helsinkio baigiamojo akto įsipareigojimų peržvalgos konferencijoje kelti ESBK „VIII-ojo straipsnio pritaikymo okupuotai Lietuvai“ klausimą. Šis principas, čia įvardytas kaip straipsnis, teigė visų tautų teisę „bet kada ir kaip jos nori nuspręsti savo vidaus ir užsienio politinį statusą“³⁷. Apie kryptingą darbą šia linkme VLIK'o valdybos posėdyje, vykusiame 1979 m. birželio 9 d., informavo pirmininkas dr. K. Bobelis. Jis pranešė, kad VLIK'o pastangomis JAV Kongresui siūloma rezoliucija „dėl nelegalaus Pabaltijo tautų inkorporavimo į Sovietų Sąjungą, dėl nelegaliai okupuotojoje teritorijoje laikomų Sov. Sąjungos kariuomenės dalinių“³⁸. Vykstant pasirengimui Madrido konferencijai, VLIK'o pirmininkas K. Bobelis tų pačių metų birželio 26 d. liudijo JAV Atstovų Rūmų Užsienio reikalų komisijos posėdyje. Pirmininko nuomone, „Pabaltijo klausimo iškėlimas Madrido konferencijoje [...] yra gyvybinės reikšmės septynių milijonų lietuvių,

latvių ir estų išsilaikymui“. Jis pažymėjo, kad Baltijos šalių žmonės „nenusilenks Sovietų Sąjungos pavergimui, kolonijiniam išnaudojimui ir genocidiniam rusinimui“. Taip pat jis priminė Molotovo–Ribbentropo paktą, Lietuvos okupaciją, JAV politiką Lietuvos atžvilgiu, Helsinkio baigiamojo akto principų pažeidimus okupuotame krašte³⁹.

VLIK'ą parėmus ALT organizacijai, 1979 m. liepos 26 d. kongresmenas Edwardas Derwinskis, kitiems 47 Kongreso nariams pritariant, paskelbė rezoliucijos dėl Baltijos šalių (*House Concurrent Resolution* (HCR), 147) tekstą. Pirmajame dokumento punkte JAV delegacija Madride raginama kelti Helsinkio baigiamojo akto aštuntojo principo vykdymo problemą, kad „laisvo apsisprendimo teisė būtų sugrąžinta lietuvių, latvių ir estų tautoms, buvusiems Tautų Lygos nariams, laisvų rinkimų būdu, pravestų Jungtinių Tautų priežiūroj, visiems sovietų kariniams daliniams ir visam politiniam, administraciniam ir policijos personalui pasitraukus iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos“⁴⁰. Kartu kviečiama pasitelkus įvairius žiniasklaidos kanalus ir tarptautines agentūras atkreipti pasaulio dėmesį į Baltijos valstybių padėtį. Šitai padėtų minėtiems kraštams su kitų valstybių parama atgauti nepriklausomybę. Be to, rezoliucijoje reiškiamas susirūpinimas naujuoju SSRS pilietybės įstatymu, kuris gali pakenkti baltų kilmės JAV piliečių interesams.

1979 m. rugpjūčio 18 d. VLIK'o valdyba posėdžiavo savo naujojoje, iš Niujorko į JAV sostinę Vašingtoną perkeltaje būstinėje (buvo siekiama įsikurti arčiau JAV oficialiosios valdžios įstaigų). Posėdžio dalyviai buvo supažindinti su Kongreso rezoliucija ir informuoti apie Lietuvos žmonių teisių komisijos (LŽTK, *Lithuanian Human Rights Commission*) veiklą artėjant Madrido konferencijai. Buvo pabrėžta bendradarbiavimo su kitomis laisvosios lietuvišios organizaci-

jomis svarba, nurodyta rūpintis leidiniais apie Lietuvą⁴¹. Tų pačių metų rugpjūčio mėn. VLIK'as sulaukė 45 pabaltiečių memorandumo. Šis Lietuvos, Latvijos ir Estijos disidentų dokumentas pasmerkė Molotovo–Ribbentropo paktą ir įvardijo jį kaip dviejų didžiųjų istorijos tironų – Adolfo Hitlerio ir Josifo Stalino – sąmokslą, „nukreiptą prieš taiką bei žmogiškumą ir įžiebęs II Pasaulinį karą“⁴². Šis kreipimasis, paskelbtas Maskvoje minint 40-ąsias Molotovo–Ribbentropo pakto metines, su Vakarų žiniasklaidos pagalba jau rugpjūčio 24 d. buvo išplatintas visame pasaulyje. Reaguodamas į šį reikšmingą pavergtų tėvynainių žingsnį ir siekdamas atkreipti į jį pasaulio dėmesį, VLIK'o pirmininkas rugpjūčio 31 d. išsiuntinėjo telegramas ir raštus trisdešimčiai ESBK signatarių, išskirdamas penkias socialistinio bloko šalis. Tuo dar kartą buvo priminti Baltijos tautų laisvės lūkesčiai ir Helsinkio baigiamojo akto principų įgyvendinimo svarba⁴³.

Rusiškas 45 pabaltiečių memorandumo variantas, jo angliškas atitikmuo ir lietuviškas vertimas buvo paskelbti specialioje „Eltos informacijų“ laidoje 1979 m. spalio 4 d. Ten pat VLIK'as, ragindamas remti sovietų okupuotų baltų protestą, pasiūlė tris šio protesto būdus. Laisvoji lietuviška buvo skatinama: 1) atkreipti savo gyvenamųjų kraštų vyriausybių dėmesį į neteisėtą Pabaltijo okupaciją ir daryti spaudimą SSRS, kad ši neteisybė būtų atitaisyta, 2) „garsinti pasaulyje pasirašiusius kreipimąsi asmenis kaip kovotojus už žmogaus ir tautos teises ir tuo prisidėti prie jų saugumo ginant nuo sovietų represijų“, be to, 3) „šis drąsus pabaltiečių žygis ir jo vykdytojais lietuviams neturi būti pamiršti“. Toliau pasauliui pareiškama, kad Baltijos kraštai ir vėl bus laisvi ir nepriklausomi⁴⁴.

Prieš prasidedant 1979 m. metiniam VLIK'o seimui sulaukta žinios, kad JAV Atstovų Rūmai tų metų lapkričio 13 d. vienu balsu priėmė rezoliuciją Baltijos kraštų

klausimu HCR Nr. 200. Rezoliucijos tekstas iš esmės išliko toks pat, koks buvo siūlomas projekte, ir nurodė JAV delegacijai Madride kelti Baltijos valstybių klausimą siekiant surengti jose laisvus rinkimus⁴⁵. VLIK'o pirmininkas dr. K. Bobelis 1979 m. gruodžio 8 d. kalbėdamas Baltimorėje, kur vyko metinis seimas, šį dokumentą įvertino kaip ypač svarbų: „Šios rezoliucijos galutinis pravedimas yra didelės reikšmės Lietuvos bylai. Mes tikimės, kad jos pravedimas turės įtakos kitų valstybių vyriausybėms, kiek tai liečia Pabaltijo valstybių klausimo iškėlimą Madrido konferencijoje.“⁴⁶ Metiniame seime buvo pabrėžta būtinybė plėtoti ir koordinuoti politinę veiklą. VLIK'o pirmininko nuomone, reikia dirbti keturiomis kryptimis:

1) atgaivinti, stiprinti ar įkurti VLIK'o atstovybes įvairiose tiek lietuvių gyvenamose, tiek negyvenamose šalyse. Veikiant šia linkme, numatyta, pasitarus su užsienio šalyse veikiančiomis lietuvių organizacijomis, sustiprinti jų atstovavimą Lietuvos laisvės bylai. Pabrėžta būtinybė išplėsti veiklą lietuvių negyvenamose šalyse (pvz., Norvegijoje, Olandijoje, Arabų ir Afrikos šalyse). Iškelta ir naujovė – VLIK'as užsibrėžė užmegzti tiesioginius ryšius su okupuoto krašto tautiečiais, dalyvaujančiais pasipriešinimo kovoje;

2) koordinuoti įvairių kraštų laisvosios lietuvių organizacijų veiklą keliant Lietuvos laisvės bylą. VLIK'as pažymėjo LŽTK veiklos svarbą, išskėlė ALT, PLB, LDT ir VLIK'o atstovybių Argentinoje (vadovas Aleksandras Mičiūdas), Didžiojoje Britanijoje (vad. Zigmąs Juras), Prancūzijoje (vad. Adolfas Venckus) ir Italijoje (vad. prel. Vincas Mincevičius) reikšmę;

3) VLIK'ui imtis moralinės atsakomybės už laisvosios lietuvių organizacijų santykius. Čia pirmiausia turimas omenyje lietuvių chartos principų vykdymas, jų taikymas organizacijų tarpusavio santykiuose;

4) toliau bendradarbiauti su LDT rengiant bendrus svarbesnius VLIK'o ir LDT pareiškimus ar memorandumus. Antai tuo metu VLIK'as buvo pradėjęs diskusiją su LDT dėl 45 pabaltiečių memorandumo tolesnės eigos⁴⁷.

Šiame seime priminta, kad svarbiausiu dalyku keliant Lietuvos laisvės bylą tarptautiniu mastu laikytinas tinkamas pasirengimas Madrido konferencijai. Tai, anot VLIK'o seimo, „vienas iš mums prieinamiausių tarptautinių forumų Lietuvos bylos pristatymui“, bet sėkmė „priklausys nuo visų lietuvių garsaus balso, energingos ir gerai koordinuotos akcijos“⁴⁸. Tam turėjo padėti LŽTK rengiama medžiaga ir priimtoji JAV Kongreso rezoliucija Nr. 200.

Žvelgiant į Lietuvos laisvės bylos perspektyvą 1980 m. buvo surengtas simpoziumas. Jame vienareikšmiškai pažymėta, kad „prasivėręs Helsinkio takas, kuriuo darosi nors dalinai įmanoma atskleisti pasauliui apie tautų apsisprendimo ir žmogaus teisių paneigimą okupuotose Pabaltijo valstybėse“. Taigi buvo aiškiai išsakyta teigiama Helsinkio baigiamojo akto įtaka siekiant aktyviau kelti Lietuvos laisvės bylą. Naujų impulsų žadėjo ir Maskvoje paskelbtas 45 pabaltiečių memorandumas. Jis buvo įvertintas kaip „nepaprastai drąsiai ir sumaniai parašytas raštas, kuris rodo neįprastinį faktų žinojimą ir teisinę orientaciją“⁴⁹.

Kaip pažymėjo LŽTK pirmininkas dr. D. Krivickas, Madrido konferencija bus uždaras renginys. Jis siūlė surinktus sovietų žmogaus teisių pažeidėjimo faktus kelti viešojoje erdvėje ir skelbti žiniasklaidoje. Kita vertus, nors žinota, kad JAV Kongreso rezoliucija nėra įstatymas, bet viltasi, kad JAV administracija išreikš „Kongreso nuotaikas“ Helsinkio akto svarbos ir laisvo tautų apsisprendimo klausimu⁵⁰. Apibendrinant galima pasakyti, kad VLIK'o seimas Baltimorėje sukonkretino Lietuvos

laisvės bylos veiksmus artėjant Madrido susitikimui.

Sovietų Sąjungai įsiveržus į Afganistaną, VLIK'as greitai reagavo į susiklosčiusią padėtį ir tuos įvykius susiejo su 1940 m. Baltijos šalių okupacija. Ta proga 1980 m. sausio 17 d. buvo paskelbtas VLIK'o atsišaukimas. Patvirtinus organizacijos įsipareigojimą atkurti Lietuvos nepriklausomybę, jame buvo pabrėžta laisvinimo veiklos „artimame ryšyje su Diplomatinė tarnyba, visais patriotiškų tikslų lietuviais ir visomis organizacijomis“ svarba, kviečiama prisidėti prie JAV ir kitų Vakarų valstybių organizuojamo ekonominio ir technologinio SSRS boikoto⁵¹. Lietuviai buvo kviečiami solidarizuotis ir nevykti į Sovietų Sąjungą. Be to, VLIK'o pirmininkas K. Bobelis, paveiktas Afganistano įvykių, nusiuntė laišką JAV prezidentui J. Carteriui. Jame buvo išreikštas pasitenkinimas „ūkiniu ir technologiniu embargo“ sovietams ir priminta, kad laisvoji lietuvija raginama nesilankyti SSRS⁵². Ši nuostata liudijo, kaip išmoningai VLIK'as pasinaudojo tarptautine padėtimi, primindamas Vakarams Lietuvos ir kitų Baltijos šalių laisvinimo problemą.

1980 m. VLIK'as palaikė ryšius ir su kitomis demokratinėmis valstybėmis. Tų metų balandžio–gegužės mėn. organizacijos pirmininkas K. Bobelis viešėjo Pietų Amerikoje. Iki tol VLIK'as turėjo savo atstovybę tik Argentinoje, o po šios viešnagės atidarė atstovybes Urugvajuje (atstovas Gvidas Mačanskis), Brazilijoje (ats. Jonas Valavičius) ir Venesueloje (ats. Henrikas Gavorskas)⁵³. Tų pačių metų rugsėjo pab.–spalio mėn. VLIK'o pirmininkas lankėsi vienuolikoje Europos šalių Helsinkio baigiamojo akto signatarių. Šis vizitas buvo skirtas artėjančiam Madrido susitikimui. Kiekvienai iš aplankytų šalių – Italijai, Vakarų Vokietijai, Šveicarijai, Lichtenšteiniui, Belgijai, Anglijai, Danijai, Prancūzijai, Ispanijai, Portugalijai

ir Liuksemburgui – buvo įteiktas VLIK'o su LDT parengtas memorandumas. Jame apžvelgiamas 45 pabaltiečių kreipimasis, primenama, kad sovietai okupuotoje Lietuvoje pažeidinėja žmogaus teises, ir prašoma Madrido susitikime kelti Lietuvos klausimą.

Siekiant, kad būtų įgyvendinti Helsinkio baigiamojo akto įsipareigojimai, sovietams buvo iškelti trys reikalavimai: 1) išvesti iš Lietuvos karines, politines ir milicijos pajėgas už ribų, numatytų 1920 m. liepos 12 d. sutartimi su Maskva, 2) paleisti visus lietuvių politinius kalinius iš kalėjimų, lagerių, psichiatrijos ligoninių, vidinės tremties ir kitų nelaisvės vietų, įskaitant prievartinę tarnybą sovietų armijoje, 3) nutraukti asmenų, kurie praktikuoja savo religiją, laikosi kultūrinių tradicijų, gina pagrindines žmogaus teises ir laisves, persekiojimą⁵⁴.

Iš visų susitikimų Europoje išsiskyrė VLIK'o pirmininko viešnagė Italijoje ir Vatikane. 1980 m. rugsėjo 12 d. su LDT vadovu S. Lozoraičiu Romoje buvo aptartas Lietuvos laisvinimas artėjant Madrido konferencijai. Buvo ketinama veikti „pagal susidariusias sąlygas“, be „politinės strategijos“. Apie tokią VLIK'o nuostatą LDT atsiliepė kritiškai ir pareiškė, jog jį „domina tik tokios problemos, kurios atkreipia mūsų dėmesį“⁵⁵. Įsimintinas ir dr. K. Bobelio susitikimas su popiežiumi Jonu Pauliumi II, kurį padėjo surengti prel. Audrys Bačkis⁵⁶. Jo metu kalbos buvo sakomos lietuvių kalba. Šventajam Sostui buvo įteiktas memorandumas. Kitas svarbus susitikimas įvyko tų pačių metų spalio 1 d. Briuselyje, kur Europos Parlamento vicepirmininkas dr. Egonas Klepschas pažadėjo artimiausioje sesijoje padaryti pareiškimą dėl Baltijos valstybių padėties artėjant Madrido susitikimui⁵⁷. VLIK'o su LDT parengtas memorandumas dar buvo įteiktas Maltai, Austrijai ir Olandijai, o kitoms ESBK proceso šalims, tarp jų ir satelitiniam sovietų blokui, išsiuntinėtas paštu⁵⁸.

VLIK'as dar labiau susirūpino žmogaus teisių ir laisvių padėtimi Lietuvoje, kai Madrido konferencijos išvakarėse iš ten buvo sulaukta žinios apie sėkmingą disidentų Vlado Šakalio pabėgimą iš okupuoto krašto per geležinę uždangą į Švediją. Globojamas VLIK'o vicepirmininko Liūto Griniaus, jis atvyko į JAV ir aplankė didesnes lietuvių kolonijas. V. Šakalys, vienas iš 45 pabaltiečių memorandumo autorių, šiuose susitikimuose įtikinamai kalbėjo Vakarų pasauliui apie padėtį sovietų valdomoje Lietuvoje. Skleisdamas tiesą apie tikrovę už geležinės sienos, jis pateikė originalių interpretacijų. Antai jis sakė, kad anapus sienos „pasisakymai už nepriklausomos Lietuvos sukūrimą, žmogaus teisių pažeidimų išskėlimas, represijų pasmerkimai yra traktuojami kaip antitarybiniai“, nes, anot disidentų, „tai silpnina sovietų valdžią ir siekia parodyti, kad Tarybų valdžia yra Lietuvos nepriklausomybės priešas, žmogaus teisių pažeidimų vykdytoja ir teisintoja, represijų apologetė“⁵⁹.

JAV leidžiamame žurnale „Freedom Appeals“ V. Šakalys paskelbė atsisaukimą „Už tuos, kurie negali kalbėti“⁶⁰. Šiame Madrido konferencijai skirtame žurnalo numeryje jis siūlė Madride svarstyti penkis klausimus: 1) paskelbti negaliojančiu Molotovo–Ribbentropo paktą kaip tebeturintį „ypatingo poveikio žmogaus teisių padėčiai Vidurio ir Rytų Europoje“, 2) iškelti tautų apsisprendimo klausimą, 3) paleisti į laisvę suimtus Antaną Terlecką, Julijų Sasnauską, Algirdą Statkevičių, Martą Niklūsą ir kitus, 4) globoti persekiojamas Baltijos šalių disidentų šeimas ir leisti joms susijungti, 5) atminti sovietų „mėginimus diskredituoti už žmogaus ir tautų laisvę kovojančių asmenų parodymus ir pastangas užkirsti jiems kelią į Madrido konferenciją“⁶¹.

ALT: „LIETUVOS LAISVINIMO PROGRAMOS CENTRINĖ AŠIS – HELSINKIO BAIGIAMASIS AKTAS“

ALT laikėsi tvirto požiūrio į Helsinkio baigiamąjį aktą ir siekė Helsinkio procesą panaudoti Lietuvai laisvinti. Jau po Helsinkio pasitarimo, 1975 m. lapkričio 22 d., buvo paskelbti penki Lietuvos laisvinimo etapai, kurie tapo ilgalaike ALT programa. Pirmieji du iš šių etapų – gauti oficialų JAV valdžios patikinimą, kad bus toliau vykdoma Lietuvos inkorporavimo į SSRS nepripažinimo politika ir kad ESBK nepakeitė JAV požiūrio į Baltijos valstybių inkorporavimą į SSRS, – jau buvo įgyvendinti iki Belgrado konferencijos. Dabar buvo trečiojo etapo – Helsinkio pasitarime prisiimtų įsipareigojimų ir suformuluotų principų taikymo ir panaudojimo laisvinimo veikloje – įgyvendinimo metas. Jis prasidėjo Belgrade ir buvo vykdomas iki Madrido konferencijos. Interpretuodama Helsinkio baigiamąjo akto principus, ALT laikėsi nuostatos, kad žmogaus teisės ir laisvės yra neatsiejamos nuo tautų laisvės siekio. Dar po 1977 m. balandžio 21 d. Vašingtone įvykusio JAV delegacijos ESBK susitikimo su ALT pirmininku dr. K. Bobeliu vienas aktyviausių Lietuvos reikalų gynėjų senatorius Robertas Dole'as nusprendė į savo patarėjų tarybą kvieisti Amerikos etninių grupių atstovus. Dideliu tiek ALT, tiek visos laisvosios lietuvių laimėjimu laikytinas dr. K. Bobelio pakvietimas tapti šios R. Dole'o patarėjų tarybos nariu. 1977 m. lapkričio 19–29 d. ALT pirmininkas lankėsi Belgrade, kur jau vyko ESBK peržvalgos konferencija dalyvaujant JAV delegacijai, vadovaujamai ambasadoriaus Arthuro J. Goldbergo⁶². Lietuvai, o kartu ir kitoms Baltijos šalims ypač svarbi buvo lapkričio 25 d. senatoriaus R. Dole'o iš Belgrado konferencijos tribūnos pasakyta kalba, kurioje buvo oficialiai išreikštas JAV požiūris į sovietų pavergtą

valstybių padėtį: „Yra faktas, kad Jungtinės Amerikos Valstijos niekad nepripažino Baltijos valstybių Lietuvos, Latvijos ir Estijos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą ir oficiali JAV nepripažinimo politika nebuvo paveikta Europos saugumo konferencijos rezultatais. Šis pastovus Jungtinių Valstijų politikos principas yra remiamas Jungtinių Valstijų Kongreso.“⁶³

Nors toliau kalbėdamas senatorius R. Dolėas vadovavosi JAV valstybės departamento nubrėžta politikos linija ir teigė, kad „tautų apsisprendimas yra Amerikos emigrantų [...] tautinių mažumų reikalas“, tai nesumenkino šios kalbos reikšmės⁶⁴. Iš tarptautinės ESBK tribūnos JAV oficialiai patvirtino nepripažįstanti prievartinio Baltijos valstybių įtraukimo į Sovietų Sąjungą fakto. Replikuodamas į šią JAV delegacijos nario senatoriaus R. Dolėo kalbą, SSRS delegacijos vadovas Jurijus Voroncovas pakartojo stereotipinę frazę, esą Baltijos valstybės savanoriškai įstojusios į Sovietų Sąjungą, ir pridūrė, jog po ketverių penkerių metų šį faktą pripažins ir amerikiečiai. Į tai reaguodamas JAV delegacijos vadovas A. J. Goldbergas dar kartą pakartojo tvirtą JAV poziciją, kad Baltijos valstybės yra „Sovietų Sąjungos nelegaliai okupuotos ir tos okupacijos JAV nepripažino ir nepripažins ir į Helsinkio aktą jis [inkorporavimo faktas. – J. B.] nėra įtrauktas“⁶⁵. Taip ALT, tiesiogiai veikiant per JAV delegacijos narį, pasisėkė ESBK padaryti tai, ko nepavyko pasiekti Jungtinėse Tautose (toliau – JT), – iškelti Lietuvos, drauge ir kitų Baltijos valstybių laisvės bylos klausimą, o tai padaryta remiantis Helsinkio baigiamojo akto aštuntuoju principu, teigiančiu visų tautų laisvo apsisprendimo teisę.

Sugrįžęs iš Jugoslavijos sostinės, ALT pirmininkas K. Bobelis, siekdamas pagarsinti laisvinant Lietuvą pasiektus laimėjimus, drauge su ALT vadovybe 1978 m. surengė šešis simpoziumus. Šiuose informacinio

ir diskusinio pobūdžio renginiuose buvo gvildenamos dvi temos: 1) ALT, jos darbai ir planai ir 2) Lietuvos laisvinimo darbai po Helsinkio ir Belgrado konferencijų. Simpoziumai vyko Čikagoje (1978 m. vasario 5 d.), Niujorke (kovo 18 d.), Toronte (balandžio 30 d.), Baltimorėje (gegužės 21 d.), Bostone (birželio 11 d.) ir Detroite (spalio 15 d.). Visuose juose prieita prie vienos nuomonės, kad „Lietuvos bylos reikalus sunkiname mes patys savo nevieningumu, savo neišmintingais rašiniiais spaudoje, savo broliui rodoma neapykanta“⁶⁶. Kartu buvo atmestas teiginys, kad Helsinkio konferencija pablogino Lietuvos laisvės reikalus. Kita vertus, šiuose simpoziumuose laisvoji lietuvių gavo progą įsitikinti, kad ALT ketina plėsti Lietuvos laisvinimo veiklą. Pagrindinė šios programos ašimi tampa Helsinkio baigiamojo akto principų taikymas. Helsinkio konferencija įgalino kelti žmogaus teisių pažeidinėjimo, persekiojimo už religinius įsitikinimus ir rusinimo problemas okupuotose Baltijos šalyse.

Neatsitiktinai artėjant Lietuvos nepriklausomybės 60-mečiui 1978 m. vasario 1 d. paskelbtame ALT kreipimesi „Didžioji mūsų sukaktis“ laisvoji lietuvių buvo raginama „jungtinėmis jėgomis, bendru darbu ir aukomis burtis į Lietuvos laisvinimo gretas“. Anot šio dokumento, „Lietuvos žmonių laisvo apsisprendimo teisė buvo pabrėžta tarptautiniame Belgrado forume“, o tai „stiprina mūsų viltis ir buria naujoms jungtinėms laisvinimo pastangoms“⁶⁷.

1978 m. balandžio 15–20 d. JAV NBC televizijos kanalas parodė filmą „Holokaustas“, kuriame pasakojama ir apie lietuvių dalyvavimą vokiečių SS legione. Šiuo klausimu ALT neliko nuošaly ir atkakliai siekė atskleisti Amerikos visuomenei tiesą – kad SS legionas Lietuvoje buvo ignoruojamas. 1979 m. Vasario 16-osios proga, jau organizacijos pirmininku tapus K. Sidlauskui, tai pavyko padaryti per tą patį NBC televizijos

kanalą. Kiek anksčiau, 1978 m. gegužės 16 d., savo reakciją į tai išsakė ir ankstesnysis ALT pirmininkas K. Bobelis. Jis išreiškė protestą ir priminė, kad „lietuvių tauta sunkiai išgyveno prievartą, nuo kurios labai nukentėjo patys lietuviai ir kuri žiauriai palietė žydų tautybės žmones“, o kartu pabrėžė, kad nors žinomi pavienių lietuvių, susitepusių žydų krauju, atvejai, už tai „negali būti kaltinama visa tauta“⁶⁸.

1978 m. spalio 21 d. Čikagoje įvyko metinis ALT suvažiavimas, kuriame keitėsi organizacijos vadovybė. Vadovavimą seniausiai laisvosios lietuvių organizacijai perėmė dr. K. Šidlauskas, atstovaujantis Amerikos lietuvių sandarai. Jis jau buvo pasižymėjęs kaip Helsinkio baigiamojo akto principų žinovas, pabrėžiantis teigiamą jų reikšmę Lietuvos laisvinimui⁶⁹. Tai turėjo užtikrinti ALT užsibrėžtos laisvinimo veiklos tęstinumą. Metinio ALT suvažiavimo nutarimuose pabrėžiama tvirta JAV prezidento J. Carterio laikysena keliant žmogaus teisių Sovietų Sąjungoje klausimą ir pasisakoma už laisvą tautų apsisprendimą, kartu reikalaujant, „kad Lietuva ir visi pavergti kraštai Sovietų Sąjungoje galėtų atstatyti nepriklausomas valstybes“⁷⁰. Pažymėtinos ALT pastangos derinti veiksmus su VLIK'u ir siekti oficialios JAV valdžios svarios paramos Lietuvos laisvės bylai. Tokio bendradarbiavimo rezultatas yra minėtos palankios 1979 m. liepos 26 d. rezoliucijos Baltijos šalių padėties klausimu paskelbimas. ALT drauge su VLIK'u per Vakarų pasaulio žiniasklaidą išplatino minėtąjį 45 pabaltiečių memorandumą, paskelbtą 1979 m. rugpjūčio 23 d. Maskvoje⁷¹. Tai padėjo pasirengti Madride vyksiančiai ESBK peržvalgos konferencijai.

Svarbūs rengimosi šiai konferencijai akcentai buvo sudėlioti IX Amerikos lietuvių kongrese, vykusiame 1979 m. spalio 12–13 d. Klivlande. Jo šūkis – „Lietuvis nepavargs kovoje už Lietuvos laisvę!“ Jame ALT pirmi-

ninkas savo pranešime pažymėjo, kad ESBK procese dalyvauja tik 7 sovietinio bloko valstybės, 3 – neutralios Viduržemio jūros šalys, o kitos 25 yra Vakarų bloko (taip pat ir NATO) atstovės. ALT palankiai atsiliepė apie Belgrado konferenciją ir manė, kad šis tarptautinis forumas yra tinkama vieta kelti Lietuvos laisvės bylą. Toliau svarbu deramai pasiruošti Madrido konferencijai. Juolab kad senatorius R. Dole'as buvo pasižadėjęs daugiau nuveikti Lietuvos laisvės labui⁷².

Artėjant Ispanijos sostinėje vykščiam tarptautiniam forumui reikšmingas pastabas šiame Amerikos lietuvių renginyje išsakė JAV delegacijos vadovas ESBK Spenceris R. Oliveris. Jis pareiškė, kad „turime aiškiai parodyti Sovietų Sąjungai ir Rytų europiečiams, jog JAV reikalauja išsamios susitarimų įgyvendinimo apžvalgos“⁷³. Paminėjęs Lietuvos Helsinkio grupės pranešimą, „Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką“, 35 tūkst. tikinčiųjų laišką JT Generaliniam sekretoriui, politinius kalinius Viktorą Petkų ir Balį Gajauską, jis konstatavo, kad „Sovietų Sąjunga Helsinkio susitarimų ir kitų tarptautinių sutarčių nesilaiko“⁷⁴. Taigi Madride neabejotinai bus keliami žmogaus teisių pažeidinėjimo Sovietų Sąjungoje klausimai. S. R. Oliveris sakė, kad „Lietuvos nepriklausomybė, o taip pat Latvijos ir Estijos yra teisėtas ir siektinas tikslas, kuris yra pripažintas Helsinkio susitarimų aštuntuoju principu“, tačiau greta to priminė realistinius siekinius – kultūrinę ir religinę laisvę, politinių kalinių išlaisvinimą⁷⁵.

LDT vardu kalbėjęs generalinis konsulas Anicetas Simutis aptarė Lietuvos laisvės viltis tarptautinės padėties kontekste, o VLIK'o pirmininkas K. Bobelis išdėstė tarptautinių forumų Helsinkyje, Belgrade ir Madride reikšmę laisvinant Lietuvą. Naujausių žinių apie padėtį sovietų okupuotoje Lietuvoje pateikė neseniai į Vakarų pasitraukęs Romas Giedra.

Baigiant Amerikos lietuvių kongresą, buvo priimta rezoliucija, kurioje dėkojama JAV administracijai, popiežiui Jonui Pauliui II už paramą LDT ir VLIK'o Lietuvos laisvinimo veiklai. Kongresas pritarė 45 pabaltiečių memorandumui, kalbančiam apie Molotovo–Ribbentropo paktą ir jo padarinius, ir pareikalavo, kad „Sovietų Sąjunga iš tų [Baltijos. – J. B.] kraštų pasitrauktų bei netrukdytų Lietuvai, Latvijai ir Estijai savarankiškai tvarkytis“. Kartu buvo padėkota pareiškimo autoriams – „iškiliems tautos patriotams“. Be to, rezoliucijoje užsiminta apie okupuotos Lietuvos padėtį, šalyje vykdomą genocidą, nuolatinį žmogaus teisių pažeidinėjimą, stiprėjantį rusinimą, mobilizavimą į svetimą sovietinę armiją, trėmimus į Sibirą, uždarymą į psichiatrijos ligonines⁷⁶. Kadangi JAV Kongresas tada dar nebuvo priėmęs rezoliucijos Nr. 200, laisvoji lietuvių buvo paraginta įsitraukti į laišku rašymo akciją siekiant prisidėti prie to, kad Madride būtų keliamas Baltijos šalių laisvės klausimas. Savo ruožtu ALT paliudijo savo politinę ir pilietinę atsakomybę kaip Amerikos lietuvių lobistė (*Lithuanian American Lobby*), daranti įtaką JAV prezidentui, Kongresui, gubernatoriams, merams, kitoms oficialioms institucijoms.

Baigiantis XX a. aštuntajam dešimtmėčiui, pradėjo ryškėti ALT ir JAV LB nesantaika. ALT nuo pat sovietų okupacijos pradžios 1940 m. nuosekliai dalyvavo Lietuvos laisvinimo veikloje. Buvo pripažįstami šios organizacijos nuopelnai siekiant, kad ir toliau būtų vykdoma neteisėto Lietuvos inkorporavimo į SSRS nepripažinimo politika. Tai tapo ALT, kaip JAV lietuvių politinės organizacijos, veiklos pamatu. Iškilus kitam junginiui – JAV LB – ir jam ėmus kaupti savo veiklą ne tik į kultūrinę, švietimo, bet ir į politinę sritį, kilo nesutarimų. Jie ypač išryškėjo septintajame dešimtmetyje, kai į politinį Lietuvos laisvinimo procesą ėmė įsitraukti

jaunoji išeivių karta. ALT, laikydamosi JAV valstybės departamento formuojamos politikos linijos, pasisakė už teigiamą požiūrį į Helsinkio baigiamojo akto principus. Tuo tarpu JAV LB turėjo kitą nuomonę ir manė, kad Helsinkio konferencijos dokumentai kelia nemažą pavojų Lietuvos valstybingumui. Esant tokiai nuomonių takoskyrai, teko ieškoti sutarimo.

Prasidėjus 1980-iesiems, Madrido konferencijos metams, ALT pirmininkas K. Šidlauskas parengė memorandumą apie padėtį Lietuvoje, kuriame atkreipė dėmesį į sovietų pažeidinėjamas žmogaus teises. Memorandumas buvo nusiųstas į Jungtinių Amerikos baltų nacionalinį komitetą (*Joint American Baltic National Committee*, JABNC), o iš ten – į JAV administraciją⁷⁷. Buvo ieškoma ALT ir JAV LB sutarimo siekiant išlaikyti Lietuvos laisvinimo sąjūdžio vientisumą. Artėjant Madrido konferencijai pavyko suformuoti vieną laisvosios lietuvių delegaciją, į kurią įėjo ir ALT atstovų: pirmininkas K. Šidlauskas, dr. Jonas Genys ir kun. dr. Juozas Prunskis⁷⁸. Pastarasis ypač pasižymėjo leidybinėje ALT veikloje: be periodiškai (30–40 numerių per metus) lietuvių ir anglų kalbomis leidžiamo ALT biuletenio, jis rengė pažintinę informaciją apie Lietuvą. Antai vien 1977–1978 m. Vakarų laikraščiuose, tarp jų ir „Chicago Tribune“, išspausdinti 22 J. Prunskio straipsniai, dar 271 jo straipsnis buvo publikuotas laisvosios lietuvių spaudoje. 1979 m. pasirodė jo knygelė „Lithuanian Jews and the Holocaust“ („Lietuvos žydai ir holokaustas“), kuria buvo siekiama užkirsti kelią skleidžiamoms mintims, esą lietuvių karo pabėgėliai Antrojo pasaulinio karo metais nusikalto žydų tautai. Be to, buvo paruoštos spausdinti dar dvi jo knygelės: viena – „Lietuviai Sibire“, o kita – apie bolševikų okupaciją Lietuvoje⁷⁹.

V. Šakaliui pabėgus iš SSRS ir jau esant Švedijoje, ALT pirmininkas dr. K. Šidlauskas

kas kreipėsi į JAV valstybės departamento sekretorių Edmundą S. Mushie. Primenant, kad V. Šakalys yra vienas iš 45 pabaltiečių memorandumo signatarų, buvo prašoma suteikti jam politinio pabėgėlio teises⁸⁰.

Pažymėdama savo gyvavimo ketvirtąjį dešimtmetį, ALT 1980 m. spalio 18 d. Čikagoje rinkosi į savo metinį 40-ąjį suvažiavimą. Dabar ją sudarė trylika organizacijų. Greta senbuvų – Amerikos lietuvių Romos katalikų federacijos, Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjungos, Amerikos lietuvių tautinės sąjungos, Amerikos lietuvių (tautinės) sandaros, Susivienijimo lietuvių Amerikoje, Lietuvių katalikų susivienijimo Amerikoje, taip pat vėliau prisijungusių Amerikos lietuvių Romos katalikų moterų sąjungos, Šiaurės Amerikos lietuvių studentų sąjungos ir Lietuvos vyčių, į ALT išitraukė naujos organizacijos – Lietuvos atgimimo sąjūdis, Vilniaus krašto lietuvių sąjunga, Amerikos lietuvių respublikonų federacija ir Amerikos lietuvių demokratų lyga. Šiame suvažiavime dalyvavo ir prasiveržęs pro geležinę uždangą V. Šakalys. Jis savo kalboje, pasidžiaugęs ALT Lietuvos laisvinimo darbais, pažymėjo, kad „demokratinės sistemos netinka grobimui, bet jos tinka gynybai“. Toliau jis pareiškė, kad „sovietai pergyvena gilią ideologinę krizę. Afganistano, Lenkijos įvykiai rodo, kad sovietų sistema mirtinai serga.“⁸¹ ALT pirmininkas didesnę savo pranešimo dalį skyrė pasirengimui Madrido konferencijai. Buvo pasidžiaugta palankia JAV Kongreso rezoliucija Nr. 200, nušviesti keliant Lietuvos laisvės bylą nuolat palaikomi ryšiai su Baltaisiais rūmais, JAV valstybės departamentu, senatoriais ir kongresmenais. K. Šidlauskas specialiu raštu, kuriame prašoma toliau laikytis Helsinkio susitarimų aštuntojo punkto ir siūloma Madrido konferencijoje kelti nepriklausomybės grąžinimo Baltijos valstybėms klausimą, kreipėsi į Valstybės departamento patarėją

Madrido konferencijos klausimais ambasadorę Rozanne L. Ridgway⁸². Dokumente, be kita ko, buvo paminėti ir ALT protestai prieš lietuvių tarnybą Afganistano okupuojančioje sovietų kariuomenėje ir prieš „Laisvosios Europos“ bei „Laisvės“ radijo transliacijų perkėlimą iš Miuncheno į JAV. ALT pirmininko žodžiais tariant, „ALT vedė akciją, kad lietuvių tauta atgautų pilną laisvę, o ne tik kurios laisvės dalį.“⁸³

Šiame suvažiavime ALT, pažymėdama savo jubiliejų, sulaukė naujojo JAV prezidento Ronaldo Reagano sveikinimo telegramos. Joje iškeliamas ypatingas organizacijos ryžtas ir darbai siekiant Lietuvos laisvės⁸⁴. ALT toliau veikė konkretindama užsibrėžtą siekį ir sudarinėjo politiniais sumetimais suimtus, uždarytus į beprotnamius ar kalinamų Lietuvos žmonių sąrašą. Šie duomenys buvo skelbiami ALT biuletenyje. Be to, buvo sudarytas apie 50 tūkst. į Sibirą išvežtų žmonių sąrašas. Savo veiklai ALT sumaniai panaudojo ir tarptautinę padėtį. Sovietams užpuolus Afganistaną, ALT pirmininkas K. Šidlauskas kreipėsi į JAV prezidentą J. Carterį, išreikšdamas pritarimą jo politikai, nukreiptai prieš Maskvos agresiją. Kartu radosi proga prezidentui užsiminti ir apie Lietuvos laisvės bylą, o tokia ALT pozicija neliko nepastebėta ir pateko į JAV dienraščius⁸⁵. Nors Helsinkio baigiamasis aktas buvo principų deklaracija, neturinti tarptautinės sutarties statuso, ALT nuomone, jis teikė „naują ir plačią tarptautinę bazę“ Lietuvos laisvinimui, todėl buvo rengiamasi tinkamai atstovauti Lietuvos reikalams Madride⁸⁶.

PLB: „PADĖTI LIETUVIŲ TAUTAI IŠSIVADUOTI IŠ SOVIETINĖS PRIESPAUDOS“

Pačiose Belgrado konferencijos išvakarėse PLB – gausiausiai atstovaujamas Vakarų

kraštų laisvosios lietuvių darinys, – keldama Lietuvos laisvės bylą politinėje plotmėje, keitė savo neigiamą požiūrį į Helsinkio konferenciją. Vienydamasi į Lietuvos laisvinimo sąjūdį Vakaruose, PLB laikėsi 1974 m. Vait Pleinse vykusios laisvinimo darbo konferencijos išvadų. 1978 m. birželio 30–liepos 4 d. Kanados mieste Toronte surengtas laisvosios lietuvių atstovų, atvykusių iš keturiolikos Australijos, Amerikos ir Europos žemyno valstybių, V PLB seimas. Jame ypatingas dėmesys buvo skiriamas Lietuvos laisvinimui. Greta Vakarų palaikomų ir Helsinkio konferencijos dokumentuose užfiksuotų žmogaus teisių kėlimo ir gynimo klausimų, kurie tapo pagrindu daryti Sovietų Sąjungai spaudimą, PLB surado ir išbandė dar vieną galimybę. Ji pasiūdojo naują SSRS priešininke Kinija, kuri užsibrėžė iki XX a. pabaigos tapti modernia, galinga valstybe. Pasak vieno iš PLB veikėjų Algimanto Gurecko, Kinija, pasiekusi savo galybę, „galės drąsiau išnaudoti visas Sovietų imperijos silpnynes jos pagrindams ardyti“, o tada sustiprės Lietuvos išsivadavimo viltys⁸⁷. Į tai buvo atkreiptas dėmesys dar 1973 m., kai JAV LB įteikė Kinijos Liaudies Respublikos atstovui prie JT memorandumą dėl Lietuvos okupacijos ir lietuvių tautos pastangų išsivaduoti bei atkurti savo nepriklausomybę. Tada buvo užmegztas nuolatinis ryšys su Pekino misija Niujorke. Santykiai su Kinija tapo glaudesni, kai jau PLB 1977 m. gruodžio 15 d. parengė memorandumą dėl sovietų okupuotos Lietuvos padėties ir įteikė jį KLR atstovybei. Šiame KLR premjerui Hua Kuo-Fengui adresuotame dokumente buvo prašoma paremti Lietuvos teisę į laisvą apsisprendimą ir nepriklausomybę, nepripažinti prievartinio Lietuvos įjungimo į SSRS ir tarptautinėje plotmėje reikalauti, kad SSRS atsakytų Lietuvos okupacijos ir išvestų iš čia savo kariuomenę⁸⁸. Pastarasis reikalavimas buvo akcentuojamas ir PLB pirmininko Broniaus Nainio pranešime, skaitytame V seime⁸⁹.

Siekiant suformuluoti Lietuvos laisvinimo uždavinius, PLB seime buvo išsamiai išnagrinėta susiklosčiusi padėtis ir svarstomos ateities darbų gairės. Iškėlus didelį Australijos LB, o drauge ir visos PLB laimėjimą aštuntojo dešimtmečio viduryje, kai buvo pasiekta, kad Australijos vyriausybė atšauktų savo sprendimą pripažinti sovietinę Baltijos šalių inkorporaciją, buvo paliudytas laisvosios lietuvių pajėgumas veikti politikoje. Kita vertus, pažymėta, jog organizacijai „tenka tik pagalbinis uždavinys Lietuvos laisvės kovoje, o lemiamas kovos frontas yra ir visada liks pačioje Lietuvoje“⁹⁰. Numanant, kad „sovietinė imperija negalės išvengti visų imperijų likimo“, buvo paminėti Lietuvos siekiai ir vienareikšmiškai pareikšta, kad tik atsiskyrimas nuo SSRS leis lietuvių tautai išlikti. Aptariant galimybę vienytis į būsimus valstybinius junginius, buvo siūloma „jungtis su Latvija ir Estija į Baltijos sąjungą ar visos Europos bendriją, bet tik ne į Rytų Europos federaciją, tik ne su Rusija“⁹¹.

PLB atkreipė dėmesį į Vait Pleinso konferencijos išvadas ir iškėlė labai svarbų uždavinį – „moksliniais veikalais dokumentuoti Lietuvos okupaciją, jos dabartinę padėtį, jos pasipriešinimo sąjūdžius ir kovas“⁹². Leidžiant veikalus anglų kalba pasauliui turi būti pranešta apie Lietuvos siekį anksčiau ar vėliau išsivaduoti ir atkurti savo nepriklausomą valstybę. PLB akcentavo ir vieną pirmųjų laimėjimų dirbant šia linkme. Tai dr. Tomo Remeikio knyga „Dissent in Lithuania since 1945“ („Nepritarimas Lietuvoje nuo 1945 m.“), nušviečianti pasipriešinimo sąjūdį sovietų okupuotame krašte.

Numatydamą Lietuvos laisvinimo uždavimus, PLB išskyrė du aspektus: 1) būtinybę turėti planą, „jei Sovietų Sąjungoj staiga prasidėtų dideli pakitimai ar ten kultų suirutė“ ir 2) sudaryti „laisvos Lietuvos santvarkos programą“. Veiksmų planas turėtų padėti išsivaduojančiai Lietuvai formuoti politinį,

ekonominių ir finansinių gyvenimą, išsaugoti savo teritorinį vientisumą. V PLB seime buvo primintas Vilniaus arkivyskupijos priklausymo Lietuvos bažnyčiai provincijai klausimas ir pasiūlyta jį kelti aukštuose Katalikų bažnyčios dvasininkų sluoksniuose.

Užsiminusi apie būsimos Lietuvos valstybinę santvarką, PLB siūlė šio klausimo sprendimą palikti pačiai lietuvių tautai. Kai ji išsilaisvins, turės „laiko išsiaiškinti vidaus santvarkos klausimus, o jei bus padaryta klaidų, bus laiko jas ištaisyti, nes pati lietuvių tauta bus šeimininkė savo krašte ir galės ten sau tvarkytis kaip tinkama“⁹³. Naujoviškumo žyme buvo paženklintos T. Remeikio pastabos dėl Lietuvos padėties ir PLB politinio darbo uždavinių. Prisimenant Vait Pleinse įvykusią laisvinimo darbo konferenciją, buvo siūloma „toliau naikinti sienas tarp tautos dalių, t. y. tarp išėivijos ir tautos kamienų“, remtis „objektyvia krašto padėties analize ir pageidavimais“. Čia buvo iškelta ir kultūrinės veiklos svarba: „objektyvios istorijos parašymas, gilus kultūrinio gyvenimo Lietuvoje vertinimas, tikrų kūrybinių talentų skatinimas“. Pripažinta, kad tai „nepaprastai politiniai svarbūs darbai“⁹⁴. Laisvieji lietuviai, susirinkę į V PLB seimą, „Žodyje lietuviams Tėvynė ir svetur“ pareiškė, kad „dviejų galybių, komunistinio ir laisvojo pasaulio, politiniame žaidime ryškėja stambaus masto idėjinė krizė“. Viena vertus, „komunistinis partneris savo idėjinį skurdą ir pralaimėjimą dangsto besaikiu ginklu ir smurtu prieš kovotojus už žmogaus teises“, kita vertus, „laisvajame pasaulyje vis dar reiškiasi spekuliacijos žmogaus teisėmis, ieškant lengvų sprendimų, stokojant valios garantuoti visiems žmonėms laisvę ir ginti skriaudžiamųjų teises“. Todėl tokiomis aplinkybėmis lietuviai pasisako „už dvasinių vertybių pirmumą prieš medžiagines, už pilnutinės žmoniškosios asmenybės laisvą reiškimąsi ir smerkia prievartinį žmogaus teisių slopinimą“⁹⁵.

V PLB seimo nutarimuose pažymima, kad „Lietuvos pavergimas ir lietuvių tautos žmonių persekiojimas yra genocidinio pobūdžio“, nurodomos sovietų okupacijos ypatybės, pasireiškiančios „fiziniu naikinimu ir žmonių dvasinio atsparumo laužymu“. Dėl to laisvoji lietuvių Vakarų pasaulyje įsipareigoja „moraliai ir materialiai remti mūsų laisvinimo veiksnių darbus ir visomis jėgomis ginti okupanto persekiojamuosius disidentus ir rezistentus“⁹⁶.

Pareiškusi siekį vienyti į Lietuvos laisvinimo sąjūdį, PLB dar kartą patvirtino, kad laikysis Vait Pleinso konferencijos išvadų. Seimo nutarimuose buvo išvardyti konkretūs su Lietuvos laisvės byla susiję veiksmai, kurių PLB siūlė imtis. Pirmiausia nurodyta, kad drauge su kitomis prie Lietuvos laisvinimo prisidedančiomis organizacijomis tikslinga sudaryti dvi nuolat veikiančias komisijas. Viena turėjo rūpintis Lietuvos sienų ir santykių su kaimyninėmis tautomis problemomis, o kita buvo įvardyta kaip „parengties“. Taip pat buvo numatyta sudaryti specialią PLB tarnybą, kuri stengtųsi paneigti Vakaruose pasitaikančią iškreiptą informaciją apie Lietuvą ir lietuvius. Laisvojo pasaulio šalių lietuvių bendruomenės raginamos visokeriopai remti pagrindinius okupuotos Lietuvos leidinius, tarp jų ir „Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką“. Palaikant Vakarų nuomonę dėl Sovietų Sąjungoje pažeidinėjamų pagrindinių žmogaus teisių, pritarta minčiai boikotuoti 1980 m. įvyksiančią Maskvos olimpiadą. Savo Lietuvos laisvinimo gairėse PLB pasiryžo daryti įtaką Šventajam Sostui, kad Vilniaus arkivyskupija būtų prijungta prie Lietuvos bažnytinės provincijos. Be to, toliau siekiant religinės laisvės, užsibrėžta „kelti pasaulio viešumon Vilniaus Šv. Kazimiero bažnyčios ir Katedros grąžinimą kulto reikalams“. Nepamiršti ir Lenkijoje gyvenantys tautiečiai: palaikant Seinų ir Punsko lietuvių norą Seinų katedroje melstis

lietuviškai, nutarta dėl to kreiptis į Vatikaną ir Lenkijos vyskupų konferenciją. Baigdamas darbą, V seimas išrinko naują PLB vadovybę. Jos pirmininku tapo Vytautas Kamantas. Apskritai šis gausiausias laisvosios lietuvišios organizacijos forumas paliudijo ryžtą atlikti savo uždavinį – „padėti lietuvių tautai išsivaduoti iš sovietinės priespaudos“⁹⁷. Šitai teko vykdyti jau naujajai PLB vadovybei.

Tačiau, vos tik PLB ėmėsi naujų laisvinimo darbų, vienas jų sukėlė VLIK'o nepasitenkinimą. V PLB seimo nutarimuose buvo numatyta įsteigti Visuomeninių reikalų komisiją politiniams reikalams (VRKPR). 1979 m. rugsėjo 24 d. PLB, svarstydamą šios komisijos paskirtį, numatė, kad „ji planuoja ir vykdo lietuvių pastangas padėti Lietuvos žmonėms išsikovoti teisę spręsti savo likimą“⁹⁸. Tuo PLB siekė suvienyti visų pasaulio šalių lietuvių bendruomenių politinę veiklą ir suaktyvinti jų Lietuvos laisvinimo pastangas. Tačiau svarbu nurodyti, kad PLB pakeitė laisvinimo darbų sampratą, pažymėdama tik lietuvišios pagalbą tautai siekti laisvės. 1979 m. spalio mėn. VRKPR pradėjo savo veiklą. Joje, be pirmininko V. Kamanto, dalyvavo Kazys Ambrozaitis, Bronius Bieliukas, Gintė Damušytė, A. Gureckas, Saulius Kuprys, Ilona Laucienė, T. Remeikis, Algimantas Gečys ir Joana Kuraitė. Komisija numatė veikti trimis pagrindiniais būdais: „greita akcija, kai įvykiai tai diktuoja, planinga veikla, siekiant užsitikrinti nuolatines pastangas, ir tyrimais bei studijomis ilgalaikiai ateičiai ruošiantis“⁹⁹. PLB, koreguodama laisvinimo darbo politinės veiklos sampratą, taip pat sutelkė dėmesį į tris kryptis: 1) politines akcijas rūpinantis politiniais kaliniais ir rengiant demonstracijas; 2) informacijos sklaidą – filmus, leidinius ir jų vertimus; 3) studijų rengimą, t. y. dokumentų rinkimą ir apdorojimą. Prie aktualių PLB uždavinių svarstymo prisidėjo ir LDT. Pastarosios nuomone, svarbu išugdyti laisvosios lietu-

vijos jaunuomenę „tautinio ir valstybinio lietuviško sąmoningumo dvasioje“, o ateityje, veikiant pagal Lietuvių chartą, suteikti „pavergtai lietuvių tautai visokeriopą pagalbą ir būti jos ambasadoriais, ginant Lietuvos laisvę užsienyje“¹⁰⁰.

Laisvosios lietuvišios jaunuomenė, imdamasi politinės veiklos, ieškojo naujų Lietuvos laisvinimo modelių. Bėgant metams PLJS politinė veikla, įgaudama naujų formų, tapo kryptingesnė ir pastebimesnė. Šių darbų svarbą paliudijo ir PLJS politinė konferencija, įvykusi Čikagoje 1978 m. birželio 17–18 d. Šis renginys turėjo du tikslus: 1) „pateikti informaciją bei idėjų konkrečiai politinei veiklai“, 2) „aptarti ir priimti konkretų politinį projektą, į kurį lietuvių jaunuomenė galėtų įsijungti ar būti įjungiamą“¹⁰¹.

Čikagos konferencijoje buvo iškeltos ir aptartos esminės politinės veiklos problemos, kurios buvo siūlomos kaip būsimo Pasaulio lietuvių jaunimo kongreso gairės. Pripažinta, kad laisvojoje lietuvišioje atsirado „tarp masės ir veiksmų sritis, kliudanti politinės veiklos vientisumui“. Anot PLJS, būtina struktūra, „kur leistų našiai išnaudoti išsvijos masinį potencialą politiniams uždaviniams atlikti“¹⁰². Politinės veiklos uždaviniai, PLJS nuomone, skirstytini į trumpalaikius, vidutinės trukmės ir ilgalaikius. Iš trumpalaikių, pavyzdžiui, nurodomi protestai dėl neteisingos informacijos apie Lietuvą, ilgalaikis uždavinys – laisvos ir nepriklausomos Lietuvos atkūrimas, o vidutinės trukmės uždaviniais galėtų tapti siekis išlaisvinti visus Lietuvos politinius kalinius, išsamaus informacijos šaltinio apie Lietuvą parengimas ir pan. Nurodoma, kad įgyvendinant pirmųjų dviejų rūšių uždavinius veiksmų pakanka, o trečiosios rūšies – jaučiamas trūkumas. Dar viena problema, kurią iškėlė PLJS, – Lietuvoje kilusių pasipriešinimo ir disidentinių sąjūdžių veiklos, jų leidinių propagavimas organizuojant veiksmingą šios informaci-

jos sklaidą Vakaruose. Laisvosios lietuvių jaunuomenė pripažino, kad „trūksta asmeninių ryšių“ su okupuotu kraštu. PLJS teigė, jog tai „nėra parapijinis, išimtinai lietuvių reikalas, o rikiuojasi tarpe svarbių klausimų tarptautinių problemų kontekste“¹⁰³. Taigi PLJS į Lietuvos laisvinimą žvelgė plačiame tarptautinių įvykių fone ir suvokė jį kaip pasaulinį dekolonizacijos, žmogaus teisių apsaugos procesą. Kita vertus, laisvosios lietuvių jaunuomenė, ugdydama savo savarankiškumą ir identitetą, pripažino esanti neatskiriama PLB dalis.

Tolesnės politinės, visuomeninės ir kultūrinės veiklos gairės buvo aptariamoms IV pasaulio lietuvių jaunimo kongrese (toliau – PLJK), vykusiame 1979 m. liepos 11–29 d. iš pradžių Vakarų Vokietijoje, o vėliau – Didžiojoje Britanijoje. Lietuvių jaunuomenė, atvykusi iš trylikos Amerikos, Australijos ir Europos žemynų šalių, diskutavo okupuotos Lietuvos ateities, žmogaus ir tautų teisių klausimais ir priėmė atitinkamus nutarimus. Juose pati svarbiausia buvo politinė sritis. Kongrese buvo pareikšta, kad „kol žmogaus ir tautos teisės bus neigiamos, kol bus politinių kalinių, nebus pasaulinės taikos“. Todėl pasaulis turi atkreipti dėmesį į Lietuvą, kur „sovietų primestoji santvarka neigia žmogaus ir tautos teises“, ir visos pasaulio tautos turi pripažinti, kad Lietuva turi teisę pati spręsti savo likimą¹⁰⁴. PLJS, išreikšdama bendrą su PLB poziciją, teigė, kad laisva ir nepriklausoma valstybė tapusios Lietuvos vidinė santvarka priklausys nuo jos piliečių. Kartu buvo nurodyta, kad „Lietuvai išsilaisvinus, jos gyventojai remsis demokratiniiais pagrindais, tai yra laisvo apsisprendimo teise, gerbs pagrindines žmogaus teises, skirs valstybinius ir bažnytinius reikalus“. Aptariant išsilaisvinusios Lietuvos sienų klausimą, pažymėta, kad „diplomatiniiais keliais būtų dedamos pastangos prijungti [...] tas sritis, kurių gyventojai bus išlaikę

lietuvių kalbą, kultūrą ir tautinį sąmoningumą“¹⁰⁵. PLJS išskyrė du pagrindinius veiklos principus, būtinus šiems siekiams įgyvendinti: 1) remti visas politinėje veikloje dalyvaujančias organizacijas ir 2) formuoti pasaulio viešąją nuomonę pasitelkiant tik taikingus būdus ir atmetant bet kokias teroro priemones. Lietuvos laisvinimo reikalui naudingų pripažintas ir Vakarų šalyse suaktyvėjęs susidomėjimas žmogaus teisių problemomis. Todėl skatintinas laisvosios lietuvių jungimasis į bendrą judėjimą už žmogaus teises. PLJS pasisakė už paramą pogrindžio spaudai, gaunamai iš okupuotos Lietuvos. Iškelti šią mintį paskatino PLJK pasiekęs leidinio „Alma mater“ rengėjų kreipimasis. Buvo nutarta suaktyvinti pogrindžio spaudos vertimą į užsienio kalbas. Be to, pabrėždama „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ svarbą žmogaus teisių gynybai, PLJS sumanė talkinti verčiant ir leidžiant šį leidinį. Toliau stiprinant laisvosios lietuvių jaunuomenės politinį sąmoningumą, pasiūlyta daugiau dėmesio skirti lietuvių tautos praeičiai, nagrinėti tarptautinius dokumentus, susijusius su Lietuva ir kitais okupuotais kraštais, susipažinti su Lietuvos pogrindžio leidiniais, remti politinių mokslų studentus ir specialistus, rengti diskusijas politinėmis temomis. PLJS pasisakė už asmeninius ryšius su okupuota Lietuva. Nebuvo pamirštas ir ryšių su kitomis tautomis klausimas. Nurodžius tradicinius istorinius ir kultūrinius lietuvių ryšius su latviais ir estais, išsakyta ir nuomonė apie rusų tautą. Pasak PLJK, – tai tauta, „kurią Sovietų Sąjungos valdžia išnaudoja savo tikslams“, todėl būtina ją skirti nuo „Sovietų Sąjungos valdžios“. Kartu rusų tautybės žmonės paraginti „griežtai pasmerkti tuos savo tautiečius, kurie laisva valia skleidžia sovietinį imperializmą Lietuvoje“¹⁰⁶. PLJ kongresas pasiūlė suaktyvinti jaunimo veiklą Australijoje, o Europoje numatė rengti metines Europos lietuvių jaunimo stovyklas.

Apskritai šis Europoje vykęs laisvosios Lietuvos jaunimo renginys parodė, kad jam artimi Lietuvos laisvinimo reikalai. Vienas kongreso rengėjų Petras Kisielius (jaunesnysis) aiškiai deklaravo pasiryžimą veikti: „Išsvijojus lietuviškas jaunimas turi neginčijamą potencialią jėgą... Atėjo metas mums šiuos potencialus paversti veikla už mūsų tautos išlikimą ir laisvę.“¹⁰⁷ Kongresas patvirtino, kad pagrindinis PLJS siekis yra Lietuvos laisvė, ir paskelbė kreipimąsi anglų, vokiečių, ispanų ir portugalų kalbomis. Šiame dokumente, kurį pasirašė 150 tūkst. žmonių, raginama Madrido konferencijoje „atkurti Baltijos valstybių nepriklausomybę, gerbti SSRS žmogaus teises ir religijos laisvę“¹⁰⁸. Laisvosios Lietuvos jaunuomenės veikloje ėmė atsispindėti lūkesčiai, kuriuos išreiškė diplomatas dr. Stasys Bačkis, tardamas, kad ji „galėtų ateityje pagal Lietuvių Chartą veikti“, teikti visokeriopą paramą okupuotai lietuvių tautai ir „būti jos ambasadoriais ginant Lietuvos laisvę užsienyje“¹⁰⁹.

Greta Kanados LB¹¹⁰ viena aktyviausių PLB narių buvo JAV LB, kuri palaikė nuolatinį ryšius su Jungtinių Valstijų įstaigomis, reguliariai rengė susitikimus su jų pareigūnais, priminė jiems apie kintančią okupuotos Lietuvos padėtį ir sužinodavo oficialų JAV požiūrį į Lietuvos laisvės bylą. 1978 m. sausio 10 d. JAV LB atstovai lankėsi JAV valstybės departamente, kur aiškinosi, kokios pozicijos JAV delegacija laikysis Belgrade. Minėdama 1941 m. birželio įvykių sukaktį, JAV LB delegacija 1978 m. birželio 13 d. susitiko su JAV viceprezidentu Walteriu F. Mondale'u. Susitikime buvo pasiūlyta į JAV delegaciją Madride įtraukti PLB atstovą¹¹¹. 1979 m. JAV LB atstovus A. Gečį, A. Mačiulaitę-Zerr, Ernestą Raskauską ir Jozefą Simaną Valstybės departamente priėmė valstybės sekretoriaus padėjėjas Europos reikalams R. L. Barry, Rytų Europos skyriaus direktorius C. Schmidtas, Baltijos

skyriaus direktorius Thomas Longo ir Europos žmogaus teisių komisijos pareigūnas J. Greenwaldas¹¹². JAV pareigūnams buvo įteiktas memorandumas, kuriame išdėstyti pagrindiniai Lietuvos laisvinimo reikalai. Naudojantis proga, buvo priminta apie JAV delegacijos neveiklumą keliant Baltijos šalių laisvės klausimą JT, kaip tai buvo numatyta JAV Kongreso rezoliucijoje Nr. 416. Šiame susitikime buvo užsiminta ir apie Lietuvos politinius kalinius. Memorandume pareikšta, kad, pasirašius Helsinkio baigiamąjį aktą ir pasibaigus Belgrado konferencijai, okupuotoje Lietuvoje toliau pažeidinėjamos žmogaus teisės. Šis teiginys buvo grindžiamas naujausiais faktais: Lietuvos Helsinkio grupės narys Viktoras Petkus, lietuviai disidentai Balys Gajauskas, Petras Plumpa ir Šarūnas Žukauskas buvo kalinami sovietiniuose kalėjimuose už nepritarimą jų tėvynėje komunistų vykdomai politikai. Dokumente buvo iškeltas ir išskirtų šeimų klausimas, pateikiant Aloyzo Jurgučio šeimos atvejį. Be to, JAV lietuviai išsakė nepasitenkinimą sunkumais bendraujant su tautiečiais okupuotame krašte: siunčiant laiškus, siuntinius ar tiesiogiai lankantis tėvynėje. Nepaisydami Helsinkio baigiamajame dokumente fiksuojamų principų, sovietai toliau kūrė įvairiausių kliuvinius laisvai bendrauti: nustatė didelius muitus siuntiniams, apribojo užsienio turistų lankymosi Lietuvoje trukmę iki penkių dienų ir griežtai apibrėžė jų buvimo vietas. Susitikime kalbėta ir apie laisvąją lietuvių privertusį gerokai susirūpinti naująjį SSRS pilietybės įstatymą. Juo remiantis, Sovietų Sąjungos piliečiais turėjo būti laikomi ne tik buvę Baltijos valstybių piliečiai, bet ir jau Vakaruose gimę jų vaikai. Šiuo memorandumu JAV LB patvirtino siekį nekintamai veikti laisvinant Lietuvą ir pacitavo Helsinkio baigiamojo akto principą, liudijantį laisvo tautų apsisprendimo teisę. Tuo dar kartą buvo

priminta, kad lietuvių, latvių ir estų tautos nesusitaikė su prievartiniu savo valstybių įjungimu į Sovietų Sąjungą ir iki šiol nėra atsisakiusios teisės atkurti nepriklausomas valstybes. Tai patvirtina okupuotuose kraštuose veikiančios rezistentų grupės, gausiau pasirodantys pagrindžio leidiniai, besiplečiantis disidentų judėjimas.

JAV LB ne tik kėlė problemas, bet ir dirbo konkrečius darbus. Sovietų kalėjimuose uždarytų politinių kalinių labai buvo įsteigta Charleso Zerro vadovaujama Koalicija išlaisvinti V. Petkų ir B. Gajauską. Į ją buvo įtraukta įtakingų amerikiečių, pavyzdžiui, Tarptautinės žmogaus teisių lygos pirmininkas Jeronie Shestackas. Amerikoje pasirodžius oficialiai leidžiamiems žemėlapiams, kuriuose Baltijos šalys pradėtos žymėti pavadinimais, transkribuotais iš rusų kalbos (o tai buvo tarsi inkorporavimo pripažinimo požymis), JAV LB ir jos veikėjas A. Gureckas ėmėsi žygių pašalinti šiuos netikslumus. 1979 m. buvo pasiekta, kad JAV valstybės departamentas išleistų potvarkį, nurodantį įrašyti į žemėlapius pastabą dėl oficialios valdžios nuostatos Baltijos valstybių atžvilgiu. Taip pat atitaisytas iškraipytas Vilniaus vardas, jis buvo pažymėtas Lietuvos, o ne – kaip buvo pagal 1937 m. padėtį – Lenkijos teritorijoje¹¹³.

Rengiantis Madrido konferencijai, 1980 m. birželio 8–9 d. Vašingtone surengta politinė konferencija. Šiame renginyje, vykusiame minint sovietų okupacijos 40-metį, užsibrėžta aptarti „lietuvių tautos vedamą kovą tėvynėje ir išėivijoje prieš Sovietų Sąjungą, už Lietuvos laisvinimą ir nepriklausomybę“¹¹⁴. Konferenciją surengė PLB, JAV ir Kanados LB Visuomeninių reikalų komisijos, kurios numatė joje apžvelgti Lietuvos padėtį, laisvinimo pastangas ir darbus. Visi šie politiniai klausimai buvo atspindėti priimtame nutarime. Konferencijoje dalyvavęs JAV nacionalinio saugumo bendradarbis

D. Aaronas patikino, kad Madride, svarstant žmogaus teisių klausimą, Sovietų Sąjunga bus paraginta išlaisvinti politinius kalinius, tarp jų ir lietuvius V. Petkų ir B. Gajauską. Afganistane įsiliepsnojus sovietų uždegtam karo židiniui, pasaulio visuomenės dėmesys buvo atkreiptas į ten vykdomą agresiją, o kartu primenama lietuvių tautos laisvės kova. Konferencijos dalyvių nuomone, politinei veiklai nepakanka „solistinių momentų“, o reikia, kad visų „laisvės siekimo organizacijų vadovybės, išlaikydamos savo tradicinius pagrindus, atsiremtų į plačiausius išėivijos lietuvių sluoksnius“¹¹⁵. Konferencijos nutarime deklaruojama parama lietuvių tautai, kovojančiai už savo laisvę, skatinama plėtoti „įvairiausius komunikacijos būdus su Lietuvos žmonėmis“. Tai prisidėtų tiek prie „tautos siekių supratimo“, tiek prie „tų siekių palaikymo“. Konferencijoje pabrėžta, jog „pasaulio ir kraštų lietuvių bendruomenių vadovybės [raginamos. – J. B.] rūpintis, kad būtų sustiprinta Lietuvos laisvės siekimo organizacija ir jos valstybinis bei visuomeninis reiškimasis“¹¹⁶. Tuo tikslu PLB numatė šias veiklos gaires: siekti, kad JAV administracija pripažintų naujus (t. y. nebuvusius nepriklausomos LDT nariais) akredituotus diplomatus, drauge su LDT išsiaiškinti, kuriuose demokratinuose kraštuose galima atkurti ar įsteigti naujas Lietuvos diplomatinės atstovybes. Atskirų šalių lietuvių bendruomenėms iškelta užduotis rūpintis, kad jų gyvenamose valstybėse vyrautų palankus požiūris į Lietuvos laisvinimą, ir ieškoti finansinių išteklių LDT veiklai. Dar viena svarbi veiklos kryptis – visokeriopai remti lietuvių informacijos tarnybą, tiek gelbstint ją lėšomis, tiek jai talkinant, telkiant ir skleidžiant žinias apie Lietuvą ir lietuvius. Kylant judėjimui už pagrindines žmogaus teises, laisvoji lietuviuja priminė pasauliui apie šių teisių pažeidinėjimą okupuotoje Lietuvoje. Be to, buvo pareikšta, kad „žmogaus teisių ir tautų

apsisprendimo teisės reikalavimai turi būti nedviprasmiškai tvirtai įtraukti kandidatų į JAV prezidentų rinkimines platformas¹¹⁷.

Glaudų ryšį su okupuotu kraštu liudijo konferencijoje surengta Lietuvos pagrindžio spaudos paroda. Ją apžiūrėjusi JAV ESBK komisijos narė Meg Donovan žadėjo pasinaudoti pateikta informacija ruošdamasi Madrido konferencijai¹¹⁸.

Kaip matyti, PLB numatė savarankišką Lietuvos laisvinimo programą. Tai jau buvo platesnės prasmės laisvinimo sąvoka, apimanti visus lietuvius – gyvenančius tiek Vakaruose, tiek Rytuose. Apskritai, PLB veikėjų nuomone, ši konferencija „buvo labai naudinga ir gerai pasisekė. Joje moksliskai apdorotomis paskaitomis buvo nužvelgtas visas Lietuvos okupacijos laikotarpis, paliesta mūsų veiksmų bei įvairių politinių sambūrių veikla.“¹¹⁹ Ruošdamasi Madrido konferencijai, JAV LB 1980 m. birželio 25 d. įteikė JAV ESBK komisijai dar vieną memorandumą, kuriame pakartojo Lietuvai svarbius klausimus, svarstytinus Ispanijos sostinėje¹²⁰.

JAV LB aktyviai rūpinosi leidyba. Buvo toliau rengiamas 1971 m. pradėtas leisti metraštis „Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania“. Be to, JAV LB lėšomis 1979 m. pasirodė B. Kaslo „La Lituania a la recherche de la Liberte“, taip pat minėtoji T. Remeikio knyga „Dissent in Lithuania since 1945“. Paskelbta medžiaga apie Lietuvą ir jos laisvės siekius buvo labai svarbi rengiantis Madrido konferencijai.

1980 m. liepos 18-oji buvo diena, kada pasižymėjo laisvosios lietuvių jaunuomenė. Vašingtone, prie SSRS ambasados, ji surengė demonstraciją. Ši protesto akcija buvo suorganizuota Maskvos olimpiados išvakarėse. Jaunuoliams pavyko prisirakinti prie ambasados vartų, iškelti trispalvę vėliavą ir šūkį „Lietuva 1940 – Afganistanas 1980“. Pažeidę įstatymą, draudžiantį demonstruoti arčiau

kaip per 500 pėdų nuo ambasados teritorijos, protestuotojai – Margiris Aistis, Asta Banionytė, Ofelija Baršketytė, Leonas Bernotas, G. Damušytė, Vytenis Gureckas, Craigas Hardi, Linas Kojelis, Juozas Krakauskas, Simas Kudirka, kun. K. Pugevičius, Vidmantas Rukšys, Jūratė ir Rimantas Stirbiai, Danutė Vaičiulaitytė, Virgus Volertas, Vytautas Volertas (jaunesnysis) ir Birutė Zdanytė – buvo suimti, tačiau apie šį įvykį pranešė žiniasklaida – laikraščiai „Washington Post“, „Washington Star“, „Los Angeles Times“ ir kt.¹²¹

JAV laisvosios lietuvių organizacijų atstovai 1977 m. rugsėjo 9 d. lankydami Valstybės departamente išreiškė pageidavimą, kad į JAV delegaciją ESBK būtų įtrauktas šios šalies etninių grupių atstovas, bet tada į šį klausimą jiems nebuvo konkrečiai atsakyta. 1980 m. liepos 29–31 d. penktųjų Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo metinių proga JAV valstybės departamentas surengė konferenciją. Tik tada joje buvo paskelbta, kad į JAV delegaciją Madride tarp Europos kilmės amerikiečių yra pakviestas JAV LB vicepirmininkas, Visuomeninių reikalų tarybos narys, Demokratų partijos narys Rimas Česonis¹²². Tai buvo svarbus laisvosios lietuvių politinių organizacijų, pirmiausia PLB, veiklos pripažinimo ženklas, teikiantis vilties, kad Madride nebus pamiršti ir Lietuvos laisvinimo reikalai. Šią viltį dar labiau sustiprino ir faktas, kad JAV LB lėšomis į Madridą bus siunčiamas ir lietuvių disidentas, Lietuvos Helsinkio grupės narys užsienyje T. Venclova¹²³.

Toliau tvirtindamas PLB autoritetą, jos pirmininkas V. Kamantas 1980 m. rugpjūčio 7 d. lankėsi Romoje. Vatikane Lietuvos reikalus jis priminė prel. Audriui Bačkui, trumpai lankėsi pas popiežių Joną Paulių II, o vėliau susitiko su LDT vadovu S. Lozoraičiu ir aptarė PLB politinę veiklą, kartu apgailestaudamas, kad VLIK'as „nori viską ir visus apjungti“¹²⁴. Be to, jis nurodė, kad ryškėja

tam tikras siekis atsiriboti nuo PLB. Nors organizacijos reikšmė plečiant laisvosios Lietuvos politinę veiklą buvo pripažįstama, bet memorandumą Madrido konferencijos ir Lietuvos laisvinimo klausimu pasirašė tik VLIK'as su LDT, ir tai PLB kėlė nepasitenkinimą.

LIETUVOS LAISVINIMO VEIKSNIAI: „BE ATODAIROS DIRBTI LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS ATSTATYMU“

Atmindamos Lietuvos laisvinimo darbo konferencijos, vykusios 1974 m. spalio 26–27 d. Vait Pleinse, išvadas, pagrindinės Lietuvos laisvinimo organizacijos (VLIK'as, ALT, PLB) toliau plėtojo savo veiklą. Tačiau tuo metu ėmė ryškėti Lietuvos laisvinimo sąjūdį Vakaruose skaldantys organizacijų tarpusavio nesutarimai, kurių apraiškų būta jau aštuntojo dešimtmečio pradžioje ir kurie ypač išryškėjo dėl nevienodo požiūrio į 1975 m. pasirašytą Helsinkio baigiamąjį aktą. Galima išvelgti dvi nesutarimų poras: ALT ir JAV LB, VLIK'as ir PLB.

ALT ir JAV LB nesutarimų ištakos siekia dar šeštojo dešimtmečio pradžią, kai Amerikoje kūrėsi lietuvių bendruomenė. 1951 m. lapkričio 18 d. JAV LB savo akte užsibrėžė siekį „pareigingai remti Lietuvos laisvinimo kovą ir lietuvių tautos gelbėjimo pastangas“¹²⁵. Tada ALT įgijo savotišką varžovę tiek keliant Lietuvos laisvės bylą, tiek telkiant laisvinimui būtinas lėšas. Nors būta pasiūlymų organizacijoms susijungti, tačiau nei vienai, nei kitai tai buvo nepriimtina. ALT ir JAV LB buvo sukurtos skirtingais principais. Pirmąją sudarė sujungti politinių srovių vienetai, o JAV LB siekė suburti visus JAV gyvenančius tautiečius. ALT vadovavosi ją sudarančių vienetų suteiktu mandatu, o JAV LB sprendimus priimdavo gavusi įgaliojimus visuotiniuose rinkimuose. ALT

atstovavo partiniams vienetams, o JAV LB iškėlė kiekvieno savo nario lietuvių, nesvarbu, kokiai partijai priklausytų, nuomonės svarbą. Šios skirtybės formavo ir nevienodus požiūrius į laisvinimo veiklą. Ieškodama bendro sutarimo, JAV LB siūlė įkurti jungtinį laisvinimo fondą, sudaryti jungtinę ALT ir JAV LB delegaciją, dalyvausiančią Amerikos administracijos renginiuose, paskirti šių abiejų veiksmų atstovus. Tačiau šiuos siūlymus ALT atmetė ir pasiūlė JAV LB atskiro vieneto teise jungtis į ALT.

Nesutarimų atmosferą imta sklaidyti 1978 m. birželio 18 d. Ročesteryje, kur įvyko ALT ir JAV LB atstovų susitikimas. Jame ALT atstovavo šios organizacijos vicepirmininkas dr. Jonas Valaitis ir Visuomeninių ryšių komiteto pirmininkas dr. Leonas Kriaučeliūnas, o JAV LB – valdybos pirmininkas A. Gečys ir valdybos narys A. Gureckas. Abi šalys, siekdamos derinti Lietuvos laisvinimo veiklą, sutarė glaudžiau bendradarbiauti, keistis informacija, koordinuoti ir planuoti ateities darbus. Sutarta, kad abi organizacijos, išlikdamos savarankiškos, apsikeis ryšininkais ir tolesnį bendradarbiavimą užtikrins periodiškai organizuodamos pasitarimus¹²⁶. Apie ankstesnius organizacijų santykius ALT Visuomeninių ryšių komisijos pirmininkas atsiliepė, kad tai „yra žalinga mūsų lietuviškam gyvenimui, ardo vienybę, kenkia vieningam Lietuvos laisvinimo darbui“. Kita vertus, JAV LB Visuomeninių reikalų tarybos pirmininkė A. Mačiulaitytė-Zerr pažymėjo, kad abi organizacijos turi bendrą Lietuvos nepriklausomybės siekį, o tai teikė viltį, kad veiksniai „vieną dieną suras bendrą kalbą ir suderins ar apjungs laisvinimo darbo pastangas“¹²⁷.

Kita nesutariančių organizacijų pora – PLB ir VLIK'as. PLB, pripažindama savo kūrėją ir pradininką VLIK'ą, siekė išsikvoti savarankiškos organizacijos, pasiryžusios prisidėti prie Lietuvos laisvinimo, statusą.

V PLB seime buvo pareikšta, kad VLIK'o „darbo jėgos nėra pakankamos kai kuriuose kraštuose Lietuvos laisvinimo uždaviniams vykdyti“¹²⁸. Siekdama sėkmingiau darbuotis laisvinimo srityje, PLB numatė suformuoti Visuomenės reikalų ir Politinių reikalų komisijas. Tai tapo VLIK'o nepasitenkinimo priežastimi.

1978 m. rugsėjo 30 d. Klivlande įvyko VLIK'o ir PLB susitikimas, kuris apžvelgė Lietuvos laisvinimo darbus, aptarė laisvosios lietuvių pastangas siekti lietuvių tautos laisvės ir Lietuvos nepriklausomybės. Jame dalyvavo pagrindiniai organizacijų asmenys – VLIK'o pirmininkas dr. K. Valiūnas, vicepirmininkai dr. B. Nemickas, Jurgis Valaitis ir sekretorius B. Bieliukas, PLB pirmininkas V. Kamantas, vicepirmininkas Vaclovas Kleiza, sekretorė Daina Kojelytė, protokolų sekretorius Antanas Juodvalkis ir atstovas VLIK'e Kazys Jankūnas. Šiame pasitarime, atsižvelgiant į Vait Pleinso konferencijos išvadą, užsibrėžta veikti „bendrai susitarus ar apie atskirai atliekamus darbus vienas kitą painformavus“¹²⁹. Be to, PLB pranešė, kad sudarys Sienų ir santykių su kaimynais komisiją, ir įsipareigojo veikti drauge su Vilniaus krašto lietuvių sąjunga, priklausančia VLIK'ui. Tarp PLB ir VLIK'o atsiradus įtampai, bandyta apibrėžti kiekvienos organizacijos veiklos ribas Lietuvos laisvinimo sąjūdyje. PLB buvo pasiryžusi bendradarbiauti su VLIK'u „steigiant bendras komisijas, kartu leidžiant ir plečiant lietuvišką informaciją svetimomis kalbomis“. Tačiau „ten, kur atrodo tikslingiau veikti atskirai“, PLB nuomone, geriau darbus pasidalyti. Savo ruožtu VLIK'as pageidavo, kad PLB „iš anksto informuotų apie numatomus projektus“¹³⁰. Tačiau aiški takoskyra tarp PLB ir VLIK'o išryškėjo 1979 m. rugsėjo 29 d. Vašingtone įvykusiame VLIK'o valdybos posėdyje. Naujasis (paskirtas 1979 m. gegužės 8 d.) PLB atstovas VLIK'e A. Gureckas,

kalbėdamas apie bendradarbiavimą sudarant bendras komisijas, rengiant įvairius leidinius ir kartu pasaulį informuojant apie Lietuvos laisvinimą, vienareikšmiškai pareiškė, kad organizacija pasilieka teisę kai kuriais klausimais veikti savarankiškai. Be to, šiame posėdyje buvo primintas JAV LB Visuomeninių reikalų tarybos pirmininkės A. Mačiulaitytės-Zerr 1979 m. liepos 7 d. raštas, kuriame apgailestaujama, kad VLIK'as nepaiso kitų organizacijų nuomonės skiriant Lietuvos žmogaus teisių komisijos pirmininką (pakartotinai vėl buvo paskirtas dr. D. Krivickas). Reaguodamas į tai VLIK'as pareikalavo pakeisti PLB atstovą kitu¹³¹.

Tiek JAV LB ir ALT, tiek PLB ir VLIK'o nesutarimai kliudė santalkai, kuri buvo būtina siekiant stiprinti Lietuvos laisvinimo sąjūdį Vakaruose. Tačiau būta ir sėkmingo dvišalio bendradarbiavimo pavyzdžių. Prie tokių priskirtini VLIK'o ir LDT bei VLIK'o ir ALT ryšiai. Tai liudija VLIK'o valdybos susitikimai su LDT, pirmiausia su jos vadovu S. Lozoraičiu. Vienas tokių vyko 1978 m. kovo 14–15 d. Jame buvo prieita prie išvados, „kad politinis darbas reikalauja iš visų užsienio lietuvių didelių ir vieningų pastangų“¹³². Tam būtina išlaikyti bendradarbiavimo dvasią tiek tarp atskirų laisvinimo veiksmų, tiek pačių organizacijų viduje – tarp jas sudarančių grupių ar srovių. 1978 m. kovo 19 d. Niujorke susitiko VLIK'o ir ALT valdybos nariai. Aptardami Lietuvos laisvinimo padėtį po Belgrado konferencijos, jie pažymėjo, „kad lietuvių tarporganizacinių santykių padėtis tebėra nepatenkinama“. Dėl to nėra sąlygų surengti „sėkmingą Lietuvos laisvinimo darbo organizacijų bendrinę konferenciją“. Susitikime buvo sutarta, kad svarbiausia – keistis informacija, finansiškai remti bendrus projektus, siekti pašalinti kliūtis, kurios trukdo laisvinimo veiksniams bendradarbiauti¹³³. Atsiradus aiškioms takoskyroms tarp JAV LB ir ALT, ALT ir VLIK'o,

padėtį ėmėsi švelninti LDT. Lietuvos pasiuntinys Vašingtone vadovas dr. S. Bačkis 1979 m. balandžio 14 d. kreipėsi laišku į VLIK'ą, ALT ir JAV LB, kviesdamas „labiau koordinuoti savo veiklą Lietuvos laisvinimo reikalu ir rasti būdą pasiekti savotišką *gentleman agreement* šiuo klausimu“¹³⁴. Taigi prieš pat Madrido konferenciją bandyta spręsti esminius nesutarimus ir švelninti priešpriešą tarp laisvinimo veiksmų.

Aktyviai talkinant LDT ir remiantis VLIK'o iniciatyva, 1980 m. birželio 21 d. Niujorke po ilgesnės pertraukos pavyko sušaukti Lietuvos laisvinimo veiksmų konferenciją. Be LDT atstovavusių diplomatijos vadovo ministro S. Lozoraičio, pasiuntinio Vašingtone dr. S. Baččio ir įgaliotojo konsulo A. Simučio, VLIK'o pirmininko K. Bobelio, į konferenciją atvyko ALT pirmininkas dr. K. Šidlauskas, Bendro Amerikos lietuvių fondo (toliau – BALF) pirmininkė Marija Rudienė ir Baltijos kreipimosi į Jungtines Tautas (*Baltic Appeal to the United Nations*, BATUN) vadovas Kęstutis Miklas. Taip pat susitikime dalyvavo Lietuvos žmogaus teisių komisijos pirmininkas dr. D. Krivickas, Lietuvių religinės šalpos ir Lietuvių informacijos biuro vedėjas kun. K. Pugevičius. Pagrindiniai šio politinio forumo tikslai – pasikeisti informacija apie parengiamuosius Madrido konferencijos darbus ir suderinti veiksmus, kad Ispanijos sostinėje būtų iškeltas Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo klausimas ir pavišinti sovietų okupuotame krašte vykdomi pagrindinių žmogaus teisių pažeidimų ir laisvių varžymo atvejai. Apibendrintai tariant, buvo siekiama „išnagrinėti pasiruošimą suderintam lietuvių tautos reikalų atstovavimui ir pristatymui Madride“¹³⁵. Išreiškusi apgailėstą, kad PLB atsisakė dalyvauti šiame renginyje, konferencija sutarė, kad Madride būtų „keliamas Lietuvos, Latvijos ir Estijos suverenumo pažeidimas, visų trijų Pabaltijo

valstybių okupacija ir pagrindinių teisių bei laisvių paneigimas“. Būtina leisti „tų šalių gyventojams sugrąžinti valstybinio suverenno vykdymo teisę“¹³⁶. Laisvinimo veiksniai išreiškė pasitenkinimą Lietuvai palankia JAV Kongreso rezoliucija Nr. 200 ir sutarė derinti veiksmus reikšdamiesi visuose Madrido konferencijos forumuose, dirbdami su Helsinkio baigiamąjį aktą pasirašiusiomis šalimis, bendradarbiaudami pasaulio ir laisvosios lietuvių spaulde ir leidiniuose. Sudaryta jungtinė VLIK'o, LDT, Europos, JAV ir Kanados lietuvių organizacijų delegacija turėjo parengti memorandumą, kitus papildomus dokumentus ir įteikti juos savo gyvenamų kraštų vyriausybėms. Konferencijoje pasisakyta už ryšių su okupuoto krašto tautiečiais plėtimą, juos informuojant apie Lietuvos laisvinimo žygius. Be to, konferencija įsipareigojo supažindinti pasaulio visuomenę su lietuvių, esančių „anapus geležinės uždangos“, pareiškimais ir Lietuvos laisvės kovos reikalavimais. JAV, Kanados ir Europos lietuvių atstovai tvirtai pasiryžo siekti į savo šalių delegacijas Madride „įjungti lietuvių ar latvių, estų“¹³⁷. Pripažinus LDT personalo tęstinumo svarbą ir BALF'o veiklos reikšmę, Lietuvos laisvinimo problemoms propaguoti sutarta rengti specialius leidinius pagrindinėmis Vakarų kalbomis, o informacijos sklaida pasaulio žiniasklaidoje pavesta rūpintis Eltai – oficialiai Lietuvos informacijos agentūrai Vakaruose. Konferencijoje patvirtinta VLIK'o prerogatyva Lietuvos laisvinimo veikloje ir paskelbta, kad visos pastangos ta linkme turi būti derinamos su šiuo veiksmu „pagal lietuvių tautos jam suteiktą mandatą“. Vadinasi, VLIK'ui Lietuvos laisvinimo sąjūdyje Vakaruose buvo pripažįstamas politinio lyderio vaidmuo. Tokią poziciją organizacijai buvo numatęs VLIK'o garbės pirmininkas prel. M. Krupavičius, kuris teigė, kad „VLIK'as – tai mūsų caras“, bet „ne absoliutinis, o konstitucinis“¹³⁸. Ne

be konferencijos įtakos iš įvairių laisvosios Lietuvos organizacijų atstovų buvo sudaryta nauja lietuvių delegacija Madride. Į ją įėjo VLIK'o pirmininkas dr. K. Bobelis, vicepirmininkas, atstovaujantis Eltai, dr. K. Jurgėla, pro geležinę uždangą prasiveržęs lietuvių disidentas V. Šakalys, Argentinos žinių agentūros korespondentas, VLIK'o atstovas šiame krašte A. Mičiūdas, JAV lietuvių respublikonų pirmininkas ir ALT atstovas Vašingtone dr. J. Genys, informacijos direktorius kun. J. Prunskis, BALF'o pirmininkė M. Rudienė, VLIK'o atstovas Anglijoje Z. Juras, Lietuvos socialdemokratų partijos įgaliotasis atstovas Europoje Jonas Vilčinskas ir Kanados LB pirmininkas Jonas R. Simonavičius¹³⁹.

UŽSIENIO BALTAI: „DIRBTI BENDRAI, VYSTANT SPAUDIMĄ Į VAKARŲ VALSTYBIŲ VYRIAUSYBES“

Jausdami palankų JAV administracijos požiūrį į jų politinius siekius, baltai toliau plėtė savo organizacijų veiklą rengdami akcijas, demonstracijas, rašydami manifestus. Svarbiausi baltų susivienijimai buvo Pasaulio baltų santalka (*Baltic World Conference, BWC*) ir JABNC. BWC, užsibrėžusi tęsti politinę veiklą, siekė, kad „Baltijos valstybių žmonės galėtų įvykdyti savo apsisprendimo teisę“¹⁴⁰, ir ieškojo naujų raiškos formų. Pasibaigus Belgrado konferencijai, siekiant toliau tvirtinti latvių, lietuvių ir estų išeivijos politinių organizacijų bendradarbiavimą, 1978 m. spalio 7–8 d. Vašingtone buvo surengtos Baltų studijų dienos, dar vadinamos Baltų informacijos forumu. Pagrindine jo organizatore tapo Pasaulio laisvųjų latvių federacija, kuriai talkino VLIK'as ir Pasaulio estų taryba. Renginyje dalyvavo ir VLIK'o pakviesti PLB atstovai; iš 75 dalyvių 20 buvo lietuviai. Tuometinis BWC pirmininkas dr. Ilgvaras

Spilneris pagrindiniu šio forumo tikslu laikė siekį gerinti keitimąsi informacija apie nuveiktą Baltijos tautų laisvinimo darbą ir stiprinti baltų bendradarbiavimą. Tam buvo būtina palaikyti nuolatinis okupuotų Baltijos šalių išeivių ryšius. Buvo iškeltas svarbus tikslas – rūpintis, kad į tarptautinės politikos darbotvarkę būtų įtrauktas Baltijos šalių laisvės klausimas. Atsižvelgdami į įvardytas siekiamybes, kad išspręstų savo problemas, baltai susitelkė į keturias kryptis: 1) keitimosi informacija (sekcijai vadovavo dr. Uldis Blukis ir kun. K. Pugevičius), 2) galimų žinių šaltinių paieškos Vakaruose (vad. Daiva Kezienė), 3) tarptautinės politikos lobizmo (vad. Maido Kari) ir 4) tarptautinių forumų rengimo (vad. Vija Siksna). Buvo apžvelgti baltų dalijimosi žiniomis būdai ir priemonės, iškeltas poreikis gerinti „Amerikos balso“ ir „Laisvės“ radijo programų kokybę. Pabrėžta, kad radijo laidose svarbu supažindinti okupuotų kraštų gyventojus su Vakarų politine demokratija, aptarti SSRS konstituciją ir įstatymus, o greta to būtina operatyviai perduoti gaunamos pagrindžio spaudos apžvalgas. Taip pat sutarta siekti glaudžiau bendradarbiauti su Vakarų korespondentais. Šią būtinybę patvirtino ir renginyje dalyvavę du amerikiečių žurnalistai – „Washington Post“ Užsienio šalių skyriaus vedėjas Peteris Osnosas, anksčiau dirbęs Maskvoje, ir žinių agentūros UPI korespondentas Emilis Swalis, buvęs korespondentu tuometiniame Leningrade. Jie atkreipė dėmesį į tai, kad būtina gerinti ryšius su leidiniais, turinčiais korespondentų SSRS, ir siūlė „skverbti į valstijų, miestų žiniasklaidą“. Toliau plėtodami politinį lobizmą, baltai numatė deramai pasiruošti Madrido konferencijai ir, „kur tik įmanoma, dirbti bendrai vystant spaudimą į Vakarų valstybių vyriausybes“¹⁴¹. Šio susitikimo esmę išreiškė priimti nutarimai, siūlantys: 1) sudaryti komisiją, kuri rengtų Madrido konferencijai propagandinę me-

džiagą apie Baltijos kraštus, ir 2) įsteigti Baltijos informacijos biurą, teikiantį žinias JAV ir kitų Vakarų valstybių žiniasklaidai¹⁴².

Vadovavimą BWC 1979 m. perėmė lietuviai, ir organizacijos pirmininku tapo VLIK'o pirmininkas dr. K. Bobelis. Svarbiausias uždavinys tada buvo pasirengti Madrido konferencijai. 1979 m. kovo 23 d. K. Bobelis, lankydamasis JAV valstybės departamente, išsakė pageidavimą įtraukti į Madrido konferencijos darbotvarkę Baltijos šalių problemą. Siekdama įgyvendinti šią mintį BWC talkino JAV Atstovų Rūmuose priimant rezoliuciją Nr. 147, įpareigojančią JAV prezidentą kelti Madride Baltijos valstybių klausimą¹⁴³. 1979 m. rugpjūčio 23 d. 45 pabaltiečiams Maskvoje paskelbus savo memorandumą, 1979 m. spalio 4 d. BWC vardu buvo parengtas angliškas šio dokumento vertimas, kas įgalino jį geriau išplatinti demokratiname pasaulyje. Artėjant Madrido konferencijai, BWC sudarė baltų politinės veiklos planą. Jame numatytas „bendras Pabaltijo valstybių reikalų atstovavimas“ tiek Vakarų valstybėse, tiek pačioje konferencijoje, įvyksiančioje Ispanijos sostinėje¹⁴⁴. Išreikšdama bendrą lietuvių, latvių ir estų išėivių siekį atkurti Lietuvos, Latvijos ir Estijos valstybių nepriklausomybę, WBC numatė parengti memorandumą Madrido konferencijos klausimu ir įkurti bendrą baltų informacijos centrą¹⁴⁵.

1980 m. pradžioje šis planas pradėtas vykdyti. Tų metų sausio 30 d. WBC paskelbė memorandumą „Dėl sovietų agresijos, kolonijinio išnaudojimo ir žmogaus teisių pažeidimų sovietų okupuotose Estijos, Latvijos ir Lietuvos respublikose“, kurį adresu savo valstybėms Helsinkio baigiamojo akto signatarėms. Šiame dokumente primenami Helsinkio baigiamajame akte užfiksuoti įsipareigojimai, kalbama apie jų pažeidinėjimą Baltijos šalyse, reikalaujama išvesti iš šių šalių karines sovietų pajėgas, politinį, administracinį ir teisinį personalą, paleisti

politinius kalinius, gerbti religijos laisvę ir žmogaus teises, liautis diskriminavus lietuvių, latvių ir estų kalbas¹⁴⁶.

JABNC, kuriame ALT nuo 1971 m. atstovavo dr. J. Genys, glaudžiai bendradarbiavo su Baltaisiais rūmais, JAV Atstovų Rūmais, Senatu ir Europos saugumo ir bendradarbiavimo komisija (angl. *Commission on Security and Cooperation in Europe*, CSCE). Šis Vašingtone veikiantis baltų junginys JAV Kongrese rengė jau tradicinėmis tapusias Baltijos šalių nepriklausomybės šventes, 1940 m. birželio įvykių minėjimus, rūpinosi savo šalių diplomatinį atstovybių išlaikymo fondais. Be to, JABNC iniciatyva buvo įkurta vadinamoji Rytų Europos etninių grupių konferencija, kuri koordinavo nuo sovietų priklausomos Rytų Europos tautų išėivių politinę veiklą. JABNC ir kito baltų junginio – WBC – bendradarbiavimą patvirtina jų abiejų pastangos, kad būtų priimta rezoliucija Baltijos šalių laisvinimo klausimu. Talkinami WBC, JAV Atstovų Rūmai 1979 m. lapkričio 13 d. patvirtino rezoliuciją Nr. 200, o kad ji būtų priimta JAV Senate, ėmė rūpintis JABNC¹⁴⁷. Kaip jau minėta, ši darbą vainikavo sėkmė, ir rezoliucija buvo priimta.

Savo veiklos programą JABNC tvirtino kiekvienų metų pradžioje vykstančiuose metiniuose posėdžiuose. Čia vienas svarbiausių buvo pasirengimo Madrido konferencijai klausimas. Antai 1980 m. vasario 2 d. vyko bendras metinis JABNC sudarančių ALT, Amerikos latvių tarybos ir Amerikos estų tarybos atstovų pasitarimas. Jame latvių atstovas Janis Riekstinis ALT pirmininkui dr. K. Šidlauskui perdavė pirmininkavimą šiam baltų junginiui. Aptarus opias tarp-tautines problemas – JAV ir SSRS santykius sovietams įsiveržus į Afganistaną, taip pat ryšius su Kinija – buvo pažymėta, kad aktualiausias 1980 m. forumas yra Madrido konferencija¹⁴⁸. Sutarta, kad JABNC surinks

visų trijų Baltijos tautų išseivų organizacijų memorandumus kartu su tų šalių politinių kalinių sąrašais ir įteiks juos JAV CSCE. Tai turėjo įgalinti šią komisiją kelti Lietuvos, Latvijos ir Estijos padėties klausimą Madride¹⁴⁹. Dar viena JABNC veiklą ženklinanti sėkmė – tai JAV valstybės departamento Baltijos valstybių padalinio pareigūno Th. Longo pranešimas Madrido konferencijos išvakarėse. Jame buvo patikinta, kad Valstybės departamentas „kontaktuos Pabaltijo valstybių atstovus Vašingtone ir tarsis dėl kandidatų į jų įpėdinius“¹⁵⁰. Šitai teikė vilčių, kad ir ateityje pavyks išsaugoti LDT, primenančią pasauliui Lietuvos, o drauge ir kitų Baltijos šalių neteisėtą okupaciją.

Dar vienas, tik plačiau atstovaujamas susivienijimas, kurio veikloje dalyvavo ne tik trijų Baltijos šalių, bet ir kitų nuo sovietų priklausomos Rytų Europos tautų atstovai, buvo Pavergtųjų Europos tautų asamblėja (PETA, angl. *Assembly of Captive European Nations*, ACEN). Joje lietuviams tradiciškai atstovavo savo veiklą tęsiančio Lietuvos laisvės komiteto pirmininkas, VLIK'o pirmininko pavaduotojas prof. B. Nemickas. 1978 m. jis buvo ir PETA vicepirmininkas. 1978 m. kovo 28 d. Niujorke vyko PETA posėdis, supažindinantis su Belgrado konferencijos tikslais. Pranešimas, kurį padarė JAV delegacijos narys prof. Stefan Korbanskis, išryškino kai kurias ESBK peržvalgos Jugoslavijos sostinėje detales. Pasirodo, JAV delegacija Belgrade vadovavosi nuostata „nekelti konkrečių žmogaus teisių pažeidimų pavyzdžių“¹⁵¹. Todėl paaiškėjo, jog problemiška tvirtinti, kad penkis mėnesius trukusi Belgrado konferencija aprėpė visus Helsinkio aktų aspektus, įskaitant ir humanitarinius klausimus. 1978 m. birželio 7–8 d. PETA delegacija, į kurią įėjo ir B. Nemickas, apsilankė Vašingtone, JAV valstybės departamente, kur ketino išsakyti vienareikšmį požiūrį į žmogaus teises, „siekiant atsverti

nenusisekusios Belgrado konferencijos baigtį“ (turimi omeny konferencijoje neįvardyti konkretūs žmogaus teisių pažeidimai). PETA nuomone, JAV politikos linija turėtų tapti aiškia moraline ir politine parama pasipriešinimo judėjimui Rytų Europoje. Savo ruožtu B. Nemickas susitikime atkreipė dėmesį į Baltijos kraštuose suaktyvėjusių „sovietų vykdomą rusifikaciją ir rusišką kolonizaciją“. Valstybės departamentui buvo priminta ir Baltijos valstybių diplomatinio atstovavimo tęstinumo problema, kurią buvo privalu kelti retėjant senųjų diplomatų gretoms¹⁵². Ta pati delegacija apsilankė ir JAV Kongrese. Čia taip pat buvo pakartotos tos pačios Baltijos šalių problemos.

1979 m. birželio 20 d. PETA delegacija vėl lankėsi Vašingtone. Šįkart delegacijos narys dr. B. Nemickas Valstybės departamente, be kitų klausimų, kalbėjo apie Lietuvos Helsinkio grupės narių Viktoro Petkaus, Balio Gajausko ir kitų lietuvių politinių kalinių įkalinimą ir teiravosi, ar yra galimybė juos išlaisvinti. JAV valstybės sekretoriaus pavaduotojas Europos reikalams Jamesas I. Goodby patikino, kad šių lietuvių „likimu esą ne mažiau rūpinamasi“ kaip ir kitais SSRS įkalintais disidentais¹⁵³.

PETA operatyviai reagavo ir į tarptautinius įvykius. Labai griežtai buvo įvertinta padėtis, susiklosčiusi sovietams įsiveržus į Afganistaną. Ta proga PETA paskelbė pareiškimą, kuriame devynių anksčiau buvusių nepriklausomų Rytų Europos tautų, tapusių Sovietų Sąjungos aukomis, atstovai pasmerkė sovietų karinius veiksmus Afganistane ir išreiškė viltį, kad „JAV-jų ir kitų laisvų valstybių bausminės priemonės privers sovietus atitraukti savo dalinius“. Kartu buvo nubrėžtos šių įvykių paralelės, parodant, kaip Rytų Europa tapo priklausoma nuo sovietų. Pasak PETA, to priežastis – tai „ilgametė nuolaidžiavimo politika, tylomis priėmusi buvusius sovietų užpuolimus bei žmogaus

teisių pažeidinėjimus ir leidusi iki dantų apsiginklavusiems sovietams įsitvirtinti Europos širdyje, Vakarams moraliai ir kariniai nusiginkluojant¹⁵⁴.

Tikėtina, kad toks PETA pateiktas aiškus ir vienareikšmis padėties, lėmusios sovietų įsitvirtinimą Rytų ir Vidurio Europoje, apibūdinimas turėjo įtakos Vakarų demokratiniams šalims, pirmiausia JAV, ir kvietė imtis aktyvesnės politinės veiklos. Galbūt taip netgi siekta paskatinti JAV delegaciją būsimoje Madrido konferencijoje atsisakyti nuolaidžiavimo sovietams pozicijos. Kita vertus, vilčių teikė ir 1979 m. JAV Kongreso priimta rezoliucija Baltijos šalių klausimu. Šis dokumentas turėjo paskatinti į Ispanijos sostinę vykstančią JAV delegaciją siekti, kad būtų įgyvendinti Helsinkio baigiamojo akto principai, ir tuo paliudyti Lietuvos, taip pat kitų dviejų Baltijos šalių laisvės bylos svarbą.

IŠVADOS

1. Vykstant Belgrado konferencijai ir jai pasibaigus, VLIK'as, išlaikydamas nekintamą Lietuvos laisvinimo poziciją, kreipė savo ateities veiklą trimis linkmėmis. Jis siekė: 1) išlaikyti ir stiprinti valstybingumo tęstinumo idėją, 2) viešinti sovietų imperijos ir sovietinio komunizmo prieštaravimus ir 3) žadinti lietuvių tautos laisvės ir nepriklausomybės siekį panaudojant kintančias tarptautinės padėties progas. Pasikeitus VLIK'o vadovybei ir sulaukus palankios JAV Kongreso rezoliucijos Baltijos šalių klausimu, toliau galiojo VLIK'o pažadas kalbėti lietuvių tautos vardu apie jos prigimtine teisę ir besąlyginį siekį atkurti suverenumą. Todėl artėjant Madrido konferencijai, VLIK'o nuomone, buvo svarbu pasinaudojant Helsinkio baigiamuoju aktu liudyti pasauliui apie pamintas Baltijos tautų laisvo apsisprendimo ir žmogaus teises ir kelti konkrečius

reikalavimus sovietams (išvesti iš Lietuvos administracinę prievartos aparatą, išlaisvinti politinius kalinius ir tremtinius, paisyti žmogaus teisių ir laisvių).

2. ALT, pasisakydama už neatsiejamą tautų laisvės siekio žmogaus teisių ir laisvių nuostatą bei veikdama per JAV delegacijos Belgrade narį, patyrė, kad ESBK, kitaip nei JT, galima kelti Lietuvos, o drauge ir visų Baltijos šalių laisvės klausimą. Todėl pagrindine ALT sudarytos Lietuvos laisvinimo programos ašimi tapo Helsinkio baigiamojo akto principų įgyvendinimas. Artėjant Madrido konferencijai, ALT, suvokdama šiuos principus kaip „naują tarptautinę bazę“, užsibrėžė siekti, kad lietuvių tauta atgautų visišką, o ne dalinę laisvę.

3. PLB, vis labiau išitraukdama į politinę veiklą ir keldama Lietuvos laisvės bylą, po Belgrado konferencijos keitė savo neigiamą požiūrį į Helsinkio baigiamąjį aktą ir ieškojo naujų būdų laisvinti Lietuvą. Pritardama, jog būtina spausti SSRS nepažeidinėti žmogaus teisių ir laisvių, PLB tam panaudojo prieššią Kinijos Liaudies Respublikos požiūrį į sovietų politiką ir kvietė kinus remti lietuvių tautos nepriklausomybės siekius. Pripažindama, kad Lietuvos laisvinimo procese jai tenka pagalbiniis vaidmuo, PLB numatė, kad lemiami veiksmai įvyks pačioje Lietuvoje. Kaip to patvirtinimas buvo sukurta laisvos Lietuvos santvarkos programa, svarstanti Lietuvos sienų ir santykių su kaimyninėmis tautomis klausimus. Kintant laisvinimo darbo sampratai, imta orientuotis į politines akcijas, informacijos sklaidą ir studijų apie Lietuvą rengimą.

4. Dėl nevienodo požiūrio į Helsinkio baigiamąjį aktą nagrinėjamu laikotarpiu kilo laisvinimo procese dalyvaujančių politinių veiksmų nesutarimų. Galima išvelgti dvi nesutarimų poras: ALT ir JAV LB, VLIK'as ir PLB. VLIK'o ir PLB nesutarimus didino PLB siekis steigti padėsiančią aktyvinti laisvinimo

darbą Politinių reikalų komisiją, kas reiškė savotišką brovimąsi į VLIK'o veiklos sritį. Nors dėl šių nesutarimų laikotarpiu tarp Belgrado ir Madrido konferencijų nepavyko surengti laisvinimo konferencijos, kurioje dalyvautų visi veiksniai, vis dėlto laisvoji lietuvija, talkinama LDT, sutarė dėl bendros lietuvių delegacijos, vyksiančios į Ispanijos sostinę.

Nuorodos

¹ B. Nemickas, „Nuo Helsinkio iki Madrido – žmogaus teisės ir Madrido konferencija“, *Aidai*, 1979, Nr. 2, p. 66.

² J. Banionis, *Lietuvos laivės byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius, 2002; B. Nainys, *Lietuvos laisvinimo keliu. PLB veiklos atspindžiai*, Vilnius, 2010; *JAV LB penki dešimtmečiai. 1951–2002. Auksinis jubiliejus*, Vilnius, 2003; A. Štomas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001; K. Šidlauskas, *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*, St. Petersburg, 1987; J. Aničas, *Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija. Pirmą knygą. Tarnystė Lietuvos laisvės bylai*, Vilnius, 2008; K. Bobelis, J. Aničas, *VLIK (Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas) 1943–1992. Lietuvos laisvinimo darbų chronologija*, Vilnius, 2011.

³ D. Simanavičiūtė, *Pasaulio lietuvių bendruomenės raida XX a. 5–8 dešimtmečiuose. Daktaro disertacija*, Kaunas, 2008; G. Janauskas, *Kongresinė akcija: JAV ir Kanados lietuvių politinis lobizmas XX a. 6–9 dešimtmečiais*, Vilnius, 2009.

⁴ „Laisvieji lietuviai“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 47, p. 185.

⁵ „VLIK'o atstovas Belgrade“, *ibid.*, p. 187.

⁶ „VLIK'o Valdybos pranešimas seimui“, *ibid.*, Nr. 49, p. 193.

⁷ „Darbingas VLIK'o seimas saulėje Floridoje“, *Keleivis*, 1977, gruodžio 13.

⁸ A. Štomas, *op. cit.*, p. 349.

⁹ „VLIK'o seimo nutarimai“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 51, p. 210.

¹⁰ V. Bražėnas, „Apie revoliucijas, kultūrą ir stebuklus – VLIK'o seime“, *Dirva*, 1978, sausio 12.

¹¹ „VLIK'o seimas“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 48, p. 189.

¹² „VLIK'o seimo nutarimai“, *ibid.*, Nr. 51, p. 209.

¹³ A. Štomas, *op. cit.*, p. 365.

5. Baltų politinių organizacijų susivienijimai laikėsi vienos pozicijos ir manė, kad būtina toliau plėtoti politinį lobizmą ir bendrai veikti tiek Vakarų valstybėse, tiek ESBK peržvalgos konferencijoje Madride. Baltijos kraštų laisvės bylos aktualumą patvirtino ir JAV Kongreso 1979 m. priimta rezoliucija Nr. 200, teikianti vilčių, kad tolesnę Baltijos šalių laisvinimo veiklą vainikuos sėkmė.

¹⁴ S. Lozoraičio 1978 m. sausio 16 d. konfidencialus raštas A. Simučiui, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 55, l. 14.

¹⁵ S. Lozoraičio 1978 m. kovo 18 d. Pro Memoria, *ibid.*, f. 648, ap. 2, b. 223, l. 120–121.

¹⁶ A. Geručio 1978 m. vasario 5 d. Pro Memoria, *ibid.*, f. 658, ap. 1, b. 55, l. 23.

¹⁷ „Mieli lietuviai! (VLIK'o kreipimasis)“, *Eltos informacijos*, 1978, Nr. 6, p. 21.

¹⁸ „VLIK 1978-tuosiuose metuose numatomi darbai“, *ibid.*, p. 2–3.

¹⁹ „State departamento laiškas VLIK'o pirmininkui“, *ibid.*, Nr. 9, p. 33.

²⁰ *Ibid.*

²¹ „1978 m. gruodžio 9 d. VLIK'o Valdybos pranešimas seimui“, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 55, l. 206.

²² *Ibid.*, l. 209.

²³ *Ibid.*, l. 208; „VLIK'o Valdybos pranešimas seimui“, *Naujienos*, 1978, gruodžio 22.

²⁴ „Draugiškumo deklaracija“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 46, p. 181–182; „Draugiškumo deklaracija“, *Darbininkas*, 1977, lapkričio 18.

²⁵ „Santykiai su ukrainiečiais“, *Eltos informacijos*, 1977, Nr. 50, p. 201–202.

²⁶ „1978 m. gruodžio 9 d. VLIK'o Valdybos pranešimas seimui“, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 55, l. 210.

²⁷ *Ibid.*, l. 210a.

²⁸ „VLIK'o seimo 1978 m. gruodžio 9–10 d. darbotvarkė“, *ibid.*, l. 136; „VLIK'o konferencija“, *Naujienos*, 1978, gruodžio 12 (iškarpa), *ibid.*, l. 154.

²⁹ T. Tauragis, „Graboriaus kvapai VLIK'e“, *Naujienos*, 1977, gegužės 6 (iškarpa), *ibid.*, b. 54, l. 190.

³⁰ S. Lozoraičio 1978 m. spalio 30 d. Pro Memoria, *ibid.*, f. 648, ap. 2, b. 223, l. 140.

³¹ V. Vaitiekūno 1979 m. sausio 31 d. laiškas, *ibid.*, f. 658, ap. 1, b. 55, l. 226–228.

³² „VLIK'o 1979 metų deklaracija“, *Eltos informacijos*, 1979, Nr. 4, p. 137.

³³ *Ibid.*, p. 138.

- ³⁴ Ibid.
- ³⁵ Ibid., p. 137.
- ³⁶ „VLIKo Valdybos ir Tarybos posėdžiai“, *ibid.*, p. 139.
- ³⁷ V. Vaitiekūnas, *Vidurnakčio sargyboje. Rinktiniai raštai*, t. II, Chicago, 1994, p. 81.
- ³⁸ „Iš VLIKo veiklos“, *Eltos informacijos*, 1979, Nr. 6, p. 158.
- ³⁹ „VLIKas ragina JAV kelti Pabaltijos klausimą Madrido konferencijoje“, *ibid.*, Nr. 8, p. 174.
- ⁴⁰ „JAV Kongreso rezoliucija apie Pabaltijį“, *ibid.*, p. 175.
- ⁴¹ „Iš VLIKo veiklos“, *ibid.*, p. 174.
- ⁴² „Pabaltiečiai Maskvoje pasmerkė Hitlerio–Stalino paktą“, *ibid.*, Nr. 9, p. 181.
- ⁴³ „Iš VLIKo veiklos“, *ibid.*, p. 182.
- ⁴⁴ „Iš VLIKo veiklos“, *ibid.*, Nr. 10, p. 195.
- ⁴⁵ „JAV Atstovų rūmai lapkričio 13 d. vienbalsiai priėmė H. Con. Res. 200 Baltijos valstybių reikalų“, *Elta* (speciali laida), 1979, lapkričio 15.
- ⁴⁶ Dr. K. Bobelio 1979 m. gruodžio 8 d. pranešimas VLIKo seime, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 684, l. 387.
- ⁴⁷ Ibid., l. 382.
- ⁴⁸ Ibid., l. 387.
- ⁴⁹ „VLIKo seimas Baltimorėje“, *Eltos informacijos*, 1979, Nr. 12, p. 211.
- ⁵⁰ „VLIKo seimas Baltimorėje (pabaiga)“, *ibid.*, 1980, Nr. 2, p. 214.
- ⁵¹ VLIKo 1980 m. sausio 17 d. atsišaukimas, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 685, l. 2.
- ⁵² „VLIKo pirmininko laiškas Prezidentui Carteriui“, *Eltos informacijos*, 1980, Nr. 2, p. 224.
- ⁵³ „VLIKo Valdybos pirmininko dr. K. Bobelio kelionė po Pietų Ameriką“, *ibid.*, Nr. 6–7, p. 256–257.
- ⁵⁴ „VLIKo Valdybos pirmininkas Europoje“, *Eltos informacijos* (speciali laida), 1980, spalio 14, p. 1; „VLIKo ir Diplomatinės tarnybos memorandumas Madrido konferencijai artinantis“, *Eltos informacijos*, 1980, Nr. 10, p. 4.
- ⁵⁵ S. Lozoraičio 1980 m. rugsėjo 28 d. Pro Memoria, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 223, l. 157.
- ⁵⁶ Dr. K. Bobelio 1980 m. rugsėjo 26 d. laiškas dr. S. Bačkiui, *ibid.*, b. 685, l. 101.
- ⁵⁷ „VLIKo Valdybos pirmininkas Europoje“, *Eltos informacijos* (speciali laida), 1980, spalio 14, p. 2.
- ⁵⁸ „Vlado Šakalio protesto pareiškimas“, *Eltos informacijos*, 1980, Nr. 9, p. 3.
- ⁵⁹ J. Aničas, *op. cit.*, p. 260–261.
- ⁶⁰ „V. Šakalio atsišaukimas į Madrido konferencijos dalyvius“, *Eltos informacijos*, 1980, Nr. 10, p. 5.
- ⁶¹ Ibid.
- ⁶² K. Šidlauskas, „Amerikos Lietuvių tarybos darbai“, *Lietuvių dienos*, 1979, Nr. 9, p. 3; J. Banionis, *op. cit.*, p. 76.
- ⁶³ A. Pleškys, „VLIKas – Belgradas ALTa“, *Naujie-nos*, 1978, sausio 16; J. Genys, „Lietuvos laisvinimo eigos apžvalga“, *ibid.*, kovo 13.
- ⁶⁴ B. Nemickas, „Nuo Helsinkio iki Belgrado“, *Aidai*, 1979, Nr. 2, p. 67.
- ⁶⁵ A. Pleškys, *op. cit.*; J. Banionis, *op. cit.*, p. 77.
- ⁶⁶ J. Aničas, *op. cit.*, p. 157–158.
- ⁶⁷ K. Bobelis, J. Aničas, *op. cit.*, p. 322.
- ⁶⁸ Ibid., p. 324.
- ⁶⁹ Plačiau apie tai žr. K. Šidlauskas, *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*, p. 189–197.
- ⁷⁰ *ALT 38 suvažiavimas*, Chicago, 1978, p. 33–34.
- ⁷¹ *Amerikos lietuvių veiklos penkmetis*, Cleveland, 1980, p. 13–14.
- ⁷² K. Šidlauskas, „Amerikos Lietuvių Tarybos darbai“, p. 3; *Amerikos lietuvių veiklos penkmetis*, p. 12.
- ⁷³ L. Rimkus, „Madrido konferencijos belaukiant“, *Pasaulio lietuvis*, 1980, Nr. 1, p. 27.
- ⁷⁴ Ibid., p. 28.
- ⁷⁵ Ibid.
- ⁷⁶ „Amerikos Lietuvių IX Kongreso rezoliucijos“, *ALT biuletenis*, 1979, lapkričio 20, p. 1–3.
- ⁷⁷ „Memorandumas apie padėtį Lietuvoje“, *ibid.*, 1980, vasario 27, p. 1.
- ⁷⁸ *Amerikos Lietuvių XI Kongresas*, Chicago, 1979, p. 23.
- ⁷⁹ *ALT 38 suvažiavimas*, p. 26–28; A. Vasiliaus-kienė, *Gyvenimas Dievui ir Lietuvai*, Utena, 1997, p. 143.
- ⁸⁰ „Dėl V. Šakalio kreipėsi į Mushie“, *ALT biuletenis*, 1980, rugsėjo 2, p. 1.
- ⁸¹ „Alto 40-tas suvažiavimas“, *ibid.*, spalio 22, p. 2.
- ⁸² „Lietuvos klausimas Madride“, *ibid.*, rugsėjo 2, p. 1.
- ⁸³ „ALT pirmininko pranešimas“, *ibid.*, spalio 22, p. 2.
- ⁸⁴ „Reagano sveikinimas“, *ibid.*, p. 3.
- ⁸⁵ A. Pleškys, *Balfo, Altos ir VLIKo niekinimas*, Chicago, 1981, p. 13.
- ⁸⁶ *Amerikos Lietuvių veiklos penkmetis*, p. 18.
- ⁸⁷ A. Gureckas, „Išėjimo uždaviniai Lietuvos išlaisvinimo kovoje“, *Pasaulio lietuvis*, 1978, Nr. 43–44, p. 1261.

⁸⁸ J. Šlajus, „Memorandumas Pekinui“, *ibid.*, Nr. 37, p. 1028.

⁸⁹ B. Nainys, „Po penkerių metų“, *ibid.*, Nr. 43–44, p. 1219.

⁹⁰ A. Gureckas, *op. cit.*, p. 1259.

⁹¹ *Ibid.*, p. 1260.

⁹² *Ibid.*, p. 1261.

⁹³ *Ibid.*, p. 1263.

⁹⁴ T. Remeikis, „Padėtis Lietuvoje ir išeivijos politinio darbo uždaviniai“, *ibid.*, p. 1266–1267.

⁹⁵ „V-jo PLB seimo nutarimai“, *ibid.*, p. 1273.

⁹⁶ *Ibid.*

⁹⁷ B. Nemickas, „Mintys po V-tojo PLB seimo“, *Eltos informacijos*, 1978, Nr. 17, p. 73.

⁹⁸ D. Simanavičiūtė, *op. cit.*, p. 138.

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ LDT atstovo dr. S. A. Bačkio 1978 m. rugsėjo 22 d. raštas PLB, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 714, l. 107.

¹⁰¹ L. Kojelis, „Amerikos jaunimas jungiasi į politinę veiklą“, *Pasaulio lietuvis*, 1978, Nr. 46, p. 345.

¹⁰² R. Sakadolskis, „Jaunimo kongreso temomis“, *ibid.*, Nr. 41, p. 1146.

¹⁰³ *Ibid.*

¹⁰⁴ „Pasaulio lietuvių jaunimo ketvirtojo kongreso nutarimai“, *ibid.*, 1979, Nr. 8–9, p. 34.

¹⁰⁵ *Ibid.*

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 36.

¹⁰⁷ V. Vaitiekūnas, *op. cit.*, p. 79.

¹⁰⁸ J. Banionis, *op. cit.*, p. 93.

¹⁰⁹ Plačiau žr. G. Janauskas, *op. cit.*, p. 136–141.

¹¹⁰ LDT atstovo dr. S. A. Bačkio 1978 m. rugsėjo 22 d. laiškas PLB, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 714, l. 107.

¹¹¹ „Lietuviai Baltuosiuose rūmuose“, *Darbininkas*, 1978, birželio 23; G. Janauskas, *op. cit.*, p. 76–77.

¹¹² „JAV LB politinės veiklos apžvalga“, *Pasaulio lietuvis*, 1979, Nr. 8–9, p. 64.

¹¹³ *JAV LB penki dešimtmečiai...*, p. 607.

¹¹⁴ PLB 1980 m. gegužės 15 d. raštas, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 714, l. 115.

¹¹⁵ Pasaulio lietuvių bendruomenė (1980 m. birželio 8–9 d. aplinkraštis), *ibid.*, l. 121.

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ *Ibid.*, l. 121 a. p.

¹¹⁸ L. Rimkus, „Bendruomenės politinė konferencija Washingtone“, *Pasaulio lietuvis*, 1980, Nr. 7–8, p. 32.

¹¹⁹ B. Nainys, *Lietuvos laisvinimo kelio*, p. 215.

¹²⁰ *JAV LB penki dešimtmečiai...*, p. 606.

¹²¹ „Lietuvos jaunimo žygiai“, *Pasaulio lietuvis*, 1980, Nr. 9, p. 27; „Žodis laisvojo pasaulio lietuviams“, *Draugas*, 1980, gruodžio 13, p. 3.

¹²² G. Janauskas, *op. cit.*, p. 75; „Šiaurės Amerikoje. JAV. Rimas Česonis“, *ibid.*, p. 43.

¹²³ *JAV LB penki dešimtmečiai...*, p. 32.

¹²⁴ S. Lozoraičio 1980 m. rugpjūčio 8 d. Pro Memoria, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 223, l. 156.

¹²⁵ *JAV LB penki dešimtmečiai...*, p. 11.

¹²⁶ A. Zerr-Mačiulaitytė, „Kodėl Alta ir bendruomenė nesutaria?“, *Pasaulio lietuvis*, 1979, Nr. 5, p. 15–16.

¹²⁷ ALT Visuomeninių ryšių komisijos pranešimas“, *ALT 38 suvažiavimas*, p. 29.

¹²⁸ B. N., „VLIKAS – PLB“, *Eltos informacijos*, 1978, Nr. 16, p. 65.

¹²⁹ „Tarėsi VLIKAS ir PLB“, *ibid.*, Nr. 18, p. 81.

¹³⁰ PLB atstovo A. Gurecko 1978 m. rugsėjo 29 d. pareiškimas VLIKO v-bai, LVCA, f. 756, ap. 2, b. 714, l. 109.

¹³¹ „Pasaulio lietuvių bendruomenės valdybos pareiškimas“, *Pasaulio lietuvis*, 1979, Nr. 11–12, p. 27–27.

¹³² „Lietuvos diplomatijos šefo ir VLIKO pirmininko pasitarimas“, *Eltos informacijos*, 1978, Nr. 13, p. 49.

¹³³ „VLIK ir ALT tarėsi New Yorke“, *ibid.*, p. 50.

¹³⁴ A. Streikus, *Diplomatas Stasys Antanas Bačkis*, Vilnius, 2007, p. 62.

¹³⁵ VLIK'o 1980 m. balandžio 21 d. raštas LTD, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 3, l. 112.

¹³⁶ „Veiksnių konferencija Niujorke“, *Europos lietuvis*, 1980, rugsėjo 1.

¹³⁷ *Ibid.*

¹³⁸ Politinės veiklos koordinacija (A. Gurecko 1973 m. rugpjūčio 31 d. mintys), LCVA, f. 658, ap. 1, b. 53, l. 191.

¹³⁹ „VLIKO delegacija išvyko į Madridą“, *Europos lietuvis*, 1980, gruodžio 1.

¹⁴⁰ „Įkurta Pasaulinė baltų konferencija“, *Sandara*, 1972, gruodžio 1.

¹⁴¹ J. Valaitis, „Baltų studijų dienos prie Washingtono“, *Eltos informacijos*, 1978, Nr. 19, p. 90–91; VLIKO valdybos 1978 m. gruodžio 9 d. pranešimas seimui, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 55, l. 210a–211.

¹⁴² J. Banionis, *op. cit.*, p. 105.

¹⁴³ K. Bobelio 1979 m. gruodžio 8 d. pranešimas VLIK'o seime, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 684, l. 387.

¹⁴⁴ „Pasiruošimas Madrido konferencijai“, *Eltos informacijos*, 1979, Nr. 10, p. 195.

¹⁴⁵ K. Bobelio 1979 m. gruodžio 8 d. pranešimas VLIK'o seime, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 684, l. 388.

¹⁴⁶ World Baltic Conference Memorandum on Soviet aggression, Colonial exploitation and

Denial of Human Rights in the Soviet occupied Republics of Estonia, Latvia and Lithuania to the Madrid Conference of the C.S.C.E. 30.01.1980, *ibid.*, b. 687, l. 5–13.

¹⁴⁷ K. Bobelio 1979 m. gruodžio 8 d. pranešimas VLIKO seime, *ibid.*, l. 388.

¹⁴⁸ „Lietuvių, latvių, estų pasitarimas Vašingtone“, *ALT biuletenis*, 1980, vasario 5.

¹⁴⁹ „Memorandumas apie padėtį Lietuvoje“, *ibid.*, vasario 27.

¹⁵⁰ „Pabaltijo valstybių diplomatinis tęstinumas“, *ibid.*, lapkričio 7.

¹⁵¹ „Pavergtosios Europos tautos“, *Eltos informacijos*, 1978, Nr. 14, p. 53.

¹⁵² „Dr. Bronius Nemickas“, *ibid.*, Nr. 16, p. 66.

¹⁵³ „Pavergtųjų Europos tautų seimo delegacija Washingtone“, *ibid.*, 1979, Nr. 6, p. 159.

¹⁵⁴ „ACEN apie Afganistaną ir nuolaidžiavimą sovietams“, *ibid.*, 1980, Nr. 2, p. 224.

Gauta 2012 10 12
Lietuvos gyventojų
genocido ir rezistencijos
tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Juozas Banionis

FROM BELGRADE TO MADRID CONFERENCES

Summary

Between the Belgrade and Madrid conferences, the main political organisations of the movement for the liberation of Lithuania acting in the West – the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania (VLIK), Lithuanian American Council (ALT) and World Lithuanian Community (PLB) – acting both separately and jointly to seek a new quality of liberation activity, kept the case of Lithuanian liberation relevant in the West.

The Supreme Committee for the Liberation of Lithuania, in the wake of a positive US Congress resolution concerning the Baltic States, changed its leadership and carried on fulfilling its promise to speak on behalf of the Lithuanian nation about its inalienable and unconditional right to restore sovereignty. Thus, with the Madrid conference approaching, the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania deemed it important to use the final Helsinki Act to show the rest of the world that the rights of national self-determination of the Baltic nations were being trampled on, and that human rights were being infringed; they also wished to raise specific requirements with the Soviets: withdrawal of the oppressive administrative apparatus of the Soviet Union from Lithuania, the freeing of political prisoners and exiles, and respect for human rights and freedoms.

The main target of the programme for the liberation of Lithuania by the American Lithuanian Council became the implementation of the principles of the final Helsinki Act. With the Madrid conference approaching, the American Lithuanian Council, having conceived those principles as “a new international legislative foundation” was determined

to seek full rather than partial restoration of the freedom of Lithuania.

Recognising its auxiliary role in the liberation process of Lithuania, the World Lithuanian Community foresaw that the deciding events would take place in Lithuania itself. As confirmation of this, the programme considering the issues of the order of the state of a liberated Lithuania, its borders and relations with its neighbours, was created. With the concept of liberation activities shifting, they focused on political actions, spreading information, and writing studies on events in Lithuania.

Due to persistent disagreements between the Lithuanian American Council and the US Lithuanian Community, the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania and the World Lithuanian Community, no general liberating conference to include all relevant parties was organised in the period between the Belgrade and Madrid conferences. But the free Lithuanian community, with assistance from the Lithuanian diplomatic service, agreed on a joint Lithuanian delegation to the conference held in the Spanish capital, Madrid.

The unions of emigrant political organisations from the Baltic countries, reinvigorated by US Congress resolution No 200 adopted in 1979, which reiterated that the case for the liberation of their countries remained relevant, adopted a united position and deemed it necessary to continue political lobbying and to act in a unified manner in both the West and during the conference of the Organisation for Security and Cooperation in Europe in Madrid.

Stagnacinio laikotarpio lietuvių nomenklatūra sovietinio „generalgubernatoriaus“ akimis: Petro Griškevičiaus skyrimo kolizija

Straipsnyje, remiantis autoriaus pokalbiu su buvusiu LKP CK antruoju sekretoriumi (1967–1978) Valerijumi Charazovu (g. 1918 m.), archyviniais šaltiniais ir kitų to meto veikėjų atsiminimais, pateikiamas šio asmens požiūris į padėtį sovietinėje Lietuvoje po LKP CK pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus mirties, respublikos aukščiausiosios nomenklatūros vertinimas, atskleidžiama aktyvi paties antrojo sekretoriaus veikla skiriant Petrą Griškevičių LKP CK pirmuoju sekretoriumi.

IVADAS

Lietuvių kolektyvinėje atmintyje Valerijus Charazovas (g. 1918 m.) išlikęs kaip nuožmiausias sovietinis „generalgubernatorius“. Šis titulas buvo už akių skiriamas respublikos komunistų partijos antriesiems sekretoriams, kurie visą sovietmetį, išskyrus trumpą 1953–1956 m. laikotarpį, buvo ne vietiniai, o iš Maskvos atsiųsti rusai, prieš tai jau kelerius metus dirbę Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komiteto (toliau – SSKP CK) Organizacinio-partinio darbo skyriuje instruktoriais, vėliau – inspektorais ar sekretoriaus vedėjais. Atvykę į sovietinę Lietuvą, jie čia tiesiogiai kuravo svarbių respublikos

partinio aparato skyrių – Organizacinio-partinio darbo ir Administracinių organų (prižiūrėjo teisėsaugos ir KGB veiklą) – darbą. Svarbiausia Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto (toliau – LKP CK) antrųjų sekretorių funkcija buvo prižiūrėti vietinę nomenklatūrą ir apie padėtį respublikoje nuolat bei tiesiogiai informuoti SSKP CK Organizacinio-partinio darbo Pabaltijo sektorių. V. Charazovas šį savo darbą dirbo kruopščiai ir, kaip prisimena amžininkai, ne visai etiškomis priemonėmis. Buvę partinio aparato darbuotojai jį vaizduoja kaip skundus ir vadovus kompromituojančią medžiagą renkantį intrigantą. Neva jis liepęs LKP CK Organizacinio-partinio darbo skyriaus instruktoriams vesti specialų vadinamųjų kliauzų (kompromitacijų) sąsiuvinį ir reguliariai raportuoti apie jas asmeniškai jam pačiam. Lietuvių nomenklatūrininkus erzino nuolatinis jo kišimasis į kitų LKP CK sekretorių reikalus: ekonomikos, kultūros ir ypač ideologijos klausimai buvo jo domėjimosi sritis. Lietuvos Respublikos prezidento Algirdo Mykolo Brazausko (1932–2010), 1977–1988 m. – LKP CK sekretoriaus pramonei ir ekonomikai – tvirtinimu, būtent V. Charazovo iniciatyva Vilniuje buvo pastatyti ištaigingi Santuokų rūmai, turintys atitraukti jaunas poras nuo bažnytinės santuokos. Dar XX a. aštuntajame dešimtmetyje „Lietuvos katalikų

bažnyčios kronikose“ V. Charazovas buvo vadinamas sovietiniu Muravjovu Koriku pagal analogiją su Lietuvoje liūdnei pagarsėjusiu caro laikų Vilniaus generalgubernatoriumi (1863–1865) Michailu Muravjovu, kuris kraujyje paskandino 1863–1864 m. sukilimą Lenkijoje ir Lietuvoje. Aštuntajame dešimtmetyje V. Charazovas siūlė nugriauti XVIII a. statytą barokinę Šv. apaštalo Pilypo ir Jokūbo bažnyčią Vilniuje ir toje vietoje pastatyti LKP CK rūmus¹. Skatindamas sekuliarizuotų, sovietinę pažangą liudijančių objektų statybą, V. Charazovas tuo pat metu stengėsi užkirsti kelią tautiniams renginiams ir istorinių objektų rekonstrukcijai. Kaip prisimena buvęs Lietuvos SSR kultūros ministras, 1976–1989 m. – LKP CK sekretorius ideologijai Lionginas Šepetyš, V. Charazovas neigiamai atsiliepė apie Dainų ir šokių šventę, kuri šiandien UNESCO pripažinta pasaulio kultūros paveldu, pasisakė prieš Arsenalo – Vilniaus Žemutinės pilies dalies – restauravimą².

Platus V. Charazovo interesų spektras negalėjo neatskleisti jo profaniškumo, Lietuvos situacijos nesuvokimo. Buvę kultūros darbuotojai prisimena jo prastą, sovietiniu internacionalizmu parentą literatūrinį skonį.

Nors V. Charazovo asmenybė Lietuvoje vertinama neigiamai, jo, kaip „partijos kario“, mentalitetas, gebėjimas branginti draugus (tai liudija nuo vaikystės trukusi jo draugystė su Geležiniu Šuriku – Aleksandru Šelepiniu³, nenutrūkusi net tada, kai politiškai buvo ne tik nenaudinga, bet netgi žalinga) negali nekelti simpatijos. Aplankius V. Charazovą jo namuose Maskvoje 2010 m. ir kalbantis su juo buvo justai akivaizdi šio buvusio veikėjo nostalgija sovietinei Lietuvai – juk čia prabėgo jo brandos metai, o buvę nesutarimai prigeso atmintyje.

Ir dar vienas momentas leidžia V. Charazovui sugrįžus į praeitį didžiuliu savo nuveiktu darbu – tai aktyvus dalyvavimas

sprendžiant LKP CK pirmojo sekretoriaus klausimą mirus ilgamečiam respublikos vadovui Antanui Sniečkui. Šią misiją pats straipsnio herojus laiko sėkmingai atlikta. Pokalbyje V. Charazovas vis minėjo melsvajį sąsiuvinį, su kuriuo jis, lydimas SSKP CK sekretoriaus Ivano Kapitonovo, einančio Organizacinio skyriaus vedėjo pareigas, 1974 m. vasario pradžioje apsilankė pas SSKP CK Politinio biuro narį Michailą Suslovą ir pristatė jam tame sąsiuvinyje išdėstytus lietuvių sovietinės nomenklatūros atstovų požiūrius į galimus kandidatus į LKP CK pirmojo sekretoriaus vietą bei pateikė trumpas, šias nuomones apibendrinančias kandidatų charakteristikas. Šis V. Charazovo apsilankymas pas M. Suslovą buvo esminis momentas skiriant („renkant“) naują respublikos vadovą.

V. Charazovo, kaip LKP CK antrojo sekretoriaus, veikla leidžia iš konkrečios sovietinės respublikos aktualijos išėiti į platesnį sąjunginį kontekstą. Prieš paskiriamas į Lietuvą, jis dirbo SSKP CK Partinių organų skyriaus instruktoriumi, kur prižiūrėjo Baltarusijos partinio aparato ir valdžios įstaigų darbą, sekė įvykius šioje respublikoje. 1964 m. V. Charazovas buvo paaukštintas – tapo SSKP CK inspektoriumi, jau nesusijusiu su konkrečia respublika ir tiesiogiai pavaldžiu ne skyriaus sektoriaus vadovui, o SSKP CK sekretoriui ir skyriaus vedėjui⁴. V. Charazovas turėjo organizuoti patikrinimus sovietinėse respublikose ir vadovauti SSKP CK sudarytoms komisijoms, turinčioms spręsti iškilusias problemas.

Kita vertus, nagrinėjant V. Charazovo oponentės lietuvių nomenklatūros politinius žingsnius panaudojant asmeninius ryšius su Ukrainos KP CK pirmuoju sekretoriumi Vladimiru Ščerbickiu ir Leonido Brežnevo valdymo laikotarpiu įsigalėjusia vadinamąja Dnepropetrovsko politine grupuote, taip pat aptariant A. Sniečkus, kaip SSRS „pilkojo

kardinolo“ M. Suslovo kliento, politinį palikimą, galima išsamiau pažvelgti į sąjunginę politiką iš respublikos perspektyvos.

MELSVASIS SĄSIUVINIS

Svarbiausia informacinė šio straipsnio dalis – keturi pokalbiai su V. Charazovu, kurių trys vyko 2010 m. kovo pabaigoje, o vienas – 2011 m. pradžioje. Jų metu buvo kalbama apie V. Charazovo karjeros pradžią Maskvoje (1946–1954), kurios svarbiausias momentas – Maskvos miesto Pervomaisko rajono partijos komiteto sekretoriaus pareigos, tolesnį jo darbą Kazachijoje (1954–1961) Alma Atos miesto partijos komiteto sekretoriumi, šios respublikos Gurjevo ir Pavlodaro sričių partijos komiteto sekretoriumi, iš kur jis buvo pakviestas dirbti atsakingų pareigų SSKP CK aparate (1961–1967), galiausiai – apie darbą sovietinėje Lietuvoje 1967–1978 m. LKP CK antruoju sekretoriumi. Šias pareigas V. Charazovas laiko savo karjeros viršūne.

Pagrindiniu pokalbių su V. Charazovu akcentu tapo jo 1974 m. sausio pabaigoje ir vasario pradžioje sąsiuvinyje melsvos spalvos viršeliais (jo spalvą ir dizainą puikiai prisimins kiekvienas SSRS gyvenęs žmogus) surašytos lietuvių nomenklatūros atstovų nuomonės apie galimą A. Sniečkaus įpėdinį. V. Charazovo noras papasakoti apie tai ir išskelti savo vaidmenį šioje istorijoje natūraliai verčia abejoti informacijos objektyvumu: ar nesiekama tuo sureikšminti savo veiklos, ar šio sąsiuvinio tekstai tikrai autentiški, užrašyti kaip tik tada, o ne vėliau?

Melsvasis V. Charazovo sąsiuvinis nėra vienintelis naujojo respublikos vadovo skyrimo eigos metraštis. Jis atspindi tik vieną požiūrį ir neatskleidžia lietuvių nomenklatūros, kuri tuo metu tikrai nebuvo vien pasyvi įvykių stebėtoja, veiksmų. Buvusio LSSR Radijo

ir televizijos komiteto pirmininko, LKP CK nario Jono Janučio, LKP CK sekretoriaus ideologijai Antano Barkausko ir jį šiame poste pakeitusio L. Šepečio atsiminimuose pasakojama apie lietuvių nomenklatūros atstovų pastangas sutrukdyti LSSR Ministrų Tarybos pirmininkui Juozui Maniušui tapti LKP CK pirmuoju sekretoriumi. Visi jie kalba apie asmeninį lietuvių nomenklatūrininkų kontaktą su L. Brežnevu, apie ką V. Charazovas ne tik neužsiminė, bet ir paklaustas tvirtino nieko apie tai nežinąs. Be abejo, tiek lietuvių nomenklatūrininkų atsiminimuose, tiek ir pokalbyje su V. Charazovu yra neaiškių momentų, leidžiančių įtarti, kad arba lietuvių nomenklatūros atstovai klaidingai įsivaizdavo „generalgubernatoriaus“ tikslus, arba V. Charazovas nenorėjo apie tai pasakoti: galbūt smulkesnės detalės grėšė jo nuosekliai pasakojimo strategijai pokalbio metu, siekiant save pavaizduoti kaip sumanų tarpininką, visada sugebėdavusį rasti kompromisą su lietuvių nomenklatūrininkais ir tinkamai atlikti Maskvos pavedimus. Kelia įtarimą, kad V. Charazovas nežinojo, jog lietuvių nomenklatūros veikėjai su L. Brežnevu susisiekė per Ukrainos CK pirmąjį sekretorių V. Ščerbickį. Neįtikina ir tai, kad V. Charazovas asmeniškai nerėmęs LSSR Ministrų Tarybos pirmininko J. Maniušo kandidatūros į LKP CK pirmojo sekretoriaus postą, ką jis pokalbyje net dusyk pakartojo⁵: esą to nepageidavęs pats J. Maniušis. Vis dėlto pagrįstai spėtina, kad J. Maniušis, puikiai susipažinęs su sovietinėmis tradicijomis, turėjo numanyti, ką reiškia būti paskirtam A. Sniečkaus laidotuvių komisijos pirmininku, – iš esmės tai buvo svari paraiška tapti jo įpėdiniu.

Nors neaiškumų ir prieštaravimų esama, nomenklatūros veikėjų atsiminimai nepaneigia V. Charazovo pasakojimo ir jo sąsiuvinyje užrašytos informacijos autentiškumo. Matyti, kad įvykiai rutuliojosi chro-

nologiškai – V. Charazovas sociologo darbo ėmėsi tik tada, kai paaiškėjo, kad J. Maniušio kandidatūrai į respublikos vadovus Lietuvoje nebus pritarta, o jo paties, kaip protegavusio šią kandidatūrą, autoritetas susvyravo tiek Maskvoje, tiek respublikoje.

Be pokalbių su V. Charazovu ir lietuvių nomenklatūros atstovų atsiminimų, rengiant šį straipsnį naudotasi Lietuvos ypatingajame archyve saugomais LKP CK biuro (f. 1771) ir partijos Vilniaus miesto komiteto (f. 3109), kurio pirmuoju sekretoriumi, iki paskiriamas respublikos vadovu, buvo Petras Griškevičius, protokolais. Šiandien tyrinėtojams prieinama ir paties V. Charazovo asmens byla, Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) saugoma fotografinė A. Sniečkaus laidotuvių medžiaga. Buvusių veikėjų atsiminimai ir pokalbiai su jais leidžia išryškinti detales, kurios nepatekdavo į archyvų fondus. Publikuotus atsiminimus papildė pokalbiai su L. Šepečiu, buvusiu LKP CK Organizacinio-partinio darbo skyriaus vedėju Vytautu Astrausku, respublikos komjaunimo organizacijos pirmuoju sekretoriumi Valerijonu Baltrūnu, telefonu buvo pakalbinta P. Griškevičiaus našlė Sofija Griškevičienė ir buvęs partijos Kauno miesto komiteto pirmasis sekretorius Kazimieras Lengvinas.

Neverta manyti, kad V. Charazovas, būdamas partinis funkcionierius, pats būtų lyg sociologas atlikęs išsamią Lietuvos nomenklatūrininkų apklausą ir jų nuomonių pagrindu parengęs ir pateikęs savo vadovams Maskvoje išsamią studiją. Pokalbyje V. Charazovas samprotavo apie nuomonių subjektyvumą ir objektyvumą. Esą apklausą, kas galėtų tapti LKP CK sekretoriumi, buvo būtina surengti siekiant išvengti subjektyvumo, nes objektyvi gali būti tik „daugelio žmonių nuomonė“⁶. Taigi akivaizdžiai jaučiamos V. Charazovo pretenzijos atspindėti sovietinės Lietuvos nomenklatūrininkų nuomones ir požiūrius. Kaip šios apklausos priešpriešą

jis pateikė savo ankstesnio darbo SSKP CK aparate įspūdžius, kai rengdamas pasiūlymą kadru klausimu jis tik peržvelgdavęs asmens bylą, kur buvo bendra kandidato institucijos charakteristika ir pora atsiliepimų. Esą tai tebusios subjektyvios asmeninės tų charakteristikų autorių nuomonės, o sprendimą skirti asmenį į tam tikrą postą rengiantis darbuotojas turėjo vadovautis nuojauta, neatmesdamas galimybes, kad nuo tada, kai buvo rašoma charakteristika, „gal tas žmogus jau pasikeitė“. Pats V. Charazovas savo mėlynajame sąsiuvinyje apibendrino 47 pokalbiuose su aukštais respublikos funkcionieriais surinktas nuomones apie galimus kandidatus ir atliko kiekybinius skaičiavimus: „Paskui aš ėmiausi matematikos: kas laiko pirmąja, o kas – svarstyti kandidata.“⁷ Taigi V. Charazovas savo apklausą suvokia kaip aiškiai pretenduojančią į objektyvumą. Iš tiesų V. Charazovas apklausė 55 asmenis, nes buvo rengiami ne vien individualūs, bet ir grupiniai jo pokalbiai su nomenklatūros atstovais dėl galimo kandidato į LKP CK pirmojo sekretoriaus postą. Grupiniai pokalbiai vyko ne su aukštais vadovais, kuriuos V. Charazovas kalbino individualiai, o su LKP CK instruktoriais ir kitais aktyvo atstovais.

Žvelgiant iš sociologinės technikos pozicijos, kyla apklausos ir respondentų imties pagrįstumo klausimas. Iš buvusių sovietinės Lietuvos veikėjų atsiminimų susidaro įspūdis, kad tai buvo ne išsamūs pokalbiai, o labiau nuomonės išreiškimas. Antai LKP CK Organizacinio-partinio darbo skyriaus vedėjas V. Astrauskas neprisiminė smulkių pokalbio detalių. Šio straipsnio autoriui jis išsakė kategoriškiausią nuomonę, kad pats V. Charazovas buvęs P. Griškevičiaus „krikštatėvis“. Apie V. Charazovo apklausą neužsimenama nei J. Janučio, nei LKP CK sekretorių A. Barkausko ar L. Šepečio atsiminimuose⁸. Galima spėti, kad jei V. Charazovą būtų dominusi lietuvių nomenklatūros

atstovų nuomonė ir jis būtų ėmėsis išsamios apklausos, atgarsis apie ją būtų pasiekęs ir į minėtąjį 55 asmenų sąrašą neįtrauktus funkcionierius. Net ir V. Charazovo sąsiuvinyje minimas K. Lengvinas, paklaustas apie šią apklausą, labai abstrakčiai teprisiminė, kad toks pokalbis apskritai vykęs.

Nereikia pamiršti, kad V. Charazovas nebuvo nešališkas stebėtojas – jis turėjo savo nuomonę ir nuo pat atvykimo 1967 m. į Lietuvą svarstė, kas galėtų pakeisti A. Sniečkų. V. Charazovo objektyvumo ribos atsiskleidžia ir peržvelgus jo respondentų sąrašą. Iš pažiūros jis atrodo pagrįstas ir proporcingas – į jį įtraukta tiek partinių funkcionierių, tiek sovietinių darbuotojų, tarp šių dviejų grupių atstovų yra tiek dirbančių respublikos centre, t. y. LKP CK ir ministerijose, tiek miestų ir rajonų komitetuose. Kaip tvirtino pats V. Charazovas⁹, jis apklausė 7 LKP CK biuro narius ir kandidatus, vieną respublikos Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotoją, 6 ministrus ir komitetų pirmininkus, 4 LKP CK skyrių vedėjus, 3 vedėjų pavaduotojus, 3 partijos miestų komitetų sekretorius, 16 partijos rajonų komitetų sekretorių ir 13 kitų organizacijų atstovų.

Vis dėlto atrankos kriterijai kelia abejonių. Pavyzdžiui, tai, kad į sąrašą įtrauktas greta sostinės esančio Širvintų rajono partijos komiteto pirmininkas A. Davydonis, gali liudyti artimus šio veikėjo santykius su V. Charazovu, kas ir išaiškėjo pasikalbėjus su kitais partiniais darbuotojais¹⁰. Pats V. Charazovas, paklaustas, kokių principu atrinko respondentus, kiek pagalvojęs atsakė dėl didesnio atstumo negalėjęs apklausti atokesnių rajonų veikėjų, pavyzdžiui, trečio pagal dydį Klaipėdos miesto vadovų. Laiko apklausai iš tiesų buvo labai nedaug, V. Charazovas negalėjo gaisi, tačiau ne vien laiko trūkumas, bet ir V. Charazovo santykiai su respublikos funkcionieriais lėmė respondentų ratą.

Kokie gi buvo V. Charazovo atliktos respublikos nomenklatūrininkų apklausos rezultatai, kuriais remiantis buvo siūlomas naujasis sovietinės Lietuvos vadovas? Kandidatais į LKP CK pirmojo sekretoriaus postą buvo įvardyti LSSR Ministrų Tarybos pirmininkas J. Maniušis, trys LKP CK sekretoriai – sekretorius pramonei ir statyboms Algirdas Ferensas, sekretorius ideologijai A. Barkauskas, sekretorius žemės ūkiui Rimgaudas Songaila, – partijos Vilniaus miesto komiteto pirmininkas sekretorius P. Griškevičius, LSSR profsąjungų komiteto pirmininkas Kazimieras Mackevičius ir LKP CK Organizacinio-partinio darbo skyriaus vedėjas V. Astrauskas.

Iš 55 V. Charazovo kalbintų aukštų respublikos funkcionierių daugiausia pasisakė už P. Griškevičių: 12 jį įvardijo kaip pirmąjį, o 29 – kaip galimą (tarp kitų) kandidatą¹¹. A. Barkauską atitinkamai nurodė 1 ir 11. R. Songailos kaip pirmojo kandidato nenurodė niekas, o kaip svarstytiną – 9 asmenys¹². K. Mackevičiaus, kaip ir R. Songailos, kandidatūros kaip pirmosios neįvardijo niekas, o kaip galimą nurodė 6 asmenys¹³. V. Charazovo apklausa atskleidė vienu rimčiausių pretendentų laikyto J. Maniušio nepopuliarumą tarp respublikos nomenklatūrininkų. Už jo kandidatūrą kaip pirmąjį nepasisakė niekas, o 17 asmenų ją laikė svarstyтина¹⁴.

Sovietinės Lietuvos vadovaujančių darbuotojų apklausa tapo pagrindu parengti trumpas, tačiau gana tikslias kandidatų į pirmojo respublikos asmens postą charakteristikas. Tai turbūt esminis melsvojo sąsiuvinio momentas, kuriam jo savininkas, matyt, skyrė nemažai laiko. Šios trumpos charakteristikos pasižymi atviru neigiamų savybių įvardijimu, gana tiksliai asmenybės bruožų nusakymu. Antai apie J. Maniušį rašoma: „Maniušis turi CK sekretoriaus, Ministrų Tarybos pirmininko patirties, gerai išmano ekonomiką, pramonę ir ypač statybą, inter-

nacionalistas, tiesus, gera šeima, todėl būtų suprantama jį iškelti. Neigiamos savybės: ūkininkas, o mažiau politinis veikėjas, ideologiškai silpnai pasirengęs. Manoma, kad Ministrų Taryboje jis dirba neįtemptai, mažai bendrauja, nėra populiarus respublikoje, kiek sausokas, Ministrų Taryboje klausimus sprendžia labai neoperatyviai. Tvirtinama, kad vadovaujant Šumauskui [Motiejus Šumauskas (1905–1982) respublikos Ministrų Tarybai vadovavo 1956–1967 m., prieš Juozą Maniušį. – S. G.] buvo daugiau dalykiškumo. Pagrindinė našta tenka Kairiui [Ksaveras Kairys (1909–1991) – LSSR Ministrų Tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas 1965–1983 m. – S. G.]. Dėl to pavaduotojai pyksta. Labai pasitiki popieriais, lėtas, labai rūpinasi savo sveikata. Pažeidžiamas biografijos požiūriu. Turi didelę opoziciją tarp kai kurių partinių darbuotojų ir inteligentų. Lietuvius siutina, kai jis kalba lietuviškai. Kalbos apie disertacijos gynimą, kad jai skyrė daug dėmesio; daug rūpinasi savo buitimi.¹⁵

Lietuvos istorikų darbuose, buvusių veikėjų atsiminimuose ir publicistikoje galima rasti duomenų, paremiančių tokią J. Maniušio charakteristiką. Jo paties atsiminimuose esama nuogąstavimų dėl savo sveikatos, subtiliai, bet gana aiškiai užsimenama, kad ją jam sugadinęs A. Sniečkus. Mat J. Maniušis 1957 m., būdamas LKP CK sekretoriumi, buvo paskirtas dar ir Kauno, antrojo pagal dydį respublikos miesto, partijos komiteto pirmuoju sekretoriumi. Kaip matyti iš atsiminimų, šias pareigas buvo sunku suderinti, todėl jis sulaukdamas A. Sniečkaus priekaištų, kad, įsigilinęs į Kauno reikalus, apleidžia respublikos ekonomikos sritį¹⁶. Įtampa darbe jau 1957 m. atsiliepė J. Maniušio sveikatai – iš pradžių pasireiškė stenokardijos požymiai, o metų pabaigoje jį ištiko širdies priepuolis.

Apie P. Griškevičių išsakyta daugiau teigiamų dalykų: „Turi darbo patirties apa-

čiose, žurnalistas, visų grandžių partinis darbuotojas, platus ryšiai su pogrindininkais, partizanais ir ideologiniais darbuotojais. Sąžiningas, tvarkingas, partietiškas, dalykiškas, darbingas. Įsigilinant ir atsargus, neskubas vertinti, žodžiai nesiskiria nuo darbų, demokratiškas, kantrus, tolerantiškas žmonėms, išklausantis, principingas, pasitikintis savimi, lankstus ir supratingas politikas. Internacionalistas, vertindamas žmones ir įvykius nesimėto aštriais žodžiais. Nesiblaško užimdamas tam tikrą poziciją. Šeima tvirta. Neigiamos savybės: kiek sunkokas, kartais kiek vangus, perdėm ramus, kai kada nesavikritiškas.¹⁷

LKP CK sekretorių ideologijai A. Barauską V. Charazovas apibūdino taip: „Raštingas, gerai pasirengęs, eruditas. Labai darbingas. Turi didelę autoritetą tarp visų pramonės šakų ir ideologijos darbuotojų. Linkęs į mokslinį darbą. Bendraujantis ir populiarus liaudyje. Iniciatyvus ir operatyvus. Gera šeima. Neigiamos: silpna sveikata. Gali pasiduoti svyruojančių inteligentų įtakai. Gali pasiduoti liberalizmui, ne visada tvirtas idėjiniais klausimais. Blogai išmano ekonomiką ir stengiasi šio klausimo išvengti. Silpnas ryšys su darbininkais ir valstiečiais.“¹⁸

Apie LKP CK sekretorių A. Ferensą atsiliepiama šitaip: „Neblogai išmano pramonės, statybos klausimus. Greitas, operatyvus, energingas, daug dirba. Geras ryšys su pramonės įmonių ir statybų kolektyvais. Dažnai lankosi objektuose, geras organizatorius. Neigiamos savybės: sprenddamas klausimus kartais paviršutiniškas. Kalbėdamas dažnai laikosi svetimos nuomonės. Ne visada suvokia problemas, neturi aiškaus požiūrio, jį keičia. Kartais neturi motyvacijos. Skubotai daro išvadas, kartais dviveidis ir neprincipingas. Daug blaškymosi. Silpnavalis. Su žmonėmis aštrus, neatsargiai parenka žodžius ir palyginimus, dėl ko smerkiamas tų, su kuriais susiduria. Anksčiau buvo labai popu-

liarus, linkęs į didybę. Jo autoritetui trukdo antra santuoka. Yra karjerizmo elementų.“¹⁹

Nors V. Charazovo charakteristikos gana tiksliai atspindi jo paties užrašytas funkcionių nuomones, jose išvelgiamas ir nemažas asmeninis įnašas, liudijantis, kad šis veikėjas nebuvo nešališkas asmuo, be jokių intencijų stebintis ir renkantis informaciją apie kandidatus. Dėmesį patraukia partizaninio pogrindžio motyvas P. Griškevičiaus charakteristikoje. Kaip žinome, sovietinių partizanų veikla Lietuvoje nebuvo aktyvi, ji neprilygo kaimyninės Baltarusijos ginkluotojo pogrindžio mastui. Be abejo, negalima atmesti buvusių sovietinių pogrindininkų ir partizanų įtakos, juolab žinant, kad būtent L. Brežnevo laikotarpiu buvo smarkiai išplėtotas Didžiojo tėvynės karo naratyvas ir kasmet gegužės 9-ąją, Pergalės dieną, buvo pagerbiami karo dalyviai, vyko jų paradai. Tačiau net ir šiame kontekste išvelgiamas V. Charazovo siekis suteikti P. Griškevičiaus biografijai daugiau spindesio, labiau derančio prie rusiškos ar baltarusiškos, o ne lietuviškos interpretacijos. Ko gero, čia aiškiai galima išvelgti V. Charazovo įdirbio Baltarusijoje palikimą.

„RINKIMŲ“ REKONSTRUKCIJA

1967 m. pavasarį traukiniu Maskva–Vilnius V. Charazovas vyko į Lietuvą. Čia jo laukė nelengvos pareigos. Pokalbiai su pirmtais – buvusiais LKP CK antraisiais sekretoriais Borisu Šarkovu (1956–1961) ir Borisu Popovu (1961–1967) – atskleidė nelengvą ilgamečio respublikos vadovo A. Sniečkaus charakterį. V. Charazovas nebuvo iš tų, kurie nežinotų partijos vidaus konfliktų ar nemokėtų ryžtingai veikti, – jis jau turėjo kelerių metų darbo SSKP CK inspektoriumi patirtį. Tačiau sovietinėje Lietuvoje V. Charazovo laukė ne itin maloni pradžia. Vienas iš pir-

mųjų jam iškeltų uždavinių buvo pasiruošti pakeisti LKP CK pirmąjį sekretorių, t. y. atleisti didelę įtaką tarp vietos nomenklatūrinių turintį A. Sniečkų iš LKP CK pirmojo sekretoriaus pareigų.

Vykdydamas šią centro neformaliai iškeltą užduotį, V. Charazovas nuo pat darbo Lietuvoje pradžios stebėjo padėtį, bendravo su vietos veikėjais ir svarstė, kas galėtų tapti A. Sniečkaus įpėdiniu. Jo dėmesys kryo į LSSR Ministrų Tarybos pirmininką J. Maniušį – Rusijoje gimusį ir ten išsimokslinimą įgijusį lietuvi. Jis tik po Antrojo pasaulinio karo atvyko į Lietuvą, prastai kalbėjo lietuviškai. J. Maniušis buvo gerai pažįstamas SSKP CK Organizacinio-partinio darbo skyriaus darbuotojams. Pasak V. Baltrūno²⁰, J. Maniušio ir I. Kapitonovo sūnūs studijavo tame pačiame kurse, paties J. Maniušio atsiminimuose pasakojama apie draugiškus jo santykius su atskirais SSKP CK Organizacinio-partinio darbo skyriaus darbuotojais. Todėl neatsitiktinai dar 1967 m. pavasarį iškilus naujo respublikos vadovo skyrimo klausimui, tuometis LKP CK sekretorius pramonei J. Maniušis pretendavo į šią vietą. Tačiau tuokart buvo rastas kompromisas ir J. Maniušis sutiko tapti LSSR Ministrų Tarybos pirmininku²¹. Jis iš karto ėmėsi aktyvios veiklos: 1967 m. pasiprašė priimamas Aleksejaus Kosygino, o 1968 m. sausio 8 d. lankėsi pas L. Brežnevą, kuriam išdėstė būtinybę toliau įgyvendinti vienkiemų naikinimo ir kaimo gyvenviečių plėtros programą²². Toks J. Maniušio aktyvumas rodė jo norą įgyti SSRS vadovų pasitikėjimą ir paramą.

Nepavykus A. Sniečkaus pakeisti 1967 m., padėtis stabilizavosi, nors klausimas nebuvo visiškai atidėtas. Istorinėje literatūroje rašoma, kad kadruų stagnacija SSRS nepradėjo vos tik L. Brežnevui 1964 m. atėjus į valdžią: 1969–1972 m. Ukrainos KP CK pirmąjį sekretorių Piotrą Šelestą pakeitė ilgametis Brežnevo pažįstamas V. Ščerbickis,

reaguojant į didelę korupciją buvo pakeisti Azerbaidžano ir Gruzijos vadovai²³. Tokiame sąjunginiame kontekste net ir L. Brežnevo grupuotę 1964 m. parėmęs A. Sniečkus negalėjo jaustis visiškai saugus. Jis sumaniai balansavo, savo aplinkai vis prasitardamas ketinąs atsistatydinti ir privačiuose pokalbiuose pasvarstydamas, kas galėtų tapti jo įpėdiniu. Anot S. Griškevičienės, A. Sniečkus buvo ne vienam, taip pat ir jos vyrui P. Griškevičiui, žadėjęs rekomenduoti į savo postą. Vis dėlto kilus realiai grėsmei būti pakeistam, A. Sniečkus sugebėdavo nustumti konkurentus į nereikšmingus postus. Antai partijos Vilniaus miesto komiteto pirmasis sekretorius K. Mackevičius, neatsargiai savo draugams prasitaręs, kad kai „aš būsiu kėdėje, tai mes padarysime viską kitaip“²⁴, 1971 m. buvo atleistas iš pareigų ir paskirtas į neįtakingas Lietuvos respublikinės profesinių sąjungų tarybos pirmininko pareigas.

Matyt, A. Sniečkaus vadovavimas tenkino ir V. Charazovą, nors jis tvirtino neva sulaukdavęs iš Maskvos priekaištų, kodėl nekelia A. Sniečkaus keitimo klausimo. Tačiau centro kritiką visiškai kompensavo kylanti antrojo sekretoriaus svarba respublikoje. Tarp jo ir A. Sniečkaus nusistovėjo tam tikra pusiausvyra. Smarkių ginčų būta, bet jie buvo sprendžiami susitikimuose už uždarytų durų. Buvęs komunistų partijos veikėjas po daugelio metų prisiminė, jog kartą po ginčo jam išeinant iš A. Sniečkaus kabineto nuo skersvėjo trinktelėjusios durys ir A. Sniečkus, pamanęs, kad V. Charazovas yra supykęs, pats netrukus jam paskambinęs, kad nuramintų. Be to, tai, kad A. Sniečkus toliau sekretoriavo, didino V. Charazovo politinius dividendus tarp vietos nomenklatūrininkų: žinodami, kokio A. Sniečkus amžiaus, jie numanė, kad LKP CK pirmojo sekretoriaus įpėdinio klausimas netrukus neišvengiamai iškilks, ir vertino V. Charazovą kaip Maskvos atstovą, nuo kurio žodžio

daug priklausys, kas ateis vietoj A. Sniečkaus. Ši padėtis leido V. Charazovui plėtoti savo klientų tinklą. Antai buvusių veikėjų atsiminimuose šaipomasi iš LKP CK sekretoriaus ekonomikai A. Ferenso, kuris nuolat pataikavo V. Charazovui. Neatmestina ir tai, kad SSKP CK aparato keliamas A. Sniečkaus keitimo klausimas priklausė nuo sudėtingos jėgų pusiausvyros SSKP CK vadovybėje. Artimas V. Charazovo bičiulis A. Šelepinas iki 1967 m. buvo pačiame galios zenite, vėliau jo politinė žvaigždė ėmė leisti. Gali būti, kad A. Sniečkaus išlikimas tam tikra prasme priklausė nuo A. Šelepino, I. Kapitonovo ir M. Suslovo santykių. Tai, kad kaip tik I. Kapitonovo padėjėjas ragino V. Charazovą kelti klausimą atleisti A. Sniečką, gali liudyti, kad pasinaudojant A. Šelepino remiamu V. Charazovu bandyta nušalinti M. Suslovo klientą A. Sniečką. Mat, kaip tvirtinama Lietuvos istoriografijoje ir buvusių veikėjų atsiminimuose, A. Sniečkus buvo M. Suslovui artimas funkcionierius. Juodu suartėjo dar pokaryje, kai Josifo Stalino pavedimu M. Suslovas 1944–1946 m. vadovavo VKP(b) CK Lietuvos biuro, į kurį kaip LKP(b) CK pirmasis sekretorius įėjo ir A. Sniečkus. Ne be M. Suslovo paramos A. Sniečkus buvo apdovanotas 13 ordinų ir medalių. Ideologiniais ir kitais svarbiais klausimais A. Sniečkus tiesiogiai konsultuodavosi su M. Suslovu, būdamas Maskvoje, būtinai pas jį užsukdavo²⁵. M. Suslovas taip pat dažnai lankėsi Lietuvoje. Kaip matyti iš LCVA archyve saugomų nuotraukų, į Vilnių jis buvo atvykęs 1962 ir 1965 m. Paskutinį kartą jis čia lankėsi prieš pat A. Sniečkaus mirtį – 1973 m. lapkričio 27–29 d., kad respublikai įteiktų Tautų draugystės ordiną. Dėl to istorinėje literatūroje stebimasi, kodėl po dviejų mėnesių į A. Sniečkaus laidotuves atvyko ne M. Suslovas, o I. Kapitonovas, kas esą liudija A. Sniečkaus autoriteto nuvertinimą Maskvoje²⁶. Kad M. Suslovas tada

neatvyko į Lietuvą, kelia abejonių, ar iš tiesų A. Sniečkus buvo jam labai artimas.

Manytina, kad atsakymo į šį klausimą reikėtų ieškoti to meto aplinkybėse. Žinoma, čia įmanomas ir pats paprasčiausias atsakymas – to neleido M. Suslovo darbotvarkė ar sveikata. Taip pat esama užuominų, kad per paskutinį M. Suslovo vizitą Lietuvoje A. Sniečkus su juo susipyko (A. Barkauskas atsiminimuose tvirtina, kad „konfidencialūs pokalbiai su M. Suslovu pablogino A. Sniečkaus sveikatą“²⁷). Todėl M. Suslovas galėjo dar jausti pyktį arba, atvirkiščiau, kaltę, kad įvykęs konfliktas galbūt pablogino A. Sniečkui sveikatą.

Tačiau galima ir dar viena M. Suslovo neatvykimo į A. Sniečkaus laidotuves interpretacija, to priežastį susiejanti su iškart po A. Sniečkaus mirties prasidėjusiomis rinkimų peripetijomis. A. Sniečkaus įpėdinis buvo paskirtas po sovietiniam valdymui neįprastai ilgo laikotarpio. A. Sniečkus mirė 1974 m. sausio 22 d. ir tik beveik po mėnesio – vasario 18 d. – buvo paskirtas P. Griškevičius. 1974 m. sausio 22 d. vykusiam LKP CK biuro posėdžiui vadovavo V. Charazovas. Jame nutarta sudaryti valstybinę A. Sniečkaus laidotuvių komisiją, jos pirmininku skiriant A. Maniušį. Į komisiją įėjo ir P. Griškevičius, o paties V. Charazovo tarp jos narių nebuvo²⁸. LKP CK antrasis sekretorius apsiėmė laidotuvių mitinge pasakyti kalbą. Įdomu, kad V. Charazovas tvirtina, jog J. Maniušis jį atkalbinėjo nuo šios kalbos. Nors tarp LKP CK dokumentų nepavyko rasti ne tik LKP CK biuro nutarimo, bet net ir užuominos apie šią V. Charazovo kalbą, archyvo fondų fotografijos patvirtina V. Charazovo žodžius: jose įamžinti du žmonės, sakantys kalbas Vilniaus sporto rūmuose vykusiam laidotuvių mitinge, – I. Kapitonovas ir V. Charazovas²⁹.

Neabejotina, kad A. Sniečkaus įpėdinio klausimas būtų buvęs išspręstas daug greičiau, jeigu juo būtų tapęs V. Charazovo

proteguojamas J. Maniušis³⁰. Tiek Maskvoje, tiek sovietinėse respublikose buvo gyva tradicija, kad laidojamo asmens įpėdiniu tampa asmuo, paskirtas laidotuvių komisijos pirmininku. Kaip tvirtina V. Charazovas, Maskva, o konkrečiai – pats M. Suslovas, palankiausiai vertino J. Maniušį. Teigiamas M. Suslovo požiūris į šią kandidatūrą atsispindi ir lietuvių nomenklatūros atstovų atsiminimuose. Kaip prisiminė buvęs LKP CK sekretorius ideologijai A. Barkauskas, esą dar A. Sniečkui esant gyvam M. Suslovas labiau bendravęs su J. Maniušiu, o ne su pirmuoju sekretoriumi. Jo nuomone, M. Suslovo draugystė su A. Sniečkumi tebuvo gandai³¹. Vis dėlto šiuose autoriaus žodžiuose išvelgtinas prieštaravimas mėginant paneigti draugišką A. Sniečkaus ir M. Suslovo ryšį, mat tame pat knygos puslapyje vaizdžiai aprašoma, kaip, kilus sunkumų „Lietuvos“ dainų ir šokių ansamblui išvykti į užsienį, A. Sniečkus puolė skambinti ne kam kitam, o M. Suslovui. Pasak J. Janučio, išgirdęs apie J. Maniušio kandidatūrą, M. Suslovas neva pareiškęs, kad „tai vertinga kandidatūra“³².

Šią, atrodytų, logišką J. Maniušio skyrimo LKP CK pirmuoju sekretoriumi eigą nutraukė Ukrainos KP CK pirmojo sekretoriaus V. Ščerbickio skambutis L. Brežnevui. Nusiteikę prieš J. Maniušį A. Sniečkaus aplinkos žmonės įkalbėjo partijos veteraną Kazimierą Liaudį, buvusį Lietuvos SSR KGB pirmininką (1954–1959), vėliau ėjusį nelabai įtakingas LKP Revizijos komisijos pirmininko pareigas, susisiekti su L. Brežnevu, su kuriuo šis buvo pažįstamas dar nuo prieškario laikų Dnepropetrovske³³.

J. Maniušį neigiamai vertino gana gausi Lietuvos nomenklatūrininkų grupė. Antai vienas iš skambučio Brežnevui iniciatorių J. Janutis atsiminimuose teigia, kad iš Maskvos į A. Sniečkaus laidotuves parskubėjęs LSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas M. Šumauskas „nespėjo užverti savo namų

durų“, kai pas jį atvyko K. Liaudis, LSSR Plano komisijos pirmininkas Aleksandras Drobnyš ir pats J. Januitis. Esą ši kompanija ėmė svarstyti, kaip „sutrukdyti V. Charazovui į sostą pasodinti J. Maniušį“³⁴. Kai M. Šumauskas atsisakė kalbėtis su Maskva, motyvuodamas tuo, jog ten „dar pagalvos, kad aš į A. Sniečkaus vietą taikau“, buvo prisiminta, kad K. Liaudis asmeniškai pažįstamas su L. Brežnevui. Lietuvoje net sklido kalbos, kad jis buvęs L. Brežnevo partinis krikštatėvis – esą šiam stojant į partiją parašęs rekomendaciją. V. Charazovas tvirtino pats asmeniškai to klausęs K. Liaudžio, į ką šis atsakęs, kad rekomendacijos nerašęs, bet tuo metu buvęs gamyklos, kurioje abu dirbo, partijos komiteto sekretorius. V. Janučio atsiminimuose galima išskaičiuoti priekaištą LKP CK sekretoriams ir biuro nariams, kad jie, nors už akių nepritarė J. Maniušio kandidatūrai, aktyvios veiklos nesiėmė³⁵.

Vargu ar vien asmeninės savybės sukliudė J. Maniušiu tapti A. Sniečkaus įpėdiniu. Gali būti, kad taip pasireiškė A. Sniečkaus aplinkos nenoras būti užgožtai ir valdomai V. Charazovo ir J. Maniušio politinio tandemo, kas neabejotinai būtų reiškę didesnę Lietuvos priklausomybę nuo centro. Čia galima prisiminti jau minėtą J. Maniušio prašymą, kad V. Charazovas nesakytų kalbos per A. Sniečkaus laidotuves. Matyt, realiai vertindamas lietuvių nomenklatūrininkų nuotaikas, J. Maniušis baiminosi, kad šis V. Charazovo žingsnis nesukeltų nepasitenkinimo ir įtarimų, jog Lietuvos politinėje arenoje ims dominuoti „generalgubernatorius“. Reikia pasakyti, kad V. Charazovą nomenklatūros atstovai vertino nevienareikšmiškai, ką liudija ne vien jų atsiminimai ir pokalbiai su jais. Antai 1971 m. kovo 3–5 d. vykusiam LKP XVI suvažiavime renkant LKP CK narius prieš V. Charazovą balsavo rekordiškai daug – net 50 – suvažiavimo delegatų³⁶.

Vis dėlto K. Liaudis nesiryžo skambinti L. Brežnevui tiesiai ir paprašė kito savo pažįstamo taip pat iš anų laikų – Ukrainos KP CK pirmojo sekretoriaus V. Ščerbickio – paslaugos. Šiandien sunku nustatyti, kada tiksliai buvo skambinta V. Ščerbickiui. Galima daryti prielaidą, kad M. Šumauskas, sužinojęs apie artimo savo bendražygio mirtį, suskubo iš Maskvos į Vilnių išvykti anksčiau, nei tai padarė I. Kapitonovas, kuriam reikėjo sutvarkyti formalius dalyvavimo A. Sniečkaus laidotuvėse klausimus SSKP CK aparate. Kadangi, kaip savo atsiminimuose tvirtina J. Januitis, V. Ščerbickiui buvo skambinta vos M. Šumauskui parvykus į Vilnių, galima spėti, kad centras tada dar nebuvo apsisprendęs, kas iš SSKP CK sekretorių dalyvaus A. Sniečkaus laidotuvėse. Taigi atsakant į klausimą, kodėl M. Suslovas neatvyko į A. Sniečkaus laidotuves, galima spėti, kad po K. Liaudžio skambučio V. Ščerbickiui ir po pastarojo – L. Brežnevui, M. Suslovas nenorėjo veltis į jau prasidėjusias A. Sniečkaus įpėdinio rinkimų kovas, nes tai jam buvo nesolidu politiškai. Šiuo atveju Maskvai buvo tikslingiausia į A. Sniečkaus laidotuves siųsti už partijos kadrus atsakingą SSKP CK sekretorių I. Kapitonovą.

Kai po laidotuvių į Maskvą grįžtančio I. Kapitonovo V. Charazovas geležinkelio stotyje paklausė: „Ivanai Vasiličia, ar jums pavyko pakalbėti apie tai, kas galėtų būti pirmuoju sekretoriumi?“, šis atsakė: „Ne, nieko nepavyko, tu ruoškis.“³⁷ Taip V. Charazovas ėmėsi partinio „sociologo“ darbo. Įdomus yra jo paties paaiškinimas, kodėl jis pasirinkęs apklausą, o ne ėmėsis spręsti šį klausimą kitu būdu. Juk jis galėjo savo iniciatyva rekomenduoti kandidatą, kad ir sau artimą J. Maniušį, neatsižvelgdamas į respublikos nomenklatūrininkų nuotaikas ir nuomones. Tačiau V. Charazovas tvirtino kito varianto neturėjęs, nes būta grasinimų sužlugdyti „elekcinį“ LKP CK plenumą.

Kieno būtent privengė V. Charazovas, matyti iš jo atliktos 55 veikėjų apklausos. Jo kalbinamas K. Liaudis pareiškęs, kad jei plenumas bus keliama J. Maniušio kandidatūra, jis pasisakys prieš³⁸. Baimintis, kad plenumas bus sužlugdytas, V. Charazovą, matyt, vertė ir patirtis, įgyta Baltarusijoje, kur 1965 m. įvykęs Baltarusijos KP CK plenumas neišrinko Maskvos laiminamo kandidato Tichono Kiseliovo, o nubalsavo už netikėtai pasiūlytą Piotro Mašerovo kandidatūrą. Suprantama, kad, panašų scenarijų įgyvendinus Lietuvoje, V. Charazovas būtų praradęs autoritetą ir – labai galimas daiktas – buvęs atšauktas į Maskvą. „Sociologinė apklausa“ buvo veiksmingas politinis ėjimas, kuris suteikė LKP CK antrajam sekretoriui nuomonių interpretuotojo vaidmenį ir įtaką. Ne veltui L. Šepetytys atsiminimuose tvirtina, kad P. Griškevičius nebuvo toks savarankiškas kaip jo pirmtakas A. Sniečkus, nes postą gavo iš antrojo sekretoriaus rankų³⁹.

V. Charazovas pasakojo, kad, atlikdamas funkcionierių apklausą, iš pradžių partinio aktyvo atstovus kvietėsis į savo kabinetą po du, bet pakviestieji kalbėdavę nenoriai. Tai matydamas, jis pradėjo individualius pokalbius, kuriuose pašnekovai jau daug drąsiau reikė mintis ir nuomones apie galimus kandidatus į LKP CK pirmojo sekretoriaus postą⁴⁰. Tai prisimindamas V. Charazovas džiaugėsi ir net didžiavosi, kad lietuviai buvo jam atviri, – jis tai laikė savo autoriteto pripažinimu. Esą tai įrodo, kad lietuvių nomenklatūros atstovai juo pasitikėjo labiau nei vienas kitu.

Tačiau lietuvių nomenklatūrininkų atvirumą galima interpretuoti ir kitaip. Lietuviai V. Charazovą veikiausiai laikė ta „Maskvos ausimi“, į kurią galima išsakyti savo nuomonę. LKP CK antrasis sekretorius buvo suvokiamas kaip svetimas žmogus, todėl lietuvių nomenklatūrininkai, net galbūt ir nuogaustaudami, kad vieną ar kitą

kandidatą palaikantys jų žodžiai vėliau gali atsiskirti prieš juos pačius, nemanė, kad tai būtų labai pavojinga: tokiu atveju Maskvos statybinio žodžiai galėjo būti interpretuojami kaip mėginimas intriguoti ir kiršinti. Antai, pasak buvusio LKP CK sekretoriaus ideologijai L. Šepečio, V. Charazovą šiame poste pakeitęs Nikolajus Dybenka mėgęs regzti intrigas: pasivedėjęs kokį lietuvių funkcionierių į šalį, jam pasakėdavęs, neva vienas ar kitas asmuo skleidžiąs apie jį gandus⁴¹. Tačiau antruoju sekretoriumi nebuvo taip tikima kaip saviškiu, todėl galimas pavojus buvo kur kas mažesnis, palyginti su galimybe pareikšti Maskvai nuomonę apie kandidatą į respublikos vadovus. Juolab kad kalbantis su pačiu V. Charazovu išryškėjo, jog lietuvių funkcionieriai pokalbį su juo suvokė kaip kalbėjimą pačiai Maskvai. Pasak buvusio LKP CK antrojo sekretoriaus, LSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas M. Šumauskas po minėtos apklausos yra viešai kalbėjęs: „Aš sakiau Maskvai.“⁴²

Nors pats V. Charazovas nesižymėjo, kada kurį asmenį apklausė, iš atsiminimų ir archyvinių šaltinių iškyla aiškios šios veiklos laiko ribos. Kadangi I. Kapitonovas, pasak J. Janučio, į Maskvą išvyko sausio 27 d., manytina, kad kaip tik šią dieną galima laikyti V. Charazovo apklausos pradžia. Apklausa galėjo trukti kiek ilgiau nei savaitę, nes vasario 5 d. jau turėjo būti baigta, o kandidatų charakteristikos – parengtos. Kaip tik tą dieną vyko LKP CK biuro posėdis, kuriame V. Charazovas nedalyvavo. Posėdžiui pirmininkavo LKP CK sekretorius ideologijai A. Barkauskas⁴³, tarp jo dalyvių buvo ir biuro narys, partijos Vilniaus miesto komiteto pirmasis sekretorius P. Griškevičius.

Kadangi antradieniai vykdavo SSKP CK sekretoriato susirinkimai, galima neabejotai teigti, kad būtent 1974 m. vasario 5 d., antradienį, V. Charazovas ir lankėsi Maskvos Senoje aikštėje esančiuose SSKP CK

rūmuose, kur I. Kapitonovui ir M. Suslovui pristatė savo apklausos rezultatus ir pasiūlė P. Griškevičių į respublikos vadovų kėdę. Kaip galima suprasti iš V. Charazovo pasakojimo, po gana ilgo pokalbio M. Suslovas pritarė P. Griškevičiaus kandidatūrai. Jis paprašė V. Charazovo pabūti, kol vyks SSKP CK sekretoriato posėdis, kad prireikus būtų galima jį iškviešti. Matyt, P. Griškevičiaus kandidatūra SSKP CK sekretoriams didesnių abejonių nesukėlė, nes V. Charazovo komentarų neprireikė. Pasibaigus posėdžiui jis pasiteiravo I. Kapitonovo, ir šis patvirtino, kad kandidatūrai pritarta ir kad ji bus teikiama SSKP CK Politiniam biurui svarstyti.

Įdomu, jog, grįžęs iš Maskvos, LKP CK antrasis sekretorius, kad „nebūtų kalbų“, apie savo kelionės rezultatus neinformavo net P. Griškevičiaus. Tik pasibaigus 1974 m. vasario 7–8 d. vykusiai Vilniaus miesto partinei konferencijai, kurioje P. Griškevičius buvo perrinktas Vilniaus miesto komiteto pirmuoju sekretoriumi, juodu nuvažiavo į gana atokią Vilniaus vietą – ant Plikojo kalno, kur P. Griškevičius ir buvo supažindintas su SSKP CK sekretoriato sprendimu. „Jūs kviečiamas į Politbiurą“, – paragino jį ruoštis į Maskvą V. Charazovas⁴⁴.

Suprantama, kad respublikos partijos pirmojo sekretoriaus skyrimo procedūra privalėjo vykti pagal visas numatytas taisykles. Šios pareigos įėjo į SSKP CK Politinio biuro tvirtinamą nomenklatūros sąrašą, todėl vien SSKP CK sekretoriato sprendimo nepakako. P. Griškevičius privalėjo vykti į Maskvą ir prisistatyti Politinio biuro nariams. Nors nei atsiminimuose, nei interviu nepavyko rasti nurodytos tikslios datos, kada P. Griškevičius važiavo į Maskvą, galima gana tvirtai teigti, kad jis buvo ten kviečiamas vasario 14 d. Kaip tik tą dieną, kaip įprasta, ketvirtadienį, vyko SSKP CK Politinio biuro posėdis. Kaip sakė S. Griškevičienė, Maskvoje vykę pokalbiai su SSKP CK sekretoriais jos vy-

ruoi nebuvo lengvi – neva P. Griškevičius skundėsis, kad buvo reiškiami priekaištai ideologijos klausimais ir dėl nacionalizmo apraiškų respublikoje.

Prielaidą, kad P. Griškevičius Maskvoje lankėsi vasario 14 d., sustiprina ir įvykiai Lietuvoje. Antai V. Astrauskas prisimena, kad V. Charazovas labai slėpė P. Griškevičiaus kandidatūrą, net pastatydamas V. Astrauską į nepatogią padėtį. Esą gerai žinodamas, kad P. Griškevičius jau išvykęs pokalbių į Maskvą, V. Charazovas respublikos komjau-nimo suvažiavimą kuravusiam V. Astrauskui liepė į suvažiavimo svečių sąrašą įtraukti ir P. Griškevičių. Žinoma, V. Astrauskui net nepavyko susisiekti su P. Griškevičiumi. Kad P. Griškevičius į Maskvą vyko turėdamas ypatingą tikslą ir kad kelionė buvo įslaptinta, patvirtino ir P. Griškevičiaus žmona. Ji sakė, kad tomis dienomis jai buvę liepta su nieko nebendrauti, išvykti iš Vilniaus. Palydėjusi P. Griškevičių į traukinį Vilnius–Maskva, kuriuo vyras esą vyko ne vyriausybiniam vagone, o kaip eilinis keleivis, ji net negalėjo pranešti partijos veikėjui Feliksui Bieliauskui ir rašytojui Eduardui Mieželaičiui, kad juodu su vyru neatvyks į sutartą vakarienę.

Toks, regis, perdėtas konfidencialumas rodo kadruų skyrimo svarbą sovietinėje sistemoje. Formaliai žvelgiant, viskas buvo atlikta teisingai – nesant oficialaus SSKP CK Politinio biuro sprendimo, kalbėti apie realų kandidatą buvo nesolidu ir pavojinga, nes, pasikeitus Maskvos sprendimui, lietuvių akyse galėjo susvyruoti paties V. Charazovo autoritetas. Kita vertus, esama didelio skirtumo tarp vengimo skleisti žinią ir siekio užtikrinti visišką P. Griškevičiaus kandidatūros slaptumą. Tai leidžia įtarti, kad V. Charazovas bijojo galimos kandidatūrą neigiamai vertinančių asmenų nepasitenkinimo reakcijos. Pasak V. Astrausko, jau P. Griškevičių išrinkus LKP CK pirmuoju sekretoriumi, respublikos rajonuose būta vadovų, kurie

būgštavo, kad naujasis respublikos pirmasis asmuo, karjerą padaręs kaip ideologinio baro darbuotojas, neskirs deramo dėmesio žemės ūkiui.

Tai, kad P. Griškevičius dalyvavo 1974 m. vasario 7–8 d. vykusioje Vilniaus miesto partinėje konferencijoje ir buvo informuotas apie būtinybę vykti į Maskvą jau po šio partinio renginio, leidžia aiškiai nustatyti, kad SSKP CK Politiniame biure, svarsčiusiame jo kandidatūrą, jis turėjo pasirodyti kitą savaitę, vasario 14 d., ketvirtadienį, kada, kaip minėta, paprastai rinkdavosi Politinis biuras. Kaip tik dėl to, kad P. Griškevičius plačiai nesisiskelbdamas buvo išvykęs į Maskvą, su juo negalėjo susisiekti V. Astrauskas ir pakviesti jo į vasario 13–14 d. vykusį Lietuvos komjau-nimo suvažiavimą. P. Griškevičiaus pavardės šio suvažiavimo svečių sąrašė nėra⁴⁵.

Praėjus kelioms dienoms, 1974 m. vasario 18 d., įvyko LKP CK XIII plenumas, kuris „išrinko“ P. Griškevičių LKP CK pirmuoju sekretoriumi. Kaip ir pridera, plenumė dalyvavo ir Maskvos atstovas – SSKP CK Organizacinio-partinio darbo skyriaus vedėjo pavaduotojas N. Perunas, kuris iš tribūnos pristatė P. Griškevičių. Anot V. Charazovo, paskelbus P. Griškevičiaus pavardę, net pasigirdę plojimai, kas pradžiugino LKP CK antrąjį sekretorių, nes žadėjo sėkmingą plenumo baigtį ir jo atlikto darbo sėkmę. Savo inauguracinėje kalboje „išrinktasis“ LKP vadovas susirinkusiesiems papasakojo apie SSKP Centro komitete jam išsakytus „tam tikrus pasiūlymus ir tam tikrus pageidavimus“ didinti pramonės gamybos produktyvumą, užsiminė apie pareikštą nepasitenkinimą nacionalizmo raiška respublikoje. P. Griškevičius tvirtino: „Juk, žinoma, labai nemalonu, kad pastaruju metu kai kuriuose miestuose ir rajonuose pasireiškė negatyvių reiškinių. Ir štai net ir šiomis dienomis kai kur pasirodė antitarybinio nacionalistinio turinio lapelių.“⁴⁶ Iš šių P. Griškevičiaus žodžių

galima spręsti, kad politinį respublikos nomenklatūros likimą iš esmės lėmė gebėjimas užgniaužti nacionalizmą.

Kaip prisiminė P. Griškevičiaus žmona, vyras jai persakė po plenumo LSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininko M. Šumausko žodžius: „Nesidžiauk, čia plojo ne dėl to, kad tave išrinko, bet todėl, kad kito neišrinko.“ Jei tai tiesa, šie žodžiai tik patvirtina liudijimus, kad lietuvių nomenklatūra buvo labai smarkiai nusiteikusi prieš J. Maniūšio kandidatūrą.

TEORINĖ „RINKIMŲ“ REKONSTRUKCIJOS INTERPRETACIJA

„Rinkimų“ peripetijos atskleidžia didelį LKP CK antrojo sekretoriaus – „Maskvos akių ir ausų“ – vaidmenį, kas lyg ir skatintų laikytis totalitaristinio požiūrio nusakant centro ir respublikos santykius. Pokalbyje su V. Charazovu surinkta medžiaga ir jos pagrindu padaryti apibendrinimai atspindi ne tik lietuvių nomenklatūros, bet ir „generalgubernatoriaus“ asmenines intencijas ir požiūrį. Atlikdamas apklausą, V. Charazovas turėjo užtektinai erdvės manipuliuoti, siekdamas tinkamai atlikti Maskvos užduotį – atrinkti centrui parankią ir vietos nomenklatūrą tenkinančią kandidatūrą į LKP CK pirmojo sekretoriaus kėdę. Tai jis padarė stengdamasis neįsiūbuoti rinkimų laivo ir neišeiti už siaurų vadinamojo demokratinio centralizmo ribų, o kartu sureikšmindamas save vietos nomenklatūrininkų akyse. V. Charazovo atlikta ir sąsiuvinyje dokumentuota apklausa buvo informacinis pagrindas, leidžiantis, pirma, pasiūlyti Maskvai kandidatą, o antra, kilus lietuvių nomenklatūrininkų nepasitenkinimui, apginti savo poziciją remiantis jų pačių nuomone. Kilus konfliktui ar atsiradus neaiškumų, V. Charazovas galėjo pasitelkti

lietuvių nomenklatūros atstovų mintis ir panaudoti jas kaip argumentą ne tik prieš vietos nomenklatūrą, bet ir prieš Maskvą. Taigi prireikus melsvasis sąsiuvinis galėjo V. Charazovui tapti politiniu saugikliu.

Perdėtas konfidencialumas skiriant P. Griškevičių rodo didelę Maskvos ir jos atstovo reikšmę. Slaptumas turėjo padaryti P. Griškevičiui įspūdį, koks didelis V. Charazovo vaidmuo jį paskiriant („išrenkant“), ir suteikti „generalgubernatoriui“ politinių dividendų – užtikrinti pirmojo sekretoriaus palankumą. Todėl paskyrus P. Griškevičių įvykusį kadrų perstumdymą, apie kurį savo monografijoje kalba Johnas Patas Willertonas, būtina vertinti ne tik kaip naujojo vadovo siekį užsitikrinti savo politikai paramą ir apsisistatyti šalininkais, bet ir kaip antrojo sekretoriaus pasinaudojimą išaugusia įtaka, ypač žinant, kad su respublikos Ministrų Tarybos pirmininku J. Maniušiu V. Charazovas artimai bendravo ir sudarė su juo savotišką politinį tandemą. Be to, didelis konfidencialumas skiriant P. Griškevičių leidžia įtarti, kad ši kandidatūra atitiko ir paties V. Charazovo lūkesčius, ir pritarti jau minėtam V. Astrausko teiginiui, kad antrasis sekretorius buvo P. Griškevičiaus „krikštatavis“. Tokį vertinimą sustiprina ir pats V. Charazovas: esą pokalbyje Maskvoje M. Suslovas jo paklausęs, ar nėra taip, kad pirmuoju sekretoriumi V. Charazovas siūlo P. Griškevičių, kuris anksčiau buvo jam tiesiogiai pavaldus – dirbo LKP CK Organizacinio-partinio darbo skyriaus vedėju⁴⁷. Tai kaip ir įrodo, kad lemiamą sprendimą skirti respublikos vadovą priimdavo Maskva ir kad didelį vaidmenį čia vaidino jos siųstasis „generalgubernatorius“.

Kita vertus, V. Charazovo pastangos garantuoti rinkimų procedūros slaptumą gali rodyti, kad Maskvos rezidentas nebuvo visagalis. Ir jis buvo įtrauktas į vietinės nomenklatūros žaidimus, jos privengė. Vargu

ar V. Charazovas būtų stengęsis taip slėpti savo scenarijų, jei būtų tikėjęs, kad rinkimai vyks sklandžiai ir niekas nepasisakys prieš Maskvos pasirinktą kandidatūrą.

Čia ir iškyla klausimas – ar iš tiesų kaip tik toks ir buvo centro pasirinkimas? Kaip matyti iš pokalbio su V. Charazovu, M. Suslovas labiau buvo linkęs prie J. Maniušio kandidatūros, be to, kaip minėta, pastarasis buvo A. Sniečkaus laidotuvių komisijos pirmininkas, todėl būtų nuoseklu manyti, kad kaip tik J. Maniušis turėjo tapti LKP CK pirmuoju sekretoriumi. Tai, kad jis į šias pareigas nebuvo paskirtas, leidžia teigti, jog nereikia pervertinti Maskvos kontrolės ribų.

LKP CK antrojo sekretoriaus vaidmenį 1974 m. pradžioje galima analizuoti pasitelkus socialinių tinklų patrono ir kliento ryšių priegą. Svarbu ne vien tai, kad šioje istorijoje V. Charazovas griežė pirmuoju smuiku, bet ir kodėl bei kaip jis tai darė. Po K. Liaudžio skambučio L. Brežnevui paaiškėjo, kad V. Charazovui artimas J. Maniušis netaps pirmuoju sekretoriumi. LSSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininko, didelį partinį autoritetą respublikoje turinčio M. Šumausko pagrasinimas sužlugdyti plenumą reišė, kad V. Charazovas gali būti atšauktas iš Lietuvos. Rengdamas apklausą ir pristatydamas P. Griškevičių, V. Charazovas išvengė politinės atskirties. Imdamasis iniciatyvos jis ne tik išlaikė įtaką, bet ir padidino savo politinę galią, nes respublikoje jis galėjo save pateikti kaip daugiausia prisidėjusį prie pirmojo sekretoriaus išrinkimo. Išaugusią V. Charazovo galią rodo ir jo paties žodžiai pokalbyje, kad, vos išrinkus P. Griškevičių, M. Suslovas norėjęs jį atšaukti ir paskirti SSRS ambasadoriumi Maroke. Tačiau čia, V. Charazovo tvirtinimu, jį užstojęs I. Kapitonovas, sakydamas, kad respublika turi naują vadovą, kuriam reikia padėti, todėl dabar atšaukti V. Charazovą netikslinga⁴⁸.

Asmeninis skambutis L. Brežnevui rodo patrono ir kliento ryšių svarbą centro ir respublikos (regiono) santykiuose. Kartu būtina pažymėti, kad skambintojas K. Liaudis nebuvo vienas – jis buvo paprašytas kolegų, buvusio respublikos vadovo A. Sniečkaus aplinkos funkcionierių. Be to, šie žinojo ar bent jau nujautė nuomones ir nuotaikas kitų LKP CK biuro narių ir sekretorių, kurie konjunktūriniais sumetimais vengė aktyviai pasisakyti prieš J. Maniušio kandidatūrą.

Klientelinė prieiga lyg ir implikuotų naudojimąsi asmeniniais ryšiais siekiant, kad būtų paskirtas sau artimas vadovas. Tačiau aptariamam atveju lietuvių nomenklatūrininkai buvo ne tiek už tam tikrą kandidatūrą, kiek prieš J. Maniušio paskyrimą. Be to, pagrindinis „šamokslininkų“ prieš J. Maniušį ir V. Charazovą ketvertukas iš pradžių svarstė kitus veiklos būdus, o pirmiausia – galimybę pasinaudoti M. Šumausko autoritetu. Ir tik dėl galimo įtarimo asmeninės karjeros siekiais šis variantas buvo atmestas. Taigi skambinimas L. Brežnevui tebuvo būdas įgyvendinti platesnius interesus. Idealaus klientelinio scenarijaus atveju pats M. Šumauskas ar jo paprašytas K. Liaudis turėjo susisiekti su L. Brežnevu ir jį įkalbėti, kad būtent M. Šumauskas būtų paskirtas LKP CK pirmuoju sekretoriumi.

Veiksmui vykstant pagal klientelinį scenarijų, išvystume aktyvų, pirmuoju smuiku griežiantį, siekiantį karjeros ir asmeninio ryšio su L. Brežnevu ieškantį P. Griškevičių. Tačiau aptariamam atveju P. Griškevičius buvo gana pasyvus veikėjas. S. Griškevičienės žodžiais, jos vyrą visiškai tenkino partijos Vilniaus miesto komiteto sekretoriaus pareigos ir kvietimas vykti į Maskvą jam buvo netikėtas.

Tad ar tikrai tiek Rusijos regionų, tiek respublikų funkcionierių karjeros aspiracijos buvo vienodos? Ar pernelyg nenuvertinama sovietinės etninės politikos tyrėjų nurodoma

nacionalizmo nudrenavimo funkcija? Ar iš tiesų socialinių tinklų patrono ir kliento ryšio nulemti asmeniniai utilitariniai karjeros interesai visiškai užgožė tautinį vietos nomenklatūros identitetą? Ar tikrai į siaurą, dažnai neformalų socialinio tinklo patrono Maskvoje ir kliento respublikos vadovo santykį gali sutilpti, būti į jį inkorporuotas platus ratas tautinių nomenklatūrininkų, kurių veiklai būdinga ekonominio nacionalizmo, netgi tautinio komunizmo laikysena (iki 1959 m. pastebima sovietinėje Lietuvoje, Latvijoje, galbūt ir kitose respublikose⁴⁹)? J. P. Willertonas savo monografijoje plačiai kalba apie neformalių tinklų reikšmę, valdžiai ir kontrolei persismelkiant nuo paties aukščiausio iki srities ar respublikos valdžios lygmens, vieną savo darbo dalį skirdamas šio straipsnio tyrimui aktualiam LKP CK pirmojo sekretoriaus (1974–1987) P. Griškevičiaus klientų tinklo Lietuvoje formavimuisi⁵⁰. Tačiau autorius neaptaria P. Griškevičiaus paskyrimo aplinkybių, jų neinterpretuoja iš P. Griškevičiaus ryšių su Maskvos patronu perspektyvos. Dar daugiau: atrodo, kad kalbant apie egzistavusį šalia L. Brežnevo asmeninio klientų tinklo M. Suslovo tinklą, į kurį buvo įtraukti kaimyninių Pabaltijo respublikų atstovai – Latvijos KP CK pirmasis sekretorius (1959–1966), vėliau SSKP CK Politinio biuro narys, SSKP CK Partinės kontrolės komiteto pirmininkas Arvydas Pelšė ir Estijos KP CK pirmasis sekretorius (1950–1983) Johanas Kebinas, – praleidžiamas P. Griškevičiaus pirmtakas A. Sniečkus, nors jis palaikė glaudžius ryšius su M. Suslovu nuo 1944 m., kai šis tapo VKB(b) CK Lietuvos biuro pirmininku.

Platesnis nei vieno ar dviejų vietinių žaidėjų ratas ir tai, kad patronui Maskvoje nebuvo tiksliai įvardyta tik viena kandidatūra, tiesiogiai liudija, kad centro ir respublikos santykių interpretacijai vien patrono ir kliento priegigos negana. Turėjo egzistuoti

platesnis idėjinis ryšys, respublikos nomenklatūrą vienijanti ir verčianti veikti bendra ekonominių ir socialinių interesų samprata. Todėl svarbus buvo ne tik pirmasis komunikacinis veiksmas – skambutis L. Brežnevui, – bet ir nuomonės išsakymas „Maskvos ausiai“ – V. Charazovui – bei visa, kas už to slėpėsi. Taip Maskvai buvo pranešta apie lietuvių nomenklatūros pageidavimą sudaryti politinę sutartį – neskirti nepageidaujamo asmens LKP CK pirmuoju sekretoriumi, o kartu išlaikyti A. Sniečkaus metais išaugusią ir nusistovėjusią respublikos nomenklatūros politinę galią ir autonomiją sprendžiant respublikos reikalus mainais į svarbiausios Maskvos deleguotos funkcijos įgyvendinimą. P. Griškevičiui lankantis Maskvoje SSKP CK sekretorių jam išsakyta kritika ir jo inauguracinė kalba LKP CK XIII plenumo atskleidžia užduotį užkardyti respublikoje politinį nacionalizmą, kurios įvykdymas lėmė respublikos nomenklatūros politinį likimą. Todėl galima įžvelgti savotišką Maskvos ir respublikų nomenklatūros sutartį: priimtino sekretoriaus iš vietinių skyrimas mainais į politinį nacionalizmo užkardymą ir lenininės nacionalinės politikos įgyvendi-

nimą respublikoje. Iš čia kyla sudėtingas ir svarbus V. Charazovo tikslas, susidedantis iš dviejų dedamųjų, – parinkti Maskvai parankią ir vietos nomenklatūrą tenkinančią kandidatūrą.

IŠVADOS

Verifikavus pokalbį su V. Charazovu pateiktą šio buvusio sovietinio veikėjo informaciją apie jo atliktą lietuvių nomenklatūros atstovų apklausą, galima konstatuoti, kad jo citatos iš savo rinkimų sąsiuvinio yra autentiškas ir patikimas šaltinis, padedantis atskleisti sovietinės respublikos vadovo skyrimo L. Brežnevo laikotarpiu atvejį ir geriau suprasti centro ir respublikos santykius.

1974 m. vykusios LKP CK pirmojo sekretoriaus skyrimo peripetijos leidžia įvykius interpretuoti tiek iš totalitaristinės paradigmos (LKP CK antrojo sekretoriaus vaidmuo), tiek iš klientelinių tinklų (asmeninis respublikos funkcionierių ryšys su L. Brežnevui) ir korporatyvistinės prieigos sovietinio nacionalizmo studijose (titulinės nomenklatūros vaidmuo) perspektyvos.

Nuorodos

¹ A. Anušauskas, V. Tininis, *Lietuva 1940–1990 metais*, Vilnius, 2007, p. 491.

² L. Šepetys, *Neparastoji karta. Siluetai ir spalvos*, Vilnius, 2005, p. 98.

³ Plačiau žr. Л. Млечин, *Железный Шурик*, Москва, 2004.

⁴ V. Charazovo asmens byla, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 258, b. 383, l. 6.

⁵ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. balandžio 1 d. pokalbio su V. Charazovu.

⁶ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. kovo 25 d. pokalbio su V. Charazovu.

⁷ Ibid.

⁸ A. Barkauskas, *Laikmečio įkaltai*, Vilnius, 2009, p. 390, 391; L. Šepetys, op. cit., p. 221.

⁹ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. kovo 27 d. pokalbio su V. Charazovu.

¹⁰ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. rugpjūčio 12 d. pokalbio su V. Astrausku.

¹¹ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. kovo 27 d. pokalbio su V. Charazovu.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. balandžio 1 d. pokalbio su V. Charazovu.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ И. Манюшис, *Жизнь в труде*, Вильнюс, Минтис, с. 93

¹⁷ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. balandžio 1 d. pokalbio su V. Charazovu.

- ¹⁸ Ibid.
- ¹⁹ Ibid.
- ²⁰ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. kovo 17 d. pokalbio su V. Baltrūnu.
- ²¹ A. Barkauskas, op. cit., p. 301.
- ²² И. Манюшиц, op. cit., c. 166.
- ²³ „The National Question in the Soviet Union under Leonid Brezhnev: Policy and Response“, *Brezhnev Reconsidered*, ed. E. Bacon, M. Sandle, Palgrave Macmillan, 2002, p. 68.
- ²⁴ V. Tininis, *Antanas Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000, p. 208.
- ²⁵ Ibid., p. 198.
- ²⁶ Ibid., 260.
- ²⁷ Antanas Barkauskas, op. cit., p. 385.
- ²⁸ LKP CK biuro 1974 m. sausio 22 d. protokolas Nr. 56, LYA, f. 1771, ap. 249, b. 28, l. 1; LKP CK, LSSR AT ir LSSR MT 1974 m. sausio 22 d. nutarimas Nr. 33, ibid., l. 6.
- ²⁹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 1-21836.
- ³⁰ J. Januitis, *Užvakar ir šiandien. Atsiminimai*, Vilnius, 1998, p. 110–117.
- ³¹ A. Barkauskas, op. cit., p. 332.
- ³² J. Januitis, op. cit., p. 111.
- ³³ L. Šepetys, op. cit., p. 221.
- ³⁴ J. Januitis, op. cit., p. 115.
- ³⁵ Ibid.
- ³⁶ LKP XVI suvažiavimo protokolas, LYA, f. 1771, ap. 244, b. 176, l. 493.
- ³⁷ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. kovo 25 d. pokalbio su Charazovu.
- ³⁸ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. balandžio 1 d. pokalbio su Charazovu.
- ³⁹ L. Šepetys, op. cit., p. 101.
- ⁴⁰ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. kovo 25 d. pokalbio su V. Charazovu.
- ⁴¹ L. Šepetys, op. cit., p. 103.
- ⁴² Iš straipsnio autoriaus 2010 m. kovo 25 d. pokalbio su Charazovu.
- ⁴³ LKP CK biuro 1974 m. vasario 5 d. protokolas Nr. 57, LYA, f. 1771, ap. 249, b. 30, l. 1.
- ⁴⁴ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. kovo 25 d. pokalbio su V. Charazovu.
- ⁴⁵ LLKJS suvažiavimo stenograma, LYA, f. 4421, ap. 28, b. 5.
- ⁴⁶ P. Griškevičiaus kalba 1974 m. vasario 18 d. LKP CK XIII plenumė, ibid., f. 1771, ap. 249, b. 3, l. 8.
- ⁴⁷ Iš straipsnio autoriaus 2010 m. kovo 25 d. pokalbio su V. Charazovu.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ W. A. Kemp, *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union*, New York, 1999.
- ⁵⁰ J. P. Willerton, *Patronage and Politics in the USSR*, Cambridge, New York, 1992, p. 157–190.

Gauta 2012 10 01

Lietuvos istorijos institutas,

Kražių g. 5, Vilnius

Saulius Grybkauskas

THE LITHUANIAN NOMENKLATURA OF THE PERIOD OF STAGNATION IN THE EYES OF THE SOVIET “GOVERNOR GENERAL”: THE CLASH DURING THE APPOINTMENT OF PETRAS GRIŠKEVIČIUS

Summary

The article, based on the author’s conversation with Valery Charazov (born 1918), second secretary of the Lithuanian Communist party Central Committee (further LCP CC) 1967–1978, archive sources, and memoirs of other activists of that period, describes Charazov’s attitude to the situation in Soviet Lithuania after the death of the LCP CC first secretary Antanas Sniečkus, his evaluation of the Republic’s highest nomenklatura as well as his active role

in appointing second secretary Petras Griškevičius as first secretary of LCP CC.

Charazov’s activity as LCP CC second secretary is similar to the activities of second secretaries of other republics, and it allows us to see the wider pattern of their activity throughout the Soviet Union. On the other hand, certain aspects allow us to see the Soviet Union-wide political processes from the local perspective of a republic. This

is revealed though analysis of the actions of Charazov's Lithuanian nomenklatura opponents – how they used their political connections with Ukrainian CP CC first secretary Shcherbitsky and with the Dnepropetrovsk political group which became entrenched during Leonid Brezhnev's rule, as well as through the review of the political heritage of Antanas Sniečkus, who was also a client of the “shadow” USSR cardinal Mikhail Suslov.

The article looks at the survey of the Lithuanian nomenklatura carried out by Valery Charazov. With this survey he sought to elect and present to Moscow the most suitable candidate to succeed Antanas Sniečkus. This survey and the character descriptions of candidates made in its wake was the informational basis that enabled the election of a candidate satisfactory to both Moscow and the local nomenklatura.

The article presents the results of the survey carried out by Charazov. The following candidates were nominated for the position of LCP CC first secretary: chairman of the Council of Ministers of LSSR Juozas Maniušis, three LCP CC secretaries – Secretary for Industry and Construction Algirdas Ferensas, Secretary for Ideology Antanas Barkauskas, Secretary for Agriculture Rimgaudas Songaila – as well as the chairman of the party's Vilnius city committee

Petras Griškevičius, chairman of the LSSR labour unions' committee Kazimieras Mackevičius, and head of LCP CC Organisational-party work division Vytautas Astrauskas.

In the 47 interviews with contemporary party and Soviet leaders, the candidacy of Petras Griškevičius gained the most support. This activist was the first choice of 12 persons, and was considered a potential candidate (among others) – by 29 persons. Antanas Barkauskas was the first choice of one of those interviewed and was considered a possible candidate by 11 persons; Rimgaudas Songaila was no one's first choice, but was seen as a possible candidate by 9 persons; Kazimieras Mackevičius, like Songaila, was not anyone's preferred candidate, but 6 representatives considered him a possible candidate.

Charazov's survey revealed how unpopular Maniušis, who was viewed as one of the favourites, was. No one considered him as a first choice and 17 people considered him a possible candidate.

Arguably, the main result of Charazov's survey was the genuine characterisation of the nominees. It was distinguished from other formal responses of the time by the open identification of negative character traits of the candidates and a rather accurate description of their personalities.

Jonas Ženauskas – 1940–1941 m. sovietų kalinys, 1941 m. Birželio sukilimo dalyvis, žydų gelbėtojas

1940–1941 m. sovietų kalinių, išsilaisvinusių iš Lietuvos kalėjimų Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžioje, likimai labai įvairūs. Dauguma jų, ištrūkę iš kalėjimo, skubėjo pas artimuosius. Kai kurie išsilaisvinę kaliniai tą 1941 m. birželį ar vėliau susitėpė nužudyti žydų ir kitų tėvynainių krauju. Dar kiti, vos išėję į laisvę, įsitraukė į antisovietinį Birželio sukilimą. Iš tokių buvusių kalinių ir sukilimo dalyvių išsiskiria Jonas Ženauskas. Jis nepriklausė nei visuomenės elitui, nei Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) vadovybei, bet savo veiksmais nemažai prisidėjo prie sukilimo sėkmės Kauno mieste, istoriografijai paliko svarbių rašytinių šaltinių, gelbėjo žydus. Straipsnio tikslas – per J. Ženausko asmenį atskleisti kai kuriuos su 1941 m. Birželio sukilimo įvykiais Kaune ir žydų gelbėjimu susijusius faktus, pamąstyti apie atskiro žmogaus pastangų lūžiniais istorijos momentais svarbą ir prasmę.

ĮVADAS

2011 m. buvo minima 1941 m. antisovietinio lietuvių sukilimo septynių dešimtmečių sukaktis. Birželio sukilimo pavadinimu į XX a. Lietuvos istoriją įsirežęs 1941 m.

birželio 22–28 d. sukilimas buvo nukreiptas prieš okupacinę SSRS (Rusijos) bolševikų (sovietų) valdžią, Raudonąją armiją ir vietos kolaborantus. Ta didvyriška daugelio vyrų ir jaunuolių kova atsiėjo nemažai aukų ir palengvino Vokietijos vermachto žygį per Lietuvą. Tačiau Vokietijos naciai, užpuolę savo buvusią sąjungininkę bolševikų Rusiją, Lietuvoje irgi elgėsi kaip okupantai: jau pirmosiomis karo dienomis savo tikrąjį veidą parodė ir politines nuostatas pademonstravo vokiečių operatyvininkai ir kareiviai, kai kuriose vietovėse žudydami žydus, belaisvius raudonarmiečius ir įkaitus lietuvius. 2011-ieji taip pat buvo paskelbti holokausto Lietuvoje minėjimo metais. Tie patys septyni dešimtmečiai pernai mus skyrė nuo 1941 m. vasaros ir rudens, kada nacių ir į jų pinkles patekusių vietos talkininkų rankomis buvo išžudyta didžioji Lietuvos žydų bendruomenės dalis. Kai kurie išlikę žydai jau 1941 m. buvo slapstomi savo gelbėtojų. Tačiau dauguma kitų gyvų žydų itin sunkiomis sąlygomis gyveno izoliuotuose getuose ir tebebuvo naikinami, nors rečiau nei pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais. 1943–1944 m., Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo frontui slenkant į vakarus, Lietuvos getų (formaliai jau tapusių koncentracijos stovyklomis) ir

darbo stovyklų žydams dar labiau padidėjo pavojus būti nužudytiems ar išgabentiams į mirties fabrikais pramintas koncentracijos stovyklas (daugiausia tuometinės Vokietijos ar okupuotos Lenkijos teritorijoje). Tada labai pagausėjo žydus gelbstinčių Lietuvos gyventojų. Jiems už žydų slapstymą grėse kalėjimas ar net sušaudymas. Nepaisydami to, žydų gelbėtojai, rizikuodami savo ir savo artimųjų gyvybėmis, slėpė ir išlaikė žmones. Iš žydų Vokietijos naciai buvo atėmę pilietines teises ir labai sumažinę galimybę gyviems sulaukti karo ir Trečiojo reicho egzistavimo pabaigos getuose ar stovyklose. Tad iš jų 1944 m. padaugėjo žydų pabėgimo atvejų. O pagausėjusios gelbėtojų gretos reiškė dar kelių šimtų ar viso tūkstančio Lietuvos žydų¹, tarp kurių buvo daug vaikų, gyvybių išsaugojimą.

Su visais šiais įvykiais ir reiškiniais yra susijusi Lietuvos ypatingojo archyvo byla Nr. P-15399. Joje atsispindi Jono Ženausko, sovietų sušaudyto 1945 m. kovo 2 d.², gyvenimo istorija. Išsamiai visos jos nenagrinėdami, daugiau dėmesio atkreipsime į kai kuriuos 1941 m. Birželio sukilimo ir kitus įvykius Kaune, J. Ženausko dalyvavimą juose ir tame pačiame mieste 1944 m. gyvenusios Ženausko šeimos namuose gelbstimų žydų slapstymą.

Kaip Kauno radijo stotis ir radiofonas atsidūrė sukilėlių rankose, rašė ir 1941 m. įvykių dalyviai, ir istorikai, ir publicistai. Paskelbta ir istorijos šaltinių su sukilimo įvykių aprašymais, raportais ir pan. Istoriko Valentino Brandišausko sudarytame 1941 m. Birželio sukilimo dokumentų rinkinyje yra ir J. Ženausko 1941 m. mašinraštinio teksto fragmentas³ iš jo 1944 m. baudžiamosios bylos⁴. Tačiau visa J. Ženausko byla pateikia naujų detalių, kurios papildė 1941 m. Birželio sukilimo istoriografiją, atskleidžia visuomenei nežinomų žydų gelbėjimo faktų. Medžiagos interpretuoti Raudonosios

armijos 3-iojo Baltarusijos fronto SMERŠ'o karininkų spaudimą 1944 m. rugpjūčio mėn. suimto J. Ženausko žmonai Sofijai (kai kur vadinama Zose ar Zofija) suteikia ir pradėta jos baudžiamoji byla⁵, tiesa, 1946 m. nutraukta. S. Ženauskiene kaip žydų gelbėtoją apibūdinantis vokas (byla) su būtiniais rašytiniais šaltiniais yra Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Žydų gelbėjimo ir įamžinimo skyriuje⁶. Tačiau J. Ženausko muziejuje esančiuose oficialiuose gelbėtojų sąrašuose nėra. Tad gal šis straipsnis padės tą sąrašą papildyti. Taip pat siekiama papildyti aktualių temų istoriografiją ir iškelti naujų klausimų.

KELI BIOGRAFIJOS FAKTAI. IŠSILAISVINIMAS IŠ KAUNO KALĖJIMO 1941 M. BIRŽELIO 23 D.

Savo kaip 1940–1941 m. sovietų kalinio kančias J. Ženauskas lakoniškai aprašo atsiminimuose pavadinimu „Lietuvos pasienį perduodant raudoniems „išvaduotojams“ (1942 m. gruodžio 9 d. datuoto rašinio pirmoji dalis skirta pasienio tarnybos Švenčionėlių ruože likvidavimui 1940 m.)⁷. Tas tekstas, kaip ir toliau pateikiamas „rašinėliu“ vadinamas kitas tekstas, rašytas rašomąja mašinėle. Juos abu SMERŠ'o karininkai aptiko J. Ženausko lagamine per buto kratą 1944 m. rugpjūčio 2 d. Tai buvo 1941–1942 m. rašinių antrieji egzemplioriai, kurių pirmuosius J. Ženauskas buvo išsiuntęs atsiminimų leidinių apie 1940–1941 m. sovietų okupaciją ir 1941 m. Birželio sukilimą sumanytojams⁸.

Nuo 1940 m. rugpjūčio mėn. iki 1941 m. kovo 8 d. tardomas J. Ženauskas buvo laikomas Kauno kalėjime. Jis rašė, kad iki tos datos „tardyme mušė įvairiais būdais, bet dar buvo galima kęsti. Bet kaip nuvežė į NKVD įstaigą ir ten pradėjo tardyti susirinkę keletas

NKVD tarnautojų, tai negalima ir mintimis išreikšti. 6 kartus buvau primuštas taip, kad neturėjau sąmonės ir nežinojau, kuriuo būdu atsiradau kameroje. [...] Mušdavo ir kankindavo tik nakties metu, kuomet ir pačioje NKVD įstaigoje būdavo mažiau tarnautojų. [...] mušdavo su presais palei ausis, badydavo medgaliais į pašones (panašūs į medinį akėčių kuolą), spardydamo kojomis, mušdavo per pirštų galus su presu ir panašiai. Kankinimuose dažniausia dalyvaudavo vietos rusai, žydai ir rusai NKVD, bet būdavo ir lietuvių, kurie prisidėdavo prie kankinimų. Tokiame gyvenime prabuvau iki 1941 m. balandžio mėn. pabaigos. Vėliau gražino Kauno kalėjiman V skyr. 104 kameron.⁹ 1941 m. gegužės pabaigoje J. Ženausko byla buvo baigta nagrinėti ir jis laukė teismo¹⁰.

V. Brandišauskas, savo istorinėje studijoje rašydamas apie Birželio sukilimą Kaune, birželio 23 d. į sukilimą aktyviai įsitraukusį Joną Ženauską apibūdino vienu sakiniu – kaip buvusį Lietuvos Respublikos saugumo departamento darbuotoją¹¹. Šį teiginį reikia patikslinti, nes nepriklausomybės laikotarpio pabaigoje J. Ženauskas dirbo pasienio apsaugos tarnyboje. Tad būtina šiek tiek susipažinti su šio žmogaus biografija. Jonas Ženauskas (g. 1904 m. Šeduvos vls. Užuožerių k.), 1923 m. baigęs Šeduvos progimnaziją, 1927 m. – tris Kauno technikos mokyklos kursus, pradėjo dirbti Šančių priemiestyje dislokuotos 2-osios divizijos Butų skyriuje braižytoju. Po pusmečio buvo perkeltas į Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo Administracijos skyrių. Dirbdamas eksternu baigė septynias gimnazijos klases, ketino studijuoti universitete. 1928 m. pradžioje susituokė su Sofija Gilevičiūte (g. 1906 m.). 1928 m. rudenį J. Ženauskas, pašauktas į būtinąją karo tarnybą, nutarė stoti į karo mokyklą, nes tam turėjo reikiamą išsimokslinimo cenzą. 1930 m. rugsėjo mėn.

jam buvo suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis. Tų pačių metų pabaigoje iš karo tarnybos pasitraukė. Universitetinėms studijoms stacionare neturėdamas lėšų, nutarė studijuoti dirbdamas. Pageidaujamo darbo pasienio apsaugoje negavo, bet sulaukė pasiūlymo dirbti Saugumo departamente. Čia pusę metų gilinosi į būsimų pareigų metodiką ir darbo su informatoriais subtilybes, paskui buvo įteisintas į valdininkus. Tapo vyresniojo valdininko Auštikalnio (veikiausiai Aukštikalnio), kuriam priklausė Kauno priemiestis Vilijampolė ir kvartalas prie Ukmergės plento, padėjėju. 1937 m. sausio mėn., Auštikalnį perkėlus į Šiaulius, buvo paskirtas į jo vietą. 1938 m. rugpjūčio 1 d. iš Saugumo departamento perėjo dirbti į pasienio apsaugą. Buvo paskirtas 5-ojo pasienio rajono (Vilkaviškio apskrities ruožas prie sienos su Lenkija ir Vokietija sankirtos) viršininko pavaduotoju. 1940 m. vasarą spėjo padirbėti Švenčionių pasienio rajone. Šeima tada gyveno Vilniuje. Rugpjūčio mėn., sužinojęs apie gresiantį suėmimą, pasiprašė mėnesio atostogų ir nusprendė arba nelegaliai pereiti Vokietijos sieną, arba slapstytis kaime pas tėvus. Deja, atėjęs pasiimti iš taupomosios kasos santaupų, J. Ženauskas buvo įviliotas į NKVD spąstus. Suimtas 1940 m. rugpjūčio 17 d.¹²

Kalinių išsilaisvinimas iš Kauno kalėjimo nesulaukė didesnio tyrėjų dėmesio. Taip yra ir dėl to, kad kalinius išvadavo ne sukilėliai, 1941 m. birželio 22–23 d. įvykiai kalėjime netapo sukilimo dalyvių atsiminimų ir aprašymų objektu. Kaip patys kaliniai išsilaužė iš kamerų ir išėjo į laisvę, daugiausia sužinome iš 1941 m. vasarą LAF leisto dienraščio „Į laisvę“¹³ ir buvusių kalinių atsiminimų¹⁴. Naktį iš birželio 22 į 23 d. kalėjime beveik nebeliko sargybos, tačiau kaliniai tebebuvo užrakinti. Galima daryti prielaidą, kad sukilėliai galėjo išvaduoti Kauno kalėjimo (tada vadinto kalėjimu Nr. 1) kalinius dar

birželio 22 d. Taip būtų buvę išgelbėti dar de-
vyniasdešimt ar daugiau kalinių (jau nuteistų
mirties bausme ar dar tardomų; daugelis jų
buvo nužudyti prie Červenės), kuriuos spė-
jo išsigabenti kiek vėliau tą naktį atvažiuo-
NKGB pareigūnai¹⁵. Iš laiko perspektyvos
dabar net galima teigti, kad tam sutrukdyti
būtų užtekę nedidelės sukilėlių grupės. Mat
įvairių sovietų įstaigų (taip pat ir NKVD
bei NKGB) pareigūnai birželio 22 d. vakare
paniškaai bėgo iš Kauno ir tik retkarčiais
vykdė nurodymus ir instrukcijas, kurias
įgyvendindami nesulaukdavo sukilėlių
pasipriešinimo. Sukilėliai jau birželio 22 d.
vakare buvo užėmę daug svarbių įstaigų ir
kitų objektų. Tačiau jų vadovybės nežinota,
kad kalėjimas tada nebeturėjo sukarintos
išorinės apsaugos. Birželio 22 d. vakare ne-
beliko sargybos net bokštelyje. Savo pamainą
atidirbę vidaus prižiūrėtojai pasišalino, o
juos turintys pakeisti tarnautojai dėl prasi-
dėjusio karo suirutės ir kitų priežasčių neat-
vyko (turbūt todėl nebuvo vakarinio kalinių
patikrinimo ir jie negavo vakarienės)¹⁶. Tad
didžiulis Kauno kalėjimas ir kamerų raktai
liko kelių sargų žinioje. Jie, kitaip nei kai
kurių Lietuvos provincijos miestų kalėjimų
sargai, neišdrįso iš kamerų išleisti kalinių,
kurių Kauno kalėjime (įskaitant jo filialą IX
forte) buvo gerokai daugiau – arti 2 tūkst.
(įvairių šaltinių duomenys skiriasi).

Iki šiol neaiškus sukilėlių vaidmuo kalėji-
mo kaliniams išeinant į laisvę. Tas klausimas
dažniausiai arba apeinamas, arba rašoma
(pavyzdžiui, Juozo Jankausko knygoje),
kad „birželio 23 d. ryte sukilėliai iš NKVD
Kauno kalėjimo Nr. 1 (buves KSD) pradėjo
vaduoti ten likusius ir NKVD evakuacijos
išvengusius politinius kalinius“¹⁷. Aišku,
kad kaliniams išsilaisvinti, jeigu remsimės
įvairiais šaltiniais ir atsiminimų fragmen-
tais, prireikė kelių valandų. Pirmiesiems
kaliniams ištrūkus iš savo kamerų, kitiems
tai padaryti pavyko gerokai vėliau. Paskui

kalėjimo koridoriuose ir kieme kaliniai
dar tarėsi, ką daryti toliau. Mat gatvėje už
kalėjimo vartų buvo daug besitraukiančių
ginkluotų raudonarmiečių, kurių kaliniai,
bent iš pradžių, prisibijojo. Iš J. Ženausko
apklausų protokolų sužinome, kad jam
ir kameroje kartu sėdintiems politiniams
kaliniams greičiau ištrūkti į laisvę padėjo
kažkokie už kriminalinius nusikaltimus
kalinti asmenys. Jie sugebėjo dar anksti
rytą išlaužti savo kameros duris, paskui
kažkur surado raktus ir nuo dalies durų
tų kamerų, kuriose buvo laikomi politiniai
kaliniai¹⁸. Tad valandų tikslumu nusakyti
kalinių išsilaisvinimo eigą nelengva, nes
jis vyko skirtingu laiku. Būtina pateikti dar
vieną autentišką J. Ženausko „rašinėlio“ ci-
tatą: „Birželio mėn. 23 d. 8 val. visi kaliniai
buvo jau kalėjimo kieme ir apsižiūrinėjo,
kas dedasi esančiose gatvėse apie Kauno
kalėjimą. Paskiri asmenys pradėjo iš kalė-
jimo kiemo išeiti į gatvę ir ten susirišo su
tos gatvės gyventojais. Pas juos sužinojo,
kokia yra padėtis ir kas dedasi mieste ir
kitur. Kalėjimo vartai buvo atidaryti abeji.
Apie 10 val. pradėjo rinktis vietos gyventojai
prie kalėjimo klausinėdami savo pažįstamų,
giminių, tėvų, brolių ir seserų.“¹⁹

Buvusiems kaliniams, kurie gyveno ne
Kaune ir neturėjo čia artimų žmonių, rei-
kėjo apsispręsti, ką daryti toliau. „Ašėjau
Mickevičiaus gatve ieškodamas pažįstamų.
Gatvėje sutikau savo pažįstamą kaimyną
[kai gyveno Kaune. – S. B.] Stonį, dirbusį
radiofono diktoriumi. Prie sovietų valdžios
jis dirbo radiofono buhalteriu. Pas Stonį
pavalgiau, pailsėjau“²⁰, – taip užrašė (rusų
kalba) J. Ženausko atsakymą jį apklausiantis
SMERŠ'o karininkas. Šis atsitiktinis susitiki-
mas su senu pažįstamu buvo lemtingas. Po
trumpo atokvėpio tą patį 1941 m. birželio
23 d. rytą abu su Stoniu (toliau šiame straips-
nyje minimas ir kitas Stonis) jie išskubėjo į
radiofoną.

AKTYVUS 1941 M. BIRŽELIO SUKILIMO DALYVIS

Pereidami prie sukilimo temos, pirmiausia susipažinkime su Raudonosios armijos SMERŠ'o karininkų per 1944 m. kratą rastu mašinraščiu. Jo pavadinimas – „Kauno partizanų veikimas 1941 mt. birželio m. nuo 22 iki 26 dienomis“²¹. Veikiausiai rašomąja mašinėle spausdino pats J. Ženauskas. Tai jis patvirtino tardytojams per apklausą²². Mums svarbiausia jame atsispindinti įvykių seka ir sparta, sukilėlių asmeninės iniciatyvos, pareikalavusios mažiau aukų ir bendromis pastangomis lėmusios antisovietinio Birželio sukilimo sėkmę Kaune ir prisidėjusios prie jo išsiplėtimo visoje Lietuvoje. Kai kurie šio publikuojamo dokumento ir baudžiamosios bylos faktai leidžia papildyti tiek sukilimo, tiek nacių okupacijos pradžios istoriografiją.

Tame atsiminimų „rašinėlyje“ J. Ženauskas rašė: „Prasidėjus Kauno bombardavimui iš ryto nesigirdėjo jokių šūvių, birželio 22 d. tik po pietų vakarop buvo nugirstas vienas kitas šūvis. Prie partizaninio veikimo bei vadovavimo daugiausia prisidėjo išėję – išsilaužę iš kalėjimo – politiniai kaliniai. 23 dieną veikimas žymiai sustiprėjo. Dauguma partizanų jau turėjo ginklus, bet veikė visiškai savistoviai – pavieniai. Aš kartu su vienu senu pažįstamu, buvusiu „Geležinio Vilko“ nariu, nuėjom ieškoti ginklų. Mums beeinant Duonelaičio gatve ir tarp savęs besikalbant apie ginklų reikalingumą, kilo mintis. Gali būti ginklų sandėliai buvusiamė Vidaus reikalų komisariate. Esame tik dviese. Aš savo pažįstamą sutikau Radiofone. Pavardės neprisimenu, nes labai senai esame matęsi. Klausiamė vienas kito, kaip daryti, kad visa tai patikrinti? Aš pareiškiau, turiu ginklų „Mauzerį“. Jis man taip pat ir tą patį atsakė. Reiškia, tvarkoje. Reikalas svarbus ir nutarėm skubiai vykdyti. Patikrinau didžiuosius vartus, tą patį padarėme ir su

mažaisiais varteliais. Abu užrakinti. Vėl blogai. Darome antrą sprendimą surasti sargą, bet kur? Bolševikai eina gatvėmis. Klausinėti pas piliečius, kur gyvena sargas, lyg būtų per didelė rizika. Einam į vienus vartus prieš V. R. Komisariatą, į kitus ir, laimei, sužinome, kad minimo komisariato sargas gyvena mažame namelyje kieme. Užeinam į tą namelį, randame moterį, kurią paklausę sužinojome, kad tikrai tas žmogus, kuris dirba komisariate kaip sargas. Kiek vėliau atėjo ir jis pats. Prašome jo raktų, jis, gal pagautas baimės, atsakė, kad raktų neturįs ir kad juos yra paėmę NKVD. Tada mes jį įtikinėjome, kad esame savi žmonės, geri lietuviai, o ne NKVD. Vis dėlto labai abejingai žiūrėdamas į mus du ištraukia raktus iš kurios tai vietos ir duoda mums sakydamas: eikite vieni, nes jis labai bijąs bolševikų. Kuomet jis taip pasakė, tada mes irgi nebuvome garantuoti, kad mes nueisime su raktais į V. R. komisariato kiemą, o jis tuo pat laiku praneš bolševikams. Griežtai pareikalavome, kad jis eitų kartu su mumis ir parodytų, kurie yra sandėliai su ginklais. Žmogus neatsisakė. Pataikėme, kada eina mažiau bolševikų, atsirakiname mažus vartelius ir greitai susmukome į kiemą. Jis mums nurodė tuos sandėlius. Suieškojome lomą [dalbą. – S. B.], plėšime, žinoma, buvo ir triukšmas, bet tiek to. Atsidarome, randame pilna šautuvų, kulkosvidžių, granatų ir labai daug šovinių. Apžiūrėjome ir klausiamė jo, ar daugiau nėra. Jis, žmogelis, skubiai veda į kitą pusę ir nurodo antrą [sandėlį. – S. B.]. Tą patį padarome ir su pastaruoju. Taip pat randame labai daug kariškos amunicijos ir įvairių ginklų. Viskas tvarkoje. Ginklų turime. Veikimas užtikrintas, bet kaip juos į tam tikras vietas pristatyti? Vėl galvojame, bet tas galvojimas, turiu priminti, kad tai buvo sekundos. Įeidami į kiemą girdėjome kartu su savo draugu mažą triukšmą III nuovados kieme, einame prie mūrinės tvoros ir

žiūrime, kad ten keli vyrai su šautuvais, juos valo – tvarkosi. Paklausėme, kas jie ir kiek jų ten yra, pranešė, kad jų esą apie 15 asmenų, tada vėl klausiamo, ar jie visi turi ginklus, atsakė, kad ne visi, o turi tik tai tie, kurie yra atėmę pavieniui iš bolševikų. Aš perlipau tvorą ir čia sutikau Kačergį, kuris taip pat rūpinosi partizanų apginklavimu, tada aš pasakiau, kad yra daug ginklų, pilni sandėliai, tegul eina vyrai ir juos neša į III nuovados patalpas. Gi aš tuo laiku iškviečiau greitąją pagalbą į III nuovados kiemą ir pradėdame ją krauti šautuvus, kulkosvidžius, automatinius pistoletus ir šovinius. Toks pakrovimas užtruko gal pusvalandį ir mes trise, aš, mano draugas ir dar vienas partizanas-policininkas, su greitąja pagalba išvažiuojame į telkimosi vietas. Pirmoje vietoje nuvežame ginklus į Radiofoną, iš ten į K. S. D. kalėjimą, nes ten buvo organizuojamas pagalbinis būrys-kuopa. Grįžtame atgal, vėl pasikrauname ir nuvežame į Radijo stotį, į Saugumo Departamentą, nes tose vietose buvo organizuojami būriai. Ginklų išvežiojimas pavyko laimingai. Kartu su mumis važinėjo ir seselė iš Raudonojo Kryžiaus. Visa tai buvo atlikta š. m. birželio mėn. 23 d. nuo 10 iki 12 val. Aš išvežiojęs ginklus su savo draugu grįžome į Radiofoną ir ten prabuvome, iki atlikta š. m. birželio mėn. 26 d. imtinai. Mano draugas 26 birželio išėjo ir daugiau aš jo nemačiau, taip ir iki šiol nežinau, kur jis yra. Po 12 val. š. m. birželio mėn. 23 d. prasidėjo Kaune tikras partizaninis karas. Bolševikai jau bijojo važiuoti ir eiti Prieplaukos krantu, Kęstučio g-ve, Laisvės Alėja ir Duonelaičio g-ve. Visur, kur tik buvo pamatyti, bolševikai buvo apšaudomi iš įvairių turimų partizanų ginklų. Daugiausia bolševikai nukentėjo tai prie geležinkelių stoties, plente, kuris eina per Ažuolyną link Petrašiūnų ir Žaliojo kalno, ir prie Saugumo Departamento keliantis į Parodos gatvę. Kuomet pasipildavo taiklūs partizanų šūviai, tai bolševikai nešdavosi taip

greitai ir retai kada pasipriešindavo. Tiesa, kiek daugiau pasipriešindavo prie Saugumo Departamento, nes buvo pradėję šaudyti iš „Orlikono“. Visur asmeniškai teko būti po labai trumpą laiką, nes aš vis turėjau galvoje Radiofono apsaugą ir ginklų bei šaudmenų pristatymą. Reikia paminėti, kad partizaniniame veikime Kaune daugiausiai prisidėjo politiniai kaliniai, kurie laimingai išėjo iš kalėjimo, bet [ne vienas buvo. – S. B.] nukautas kaip partizanas. Kapinėse pats mačiau savo draugų kapus, kurie man žinomi kaip politiniai kaliniai. Be to, labai dirbo gimnazijos mokiniai ir buvę šauliai. Partizanas daugiausia vadovavo jaunesnieji karininkai, puskarininkai. Per visas tas dienas, t. y. [nuo. – S. B.] birželio 22 dienos, nesu matęs aukštesnio karininko kaip kapitono ar majoro. Visi pulkininkai leitenantai, pulkininkai ir generolai, kurie sėdėjo kalėjime, dingo kaip pernykštis sniegas, kiek vėliau paaiškėjo, kad aukštesnio rango karininkų buvo ir nesuimtų Kaune, bet partizaniniame veikime nieko neparodė ir neprisidėjo prie jo. Dabar, kur geresnė vieta, kur minkštesnė kėdė, vėl sėdi ir giriasi savo nuveiktais darbais. Tokius kovotojus, kurie kovoja liežuvium, būtinai reikėtų padaryti atitinkamas išvadas ir iš visų vietų atleisti pakeičiant jaunaisiais, kurie iš tikrųjų dirbo ir dirbo, tiek tautos atstatyme, tiek kitame jau pavestame darbe.

Partizaniniame veikime dalyvavau iki š. m. birželio mėn. 26 d. Prie bolševikų kaip Valstybės Saugumo Policijos ir komunistų partijos agentūros vedėjas buvau suimtas 1940 m. rugpjūčio mėn. 17 d. ir 1941 m. birželio 22 d. [veikiausiai vietoj išsilaisvinimo iš kalėjimo datos čia įrašyta karo pradžios data. – S. B.] išėjau iš [kalėjimo. – S. B.] kaip ir visi kaliniai. Mane išdavė Vitulskis, Šapkauskas ir Puchauskas NKVDistams.

Visi žmonės pritarė ir laukė, kad tik greičiau ateitų vokiečiai padėti partizanas kovoti su bolševikais.

Nuo 1941 m. birželio mėn. 27 d. pradėjau organizuoti Valstybės Saugumo Departamentą. Kol atvyko iš Vokietijos dabartiniai direktoriai ir viršininkai, aš su kapitonu Kirkila, tai yra su jo būriu, likvidavau likusius komunistus žydus ir kitus komunistus pakalikus [J. Ženauskas pasirašė kaip politinis kalinys ir atsargos jaunesnysis leitenantas, nurodytas 1941 metų lapkričio mėnuo. – S. B.].^{23*}

Iš šio archyvinio dokumento suvokiame, kad sukilimo pradžioje sukilėliai Kaune labai rizikavo, galėjo patirti skaudžią nesėkmę ir netekti dar daugiau bendražygių, nes prieš sukilimą ir jo pradžioje mieste buvo daug Raudonosios armijos kareivių, kaip sako J. Ženauskas, „bolševikai eina gatvėmis“. Tiesa, dauguma raudonarmiečių jau buvo demoralizuoti ir traukėsi. Tačiau kai kuriais karinę drausmę išlaikiusiais besitraukiančiųjų daliniais bet kada galėjo pasiremti tie sovietų pareigūnai ar bolševikų aktyvistai, kurie dar nebuvo praradę tikėjimo savo „nenugalimosios armijos“ galia ir naudojosi ja slopindami sukilėlius lietuvius. Tokių atvejų (kartu su raudonarmiečiais ar be jų) 1941 m. birželio 23–24 d. Kaune būta nemažai, tačiau karo suirutėje jie nedokumentuoti, nes sovietų bandymui slopinti sukilimą stigo bent kiek centralizuoto vadovavimo (aukštesnieji pareigūnai su savo šeimomis suskubo bėgti). Todėl ne visi prieš sukilėlius nukreiptų veiksmų faktai pateko į istorijos šaltinius ar mums pasiekiamus archyvų dokumentus. Tad Kaunas galėjo tapti įnirtingų mūšių arena, jeigu į miestą būtų patekusi iš Užnemunės besitraukiančios sovietų kariuomenės masė. Taip galėjo atsitikti, jeigu raudonarmiečiai nebūtų gavę įsakymų sprogdinti Kauno tiltų. „Bet tas tiltų išsprogdinimas gal išgelbėjo Kauną nuo sunaikinimo“, – padėtį 1941 m. birželio 23 d. apibūdino tą dieną Lietuvos laikinajai

vyriausybei ėmęsis vadovauti Juozas Ambrazevičius savo išėivijoje rašytame veikle „Vienų vieni“. Būtent 1941 m. birželio 23 d. LAF įgaliotinis Leonas Prapuolenis, kartu su mieste veikusio LAF centrinio štabo nariais Adolfu Damušiu ir Juozu Vėbra nuvykęs į Kauno radiofoną, per Kauno radijo stotį paskelbė nepriklausomos Lietuvos atkūrimą ir Lietuvos laikinosios vyriausybės sudėtį²⁴. Šie chrestomatiniai į Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo verpetą įtrauktos Lietuvos istorijos faktai pateko į daugelį knygų ir straipsnių. Net minimi žmonės, buvę radiofone ar jo studijoje skelbiant nepriklausomybės atkūrimą²⁵. Mažai žinoma, kas vyko radiofono pastate kitu sukilimo laiku. Kas buvo tie penkiolika radiofoną saugojusių vyrų, kuriuos apginklavo ir kuriems (gal ir ne visą laiką) vadovavo J. Ženauskas? Gali būti, kad dalį laiko tomis lemtingomis sukilimo dienomis radiofono apsauga, iki jame pasirodė J. Ženauskas, rūpinosi M. Kliausius²⁶ ar V. Brandišausko minimas B. Gražulis²⁷. Yra ir daugiau prielaidų²⁸, kas galėjo pasižymėti saugodami radiofoną. Iš baudžiamosios bylos aiškėja, kad J. Ženauskas buvo aktyvus ir radiofono patalpose, ten, galima sakyti, kelias dienas ir gyveno. Tik jis savanoriškai priimtų radiofono apsaugos ir organizacinių veiksmų nesureikšmino ir neaprašė, savo rašinio antrąją dalį visiškai sutrumpindamas. Gali būti, kad J. Ženauskas birželio 23–24 d. kažkieno nurodymu domėjosi ir Kauno radijo stoties (ji buvo Žaliakalnyje, Vaižganto g., o radiofonas – miesto centre, S. Daukanto g.) apsauga. Radijo stotyje LAF centrinio štabo nurodymus vykdžiusio Vytauto Stonio²⁹ baudžiamosioje byloje yra užfiksuota, kad birželio 23 d. popietę prie radijo stoties tvoros įvyko trijų vyrų pokalbis. Tardomas V. Stonis parodė: „Plk. Mačiokas man pri-

* Dokumente ištaisytos svarbiausios rašybos ir skyrybos klaidos.

statė ltn. Šidlauską ar Šalkauską (tiksliai pavardės dabar neatsimenu) ir pasakė, kad jis dabar bus radijo stoties komendantu, o aš jo pavaduotoju.³⁰ Tas V. Stoniui pristatytas leitenantas galėjo būti ir J. Ženauskas. Juo lab kad padėtis tebebuvo sudėtinga. Pavoju tebekėlė raudonarmiečių būriai ir sovietų aktyvistai. Ir birželio 23 d., ypač vakare, ir naktį į birželio 24 d. baimintasi, kad Lietuvos gyventojams operatyvią informaciją transliuojantys Kauno radijo objektai gali būti puolami, o juos saugojo tik saujelė sukilėlių. Iš pateiktų faktų ir prielaidų darytina išvada, kad Kauno radijo objektų sukilimo dienomis istorija išlieka tyrėjų dėmesio verta tema.

Iš J. Ženauskos apklausos protokolo sužinome vyro, su kuriuo juodu aprūpino kelias sukilėlių grupes ginklais iš NKVD sandėlių, pavardę. Tai buvo Ječys³¹. J. Ženauskas rašė, kad NKVD sandėliuose su Ječiu rado „pakankamai ginklų, bet dabar kuo juos išvežioti partizanams į jų būrimosi vietas, t. y. į Radiofoną, Kalėjimą, Saugumo departamentą ir Radijo stotį. [...] Nieko nelaukęs perlipau per tvorą į III nuovados kiemą ir iš ten išsišaukiau greitąją pagalbą... [...] pradėjome krauti į greitosios pagalbos mašiną įvairius ginklus ir šaudmenis bei granatas. Viską išvežiojau pats asmeniškai ir perdaviau partizanų vadams. Buvo padaryti trys važiavimai. Partizanai buvo apginkluoti gerai. 1941 m. birželio mėn. 23 d. po pietų partizanų veikimas prasidėjo pilnoje to žodžio prasmėje.“³²

Iš kalėjimo ištrūkusio J. Ženauskos gyvenimo intensyvi kelių dienų atkarpa gali sulaukti ne tik istorikų, bet ir medikų, žmogaus galimybių tyrėjų dėmesio. Mat kyla klausimas, kaip galėjo kalėjime iškankinto J. Ženauskos organizmas atlaikyti beveik visos savaitės išbandymus ir įtampą sukilimo metu. Galima mėginti paaiškinti ir remiantis paprasčiausiomis psichologijos žiniomis. Tai buvo savotiškas psichologinis žmogaus

užtaisas. Atsidūrus laisvėje, nusilpęs kūnas sutelkė paskutinius savo energijos išteklius. Jų užteko kelioms dienoms. Matyt, energiją taupė ir net padėjo ją papildyti teigiamas emocinis nusiteikimas, džiaugsmas būti laisvėje ir dalyvauti išsivadavimo iš priespaudos įvykiuose. Tačiau paskui prireikė ne tik ilgesnio poilsio, bet ir gydymo. 1941 m. birželio 28 d. J. Ženauskas visai apsirgo ir pasiprašė atostogų³³.

Iš skelbiamo atsiminimų teksto galima spręsti, kad jame, ypač rašinio pabaigoje, J. Ženauskas neišdėstė visų faktų, kuriuos buvo numatęs aprašyti. Rašinio gale jis pateikė labai mažai faktų, apsiribojo apibendrinamais sakiniais ir lakoniškėmis mintimis. 1941 m. lapkričio mėn. rašinyje nepaminėta ir apie birželio 24 d. popietę į radiofoną, kuriame tuo metu buvo ir J. Ženauskas, atvykusį vokiečių žvalgų grupės karininką³⁴, kuris per Kauno radiją pasigyrė užėmęs miestą.

Sutrumpintą tekstą vainikuoja paskutinis sakiny, kuriuo galbūt siekta padidinti savo nuopelnus. Iš to sakinio gali atrodyti, kad pats J. Ženauskas kartu su kapitonu Broniumi Kirkila žudė karo pradžioje suimtus komunistus, 1940–1941 m. sovietų kolaborantus ir kitus aktyvistus – žydus ir nežydus. Tuo neatsakingu sakiniu ir pasinaudojo SMERS'o tardytojai, rengiantys bylos medžiagą karo tribunolui. Tą sakinį galėjo panaudoti ir rašantieji holokausto tema (ir J. Ženauskui priskirti nusikaltimų žydams dėmę)³⁵, nors J. Ženauskos ir pabrėžta, kad tai buvo „komunistai žydai“. Vadinas, jie buvo suimti ne rasiniais motyvais. Kita vertus, mums dabar aišku, kad pirmosios masinės komunistų ir sovietų aktyvistų žudynės buvo nežaboto keršto ir keršytojų savivalės padarinys. Su suimtaisiais buvo susidorota nesilaikant elementarių teisės normų. Panašių susidorojimo ideologiniais motyvais atvejų 1941 m. birželį ir liepos pradžioje būta ne viename Lietuvos mieste

ir miestelyje. Juose laikinųjų teisėtvarkos „palaikytojų“ sprendimu nužudyta daug žmonių, daugiausia – lietuvių.

Iš tikrųjų J. Ženauskas buvo gavęs tik užduotį sutikrinti karo ir nacių okupacijos pradžioje suimtų žmonių sąsajas su iki 1940 m. birželio 15 d. už antivalstybinę veiklą baustų asmenų kartoteka. Tą pavedimą J. Ženauskui davė Kazys Matulis, vienas iš tuomet Saugumo departamento atkūrimu besirūpinusių ir anksčiau jame dirbusių tarnautojų. Matyt, J. Ženauskas, kurio paslaugų radiofono pastate jau neberekėjo, į buvusias Lietuvos Respublikos saugumo departamento patalpas (jose 1940–1941 m. šeiminkavo NKVD ir NKGB) užsuko dėl to, kad čia pateko dalis jo pastangomis iš NKVD sandėlių paimtų ginklų. Be to, gal tikėjosi sutikti pažįstamų, bendravimas su kuriais galėjo nulemti tolesnę jo darbinę veiklą. Tačiau čia iškart buvo „įdarbintas“ – turėjo pažymėti, kurie iš departamento kieme laikomų suimtų asmenų yra ir minėtoje Lietuvos Respublikos laikotarpio kartotekoje. Įstaigoje neįdarbintam, bet savanoriškai tą užduotį atlikusiam J. Ženauskui net nebuvo žinoma, kad suimtųjų sąrašė jo pažymėti žmonės gali būti sušaudyti. Tie maždaug 170 suimtųjų 1941 m. birželio 27 d. buvo sušaudyti Kauno VII forte, kuriame tada buvo įsikūręs B. Kirkilos (irgi birželio 23 d. išsilaisvinęs kalinys; nesiliaujant žudynėms, kurias jam teko vykdyti, psichologiškai palūžo ir 1941 m. liepos 12 d. savo bute nusišovė) vadovaujamas baudėjų būrys. Tomis dienomis Saugumo departamente, be K. Matulio, kaip laikinieji atkuriamos įstaigos vadovai taip pat reikėsi Albinas Čiuoderis ir vokietis Veneris³⁶. Kažkuris iš jų galėjo įsakyti sušaudyti tuos 170 žmonių.

Kaip matyti iš skelbiamo teksto dviejų paskutinių sakinių, J. Ženauskas neatsispyrė pagundai padidinti savo „nuopelnus“ ne tik dėl tų pažymėtų asmenų likimo: kad

labiau sureikšmintų savo vaidmenį, dar parašė, jog būtent jis pradėjo atkurti Saugumo departamentą (gal ateityje tikėjosi aukštesnių pareigų?). Tai prieštarauja paprasčiausiai logikai, nes prieš kelis sakinius jis buvo aiškiai pabrėžęs, kad iki „birželio mėn. 26 d. imtinai“ buvo Kauno radiofone. Tad į Saugumo departamento pastatą buvo tik trumpai užsukęs – galėjo čia išbūti apie pusantros dienos. Birželio 28 d. J. Ženauskas jau sirgo.

KAI KURIE KITI 1941–1944 M. J. ŽENAUSKO GYVENIMO FAKTAI

J. Ženauską paskyrus dirbti į Vilniaus kriminalinę policiją, visa šeima vėl turėjo paklikti Kauną ir keltis į tarnybinį butą Vingrių gatvėje. Į Vilnių pareigūnas su žmona ir dviem vaikais atvyko 1941 m. rugpjūčio 2 d. Kitą dieną jis jau buvo darbo vietoje (pastatas Gedimino gatvėje). Iš baudžiamosios bylos liudytojų apklausų protokolų aiškėja, kad J. Ženauskas, dirbdamas Vilniaus miesto kriminalinėje policijoje, padėdavo suimtiems žmonėms. Už tai 1942 m. buvo suimtas vokiečių saugumo policijos ir SD ir septynias paras kalintas.

Darbas Vilniaus kriminalinėje policijoje buvo įtemptas. Matyt, dėl didelio krūvio tarnyboje ir sunkaus susisiekimo (ypač iš Vilniaus) J. Ženauskas retai lankėsi tėviškėje Šeduvos valsčiuje. 1943 m. ten mirė jo tėvas Mykolas. Kaime su broliais likusi mama turbūt priekaištavo Jonui dėl tarnybos policijoje, gal jautė, kad grįžę sovietai už tai ir už dalyvavimą Birželio sukilime jo nepaglostys. Paskutinį kartą savo motiną J. Ženauskas matė 1944 m. liepos mėn., kai dviračiu iš Kauno buvo nuvažiavęs į tėviškę aplankyti giminaičių ir parsivežti maisto produktų, su kuriais mieste tada buvo striuka. Baudžiamojoje byloje apklausti liudyto-

jai pasakojo, kad jau 1942–1943 m. žiemą J. Ženauskas atrodė kaip ligonis (susigadino sveikatą sovietų kalėjime). 1943 m. sausio pradžioje jam buvo nustatyta tuberkuliozė ir kojų reumatas. Gydydamasis beveik tris mėnesius atostogavo. Tačiau sveikata nedaug tepasitaisė, o gal jis ir nebenorėjo toliau dirbti Vilniuje, todėl kovo mėn. vyresnybė, gavusi gydytojų išvadą, iš tarnybos atleido. 1943 m. balandžio mėn. J. Ženauskas su šeima grįžo į savo namus Kaune. Čia ūkininkavo sodyboje ir prižiūrėjo joje buvusį didelį dviejų šimtų vaismedžių sodą³⁷.

1944 M.: KETURIŲ ŽYDŲ GELBĖTOJAS – SMERŠ'O KALINYS

Kodėl J. Ženauskas 1944 m. nepasitraukė į Vakarų? Veikiausiai manė, kad dirbdamas kriminalinėje policijoje kitų okupantų labai neužrūstino. Tačiau jis pakliuvo į SMERŠ'o karininkų nagus. Dar, matyt, tikėjosi, kad jo ikikarinė 1940–1941 m. baudžiamoji byla bus dingusi! Todėl per pirmąsias apklausas, kai dar formaliai buvo tik sulaukytasis, o ne suimtas, pakoregavo savo biografiją ir nutylėjo, kad kelerius metus dirbo Lietuvos Respublikos saugumo departamente, buvo bolševikų kalinamas ir dalyvavo Birželio sukilime. Tačiau Raudonosios armijos 3-iojo Baltarusijos fronto SMERŠ'o padalinio tardytojai operatyviniai įgaliotiniai – turbūt ne be kažkieno žodinio skundo (tik nežinia, kas buvo tas skundikas, jau pirmosiomis Raudonosios armijos šeiminkavimo dienomis pranešęs priešų ieškotojams apie „buržuazinį nacionalistą“ J. Ženauską) – jau turėjo ir kelių liudytojų apklausų protokolus.

Neaišku, kokį spaudimą sulaukė J. Ženauską patyrė jo žmona. S. Ženauskienė 1944 m. formaliai buvo apklausta du kartus. Tačiau neprotokoluotų pokalbių, paruošiančių ją reikiamiems parodymams,

galėjo būti daugiau. Ir iš tų dviejų apklausų protokolų matyti, kad jai taip pat liepta kaltinti savo vyrą blogu elgesiu. Gal buvo pažadėta nekonfiskuoti šeimos turto? Tačiau tai nuo bylą tvarkiusių SMERŠ'o karininkų nepriklausė. Tokie galimi pažadai, kaip ir toliau pateikiami epizodai, kalbantys apie ketinimą gilintis ir į žydų gelbėjimo aplinkybes, ir liko SMERŠ'o karininkų pažadais. Be to, vadinamajame karo tribunolo teismo posėdyje lemiamas sprendimas priklausė aukštesniesiems kariškiams, kurie per trumpą laiką turėdavo sukurpti daugiau „liaudies priešų“ bylų. Tad ir teismojo ar jo artimųjų naudai neva daromos išlygos tebuvo taktinė baudžiamąją bylą tiriančių tardytojų gudrybė. Kaip matyti iš J. Ženausko ir jo žmonos bylų, liudytojai taip pat privalėjo padidinti tardomojo ir teismojo kaltę tiek, kiek to reikėjo norint jį nubausti mirties bausme³⁸. Tik lieka neaišku, kiek keli SMERŠ'o karininkai, kurie J. Ženauską ir liudytojus apklausė per tuos kelis mėnesius, tyčia iškreipė liudytojų mintis, o kiek prirašė netikslumų dėl to, kad nesiorientavo Lietuvos istorijos įvykiuose.

Kaip galima spręsti iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus šaltinių, pirmiausia pas Ženauskus atsidūrė, papirkus vengrų sargybą, iš Kauno geto (stovyklos) išnešta mažametė Chanos ir Jankelio Lisų duktė Jentė (Jenta, g. 1939 m.). Vėliau čionai „po vieną pabėgo ir visa šeima“³⁹, kuriai tada priklausė ir Chanos sesuo Merė Pilvinskaitė. Į baudžiamąją bylą papildomai įsegtuose 1988–1989 m. dokumentuose skaitome: „Ženauskas mus aprūpindavo maistu, apranga. Karui baigiantis Ženausko namuose apsigyveno vokiečių kareiviai. Mano vyras slėpėsi namo palėpėje. Aš galėdavau vaikščioti po kiemą, nes nebuvau panaši į žydų tautybės pilietę.“⁴⁰

Apie savo gelbėtojus ir slėpimąsi pas juos Ch. Lisienė (buv. Pilvinskaitė) rašė: „Aš

su vyru, maža dukrele ir seserim 1941 m. buvome uždarytos Kauno gete. Mums pasisekė pabėgti ir slapstėmės pas Ženauskus Kaune, Vilijampolėje, Prišmančių 20. Ženauskas Jonas, Mykolo, gimęs 1904 metais, mus priglaudė keturis žmones, dalinosi paskutiniu duonos kąšniu, rizikavo savo gyvybe. 1944 metais, besitraukiant hitlerinei armijai, į jų namus įsibrovė vokiečių kariškiai, juose apsigyveno, jautėsi tikrais šeimininkais. Mano vyrui teko pasislėpti ant aukšto [namo. – S. B.], šieno kupetoje. Mus globojusi Ženauskienė naktimis paslapčia jam nešdavo maistą. Mūsų, moterų, vokiečiai neatpažino, buvome pristatytos kaip giminaitės iš kaimo, pabėgusios nuo bombardavimo. Tarybinei armijai išlaisvinus Kauno miestą 1944 metais, jau sekančią dieną atvyko į mūsų namus ginkluoti kareiviai ir išsivedė mūsų geradarį. Bėgau verkdam ir prašydama jį paleisti, aiškindama, kad jis mus išgelbėjęs nuo mirties. Į mane buvo atsukti automatai ir buvau priversta sustoti. [Turbūt nenorėta, kad žydė nusektų paskui suimtąjį į SMERŠ'o buveinę, prie kurios sulaikytiesiems ar suimtiesiems laikyti būdavo įrengiamas ir laikinas kalėjimas, juo neretai tapdavo iškasta gili duobė. – S. B.] Nuo tos dienos ir nežinome, kur jis dingo. Jo šeimą nuo ištremimo mums pasisekė išgelbėti. Žinome tik tiek, kad Ženauskas Jonas buržuazinėje Lietuvoje buvo atsakingas valdininkas, ir žinome, kad tai buvo geras žmogus, rizikavęs savo gyvybe mus gelbėjant. O jo žmona, Ženauskienė Sofija, liko su palaužta sveikata ir mirė 1969 metais. Tai buvo neapsakomo tyrumo ir gerumo žmogus.⁴¹ Chanos sesuo Merė irgi matė, kaip „antrą dieną po vokiečių išvijimo [...] rusų kareiviai veda suimtą Ženauską Joną. Aš bandžiau išaiškinti tarybiniais kareiviams, kad tai geras žmogus, išgelbėjo mums gyvybę, bet buvau neišklausyta. Pasakė, kad, kai bus reikalas, mes jus pakviesime.“⁴²

ŽMOGUS ISTORIJOS VIRSMO APLINKYBĖMIS

Iš J. Ženausko biografijos labiau išskirtą vieną 1941 m. birželio savaitę apibūdina ne tik jo veiksmai Birželio sukilimo dienomis, bet ir pasiaukojimas tada didelę dalį Lietuvos visuomenės užvaldžiusiai išsivadavimo iš bolševikų priespaudos idėjai, nepaisant labai prastos sveikatos po daugiau kaip dešimties mėnesių kalinimo, tardymų, mušimo ir kitų kančių. J. Ženausko noras prisidėti prie kovos už savo šalies, kurios valstybingumą prieš metus buvo pamynusi šturkšti karinė stalininio bolševizmo jėga, laisvę buvo toks stiprus, kad ištrūkęs iš kalėjimo jis nepaisė savo nualinto kūno ženklų gydytis ar bent kiek atsigauti po NKVD „procedūrų“. Be abejo, tam, kad J. Ženauskas iškart, vos išsilaisvinęs iš troškios kalėjimo kameros, įsitraukė į 1941 m. Birželio sukilimo verpetą, įtakos turėjo kai kurios jau minėtos aplinkybės. Viena iš jų – buvusio kalinio šeima tuo metu gyveno Vilniuje. Tad pas namiškius jis skubėti negalėjo. Kita vertus, sukilimo įvykiai rutuliojosi aplinkinėse gatvėse prie pat Kauno kalėjimo sienų. Tas tapo papildomu emociniu užtaisu tai daliai išsilaisvusių kalinių, kurie istorijos virsmo aplinkybėmis negali pasyviai stebėti įvykių ir kitų žmonių veiksmų. Toks buvo ir J. Ženauskas. Prie atsitiktinių aplinkybių, anksti įtraukusių straipsnio herojų į labai svarbius veiksmus užtikrinant Kauno radiofonui sukilėlių kontrolę, reikia priskirti susitikimą su pažįstamu radijo diktoriumi Stoniu. Tačiau ne tik 1941 m. birželio 23 d. atsitiktinumų visuma, bet ir paties J. Ženausko vidinė emocinė jausena, asmeninė iniciatyva, vertybinės nuostatos lėmė, kad tas išsekęs žmogus atsidūrė sukilimo eigai Kaune (ir jo išplitimui visoje Lietuvoje) reikšmingose vietose ir atliko svarbius veiksmus. Galima įvertinti ir tai, kad J. Ženauskas atsisakė siūlomo darbo atkurtame Lietuvos saugu-

mo departamente. Veikiausiai tai padarė pamatę, kad tos institucijos darbą visiškai kontroliuoja gestapas ir kiti nacių okupacinės administracijos Lietuvoje pareigūnai. Tad jis, vengdamas būti įtrauktas į nacių inspiruotas žydų ir kitų asmenų žudynes, pasiprašė atostogų sovietų kalėjime sugadintai sveikatai pataisyti. O vėliau sulaukė pasiūlymo dirbti kriminalinėje policijoje, kurią Vilniuje (čia, palyginti su Kaunu, stigo lietuvių pareigūnų) su vokiečių gestapu siejo tik tas pats pastatas – jame buvo abiejų įstaigų kabinetai. Maža to. Būdamas kriminalinės policijos valdininkas, J. Ženauskas dar Vilniuje kiek galėdamas padėjo skriaudžiams ir persekiojamiems įvairių tautybių gyventojams, tarp jų ir žydams. Tokių jo pagalbos atvejų skaičiaus jau nesužinosime. Baudžiamojoje byloje užfiksuoti du pagalbos suimtiems žmonėms faktai. Už vieną iš jų teko ir pačiam nukentėti dar 1942 m. sausį, kai už pagalbą iš Vilniaus geto pabėgusiai žydei vokiečių saugumiečiai J. Ženauską visą savaitę išlaikė suimtųjų kameroje. Be to, liudytojai teigė, kad pas J. Ženauską į butą dažnai užeidavo žmonių prašyti pagalbos išvaduojant šeimos narį ar giminaitį iš areštinės. Aišku, kad, pasinaudojant asmeninėmis pažintimis, pakliuvusiems lietuvių policijos žinion žmonėms buvo lengviau padėti. Sunkiau buvo bandyti išlaisvinti vokiečių represinių struktūrų areštantus ar kitaip palengvinti jų dalią. Galbūt kaip tik po tokių bandymų suminkštinti vokiečio širdį prie degtinės butelio ir vaišių liudytojai matydavo kriminalinės policijos inspektorių J. Ženauską grįžtantį į savo butą gerokai apgirtusį⁴³. Kitaip tariant, Dievo ir gamtos apdovanotas „gero žmogaus“ (taip savo gelbėtoją apibūdino išslapstytos buvusios Kauno geto kalinės) bruožais, J. Ženauskas negalėjo nepadėti ar bent pabandyti pagelbėti paramos prašantiems, nors, galima manyti, tokie bandymai ne visada būdavo sėkmingi⁴⁴.

J. Ženausko šeimos nariai ir jų artimieji beveik pusę amžiaus nežinojo apie 1944 m. rugpjūčio pradžioje dingusio savo giminaičio likimą. 1988 m. Virginija Mačiulienė (Ženauskaitė) kreipėsi į tuometinės Lietuvos SSR prokuratūrą, prašydama tėvą J. Ženauską reabilituoti. Pareiškime ji rašė, kad „[i]š Lietuvos jis niekur nesitraukė, nes nejutė savo kaltės nei Lietuvai, nei tarybinei santvarkai. Pasitraukti į Vakarus turėjo visišką galimybę. Vokiečių okupacijos metais slėpė žydų šeimą ir ją išsaugojo nuo sunaikinimo.“⁴⁵ Duktė nieko nežinojo nei apie tėvui paskirtą bausmę, nei kur jis mirė. Mat savo vyro likimu 1954 m. bandžiusiai domėtis jos motinai buvo atsakyta tik tiek, kad J. Ženauskas 1944 m. lapkričio 29 d. buvo nuteistas, kartu konfiskuojant jo turta⁴⁶.

Tad 1988 m., taigi dar sovietinėje Lietuvoje, vykstant vadinamajai Michailo Gorbačiovo pertvarkai, gavę dukters V. Mačiulienės pareiškimą, Lietuvos SSR KGB pareigūnai vėl atvertė jos tėvo baudžiamąją bylą ir apklausė kelis liudytojus. Vėliau ir LSSR prokuroras V. Barauskas iš naujo nagrinėjo J. Ženausko „nusikaltimus“. 1989 m. rugsėjo 19 d. V. Barauskas pasirašė priežiūrinį protestą LSSR Aukščiausiojo teismo Teisminei baudžiamųjų bylų kolegijai. 1989 m. lapkričio 10 d. kolegija (pirmininkas J. Burneikis) prokuroro priežiūrinį protestą patenkino ir, J. Ženausko „veikoje nesant nusikaltimo sudėties“, panaikino 3-iojo Baltarusijos fronto karo tribunolo 1944 m. lapkričio 29 d. nuosprendį⁴⁷, priimtą remiantis 1926 m. Sovietų Rusijos baudžiamuoju kodeksu.

Galima dar pridurti, kad iš šios žydų slėpimo Kaune istorijos dalyvių 2012 m. tebegyveno Ženauskų išgelbėta Jentė Timukienė (buv. Lisaitė), kuriai 1944 m. buvo tik penkeri metai. 2012 m. birželio 28 d. ji savo parašu patvirtino savo motinos Ch. Lisienės sovietmečiu rašytą liudijimą, kad jų šeima ir giminaitė išsigelbėjo pas Ženauskus⁴⁸.

IŠVADOS

Tragiškoje 1940–1941 m. bolševikų kalinio, 1941 m. antisovietinio sukilėlio ir žydų gelbėtojo Jono Ženauskio biografijoje atsispindi 1940–1944 m. Lietuvos okupacijų, nacių Vokietijos ir bolševikų Sovietų Sąjungos karo įvykiai. 1941 m. birželio 23 d. iš Kauno kalėjimo ištrūkęs J. Ženauskas įsitraukė į Birželio sukilimo įvykius, aprūpino ginklais maždaug 50 sukilėlių, saugojo Kauno radiofoną. Apie tai jis pats 1941–1942 m. parašė atsiminimų leidinio apie 1940–1941 m. įvykius sumanytojams du nedidelius mašinraščio tekstus (antruosius jų egzempliorius 1944 m. per kratą aptiko SMERŠ'o karininkai).

Nuo 1941 m. rugpjūčio mėn. J. Ženauskas dirbo Vilniaus miesto kriminalinėje policijoje. Neretai padėdavo suimtiems žmonėms, tarp jų ir žydams. Už tai 1942 m. buvo suimtas vokiečių saugumo policijos ir SD ir septynias paras kalintas. Neatgavęs sovietų kalėjime prarastos sveikatos, 1943 m. iš tarnybos pasitraukė ir grįžo į Kauną. Čia Ženauskų šeima slapstė ir išlaikė iš Kauno geto pabėgusius keturis žydus. Tačiau Raudonajai armijai iš Kauno išstūmus vokiečių vermachtą, jau antrąją „išvadavimo“ dieną J. Ženauskas buvo suimtas sovietų armijos kontržvalgybos tarnybos SMERŠ. Šios tarnybos karininkai nekreipė dėmesio į

žydų gelbėjimo faktus, priskyrė J. Ženauskui nebūtų nusikaltimų, o karo tribunolo konvejeris paskelbė jam mirties nuosprendį sušaudant. Jeigu tikėsime įsegtu į J. Ženausko baudžiamąją bylą lapeliu, jis buvo įvykdytas 1945 m. kovo 2 d. J. Ženausko žmonai Sofijai, kuriai taip pat buvo iškelta baudžiamoji byla, su dviem vaikais tik per plauką pavyko išvengti tremties.

Dar 1988 m. J. Ženausko dukters V. Mačiulienės (Ženauskaitės), Ženauskų šeimos išgelbėtų žydžių seserų Ch. Lisienės ir M. Pilvinskaitės pastangomis J. Ženausko byla buvo atnaujinta. 1989 m. jis buvo reabilituotas. Per sudėtingus istorijos lūžius, kuriuos 1940–1944 m. išgyveno Lietuva ir jos gyventojai, bolševikų smurtą patyręs J. Ženauskas išlaikė jam tekusius moralinius išbandymus ir, vadovaudamasis krikščioniškomis vertybėmis ir humanistinėmis nuostatomis, padėjo persekiojamiems žmonėms, gelbėjo žydus, nors už tai Vokietijos naciai grasino mirtimi. Tačiau Lietuvą reokupavę SSRS bolševikai jį sušaudė.

Kiekvieno tuo metu gyvenusio žmogaus likimą lėmė 1939–1944 m. įvykiai, apie kuriuos istoriografijos niekada nebus per daug. Nauji tyrimai, atsiminimų ar šaltinių publikacijos priartina prie objektyvesnio Lietuvos istorijos supratimo, procesų, įvykių ir faktų vertinimo tiek mūsų šalyje, tiek užsienyje.

Nuorodos

¹ *Tie, kurie gelbėjo. 1941–1944 (žydų gelbėjimas Lietuvoje)*, Vilnius, 2012. Šios knygos įvadiniame Geniaus Procūtos straipsnyje rašoma: „Vokiečių okupacijos metais (1941–1944 m.) Lietuvoje buvo gelbėta ir slepiama nuo 2500 iki 4000 žydų“ (p. 7); Solomonas Atamukas neapibrėžtai nurodo iki 2 tūkst. Lietuvoje išgelbėtų (išslapstyti) žydų skaičių (neoficialiai yra minėjęs ir 2 tūkst.), žr. *Lietuvos žydų kelias*, trečiasis pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius, 2007, p. 297; Viktorijos Sakaitės

straipsnyje „Žydų gelbėjimas“ minimas 3 tūkst. išgelbėtų žydų sąrašas, žr. *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2(4), p. 101.

² LSSR KGB 1954 m. rugsėjo 28 d. raštas SSRS Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolo pirmininkui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 134.

³ *1941 m. Birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000, p. 77–79.

⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399.

⁵ Z. Ženauskienės baudžiamoji byla, *ibid.*, b. P-1915.

⁶ Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Žydų gelbėjimo ir įamžinimo skyriaus archyvas (toliau – VVGŽM ŽGĮS archyvas).

⁷ J. Ženausko baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 89–90.

⁸ J. Ženausko 1944 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 68.

⁹ *Ibid.*, l. 89 a. p.–90.

¹⁰ J. Ženausko 1944 m. liepos (čia ir toliau – turbūt rugpjūčio. – S. B.) 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 31 a. p.

¹¹ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 68.

¹² J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 28–31; Lietuvos pasienį perduodant raudoniems „išvaduotojams“ (mašinarštis), *ibid.*, l. 89 a. p.

¹³ „Dienos, kuriomis nukrinta raudonųjų teroro pančiai“, *I laisvę*, 1941, birželio 24; V. Gir., „Paskutinė diena Kauno kalėjime“, *ibid.*, birželio 25; „Bolševikų kalėjime“, *ibid.*, liepos 1.

¹⁴ *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*, Kaunas, 1943, t. 4, p. 286.

¹⁵ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 114, 118–122.

¹⁶ V. Gir., *op. cit.*; A. Gražiūnas, *Lietuva dvieju okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 83–84.

¹⁷ J. Jankauskas, *1941 m. Birželio sukilimas Lietuvoje*, Vilnius, 2010, p. 126.

¹⁸ J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 31 a. p.

¹⁹ Lietuvos pasienį perduodant raudoniems „išvaduotojams“, *ibid.*, l. 90.

²⁰ J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 31 a. p. (versta iš rusų kalbos mano. – S. B.).

²¹ Kauno partizanų veikimas (1941 mt. birželio m. nuo 22 iki 26 dienomis) (mašinarštis), *ibid.*, l. 99–101.

²² J. Ženausko 1944 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 68.

²³ Kauno partizanų veikimas..., l. 99–101.

²⁴ J. Brazaitis, *Vieniū vieni*, Vilnius, 1990 (fotografuotinis leidimas), p. 67; P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn, 1994, d. 1, p. 367; V. Brandišauskas,

op. cit., p. 67; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 35; M. Bloznelis, „Jaunimas 1941 m. Birželio sukilime“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 29, Vilnius, 2006, p. 113; J. Jankauskas, *op. cit.*, p. 101–112; *Lietuvių tautos sukilimas: 1941 m. birželio 22–28 d.*, Vilnius, 2011, p. 198–199.

²⁵ *Lietuvių tautos sukilimas...*, p. 200; P. Narutis, *op. cit.*, p. 368.

²⁶ *Lietuvių tautos sukilimas...*, p. 195.

²⁷ V. Brandišauskas, *op. cit.*, p. 68.

²⁸ *Lietuvių tautos sukilimas...*, p. 200–201.

²⁹ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 34.

³⁰ V. Stonio 1945 m. sausio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16999, l. 88 a. p.; Pil. Vytauto Stonio parodymai, *ibid.*, l. 31 a. p.

³¹ *Ibid.*, l. 32.

³² Lietuvos pasienį perduodant raudoniems „išvaduotojams“, *ibid.*, b. P-15399, t. 1, l. 89–90.

³³ J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 33.

³⁴ Kęstučio Miklaševičiaus rašytas Birželio sukilimo Kaune rankraščio fragmentas, Lietuvos mokslų akademijos Rankraščių skyrius, f. 222, b. 1757, l. 8.

³⁵ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 38 (lietuvių k.), 130 (anglų k.).

³⁶ P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, p. 263, 398, 651, 702; J. Ženausko 1944 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 32 a. p.

³⁷ *Ibid.*, l. 33; Z. Ženauskienės 1944 m. rugpjūčio 3 ir rugsėjo 4 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, l. 78–80; Z. Ženauskienės baudžiamoji byla, *ibid.*, b. P-1915.

³⁸ Žr. 37 nuorodą.

³⁹ VVGŽM ŽGĮS archyvas.

⁴⁰ Ch. Lisenės 1989 m. liepos 24 d. paaiškinimas Lietuvos TSR valstybės saugumo komitetui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 143.

⁴¹ VVGŽM ŽGĮS archyvas.

⁴² Ch. Pilvinskaitės 1989 m. liepos 24 d. paaiškinimas Lietuvos TSR valstybės saugumo komitetui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 145–146.

⁴³ J. Nosovič 1944 m. rugsėjo 1 d. liudijimas, *ibid.*, l. 77.

⁴⁴ Įvairūs šaltiniai.

⁴⁵ V. Mačiulienės 1988 m. lapkričio 24 d. pareiškimas Lietuvos TSR prokurorui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, t. 1, l. 140.

⁴⁶ SSRS Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolo pirmininko 1954 m. spalio 26 d. pranešimas pil. S. Ženauskienei-Gilevičiūtei, *ibid.*, l. 138.

⁴⁷ LSSR Aukščiausiojo teismo Baudžiamųjų bylų kolegijos 1989 m. lapkričio 10 d. nutartis, *ibid.*, l. 150–152.

⁴⁸ VVGŽM ŽGĮŠ archyvas.

Stanislovas Buchaveckas

JONAS ŽENAUSKAS – SOVIET PRISONER OF 1940–1941, MEMBER OF THE JULY UPRISING OF 1941, RESCUER OF JEWS

Summary

This article is mostly concerned with the biographical facts of Jonas Ženauskas, a Bolshevik prisoner of 1940–1941, anti-Soviet rebel and Jewish rescuer; these facts were mainly determined by the occupations of 1940–1944 and the Nazi Germany–Bolshevik Soviet Union war. It describes Soviet repressions, Ženauskas' imprisonment and torture in Kaunas and NKVD prisons, as well as the liberation of prisoners on 23 June 1941. The June uprising of 1941 took place in Kaunas. Freed from prison, Ženauskas joined the uprising, armed about 50 rebels with guns, and guarded Kaunas radiophone.

From August 1941 Ženauskas worked in Vilnius Criminal Police, and helped those arrested, including the Jews. He was arrested for this in 1942 by the German security police SD, and was imprisoned for seven days. As he did not regain his full health following his imprisonment in the Soviet prison, he quit the service in 1943 and returned to Kaunas. The Ženauskas family was successfully hiding 4 Jews who had escaped from the Kaunas ghetto until the end of the Nazi occupation. However, on the second day after the Red Army pushed out the German Wehrmacht, Ženauskas was arrested by the Soviet counterintelligence SMERSH. The officers of this service were not interested in the fact that he had rescued Jews, but instead accused him of non-existent crimes, and he was sentenced to death by

shooting by the military tribunal (carried out on 2 March 1945). A criminal case was also initiated against his wife Sofija, and she and their two children only escaped exile by a hair's breadth.

Even during the Soviet period (1988), thanks to the efforts of his daughter Virginija Mačiulienė, as well as the two Jewish sisters saved by the Ženauskas family, Chana Lisienė and Merė Pilvinskaitė, the case was renewed. In 1989 he was vindicated.

During the tragic turns of history which Lithuania and its people underwent in 1940–1944, Jonas Ženauskas, in spite of the violence inflicted on him by the Soviets, passed the human test and acting on his Christian convictions, humanistic values, assisted those persecuted, and rescued Jews, despite the death threats the Nazis had issued for such activity. Unfortunately on 2 March 1945, he was executed by the Bolsheviks who reoccupied Lithuania.

The lives of everyone who lived through that period were shaped by the events of 1939–1944. There will never be too much historiography about them. New research, memoirs and publication of sources bring us closer to a more objective understanding of Lithuanian history, as well as an evaluation of its processes and facts both in our own country and abroad.

Antanas Ragavičius

Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelis

1945-ieji – Antrojo pasaulinio karo pabaiga. Lietuva okupuota Sovietų Sąjungos. Tvyro visuotinis nepasitenkinimas ir nusivylimas. Žmonės buvo girdėję apie pragarišką gyvenimą Sovietų Sąjungoje ir neabejojo, kad tas pat jų laukia ir Lietuvoje. Prasidėjo kova už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę. Lietuvos jaunuoliai būrėsi į ginkluotus partizanų būrius, o moksleiviai, studentai kūrė pagrindines antisovietines organizacijas. Viena iš daugelio tokių – Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelis, 1946–1949 m. veikęs Jiezno gimnazijoje. Ši organizacija įkurta pačiame ginkluotosios partizaninės kovos įkarštyje.

Organizacijos įkūrimas. Mintis Jiezno gimnazijoje įkurti pagrindinį antisovietinį Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelį 1945 m. lapkričio–gruodžio mėn. kilo šeštos b klasės mokiniui Vytautui Melenkevičiui. Nemažai įtakos ryžtis tokiam žingsniui turėjo jo šeima ir ypač Vėžionių pradžios mokykloje mokytojavęs tėvas Juozas Melenkevičius, nepriklausomos Lietuvos karininkas. Ir pats V. Melenkevičius vokiečių okupacijos metais skaitė daug antisovietinės literatūros, girdėjo aplinkinių gyventojų kalbas apie sunkų gyvenimą Sovietų Sąjungoje: žiaurią diktatūrą, nepriteklius, badą (vien Ukrainoje nuo jo mirė 7 mln. žmonių), trėmimą į Sibiro lagerius, beteisiškumą ir t. t.

Juozas Melenkevičius – nepriklausomos Lietuvos kariuomenės leitenantas

Siekdamas, kad to nebūtų sovietų okupuotoje Lietuvoje, vaikinai ryžosi stoti į kovą už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę ir nutarė įkurti pagrindinę antisovietinę organizaciją – Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelį. Į kurią organizaciją V. Melenkevičius pirmiausia pakvietė savo bendraklasį Domininką Randį, kurio tėvą buvo nužudę sovietai. Abu vaikinai ne kartą kalbėjosi politinėmis temomis ir jų nuo-

monės sutapo. D. Randis, remdamasis JAV radijo stoties „Amerikos balsas“ informacija, kartą V. Melenkevičiui pasakė, kad Anglija ir Amerika greitai užpuls Sovietų Sąjungą, kils karas, kuriame Sovietų Sąjunga bus nugalėta ir Lietuvoje bus atkurta tokia valdžia, kokia buvo iki Antrojo pasaulinio karo, – nepriklausoma Lietuvos Respublika. Į šią kovą turi įsitraukti ir Lietuva. V. Melenkevičiui pasiūlius stoti į kuriamą antisovietinę organizaciją, D. Randis sutiko. Slaptumo sumetimais V. Melenkevičius pasirinko Ažuolo

(ryšiams su partizanais – dar ir Liūto), o D. Randis – Jaunučio slapyvardį. D. Randis-Jaunutis sakėsi turįs ryšių su Perkūno, Vijoklio, Ėglio, Auksinuko ir Berželio būrio partizanais ir gali iš jų gauti antisovietinių laikraščių ir atsišaukimų.

V. Melenkevičius-Ažuolas su D. Randžiu-Jaunučiu aptarė, ką dar iš bendraklasių būtų galima pakviesti į kuriamą organizaciją. Kiekvienam stojančiajam V. Melenkevičius-Ažuolas papasakojo apie organizacijos tikslus ir uždavinius, padėjo pasirinkti sla-

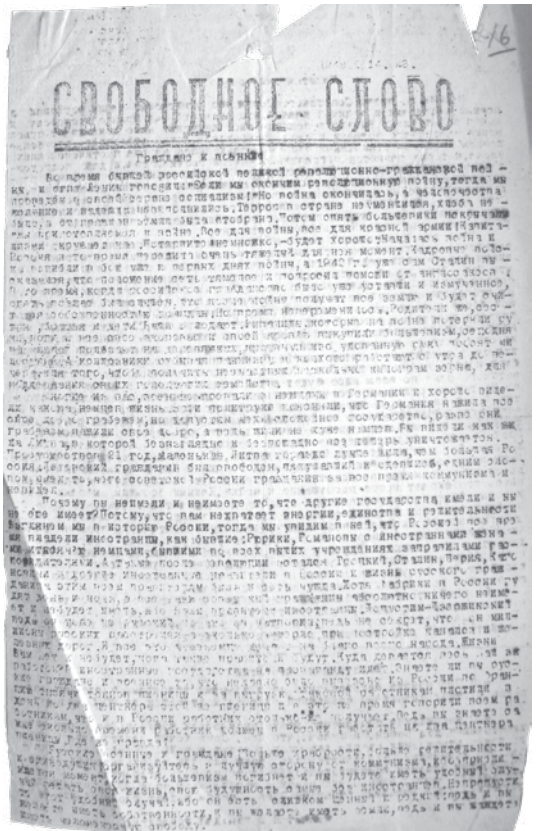
Byloje rasti organizacijos narių mokinio pažymėjimai

pyvardį. Per pirmuosius tris–keturis 1946 m. mėnesius į organizaciją įstojo Vytautas Adomaitis-Audra, Mindaugas Barščevičius-Žvirblis, Bronius Jakutavičius-Lapė, Jonas Marcinkevičius-Vijūnas, Vytautas Nenartavičius-Dagilis, Algirdas Valatka-Balandis ir Vytautas Valatka-Kadugys. 1948 m. gegužės mėn. kandidatais į Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelį priimti septintos b klasės mokiniai Algirdas Stanevičius ir Juozas Labukas. Vėliau šie mokiniai, taip pat Vytautas Adomaitis-Audra ir Bronius Jakutavičius-Lapė mokyklos nebelankė arba išvyko mokytis kitur, todėl jų ryšiai su organizacija nutrūko.

Operatyvumo sumetimais 1946 m. pirmojoje pusėje organizacija įkūrė štabą, kurį sudarė V. Melenkevičius-Ažuolas (pirmininkas), D. Randis-Jaunutis (pavaduotojas) ir J. Marcinkevičius-Vijūnas (narys).

Į būrelį buvo numatyta įtraukti ir didelį antisovietininką Joną Kaškoną (jo brolis kalėjo už antisovietinę veiklą). Pradinis pokalbis su juo įvyko Jiezno gimnazijoje per pertrauką tarp pamokų. V. Melenkevičius-Ažuolas ir J. Kaškonas kalbėjosi apie ką tik pasibaigusius 1948 m. rinkimus į vietines darbo žmonių deputatų tarybas. J. Kaškonas V. Melenkevičiaus-Ažuolo teiravosi, kaip vyko rinkimai Vėžionių rinkimų punkte, netoli kurio gyveno V. Melenkevičius-Ažuolas ir jo tėvai. J. Kaškonas norėjo sužinoti, kas iš vietinių aktyviai dalyvavo rinkimuose, kas įėjo į rinkimų komisiją, kiek kareivių saugojo rinkimų punktą, kokiais ginklais jie buvo ginkluoti ir t. t. Papasakojęs, ką žino, V. Melenkevičius-Ažuolas paklausė, kam draugui to reikia. J. Kaškonas atsakė, kad tokią užduotį jam davęs partizanas Berželis. Tada V. Melenkevičius-Ažuolas pasakė, kad septintoje b klasėje veikia jo vadovaujamas pagrindinis antisovietinis būrelis, išvardijo jo narius ir pasiūlė J. Kaškonui stoti į šią organizaciją. Taip pat jis papasakojo, kad

per D. Randį-Jaunutį organizacija palaiko ryšius su Auksinuko būrio partizanais, gauna iš jų antisovietinių laikraščių ir atsišaukimų, savo ruožtu jaunieji kovotojai partizanus remia pinigais. Į tai J. Kaškonas atsakė pats savo klasėje iš antisovietiška nusiteikusių moksleivių įkūręs grupelę ir išvardijo jos narius: Alfonsas Lasata, Albinas Germanavičius, Albinas Labukas, Bolius Boguševičius. Nurodęs jų slapyvardžius, J. Kaškonas pasisakė, kad jo paties slapyvardis – Baltas Aras. J. Kaškonas tvirtino palaikąs ryšius su Berželio, Lakštingalos, Perkūno, Vijoklio ir

Partizanų rusų kalba leisto laikraščio „Svobodnoje slovo“, kuriuo jie siekė į okupuotą Lietuvą atvykusius gyventi rusakalbius supažindinti su tikrosiomis lietuvių tautos kovos už nepriklausomybę priežastimis, faksimilė

Ėglio būrio partizanais, gaunęs iš jų antiso-
vietinių laikraščių ir atsišaukimų, kuriuos
platinęs tarp gimnazistų ir gyventojų. Taip
pat sakėsi galįs aprūpinti antisovietine lite-
ratūra ir V. Melenkevičiaus-Ąžuolo būrelį.
Tam buvo noriai pritarta.

Organizacijos veikla. Jaunųjų Lietuvos
laisvės kovotojų būrelio nariai šaunamųjų
ar sprogstamųjų ginklų neturėjo ir kovojo
tik ideologinę kovą. Jų ginklai buvo antiso-
vietiniai laikraščiai „Už tėvų žemę“, „Laisvės
varpas“, rusų kalba leidžiamas „Svobodnoje
slovo“ („Laisvasis žodis“) ir įvairūs antiso-
vietiniai atsišaukimai.

Veiklos pradžioje šiuos laikraščius ir
atsišaukimus iš Auksinuko ir Berželio būrio
partizanų organizacijai pristatydavo D. Ran-
dis-Jaunutis. Partizanui Berželiui 1948 m.
žuvus, jaunieji kovotojai atsišaukimų gauda-
vo iš partizano Lakštingalos (žuvo 1951 m.).
Visi pagrindiniai leidiniai ypač aktyviai
būdavo platinami prieš „demokratiškiausius“
pasaulyje rinkimus. Šiuos rinkimus
partizanai ragindavo boikotuoti. Vienas toks
atsišaukimas rastas tardymo byloje:

LIETUVIAI,

*Raudonieji okupantai paskelbė ir ruošia
1949 m. sausio mėn. 9 dieną rinkimus į taip
vadinamus liaudies teismus. Tai jau šestą
kartą raudonasis kraugerys ginklo jėga,
šlykščiu melu ir apgaule suklastos lietuvių
tautos valią.*

*Gerai atsimername visus praėjusius rinki-
mus ir savo akimis pamatėme būdą ir prie-
mones, kaip buvo paniekinta ir sumindžiota
tautos valia ir teisė. Matėme, kaip vykdomi
rinkimai „demokratiškiausiais“ pagrindais
pasaulyje; kandidatais buvo ir yra skiriami
visokie atėjūnai azijatai, žydpalaičiai, vagys
ir niekšai, kurių padedami raudonieji budeliai
vykdo mūsų tautiečių kankinimus, žudymus
ir trėmimus. Praėjusieji ir būsimoji rinkimai
yra tik komedija. Jie okupantams reikalingi*

*tik tam, kad galėtų pasaulio tautoms pūsti
dūmus į akis. Jie nepalengvins lietuvių kan-
čių ir sielvarto. Kol raudonasis kraugerys
šeimininkaus mūsų Tėvynėje, tol enkavėdisto
durtuvas, kaip buvo, taip ir pasiliks tikriausias
tiesos reiškėjas.*

*Lietuvių tauta, tiek iškentėjus begalinių
skausmų ir skriaudų, išliejusi tiek kruvinių
ašarų ir kraujo upelių, gerai supranta gėdingas
okupanto užmačias ir nesiduos piktam išnau-
dojama. Suboikotavo praeituosius rinkimus,
suboikotuos ir būsimojus. Lietuvis į agita-
cinius punktus neis, rinkimų dieną balsavime
nedalyvaus ir nebalsuos.*

*Kas balsuos, tas elgsis prieš lietuvių tautos
norą ir valią, tas pats sau kilpą ant sprando
užsiners ir bus laikomas tautos išdaviku,
niekšu, išgama.*

*Šalin raudonasis tironas iš mūsų žemės!
Mirtis išdavikams, niekšams, išgamoms!*

PARTIZANAI

Prieš pat rinkimus išplatintas trumpas,
bet griežtas atsišaukimas:

Nė vienas prie balsavimo urnos!

Šalin, valkatos raudonieji „teisėjai“!

Nė vieno balso šiems dvasios skurdžiams!

*Kas balsuos, tas parduos savo tautiečius
į dar didesnę vergiją!*

Mirtis parduodantiems Tėvynę!

PARTIZANAI

Nuo 1948 m. gegužės mėn. D. Randis-
Jaunutis gimnazijos nebelankė ir buvo
partizano Lakštingalos būrio rezervistas.
1948 m. rugpjūčio mėn., suėmus partizaną
Vladą Kimantą, D. Randis-Jaunutis tapo
Lakštingalos būrio nariu, gavo ginklą ir
Žiedelio slapyvardį. Tada Jaunųjų Lietuvos
laisvės kovotojų būrelio ryšiai su D. Randžiu-
Jaunučiu, Žiedeliu nutrūko. Tačiau glaudesni

Karikatūra, išjuokianti „demokratiškiausius“ pasaulyje sovietinius rinkimus

santykiai buvo palaikomi su J. Kaškonu-Baltu Aru. Jo atneštus laikraščius ir atsišaukimus organizacijos nariai skaitydavo ir aptardavo būrelio susirinkimuose, o paskui V. Melenkevičius-Ąžuolas juos visiems išdalydavo išplatinti. V. Melenkevičius-Ąžuolas ir pats rašė antisovietinius atsišaukimus, kuriuos būrelio nariai, perrašę po 2–3 egzempliorius, paskleisdavo Jiezno apylinkėse.

1948 m. gruodį jaunieji laisvės kovotojai iš partizanų gavo lapelį „Išpėjimas“, kurį 1949 m. išvakarėse nusiuntė Jiezno gimnazijos direktoriui Petruui Lisui. Jame buvo rašoma:

Mes pakankamai turime žinių apie tamsos darbus ir kalbas prieš naudai ir tuo einate prieš tautos interesus. Tad įspėjame tamstą mesti tą pragaištingą darbą ir susitvarkyti, nes šiuo savo elgesiu pakenksite tik sau ir savo šeimai. Reikia žinoti, kad kiekvieno Tėvynės išdaviko laukia vienas užmokestis – mirtis. Mirtis tautos išdavikams!!

PARTIZANAI

Čia reikia prisiminti, kokiomis sąlygomis tada veikė Lietuvos švietimo sistema ir dirbo

ne tik Jiezno gimnazijos, bet ir viso krašto mokytojai. Sovietų valdžia bruko mokiniams Karlo Markso ir Friedricho Engelso, Vladimiro Lenino ir Josifo Stalino komunistines idėjas, materialistinę pasaulėžiūrą, bedievybę, sovietinį internacionalizmą, ragino šlovinti ir garbinti „išmintingąją komunistų partiją ir visų mylimą jos didįjį vadą ir mokytoją draugą Josifą Visarionovičų Staliną“. Partizanai reikalavo viso to nedaryti, kritikuoti okupaciją, sovietinę sistemą, skiepyti patriotizmą ir t. t. Mokytojai buvo gąsdinami, prieš kai kuriuos iš jų (partizanų manymu, raudonesnius) buvo imtasi neleistinų veiksmų. Net ir tokiomis prieštaringomis sąlygomis mokytojai savo kalbose tarp eilučių, nes tiesiogiai pasakyti negalėjo, skiepijo patriotizmą, švietė ir mokė Lietuvos moksleivius, o šie suaugę atsirinko, kas sava ir kas svetima.

Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelio narių susirinkimai vykdavo dažnai. Juose buvo aptariami partizanų kovos veiksmai, svarstoma, kokias žvalgybos žinias perduoti partizanams. Daug dėmesio buvo skiriama slaptumo klausimams, patriotizmo idėjoms, svarstoma, ką daryti, kad moksleiviai nestotų į komjaunimą, aptariamoms ateities veiklos gairėms.

Organizacija partizanus rėmė materialiai, rinkdama nario mokestį ne tik iš būrelio narių, bet ir iš kitų patikimų antisovietiskai nusiteikusių moksleivių (Lietuvos ypatingajame archyve šios organizacijos narių baudžiamojoje byloje minimos Jono Baranausko, Jono Anušausko, Vytauto Babiliaus, Jono Stankevičiaus, Albino Žeimio ir kitų moksleivių pavardės). Partizanus šelpė ir septintos a (mergaičių) klasės mokinės. Dirbti su mergaitėmis V. Melenkevičius-Ažuolas buvo patikėjęs savo gerai pažįstamai Onai Navickaitei, kuri iš Verbyliškių, o jis pats – iš Vežionių kaimo dažnai į gimnaziją ir iš jos kartu eidavo tuo pačiu keliu. Juodu kalbėdavosi įvairiomis temomis, tarp jų ir

politinėmis, ir V. Melenkevičius-Ažuolas įsitikino, kad Ona, kaip ir daugelis Jiezno gimnazijos moksleivių, yra antisovietinių pažiūrų. Surašęs pakvitavimą, surinktus pinigus V. Melenkevičius-Ažuolas perduodavo D. Randžiui-Jaunučiui, o nuo 1948 m. – J. Kaškonui-Baltam Arui. Už šiuos pinigus partizanai įsigydavo pačių būtinausių prekių – muilo, odekolono, šukų ir kt. Kartą D. Randis-Jaunutis kartu su J. Marcinkevičiumi-Vijūnu pirkti partizanams prekių važiavo net į Kauną (buvo pokaris, visko stigo net ir didesnių miestų parduotuvėse, o ką jau kalbėti apie miestelius).

1947 m. lapkričio 7 d. vakaras ir naktis ilgai išliko Jiezno miestelio ir jo apylinkių gyventojų atmintyje. Tą vakarą, sovietams minint vadinamosios spalio socialistinės revoliucijos 30-ąsias metines, 20 Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės partizanų, tarp jų ir D. Randis-Jaunutis, nupjovę telefono stulpus ir nukirpę laidus, užpuolė Jiezno miestelį. Buvo nukautas Vidaus reikalų ministerijos karinės apygardos kapitonas Nikiforovas ir jo pavaduotojas jaunesn. leitenantas Prochorovas. Tą vakarą Jieznas iš esmės buvo partizanų rankose. Antroje nakties pusėje partizanai iš Jiezno pasitraukė, ir į miestelį atvykęs karinis pastiprinimas jų jau neberado. Šis įvykis labai išgąsdino Jiezno partinį aktyvą, stribus ir kitus sovietinius darbuotojus, o patriotiškai ir antisovietiskai nusiteikę miestelio ir jo apylinkių gyventojai reiškė susižavėjamą partizanų žygdarbiu.

Organizacijos atskleidimas. Suėmimai. Lageriai. Sovietų okupacijos metais partizanai dažniausiai buvo susekami, o pogrindinių antisovietinių organizacijų veikla atskleidžiama pasitelkus slaptuosius agentus, kitus išdavikus ir stribus. Panašiai atsitiko ir šį kartą.

1948 m. rugpjūčio pradžioje išėjusį partizanauti D. Randį-Ziedelį partizanas

V. Kimantas to paties mėnesio 31 d. netyčia sužeidė į dešinį petį. Po nesėkmingo gydymosi namų sąlygomis 1948 m. spalio 20 d. Juozas Jakonis D. Randį-Žiedelį nuvežė į Kauno Raudonojo Kryžiaus ligoninę. Ten jis ir buvo suimtas bei perkeltas į Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerijos Kauno miesto kalėjimo 3-iąją ligoninę. Sunkiai sergantis partizanas kurį laiką nebuvo tardomas. 1948 m. gruodžio 7 d. pradėtas tardyti, D. Randis nurodė, kad prieš įstodamas į partizanus mokėsi Jiezo gimnazijoje ir priklausė ten veikiančiam antisovietiniam Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būreliui, turėjo Jaunučio slapyvardį.

Po daugkartinių, ilgai trunkančių tardymų D. Randis kalėjimo kameroje kartu „kalinčiam“ sovietiniam agentui Vytui syki pasipasakojo apie Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelio veiklą, jo narius, nurodė, kad yra gerai pažįstamas su Kęstučiu, Anupru, Kardu, Lakštingala, Mindaugu, Švyturiu ir kitais partizanais, sakė, kad prieš sužeidžiamas su partizanais Vancevičiumi, Kimantu ir Šiugždiniu vienu metu slapstėsi Kaišiadorių rajono Kruonio apylinkėje. D. Randis, matyt, nieko bloga neįtardamas, sovietų agentui atvirai pasipasakojo, kad į antisovietinę veiklą jį įtraukė (užverbavo) kaimynas Zenonas Kimantas, kuris buvo partizanų ryšininkas. D. Randis dažnai lankydavosi Z. Kimanto namuose, kur susitikdavo su partizanais Kardu, Lakštingala ir Mindaugu.

1948 m. Z. Kimantas buvo suimtas. D. Randis, manydamas, kad ir jo tas pat laukia, išėjo partizanauti. Be to, D. Randis nurodė ir kitas tokio savo veiksmo priežastis – norą atkeršyti už nužudytą tėvą (1944 m. sovietų karo tribunolas jį nuteisė mirties bausme) ir patriotinius jausmus Tėvynei. „Žudyti komunistus, KGB, MVD – tai mano tikslas“, – sakė D. Randis.

Praslinkus pusantro mėnesio nuo D. Randžio tardymo pradžios, 1949 m. sau-

sio 20 d. buvo suimtas V. Valatka-Kadugys, o dar po aštuonių dienų – V. Melenkevičius-Ąžuolas, A. Valatka-Balandis, V. Nenartavičius-Dagilis ir M. Barščevičius-Žvirblis. 1949 m. kovo 5 d. buvo suimti ir ištremti į Sibirą V. Melenkevičiaus tėvai ir dvi seserys. V. Melenkevičiaus namuose atlikus kratas, rasti du partizanų slapyvardžių sąrašai ir trys pinigų perdavimo J. Kaškonui-Baltam Arui pakvitavimai. Šie dokumentai buvo slepiami po „kasdieninio švarko pamušalu“. Iš pradžių suimtieji buvo tardomi Prienų saugumo patalpose, vėliau pervežti į Kauno kalėjimą.

Po ilgų tardymų ir akistatų sudaryta baudžiamoji byla buvo perduota SSRS MGB Ypatingojo pasitarimo trijų asmenų grupei. Teisiamiesiems nedalyvaujant, ji išnagrino bylą, pareiškė kaltinimus ir galutinį „teismo“ nuosprendį. V. Melenkevičiui, D. Randžiui, V. Nenartavičiui, A. Valatkai, V. Valatkai ir M. Barščevičiui buvo pareikšti kaltinimai palaikius nusikalstamus ryšius su veikiančia „nacionalistine banda“, rengus ir platinus tarp gyventojų antisovietinius atsišaukimus ir laikraščius, rinkus pinigus ir perduodavus juos „banditams“. Teisiamieji buvo baudžiami pagal okupuotoje Lietuvoje galiojusius Rusijos Federacijos Baudžiamąjį kodeksą straipsnius. Ypatingojo pasitarimo „teismo“ nuosprendis buvo perduotas į Kauno kalėjimą. Čia teisiamieji iš kalėjimo kamerų buvo suvaryti į vieną kambarį, kuriame išklause kaltinimus ir galutinį Ypatingojo pasitarimo „teismo“ nuosprendį: V. Melenkevičius ir D. Randis buvo nuteisti kalėti po dvidešimt penkerius, o A. Valatka, V. Valatka, V. Nenartavičius ir M. Barščevičius – po dešimt metų, penkerius iš jų bausmę atliekant Sovietų Sąjungos vidaus reikalų ministerijos ypatingajame (griežtojo režimo) lageryje ir dar penkerius – tremtyje. Paskelbus nuosprendį, vienų laukė Sibiro, kitų – Kazachijos SSR Džezkazgano vario kasyklų lageriai.

Kalėdamas Džezkazgano lageryje, V. Melenkevičius laisvą nuo darbų minutę, kamuojamas Tėvynės ir gimtųjų namų ilgesio, rašė eilėraščius:

*Tėvynė mano – ten toli, už mylių,
Tamsi naktis vergijos slegia ją.
Nelaisvėj kaliniai ją kūdikiškai myli,
Trispalvę su savim nešioja širdyje.*

*Miškų gelmėj Tėvynės aidai šūviai,
Kalėjimai ir lageriai pilni aukų.
Trispalvės garbę gindamas lietuvis
Trokšta išsivaduoti iš priespaudos nagų.*

(iš eilėraščio „Kalinio sapnas“, parašyto 1952 m. gegužės mėn. Kazachijos SSR)

J. Kaškonas buvo suimtas 1949 m. vasarį. Tardomas jis neigė dalyvavęs antisovietinės organizacijos veikloje ir neaiškiais aplinkybėmis buvo paleistas į laisvę. 1950 m. rugsėjo mėn. suimtas antrą kartą. Per kratą pas jį rasta „banditiškų“ laikraščių ir ranka rašytų antisovietinių atsišaukimų. Grafologinis tyrimas parodė, kad jie rašyti J. Kaškono, tačiau pats jis tai neigė.

Nuo 1950 m. lapkričio 20 d. J. Kaškonas atrodė nepakaltinamas: paklaustas nepasakydavo nei savo pavardės, nei vardo, į tardytojo klausimus neatsakinėjo arba, kelis kartus juos pakartojęs, tylėdavo. Po savaitės jį apžiūrėjo teismo medicinos ekspertas prof. J. Gutmanas. Ekspertas buvo linkęs manyti, kad tiriamasis psichiškai sveikas, bet pasiūlė jį paguldyti į Vilniaus psichiatrijos ligoninę ir stebėti toliau. 1950 m. gruodžio 18 d. tardymas buvo nutrauktas, o J. Kaškonas perkeltas į Vilnių. Po daugiau kaip dviejų mėnesių, 1951 m. kovo 7 d., gydytojų komisija nustatė, kad J. Kaškonas sveikas ir gali atsakyti už savo veiksmus. Vėl prasidėjo tardymai. Jų metu J. Kaškonas tvirtino jokiame antisovietinėje veikloje nedalyvavęs,

apie jokią pagrindinę antisovietinę grupę nežinąs ir jai nevadovavęs. Neigė gavęs iš V. Melenkevičiaus pinigų ir turėjęs Balto Aro slapyvardį. Tačiau patvirtino pažinojęs partizanus iš Misiškių kaimo – Vladą-Berželį (žuvo 1945 m.), Jurgį ir Antaną (abu žuvo 1948 m.) Bunevičius. Taip pat nurodė kartą grybaudamas miške atsitiktinai susidūręs su partizanais Juozu Gervicku (žuvo 1950 m.) ir Kostu Bartusevičiumi (žuvo 1953 m.). Jie vilkėję lietuviškas karines uniformas, buvę ginkluoti šautuvais ir pistoletais. Partizanai prašę J. Kaškono parūpinti jiems šovinių. J. Kaškonas pažadėjęs, tačiau pažado netešęs.

Remiantis liudytojų parodymais, buvo sudaryta J. Kaškono baudžiamoji byla. Jis buvo kaltinamas Jiezno gimnazijoje įkūręs 1948–1949 m. veikusią pagrindinę antisovietinę grupelę ir jai vadovavęs, palaikęs ryšius su ginkluotos „nacionalistinės bandos“ nariais, gaudavęs iš jų antisovietinės literatūros, platinęs ją tarp gyventojų, atsakingiems sovietiniams darbuotojams paštu siuntinėjęs grasinamus laiškus, turėjęs Balto Aro slapyvardį. J. Kaškonas buvo nuteistas dešimčia metų, bausmę atliekant Sovietų Sąjungos vidaus reikalų ministerijos ypatingajame lageryje.

Kaip tuo metu iš įtariamųjų buvo išgaunami prisipažinimai, galima spręsti iš Lietuvos ypatingajame archyve saugomoje byloje esančio A. Valatkos 1955 m. balandžio 21 d. skundo SSRS valstybės saugumo komitetui (b. 42931/3, t. 2, l. 244): „...mušė, gąsdino, metė į karcerį, įžeidinėjo įvairiais žodžiais. Sakė, kad ir neprisipažinus vis tiek tave nuteisim. Jeigu neprisipažinsi, gausi 25 metus, jeigu viską pasakysi, gausi 10 metų. Aš negalėjau pakęsti visų kančių ir pradėjau kalbėti ant savęs, ko tik iš manęs reikalavo tyrimo organai... Sakiau: rašykite, ką norite, viską pasirašysiu.“

Sovietų saugumui atskleidus Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelį Lietuvos nepriklausomybės židinys Jiezne neužgeso. 1952 m. buvusioje gimnazijoje, kuri po švietimo reformos tapo vidurine mokykla, įsikūrė kita pagrindinė antisovietinė organizacija – Jono Gruzdzevičiaus-Erelio vadovaujamas Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrys,^{*} kuris buvo atskleistas 1954 m.

Neginkluotas arba mažai ginkluotas pagrindinis antisovietinis moksleivių ir jaunimo judėjimas buvo apraizgęs visą Lietuvą: Vilniaus, Kauno, Alytaus, Joniškio, Juodupės, Mažeikių, Panevėžio, Prienų, Ramygalos, Raseinių, Skaudvilės, Skuodo, Šeduvos, Šiaulių, Šilutės, Tauragės, Veisiejų, Žagarės ir kt. mokyklas. Saugumiečiams vienas organizacijas atskleidus ir sunaikinus, jų vietoje kurdavosi kitos.

Šie aštuoniolikmečiai–devyniolikmečiai idealistai gražiausius savo gyvenimo metus praleido badaudami ir šaldami nelaisvėje, kentėdami dvasines ir fizines kančias. Kiti jų bendraminčiai, nors ir likę laisvėje, buvo laikomi nusikaltėliais. Kodėl? Todėl, kad nuo okupantų gynė Tėvynę, gimtus namus, Lietuvos ateitį, todėl, kad norėjo gyventi laisvoje ir nepriklausomoje Lietuvoje.

Po J. Stalino mirties kalinių bylos buvo peržiūrėtos, kai kuriems jų kalinimo laikas sutrumpintas. Iš minėtų nuteistųjų ilgiausiai – dešimt metų ir šešis mėnesius – kalėjo D. Randis.

Sugrįžus iš nelaisvės. Nors nuteistieji buvo paleisti į laisvę, praeities šmėkla juos persekiojo visą okupacinį Lietuvos laikotarpį. Kaip ir visų politinių kalinių, taip ir Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelio nuteistųjų pilietinės teisės ir laisvės buvo suvaržytos: jiems neleista apsigyventi di-

džiuosiuose Lietuvos miestuose, sunkiai sekėsi susirasti darbą.

Buvo persekiojami ne tik patys nuteistieji, bet ir jų vaikai. Antai politinio kalinio V. Melenkevičiaus sūnui Remigijui 1986 m. tarnaujant sovietinėje armijoje Lietuvos SSR saugumas gavo iš jo karinio dalinio raštą, kuriame prašoma patikslinti, ar tikrai Remigijus Melenkevičius yra Vytauto Melenkevičiaus sūnus ir ar tikrai V. Melenkevičius buvo nuteistas dvidešimt penkeriems metams. Gavus tai patvirtinančią informaciją, R. Melenkevičius iš vidaus kariuomenės (kalinių priežiūros) dalinio buvo perkeltas į kitą.

Buvęs politinis kalinys V. Nenartavičius pasakojo, kad išėjęs į laisvę visus metus negavo darbo, todėl nutarė vykti (dabar jau savo noru) dirbti pas draugą į Sibirą. Po metų grįžęs į Lietuvą (jau turėdamas darbo knygelę), įsidarbino Geologinės valdybos Geologinių paieškų tarnyboje darbininku. Ten sutiko savo gyvenimo meilę. Susituokęs apsigyveno pas žmoną. Pabandęs prisiregistruoti, t. y. deklaruoti savo gyvenamąją vietą, iš Vilniaus miesto milicijos skyriaus gavo pranešimą, nurodantį per tris paras išvykti iš Vilniaus. Vėliau sovietiniai pareigūnai buvo kelis kartus atėję tikrinti, ar tikrai V. Nenartavičius negyvena nurodytu adresu. Taigi jam teko kurį laiką gyventi pas žmoną nelegaliai, slapstantis bute įrengtoje slėptuvėje. Vėliau, Nikolajaus Chruščiovo valdymo (vadinamuoju atšilimo) laikotarpiu, jis gyveno legaliai, neakivaizdiniu būdu baigė Finansų ir kredito technikumą ir daugelį metų dirbo vyr. buhalteriu Gamtos apsaugos komitete, kitose įstaigose.

Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelio vadovo V. Melenkevičiaus gyvenimo vingiai daug sudėtingesni. Štai ką jis pats papasakojo apie tai:

* Apie šios organizacijos veiklą rašyta Prienų rajono spaudoje, žurnale „Genocidas ir rezistencija“ (2010 m., Nr. 1(27) ir knygelėje „Jiezno jaunieji partizanai“ (Kaunas, 2010 m.).

„Po Stalino mirties kalinių bylos buvo persvarstytos. Iš Kazachijos SSR Karagandos srities Džezkazgano vario kasyklų Step-lago kalinimo lagerio buvau paleistas 1956 m. liepos 19 d. Kadangi buvau girdėjęs, kad, paleidus iš įkalinimo vietos vieną šeimos narį, paleidžiami ir tremtyje esantys kiti jo šeimos nariai, nutariau vykti ne pas tremtyje esančius namiškius, bet į Lietuvą pas gimines, tikėdamasis greitai sulaukti ir šeimos. Taip neįvykus, kitų metų pavasarį išvažiavau pas savo tėvus ir dvi seseris atgal.

Pakeliui užsukau į Tiumenės miestą, kur nuo 1947 m. tremtyje gyveno mano dėdės, mamos brolio Jono Paužos, šeima – jis pats su žmona ir dvi dukros. Čia pasitarę nusprendėme, kad nuvykus pas saviškius reikia pasistengti gauti valdžios leidimą iš Irkutsko srities persikelti į Tiumenę. Manėme, kad visiems drauge bus lengviau pakelti tremties vargus. Atvažiavęs į Irkutsko srities Kultuko kolūkjį, kur jau aštuonerius metus vargo našta vilko mano šeima, pamačiau, kad čia tremtinių dalia nepavydėtina.

Kolūkio pirmininkas Lysenkovas žiauriai engė lietuvius, skirdamas jiems pačius sunkiausius darbus: mama vargo ūkio laukuose, o tėvui teko jaučiu kinkomu vežimu 200 litrų talpos statinėse vežioti gyvuliams į fermas vandenį. Statinę reikėdavo pripilti iš upės kibiru. Ir taip nuo ryto iki vakaro, be poilsio dienų. Nukamuotas alinančio darbo ir ligos, 1957 m. kovo 15 d. tėvas mirė. Ten ir atgulė amžinojo poilsio.

Po penkių mėnesių gavome valdžios leidimą persikelti į Tiumenę. Čia mudu su vyresniąja sesute Danute gavome darbą medžio apdirbimo kombinate. Dirbdamas parašiau prašymą į Maskvą paleisti mano šeimą iš tremties. 1959 m. balandžio mėn. gautame rašte buvo nurodyta, kad mano prašymas patenkintas. 1960 m. liepą vėl parvažiavau į Lietuvą, kad paruoščiau dirvą mamai ir sesutėms grįžti į Tėvynę. Lietuvoje

Vytauto Melenkevičiaus šeima Irkutsko srities Kultuko gyvenvietėje. Sėdi tėvai Adelė ir Juozas Melenkevičiai, stovi seserys Aurelija (kairėje) ir Danutė

Juozo Melenkevičiaus amžinojo poilsio vieta Irkutsko srities Kultuko gyvenvietėje

Dviejų tremtinių šeimų susitikimas Tiumenėje. Iš kairės sėdi Vytautas Melenkevičius, Adelė Melenkevičienė, Marija ir Jonas Paužai; stovi Anelė ir Albina Paužaitės, Aurelija ir Danutė Melenkevičiūtės

jokio turto neturėjome, santaupų – taip pat. Pradėjau gyventi nuo nulio. Verčiausi kaip išmanydamas. Lietuvoje pastebėjau, kad dauguma sovietinių tarnautojų į politinius kalinius ir tremtinius žiūri įtariai – kaip į raupsuotuosius. Todėl prisiregistruoti ir gauti legalų darbą sekėsi gana sunkiai – buvo daromos įvairios kliūtys.

Tačiau būta ir gerų žmonių. Jų ir Aukščiausiojo palaimos padedamas, kad ir gana nelengvai, prisiregistravau ir įsidarbinau geraširdės vyr. gydytojos Žakovičaitės vadovaujame Tuberkuliozės dispanseryje. Dar po poros metų – 1962 m. rugsėjo 9 d., – trylika metų praleidusios tremtyje, į Tėvynę sugrįžo mama ir abi seserys. Jaunesniąją sesutę Aureliją gydytoja Žakovičaitė taip pat įdarbino Tuberkuliozės dispanseryje. Už jautrią širdį teatlygina jai Aukščiausiasis. Vyresnioji sesutė apsigyveno Alytuje ir įsi-

darbino Vyno gamykloje. Nors ir netvirtai, pradėjome stotis ant kojų.

Dabar su nerimu žvelgiu į nusivylusius žmones, emigruojančią Lietuvą. Nejaugi per daugiau kaip dvidešimt nepriklausomybės metų negalėjome tvarkytis geriau, gyventi teisingiau, moraliau? Kur Sąjūdžio dvasia? Blogą pavyzdį rodo ir kai kurie aukšti valdžios pareigūnai. Širdį slegia ne tik metų našta, bet ir Lietuvos likimas, jos ateitis.“

M. Barščevičius po „teismo“ atsidūrė sveikatai kenksmingose Džezkazgano srities vario kasyklose. Nepraėjus nė porai metų, jis susirgo ir buvo išvežtas į neįgaliųjų lagerį. Pasveikęs dirbo mažiau sveikatai kenksmingomis sąlygomis. Po J. Stalino mirties M. Barščevičiaus byla buvo peržiūrėta. Jis buvo išleistas į laisvę, bet netrukus pašauktas į sovietinę armiją. Vaikinas bandė įrodinėti, kad, kaip buvęs politinis

kalinys, netinkamas ginti sovietinės tėvynės. Į tai jam buvo atsakyta, kad aviacijos ir jūreivystės daliniuose netinkamas, bet statybų ir panašiuose daliniuose gali atlikti pareigą sovietinei tėvynei. Grįžęs iš armijos ir penkerius metus padirbėjęs Kaune, M. Barščiavičius apsigyveno Elektrėnuose. V. Valatka, išėjęs į laisvę, didžiąją gyvenimo dalį praleido Jiezne. Dirbo kroviku, ligoninės sandėlininku, įvairius kitus darbus. Jo bendrapavardis A. Valatka išsilaisvinęs gyveno Sibire, Omsko srityje, tačiau amžinojo poilsio jis, kaip ir V. Valatka, atgulė Jiezno kapinėse. D. Randį ir J. Kaškoną taip pat priglaudė Lietuvos žemelė.

Vos atkūrus Lietuvos Respublikos nepriklausomybę, 1990 m. gegužės 2 d. buvo priimtas įstatymas „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atstatymo“. Juo remiantis, nuteisti buvę Jaunųjų Lietuvos laisvės kovotojų būrelio nariai buvo pripažinti nekaltais Lietuvos Respublikai, atkurtos visos jų pilietinės teisės, o nelaisvėje praleisti metai įskaityti į darbo stažą. Jiems, kaip ir visiems kitiems represuotiems asmenims arba jų įpėdiniams, Lietuvos Respublikos įstatymų nustatyta tvarka mokama kompensacija ir grąžinamas turtas. Nemažam skaičiui šios organizacijos narių pripažintas laisvės kovų dalyvio teisinis statusas.

1941 m. Raseinių holokausto byla

ĮVADAS

„Antrojo pasaulinio karo metais Raseiniai nukentėjo labiausiai iš visų Lietuvos miestų. Jau pirmosiomis karo dienomis buvo sugriauta arba sudegė daug gyvenamųjų ir visuomeninių pastatų. Po kelių mėnesių buvo sunaikinti visi Raseinių žydai: vyrai, moterys, vaikai – pusė miesto gyventojų“ – taip prasideda 2004 m. išleista knyga „Raseinių krašto žydai“¹, skirta Raseinių žydų bendruomenės gyvenimui ir sunaikinimui.

Kaip rodo Jono Brigio skaičiavimai², tarpukaryje, 1938 m., Raseinių mieste gyveno 6217 žmonių, 1941 m. vasarą jų buvo bent tūkstančiu mažiau, nes liepos mėn. įvestų privalomų maisto kortelių išduota tik apie 5234. Tai, matyt, apytiksliai rodo tuometinį Raseinių gyventojų skaičių. Kai kurie autoriai³ nurodo, kad tarpukaryje Raseiniuose gyveno apie 2000 žydų, ir šis skaičius visą minimą laikotarpį buvo daugiau ar mažiau pastovus.

Atverčiame vieną kraupiausių 1941 m. dokumentų: vokiečių saugumo policijos ir SD vado SS štandartenfuhrerio Karlo Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitą⁴. Joje nurodyta, kad skrajojantis būrys, vadovaujamas SS oberšturmfuhrerio Joachimo Hamanno, kartu su lietuvių partizanais surengė 114 akcijų, iš kurių net 5 – Raseinių mieste ir apskrityje:

1. 1941 m. liepos 29 d. Raseiniuose sušaudyti 254 žydai, 3 lietuviai komunistai	257
2. 1941 m. rugpjūčio 5 d. Raseiniuose – 213 žydų, 66 žydės	279
3. 1941 m. rugpjūčio 9–16 d. Raseiniuose – 294 žydės, 4 žydų vaikai	298
4. 1941 m. rugpjūčio 18–22 d. Raseinių apskrityje – 466 žydai, 440 žydžių, 1020 žydų vaikų	1926
5. 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. Raseiniuose – 16 žydų, 412 žydžių, 415 žydų vaikų	843
Iš viso: 3603	

Ataskaitoje pasitaiko matematinių netikslumų⁵. Nors ir žinant, kokia tiksli buvo vokiečių statistika, joje dar yra baltųjų dėmių. K. Jägeris kruopščiai sužymėdavo visas žudynes savo kuruojamoje generalinėje srityje, tačiau Raseinių žudynės, kad ir pažymėtos penkis kartus, nėra gerai išnagrinėtos. Kad K. Jägerį pasiekdavo ne visų žudynių ataskaitos, tvirtina ir istorikas Stanislovas Buchaveckas⁶.

Tyrimą sunkina tai, kad Kalnujų pilialkalis, kur vyko žudynės, turi kelis pavadinimus – jis žinomas ir Palendrių, Jovaišių ar Žieveliškės (Žieveliškų) vardais, todėl ir literatūroje atsiranda neatitikimų.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui ir sovietams antrą kartą okupavus Lietuvą, prasidėjo asmenų, kurie dalyvavo „tarybinių piliečių“ žudynėse, teismo procesai.

Straipsniu siekiama patikslinti Raseinių žydų masinių žudynių eigą, remiantis tiek spaudoje skelbtais straipsniais, tiek Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) bylomis. Reikia pasakyti, kad sovietų tardytojų po karo apklausiant nusikaltėlius ir liudytojus surinkta medžiaga nepaaiškina, kiek ir kur buvo nužudyta (ne visur žudynių vietose buvo atlikta ekshumacija) „tarybinių žmonių“, nes tardytojams, kad galėtų priimti nuosprendį, svarbiausia buvo kiekvieno dalyvavusio asmens indėlis į pačias žudynes. Pagrindinis dėmesys buvo kreipiamas ne tiek į žydų tautybės piliečių žudymą, kiek į sovietų kariškių ir sovietų aktyvistų sunaikinimą, ypač jei tai buvo komunistai.

Ne tik tiesioginiai Raseinių žydų žudynių dalyviai, žmonių konvojuotojai, duobių kasėjai, bet ir išsigelbėję iš geto arba nuo sušaudymo žydai painioja žudynių datas, laiką, aukų skaičių. Jau S. Buchaveckas, nagrinėdamas LYA bylas, pažymi, kad liudytojai pasakydavo ir abejotinų dalykų, galima įtarti, kad „baudžiamosiose bylose suimtųjų ir liudytojų parodymai dažnai buvo falsifikuojami. [...] mušami suimtieji savo parašu patvirtindavo viską, ką į tardymo protokolą norimai bylos eigai patvirtinti įrašydavo tardytojai“⁷.

Reikia pasakyti, kad ir 2011 m. išleistoje knygoje „Holokaustas Lietuvoje 1941–1944“⁸ nėra išsamiai išnagrinėta Raseinių žydų masinių žudynių chronologija, o tik atpasakota saugumo policijos ir SD vado SS štabartenfiurerio K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaita.

Šiame straipsnyje siekiame išnagrinėti Raseinių holokausto eigą.

GETŲ STEIGIMAS

1941 m. birželio 23 d. vokiečių kariuomenei įžengus į Raseinius, prasidėjo pogromai ir genocidas⁹. Jau liepos pradžioje pasirodė valdžios potvarkis žydams susirinkti į getą. Raseiniuose buvo įsteigti du getai. Darbingi žydų vyrai ir moterys buvo laikomi už miesto (Jurbarko kryptimi) esančiuose katalikų bažnyčios (dominikonų vienuolyno) ūkiniuose pastatuose (pagalbinio ūkio barakuose), o seni vyrai ir mažus vaikus auginančios moterys – keliuose namuose Nemakščių ir Nepriklausomybės (dabar Dubysos) gatvėse. Dalis žydų komunistų ir sovietinių aktyvistų buvo uždaryti Raseinių kalėjime¹⁰.

Sunkoka tiksliai nustatyti Raseinių geto įsteigimo datą. Iš pradžių visi žydai buvo varomi į Raseinių kino teatrą¹¹. Liudytojas Šimelis Kompinskis nurodė: „1941 m. liepos 12 d. pagal valdžios skelbimą atvykau į getą – žydų stovyklą“¹², liudytoja Sara Gursmanskytė (Gurmanskytė)-Gurvičienė sakė, kad „1941 m. liepos 16 d. Raseinių mieste ir valsčiuje gyvenantys žydai buvo surinkti į žydų stovyklą, įkurtą Raseiniuose“¹³.

Raseinių geto viršininku buvo paskirtas policijos vachmistras Aleksas Grigaravičius, jo pavaduotoju – Kostas Narbutas¹⁴. Liepos pabaigoje žydai pradėti masiškai šaudyti, buvo žudomi visi iš eilės: vyrai, moterys ir vaikai. Raseinių žydai buvo sušaudyti Kalnuose ir Girkalnyje.

Kaltinamasis A. Grigaravičius apklausoje tvirtino: „Konvojaus viršininku žydų lageryje, „gette“, aš dirbau nuo 1941 liepos mėn., tuo laiku *jau vyko žydų sušaudymas* [čia ir kitur citatose išryškinta mūsų. – *Aut.*], esančių „gette“. Žydų sušaudymas esančiame „getto“ lageryje prasidėjo apytikriai 1941 6 ar 8 liepos.“¹⁵ Taigi Raseinių geto viršininkas A. Grigaravičius nurodė, kad geto žydai pradėti šaudyti jau 1941 m. liepos 6 ar 8 d., nors iš liudytojų parodymų matyti, kad geto

tada dar nebuvo. Mūsų nuomone, A. Grigaravičius čia nurodo Raseinių geto įsteigimo datą. Jis taip pat tvirtina iš pradžių dirbęs geto konvojaus viršininku ir tik atrinkdavęs žydus į darbą. Iš A. Grigaravičiaus apklausos parodymų¹⁶ aišku, kad iš pradžių jis buvo konvojuotojų (ginkluotos belaisvių palydos) viršininkas, iš policijos viršininko gaunantis įsakymus dėl žydų, esančių gete, siuntimo į darbus, dėl jų lydėjimo ir saugojimo. Sudarytas 3 ar 4 policininkų konvojus atrinktus geto žydus lydėdavo į darbus. Beveik kasdien (nors ir ne visada) dirbti buvo siunčiama po 20–30 žmonių.

Žydai buvo verčiami dirbti įvairius sunkius darbus: kasti griovius, raustis miesto griuvėsiuose, valyti užterštus šulinius ir išvies. Tuo tarpu maitinama buvo labai prastai: dirbantys vyrai maisto gaudavo dukart per dieną, o moterims neskirta jokio davinio – jos maitinasi vien tuo, ką buvo pasiėmusios su savimi. Kaip prisimena vietos gyventojai, žydams buvo uždrausta vaikščioti šaligatviais ir įsakyta prisisiūti Dovydo žvaigždes¹⁷. Iš tiesų 1941 m. liepos 29 d. paskelbtas Raseinių apskrities tarybos įsakymas Nr. 743¹⁸ žydams uždraudė ne tik vaikščioti šaligatviais, bet ir naudotis visuomeniniu transportu, vaikščioti ir sėdėti ant suoliukų visuomeniniuose parkuose ir skveruose.

ŽYDŲ MASINIŲ ŽUDYNIŲ AKCIJOS RASEINIŲ GETE

Kalbant apie Raseinių žydų bendruomenės žūtį, literatūroje minimos keturios žydų sunaikinimo akcijos. Užmiesčio gete laikomi žydai vyrai buvo sušaudyti Žieveliškų kaime 1941 m. liepos 29 ir rugpjūčio 5 d., o žydės moterys, praėjus maždaug trimis dienoms po vyrų sušaudymo, išgintos į Raseinių miesto getą ir sušaudytos (dalis žuvo 1941 m. rugpjūčio 9–16 d. Žieveliškų kaime, o dar 843

moterys – 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. Kurpiškės kaime)¹⁹.

Pagrindinis liudytojas 1941 m. Raseinių byloje yra pats kaltinamasis – minėtas buvęs Raseinių geto viršininkas A. Grigaravičius. Jis buvo apklausiamas keliolika kartų 1947 m. spalio 3, 6, 13, 24 ir lapkričio 8 d.²⁰ Savo parodymuose, kurie dabar saugomi LYA, A. Grigaravičius pasakoja, kaip vyko žydų šaudymai. Būtina įvertinti apklausos protokoluose pateikiamus parodymus.

Apie žydų masines žudynes Raseinių byloje, be geto viršininko A. Grigaravičiaus, kalbama jo padėjėjo K. Narbuto, baltaraiščių Jono Mockaus ir Povilo Zdanavičiaus, duobkasių Kazio Giedraičio, Kazio Mačiulio, Alekso Mikolaičio ir Broniaus Žemaičio, stebėtojo Juozo Linkaus, taip pat išsigelbėjusių nuo sušaudymo Abraomo Lazarskio, Zislos Flaumienės, S. Gursmanskytės–Gurvičienės, Š. Kompinskio ir S. Furmanskajos liudijimuose.

Saugumo policijos ir SD vado K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje²¹ nurodytos pirmosios dvi žudynių datos: SS obersturmfürerio J. Hamanno skrajojantis būrys 1941 m. liepos 29 d. Raseiniuose nužudė 257 asmenis: 254 žydus ir 3 lietuvius komunistus, o 1941 m. rugpjūčio 5 d. – 279 asmenis: 213 žydų ir 66 žydes. Apie šias žydų žudynes aiškiai liudija viršininko A. Grigaravičiaus padėjėjas ir geto ūkvedys K. Narbutas.

Areštuotas K. Narbutas apklausiamas parodė: „Laike mano darbo [Jis tvirtina gete dirbęs tik tris savaites, tačiau liudytojais Sara Valaitienė²², S. Furmanskaja²³ ir A. Lazarskis²⁴ nurodo, kad iš tiesų dirbo ne mažiau kaip du mėnesius – nuo geto įsteigimo iki visų geto žydų sušaudymo, t. y. iki rugsėjo pradžios. – *Aut.*] 1-ą kartą iš Kauno atvyko 3 automašinos su vokiečių SS kareiviais, ir tie kareiviai kartu su baltaraiščiais paėmė iš geto 150 žydų ir prijungė [prie] iš Raseinių miesto paimtais grupe žydų [tikriausiai tu-

rimas omenyje Raseinių kalėjimas. – *Aut.*] ir, nuvedę į Žieveliškes, juos sušaudė. Po sušaudymo žydų vokiečiai išvyko.

Po savaitės vėl tie patys kareiviai atvyko į getą, paėmė 70 žmonių, prijungė prie iš Raseinių kalėjimo 170 žydų ir sušaudė vėl Žieveliškėse.²⁵

K. Narbutas čia kalba apie tai, kas įvyko 1941 m. liepos 29 ir rugpjūčio 5 d. Būtina atkreipti dėmesį ir į liudytojo nurodytus skaičius: pirmu atveju iš geto paimta 150, o antru – tik 70 žmonių, kiti buvo iš Raseinių kalėjimo. Kadangi tada iš viso sušaudyti 536 asmenys, o iš geto tepaimta 220 vyrų, vadinasi, iš kalėjimo paimta 316 asmenų. Greičiausiai čia kalbama apie J. Hamanno būrį – automašinas „su vokiečių SS kareiviais“²⁶.

Kad buvo derinamas geto žydų ir Raseinių kalėjime laikomų žydų šaudymas, liudija ir buvęs kalėjimo prižiūrėtojas Antanas Kmitas: „1941 m. liepos mėn. pabaigoje atėjo 3 ar 4 vokiečių karininkai, kurie liepė visus suimtuosius išvesti į kiemą. Tuomet žydus suvarė į vieną vietą ir atskyrė nuo kitų. Tada vokietis su pagaliu prie visų sumušė sovietų aktyvistus Urbą ir Iriną. Tada žydai buvo patalpinti kameroje atskirai nuo kitų. Po šešių dienų, 1941 m. rugpjūčio pradžioje, *visus žydus iš kalėjimo* nuvarė į getą. Gete atrinko dar 100 vyrų ir nuvarė kartu į Žieveliškes. Ten šalia 2–6 duobių buvo 4 ar 5 vokiečių karininkai.“²⁷

Atrodo, kad liudytojas A. Kmitas čia kalba apie vėlesnius nei pirmieji šaudymus. Iš jo žodžių spręstina, kad tai galėjo įvykti ir 1941 m. rugpjūčio 5 d., nes jis sako, kad tuokart iš kalėjimo buvo paimti visi (t. y., matyt, visi ten likę) žydai ir dar apie 100 (K. Narbuto liudijimu – 150) žydų iš geto ir visi nuvesti į sušaudymo vietą. Dėmesys atkreiptinas ir į tai, kad dalis žydų iš Raseinių kalėjimo jau buvo sušaudyti 1941 m. liepos 29 d., o liudytojas, matyt, kalba apie paskutinius Raseinių kalėjimo žydus. Be to, šiame šaudyme, kitaip

nei pirmajame, žydai buvo nurengiami iki apatinių (A. Kmito liudijimas).

Raseinių žydų sušaudymo 1968 m. byloje²⁸ yra daug duobkasių liudijimų. Šie žmonės turėjo prievarta iškasti duobes, sušaudžius kiekvieną žydų grupę, užpilti ant lavonų nedidelį sluoksnį žemių, o po sušaudymo duobes užversti.

Iš apibendrintų duobių kasėjų (liudytojų J. Linkaus, K. Giedraičio, K. Mačiulio, A. Mikolaičio ir B. Žemaičio) apklausų parodymų²⁹ ryškėja toks vaizdas. Seniūnų sukviesti aplinkinių kaimų gyventojai (vieni nurodo, kad jų buvo 10, kiti – kad 12) su savo kastuvais susirinko Žieveliškių kaimo pakraštyje kasti vokiečiams ginklų sandėlio pamatų. Tai vyko liepos ar rugpjūčio mėn., o kai kurie tiesiog nurodo tai buvus per šienapjūtę. Kasti reikėjo beveik pusantros dienos: pirmą dieną – nuo 10 iki 22 val., o antrą – nuo pietų iki 18 val. Pasak L. Narkevičiaus, buvo iškasta viena didelė (12 × 3 × 2 m) ir dvi mažesnės duobės; pasak P. Zdanavičiaus, – viena 20 × 3 × 2 m duobė; pasak A. Mikolaičio, – viena 12 × 3 × 3 m duobė, o pasak B. Žemaičio, – keturios duobės. Vokiečiams apžiūrėjus duobes, baltaraiščiai pradėjo varyti žydus į šią vietą vokiečiams įprastu laiku – 18 val. Tuo metu vokiečiai ant žemės pastatė du kulkosvaidžius. Žydus varė grupėmis po beveik 100 žmonių per 2–3 kartus. Pirmai grupei priartėjus prie sušaudymo vietos, vokiečiai išdalijo baltaraiščiams bizūnus su pritvirtintu gale švino gabalu ir šie jais skubino žydus greičiau eiti prie duobių. Vieni buvo suguldyti ant žemės, o kitus, suvarytus į duobę, pradėjo šaudyti. Taip grupelėmis per 2–4 kartus sušaudė pirmą atvarytą grupę, tada atvarė antrą partiją ir taip pat grupelėmis sušaudė. Liudytojų parodymai, ar aukos buvo nurengiamos prieš sušaudant, skiriasi. Vienas pasmerkėtasis bandė pabėgti, baltaraiščiai šovė į jį, bet nepataikė. Tada vienas iš vokiečių karininkų paėmęs šautuvą nušovė

besprunkantį žydą. Kiti vokiečių karininkai šaudyme nedalyvavo, tačiau vokiečių kareiviai šaudė kartu su baltaraiščiais. Šaudoma buvo 2–3 val. Liudytojai nurodo tokį apytikslį sušaudytų žydų skaičių: K. Giedraitis – 150, L. Narkevičius – 300, K. Mačiulis – 160, B. Žemaitis – daugiau nei 200.

Būtina atkreipti dėmesį į liudytojo J. Linkaus, kuris netoliese ganė karves ir viską matė, parodymus: „Lavonus sušaudytų vyrų žydų užkasė tie patys žmonės, kurie iki pietų iškasė duobę. Jie tarpusavyje kalbėjo, kad šį kartą vokiečiai sušaudė apie 500 žydų.“³⁰

Nagrinėjant duobkasių parodymus, aiškėja, kad geto žydai buvo sušaudyti ne per vieną kartą, – galima išskirti tris ar keturis atvejus.

Pirmiausia išsiskiria B. Žemaičio liudijimas³¹. Šis liudytojas tvirtina, kad žmonės nurengė iki apatinių, o kiti teigia, kad pasmerktiesiems nebuvo įsakyta nusirengti. Buvus antrą sušaudymą liudija L. Norkevičius³². Jis sakosi A. Grigaravičiaus paliepimu surinkęs iš Žieveliškų kaimo 10 vyrų, kurie iškasė vieną didelę ir dvi mažas duobes. Sušaudė apie 300 žmonių. Buvus trečią sušaudymą galima spręsti iš K. Giedraičio³³ ir K. Mačiulio³⁴ liudijimų. Šie liudytojai buvo iš Žieveliškų kaimo; per pusantros dienos jie iškasė tris duobes ir matė, kaip buvo sušaudyta 150–160 žmonių. Ktvirtas – A. Mikolaičio³⁵ liudijimas. Jis kartu su kitais (iš viso 10 žmonių) iškasė vieną didelę duobę. Nors jo parodymai iš dalies sutampa su K. Giedraičio³⁶ ir K. Mačiulio³⁷, tačiau yra ir skirtumų. Liudytojo J. Linkaus³⁸ pateiktas 500 sušaudytų žmonių skaičius yra netikslus, nes jis žudynes stebėjo tik iš tolo.

Dar vienas konvojuotojas, P. Zdanavičius³⁹, nurodo, kad 20 žmonių iškasė vieną didelę 20 × 3 × 2 m duobę, ir tvirtina matęs, kad buvo sušaudyta 100 nurenęty žydų vyrų ir kelios moterys. Jo parodymai labai panašūs į duobkasio A. Mikolaičio⁴⁰, tik skiriasi duobkasių skaičius ir duobės dydis.

Galima teigti, kad žydai tikrai buvo sušaudyti per tris, o gal ir per keturis kartus. Taigi duobkasiai nurodo tokį nužudytųjų skaičių:

1) daugiau kaip 200 žmonių (B. Žemaitis⁴¹; vyrus išrengė iki apatinių);

2) apie 300 žmonių (L. Norkevičius⁴²; tvirtina surinkęs žmones A. Grigaravičiaus paliepimu);

3) 150–160 žmonių (K. Giedraitis⁴³, K. Mačiulis⁴⁴, abu iš Žieveliškų kaimo; žmones surinko seniūnas);

4) 100 žmonių (A. Mikolaitis⁴⁵, P. Zdanavičius⁴⁶).

Kaltinamasis A. Grigaravičius apklausoje parodė: „Pagal policijos viršininką Pilenisą [Čia ir kitur pavardė iškraipyta. Turi būti Pilonis. – *Aut.*], aš atrinkdavau žydus, suriukuodavau ir priduočiau policijos konvojui. Turiu pasakyti, kada aš *pirmą kartą* gavau įsakymą iš policijos viršininko atrinkti 150 žydų, esančių lageryje, getto, aš nežinojau, kad jie bus sušaudyti, nes policijos viršininko įsakyme buvo įsakyta, kad toks skaičius žydų eis į darbą, nors iš tikrųjų tai buvo pirma grupė, kuriuos sušaudė, o vėliau jau aš žinojau, kada atrinkdavo žydus apie 100 žmonių ir daugiau, – žydus veda sušaudymui.“⁴⁷

Šis A. Grigaravičiaus liudijimas patvirtina, kad žydai sušaudyti ne per vieną kartą. Jie buvo šaudomi 100, 150 ar 200–300 žmonių grupėmis, tačiau apie tai K. Jägerio ataskaita neužsimena. Kad viskas vyko kaip tik taip, patvirtina liudytojas A. Lazarskis: „*Rugpjūčio mėn.* į getą atvarė 90 komunistų, išrikiavo juos kieme. Atrinko iš mūsų 60 žmonių, visiems įdavė į rankas darbo įrankius. Prižiūrėtojai sakė, kad jie bus varomi į Tauragę dirbti. Tačiau jau kitą dieną sužinojome, kad jie visi buvo sušaudyti Kalnujuose. *Nuo tada ir prasidėjo nematyto masto skerdynės. Būdavo išvaromas vienas būrelis po kito.*“⁴⁸

Galima tvirtinti, kad K. Giedraitis, K. Mačiulis ir J. Linkus greičiausiai kalba

apie 1941 m. liepos 29 d. žydų sušaudymą, nes pirmieji du iš šių liudytojų buvo atvaryti kasti žydams duobių. Šios žudynės vyko jau vakare, po 18 val. Kitas svarbus momentas – kad vokiečiai baltaraiščiams išdalijo bizūnus žydams varyti. Būtina atkreipti dėmesį ir į tai, kad pasmerktų žydų vyrų „nenurenginėjo“. Dauguma liudytojų nurodo, kad buvo sušaudytos dvi žydų grupės po 100 žmonių. Kadangi niekas tiksliai neskaičiavo, reikėtų priimti K. Jägerio ataskaitoje nurodytą skaičių – 257. Kaip jau minėta, liudytojo J. Linkaus pateiktas skaičius netikslus, nes jis žudynes stebėjo tik iš tolo. Duobkasiai parodė, kad duobės buvo kasamos kelis kartus, tačiau vienu atveju kasėjai buvo renkami iš vieno kaimo, kitu – iš kito, todėl ir jų parodymai skiriasi.

500 ŽYDŲ VYRŲ SUŠAUDYMAS – TIKROVĖ AR MITAS?

Diskusijų ir abejonių kelia akcija (jei tokia buvo), kurios metu sušaudyta apie 500 žydų: vieni – iš kalėjimo, kiti – iš geto. Apie ją skirtingai pasakoja ne tik pats geto viršininkas A. Grigaravičius, bet ir liudytojai; tiksliai nustatyti žudynių laiką ir sušaudytųjų skaičių neįmanoma. Nors LYA esančiose bylose⁴⁹ šioms žudynėms skiriama daug dėmesio, tačiau irgi nebuvo nuodugnai išsiaiškinta, kaip viskas vyko, nes A. Grigaravičius teigia tik atrinkęs vyrus, o pats tuo metu buvęs lageryje ir šaudant nedalyvavęs.

Be geto viršininko A. Grigaravičiaus, byloje apie šias (pirmąsias?) masines žydų žudynes išlikę dar keli pagrindiniai liudijimai: geto viršininko padėjėjo K. Narbuto, baltaraiščio J. Mockaus ir išsigelbėjusių asmenų (A. Lazarskio, Z. Flaumienės, Š. Kompinskio ir S. Furmanskajos).

Kaltinamasis A. Grigaravičius 1947 m. spalio 3 d. tardomas liudijo: „Aš dirbau

lagerio viršininku nuo 4 rugpjūčio iki 1941 rugsėjo mėn. [...] 1941 liepos mėn., dieną tikslios neprisimenu, aš, būdamas jau žydų stovyklos „getto“ konvojaus viršininku, gavau policijos viršininko Pilionio [nurodymą. – *Aut.*] surinkti apie 500 žydų vyrų lyg tai darbui, tačiau tikrumoje šis skaičius turėjo būti sušaudymui.“⁵⁰

1947 m. spalio 13 d. A. Grigaravičius teigė: „1941 m. liepos mėn. į getą iš Raseinių kalėjimo, 6–7 vokiečių kareivių lydint ir kalėjimo prižiūrėtojų, buvo pristatyta grupė 150–180 žydų. Greitai į lagerį atvyko su vokiečiais policijos viršininkas Urbšaitis; surinkau visus žydus vyrus, išskyrus senius, ir prijungiau prie iš kalėjimo atvestų. Viso iki 500. Daviau 40 kastuvų, ir [juos nuvarė. – *Aut.*] sušaudyti.“⁵¹

Tą patį jis pakartojo ir tardomas 1947 m. lapkričio 18 d.: „1941 m. liepos mėn. pagal Urbšaičio policijos viršininko įsakymą surinkau visus žydų vyrus, kurie buvo lageryje, ir išsiunčiau į darbą, daviau 40 kastuvų. Jie buvo sušaudyti Žieveliškėse. Pats buvau stovykloje.“⁵²

Taigi apibendrinant galima sakyti, kad A. Grigaravičius tvirtina, jog 1941 m. liepos mėn. iš kalėjimo buvo atvaryta 150–180 žydų, prie kurių jis dar prijungė iš geto žydų iki 500 vyrų (t. y. 320–350 asmenų), kad būtų įtikinamesnė apgaulė, įdavė jiems 40 kastuvų, ir tada jie visi buvo sušaudyti Žieveliškėse. Tai įvykdyta policijos viršininko Urbšaičio įsakymu.

Iš A. Grigaravičiaus talkininkų gana išsamūs yra baltaraiščio J. Mockaus parodymai: „Tai buvo 1941 metų liepos pradžioje. Tiksliau datos neprisimenu... Surinko apie 20 žmonių. Stovėjo 100 žydų su kastuvais, vyrai, bet buvo kelios moterys. Žydams buvo pasakyta, kad jie eis padirbėti gryname ore, žydų nuotaika buvo gera. Vokiečių buvo 5 ar 6, vienas su šalmu, kiti be šalmo, atvykę dviem automašinomis. Prie Žievelišk-

kių juos pasitiko vokiečiai, kuris liepė visus kastuvus sumesti į krūvą. Juos tada nuvedė prie duobės, pasodino ant žemės. Vienas vokiečiai pasakė, kad dabar juos sušaudys, o baltaraiščiai turi žiūrėti ir mokytis, nes po to jiems reikės šaudyti žydus. Tada nuvarė nedidelę grupę žydų į duobę ir automatais pradėjo šaudyti. Kitus žydus nuvarė prie kitos duobės ir irgi sušaudė. Kai vokiečiai visus sušaudė, sėdo į automašiną ir išvyko į Raseinius (bet jie nebuvo iš Raseinių). Tai buvo pirmas masinis sušaudymas Žieveliškėse.⁵³

J. Mockus nurodo, kad pirmosios masinės žydų žudynės Žieveliškėse įvyko tada, kai žydams buvo išdalyta apie 100 kastuvų; juos sušaudė tik vokiečiai. Tai galėjo įvykti tik 1941 m. liepos 29 d. Tačiau kiti įvykių dalyviai liudija kitaip. Antai kalėjimo prižiūrėtojas A. Kmitas tvirtina: „1941 m. rugpjūčio pradžioje visus žydus iš kalėjimo nuvarė į getą. Gete atrinko dar 100 vyrų ir nuvarė kartu į Žieveliškės. Ten šalia 2–6 duobių buvo 4 ar 5 vokiečių karininkai.“⁵⁴ Vėl skaitome liudytojo J. Linkaus parodymus: „Lavonus sušaudytų vyrų žydų užkasė tie patys žmonės, kurie iki pietų iškasė duobę. Jie tarpusavyje kalbėjo, kad šį kartą vokiečiai sušaudė apie 500 žydų.“⁵⁵ Kada tai buvo, nei jis, nei duobkasiai tiksliai neprisimena, tačiau J. Linkui įstrigo skaičius 500.

Išsigelbėjusių iš geto asmenų liudijimai apibendrinti lentelėje. Pasak liudytojos Z. Flaumienės, „liepos mėn. [...], antrą valandą dienos, Grigaravičius pagal sąrašą iškvietė apie 500 vyrų žydų. Jiems asmeniškai pats išdalyjo apie 40 kastuvų ir pranešė, kad jie eis dirbti. Pagal Grigaravičiaus komandą policininkai išsirikiavusius vyrus išvedė Žieveliškės kaimo kryptimi. [...] išvedė sušaudyti. Šis procesas [šaudymas. – *Aut.*] buvo girdėti ir mieste, truko nuo antros iki ketvirtos valandos.“⁵⁶

Vadinasi, ir geto viršininkas A. Grigaravičius, ir Z. Flaumienė nurodo, kad sušaudyti buvo atrinkti 500 žydų, jiems išdalyta 40 kastuvų. Kartu su atvestaisiais iš kalėjimo galėjo susidaryti 500 asmenų, tačiau K. Jägerio ataskaitoje toks skaičius neregistruojama.

Visą šią masinę žydų sušaudymo akciją būtų galima priskirti J. Hamanno būriui, jeigu K. Jägeris savo ataskaitoje būtų nurodęs, kad buvo sušaudyta 500 asmenų. Tai reiškia, kad policijos viršininkas galbūt nepranešė SD vadui apie tokią didelę žydų naikinimo akciją, tačiau kad ji įvyko, patvirtina tuo metu gete buvę liudytojai, tik skiriasi prisimenamos žydų sunaikinimo datos. Peršasi išvada, kad į statistiką pateko tik gete atrinkti žydai, o iš kalėjimo atvaryti sušaudyti sovietiniai aktyvistai (kad ir žydai) į statistiką nebuvo įtraukti.

Lentelė. Išsigelbėjusių iš geto asmenų liudijimai

Eil. Nr.	Pavardė	Liudijimas			Pastabos
		data	skaičius	kastuvai	
1	2	3	4	5	6
1.	Abraomas Lazarskis (g. 1908 m.)	1941 m. liepos mėn.	apie 250		Pats nematė, jam tai pasakojo duobes kasę žmonės

1	2	3	4	5	6
2.	Z. Flaumienė (g. 1900 m.)	1941 m. liepos mėn., 14–16 val.	apie 500 žydų	Išdalijo 40 kastuvų	A. Grigaravičius tvirtinęs, kad šis sušaudymas – „tai pirmas ir paskutinis kartas“; A. Grigaravičius liko gete
3.	Šimelis Kompinskis	1941 m. liepos 27 d. 17 val.	370 vyrų ir 80 sovietinių aktyvistų iš kalėjimo	Išdalijo 100 kastuvų	Sušaudymui vadovavo A. Grigaravičius
4.	Sara Gursmanskytė- Gurvičienė (g. 1922 m.)	1941 m. liepos 24–25 d.	5 tarybiniai kariškiai, 15 aktyvistų, iš viso 300 žmonių		Matė žydų koloną ir girdėjo šaudant, tačiau nenurodo, kad tai buvo pirmas gete sušaudymas

Šaltiniai. A. Lazarskio 1947 m. rugsėjo 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 1, b. 141, l. 139. Z. Flaumienės 1947 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 76–78; *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 137. Š. Kompinskio

1947 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 142. S. Gursmanskytės-Gurvičienės 1947 m. spalio 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 133–134; *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 73–74.

Gana išsamiai apie 500 žydų sušaudymą pasakoja išsigelbėjęs iš geto liudytojas Š. Kompinskis: „1941 m. liepos 27 d. apie penktą valandą dieną A. Grigaravičius iškviėtė pagal sąrašą 370 vyrų žydų neva į darbą, paskelbęs sąrašą, įsakė kitiems policininkams išdalyti apie 100 kastuvų stovėjusiems rikiuotėje žydams. Tuo metu iš kalėjimo buvo atlydėta apie 80 įvairios tautybės vyrų, priklausiusių sovietų partiniam

aktyvui. Visą 450 žmonių grupę policininkai, vadovaujami Grigaravičiaus, nuvedė Žieveliškių kaimo kryptimi, kaip vėliau girdėjau iš buvusių gete vyrų, visi 450 žmonių buvo sušaudyti, nes į stovyklą negrižo, šaudymui vadovavo Grigaravičius.“⁵⁷

Čia reikia prisiminti ir J. Mockaus⁵⁸ parodymus – jis teigia, kad žydams buvo išdalyta 100 kastuvų, kam pritaria ir Š. Kompinskis, o Z. Flaumienė⁵⁹ nurodo, kad išdalyta tik

40 kastuvų. Tačiau abejotina, kad gete būtų buvusios įvykdytos dvejios žudynės, kurių metu nužudyta po 500 žmonių.

Liudytojų parodymų prieštaringumą patvirtina kad ir toks pavyzdys. Knygoje „Raseinių krašto žydai“⁶⁰ A. Lacanskis (turi būti Lazarskis) pasakoja: „Visi turėjome išsirikiuoti. Mūsų buvo daugiau kaip tūkstantis žmonių: seni vyrai, daug moterų ir vaikų. Tada privalėjome pėsčiomis žygiuoti iš miesto.“ Taigi liudytojas čia padidino vedamų iš geto sušaudyti žmonių skaičių. Bylose esančiuose 1947 m. rugsėjo 30 d.⁶¹ ir 1963 m. spalio 28 d.⁶² liudijimuose jis tvirtino buvus ne daugiau kaip 250 žmonių, kuriuos pats A. Grigaravičius vedęs sušaudyti; A. Lazarskiui tai pasakojo duobes kasę žmonės.

Z. Flaumienė tvirtina, kad A. Grigaravičius sušaudyme nedalyvavo: „Kai policininkas nuvedė surikiuotus 500 žydų, A. Grigaravičius pasiliko gete ir pasakė mums: „Nebijokite, moterys, mes daugiau nešaudysime, tai pirmas ir paskutinis kartas.“⁶³

Matome, kad Š. Kompinskio liudijimas sutampa su J. Mockaus parodymais, tik J. Mockus nurodo vieną sušaudymo datą – „Tai buvo 1941 metų liepos pradžioje, tiksliau datos neprisimenu...“⁶⁴, o Š. Kompinskis kitą – 1941 m. liepos 27-ąją⁶⁵. Š. Kompinskio parodymai atrodo tikroviškesni, nes jau vėliau, sušaudyme dalyvaujant ir vokiečių karininkams bei kareiviams, ataskaitos, rodančios sušaudytų žydų skaičių, patekdavo į saugumo policijos ir SD vado K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitas.

Apžvelgus visų liudytojų parodymus, darytina išvada, kad nei geto viršininkas A. Grigaravičius, nei išsigelbėjusieji iš geto negalėjo atsitiktinai minėti pirmųjų žydų žudynių, kai buvo sušaudyta apie 500 asmenų. Šių žmonių liudijimai neprieštarauja logikai, tik kiekvienas iš jų kiek kitaip pateikia detales. Viena pagrindinių įsimintų

detalių – įduoti kastuvai darbams. Juos mini ir geto viršininkas A. Grigaravičius, ir baltaraištis J. Mockus, jie atsispindi Z. Flaumienės ir Š. Kompinskio liudijimuose. Tiesa, Š. Kompinskis atkreipia dėmesį į tai, kad A. Grigaravičius 1941 m. rugpjūčio 4 d. vedamiems geto žydams irgi liepęs išduoti kastuvus: „liepė mums išduoti kastuvus, bet kastuvų neišdalijo“⁶⁶. Matyt, tokia kastuvų dalijimo praktika buvo dažna, nes žydus vesdavo į miestą dirbti, tačiau šį kartą kastuvų neįdavė.

Kiti du išsigelbėję liudytojai – A. Lazarskis ir S. Gursmanskytė-Gurvičienė – pateikia perpus mažesnę sušaudytų geto žydų skaičių, be to, nenurodo, kad geto kaliniai būtų gavę kastuvus. Galima spėti, kad tai kitu laiku vykęs sušaudymas.

1941 m. liepos 29 ir rugpjūčio 5 d. žydų sušaudymo statistikoje atsidūrė toks skaičius, kokį pateikė Raseinių policijos viršininkas. Tačiau kodėl į ataskaitą nepateko apie 500 sušaudytų žydų, kodėl šis skaičius pasimetė skrupulinguose vokiečių kanceliarijos labirintuose? Šiandien atsakymo į tai dar nėra. Tačiau 500 žydų sušaudymo faktas yra realus, ir tai turi atsispindėti Raseinių žydų bendruomenės sunaikinimo chronologijoje. Šiuo atveju remiamasi liudytojo Š. Kompinskio nurodyta 1941 m. liepos 27 d. data.

SUŠAUDYTŲ ŽYDŲ DRABUŽIŲ PERIPETIJOS

Kaip 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokole teigia kaltinamasis A. Grigaravičius, po vyrų sušaudymo „[t]ą pačią dieną 3 vežimais į lagerį buvo pristatyti užmuštųjų rūbai“⁶⁷. Labai nevienodai liudytojai interpretuoja ir sušaudyti atvestų žydų nurengimą. Duoblių kasėjai vienu balsu tvirtina, kad žydai nebuvo nurengiami. Kyla klausimas: o ką reiškia „nurengti“? Pirmuosiuose masiniuo-

se šaudymuose vokiečiai liepdavo nusivilkti tik viršutinius drabužius, o vėliau jau ėmė reikalauti, kad pasmerktieji nusirengtų iki apatinių, nes jų drabužius dažniausiai pasisavindavo baltaraiščiai. Ar galėjo būti, kad vyrai nusivilko tik švarkus? Bet ar susidarytų trys vežimai švarkų? Z. Flaumienė liudija, kad ji atpažino ne tik švarką: „atradau ir savo vyro kruvinus apdarus“⁶⁸.

Kalėjimo prižiūrėtojas A. Kmitas apklausoje aiškiai tvirtino, kad 1941 m. rugpjūčio pradžioje visus žydus iš kalėjimo nuvarė į getą ir, ten atrinkę dar 100 vyrų, sušaudė Žieveliškėse: „Mačiau, kaip vyrus nurengė iki apatinių ir tada varė nedidelėmis grupėmis ir šaudė“; „Ten esantys vietiniai baudėjai sakė, kad žydus šaudė vokiečiai ir anksčiau, tačiau anksčiau šaudė nenusirengusius“⁶⁹.

Taigi čia turimas galvoje 1941 m. rugpjūčio 5 d. sušaudymas, nes daugiau apie kalėjime esančius suimtus žydus nebekalbama. Knygoje „Holokaustas Lietuvoje“⁷⁰, remiantis leidinio „Lithuania: Crime and Punishment“ (1999, January, Nr. 6, p. 80) informacija, teigiama, kad po pirmųjų dviejų žudymo akcijų getas užmiestyje buvo likviduotas, o likę gyvi jo kaliniai perkelti į Nemakščių gatvėje buvusį getą. Tačiau tai nevisiškai atitinka teisybę.

Buvęs geto kalinys Š. Kompinskis, kuris pabėgo per paskutinę vyrų akciją, tvirtina: „Grigaravičius pagal sąrašą iškvietė 185 žydus vyrus, tarp kurių buvau ir aš.“⁷¹ A. Grigaravičius taip pat nurodo, kad „1941 rugpjūtyje A. Pileniso įsakymu sušaudyti 185 žydai“⁷², o vėliau kitoje apklausoje patikslina: „1941 m. rugpjūtyje Pelenio įsakymu 185 žmones perdaviau [...] baltaraiščiams leitenanto Užubaliui ir pats vykau į Gapšių kaimą gerti“⁷³.

Vadinasi, 185 geto žydai vyrai buvo sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 4 (pasak K. Jägerio – 5) d., o kiti likę vyrai (gal seniai?) kartu su moterimis nužudyti vėliau.

KAS ĮSAKĖ ŽUDYTI?

Kaltinamasis geto viršininkas A. Grigaravičius tardomas nurodė, kad nuo 1941 m. rugpjūčio 4 d. iki rugsėjo mėn. dirbo „lagerio viršininku“⁷⁴, o iki tol buvo lagerio konvojaus viršininkas. Tuo A. Grigaravičius lyg ir neigia savo kaltę, jog pats atrinkdavęs žydus sušaudymui, – jam įsakydavęs policijos viršininkas. Viename parodyme jis teigia, kad įsakymą atrinkti žydus sušaudymui gavęs iš policijos viršininko „Pileniso“ (Pilionio)⁷⁵, kitame – kad iš policijos viršininko K. Urbšaičio⁷⁶.

1947 m. spalio 3 d. apklausoje kaltinamasis A. Grigaravičius parodė: „1941 m. liepos mėn., dienos neprisimenu. Liepta policijos viršininko Pileniso atrinkti 500 žydų. Išdaviau 40 kastuvų, ir jie buvo sušaudyti Žieveliškėse. Konvojuje dalyvavo ir vokiečiai.“⁷⁷ O štai 1947 m. spalio 13 d. apklausoje jis sakė: „1941 m. liepos mėn. į getą iš Raseinių kalėjimo, 6–7 vokiečių kareivių lydint ir kalėjimo prižiūrėtojų, buvo pristatyta grupė 150–180 žydų. Greitai į lagerį atvyko su vokiečiais policijos viršininkas Urbšaitis, surinkau visus žydus vyrus, išskyrus senius, ir prijungiau prie iš kalėjimo atvestų. Viso iki 500. Daviau 40 kastuvų, ir sušaudyti.“⁷⁸

Taigi matyti, kad vienuose parodymuose A. Grigaravičius teigia, jog įsakymą jam davė Raseinių policijos viršininkas Kazys Urbšaitis, kituose – kad Kazys Pilonis, kuris pirmą kartą liepė surinkti 150 žydų „darbui“⁷⁹. Petras Stankeras savo knygoje „Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare“⁸⁰, kurioje gan kruopščiai surinkta medžiaga apie Lietuvos policijos veiklą Antrojo pasaulinio karo metais, pažymi, kad K. Pilonis Raseinių apskrities policijos nuovados viršininku tapo tik 1942 m. Iš pradžių Raseinių policijos viršininku buvo K. Urbšaitis, kas atitinka ir A. Grigaravičiaus liudijimą⁸¹: „Urbšaitis Kazys, buvęs Lietuvos armijos kapitonas

lakūnas, 39–40 metų, gyveno Raseiniuose, buvo policijos viršininkas, masinių žydų žudynių dalyvis Žuveliškų [Žieveliškų. – *Aut.*] kaime, 1943 m. įstojo į vokiečių armiją ir su jais atsitraukė.“

Medžiagos apie K. Pilonį byloje nėra. Į Raseinius jis galėjo atvykti tik po 1941 m. liepos 15 d., nes yra išlikęs jo, kaip Butrimonių (tuo metu jie priklausė Alytaus apskrīčiai), policijos viršininko, raportas Alytaus apskrities policijos viršininkui apie Butrimonių komunistus, o jau nuo rugpjūčio 10 d. Butrimonių policijos viršininku dirbo Leonardas Kaspariūnas-Kasperskis⁸². Taigi K. Pilonis pakeisti K. Urbšaitį galėjo tik po 1941 m. liepos 15 d. Tad sušaudyti žydus 1941 m. liepos antroje pusėje (tikėtinausia data – liepos 29 d.) galėjo įsakyti ir policijos viršininkas K. Pilonis. Tai sutaptų su K. Jägerio ataskaitoje pažymėtomis žydų masinių žudynių datomis. Raseinių geto viršininkas A. Grigaravičius painioja savo viršininkų pavardes, tačiau abu jie organizavo masines žydų žudynes.

PASKUTINIŲ RASEINIŲ ŽYDŲ VYRŲ SUŠAUDYMAS

A. Grigaravičiaus tardymo protokole nurodoma, kad 1941 m. rugpjūčio mėn. jis surinko 185 geto žydus ir, lydimus konvojuotojų policininkų, išsiuntė į Žieveliškės, kur šie, jam vadovaujant, buvo sušaudyti⁸³. Liudytojas Š. Kompinskis teigia, kad 1941 m. rugpjūčio 4 d. 11 val. A. Grigaravičius pagal sąrašą iškvietė 185 žydų vyrus⁸⁴. „Perskaitęs sąrašą, Grigaravičius liepė mums išduoti kastuvus, bet kastuvų neišdalijo. Tada liepė jis mums nusirengti iki pusės ir juokdamasis pranešė, kad darysime mankštą: liepė bėgti, pats jojo ant arklio. Likus 100 m iki šaudymo vietos supratau, kad mus varo sušaudyti, tada aš ir dar trys vyrai, iš viso keturi, nutarėme

bėgti. Kai bėgome, tai vieną nušovė vietoje, kitą sužeidė, o mums dviem pasisėkė pasiekti mišką.“⁸⁵

Š. Kompinskio liudijime nurodyta 1941 m. rugpjūčio 4 d. data artima K. Jägerio ataskaitoje minimai 1941 m. rugpjūčio 5 d. datai. Tačiau smarkiai skiriasi aukų skaičius. Galima spėti, kad į K. Jägerio ataskaitą pateko ir žydai, nužudyti Žieveliškėse, bet ten atgabenti iš kitų vietovių, pavyzdžiui, iš Jurbarko⁸⁶, Šimkaičių⁸⁷ ir t. t.

GETO SUNAIKINIMAS. MOTERŲ SUŠAUDYMAS

Sušaudžius vyrus, atėjo eilė Raseinių žydėms, seniams ir vaikams. Viena paskui kitą ritosi akcijomis vadinamos masinio žydų naikinimo bangos. Vėl skaitome geto viršininko A. Grigaravičiaus parodymus: „Po vyrų sušaudymo, į trečią dieną, gavau įsakymą policijos viršininko sušaudyti moteris žydes: pagyvenusias moteris ir mažus vaikus siųsti į Biliūnus, o jaunas merginas – bevaikes – sušaudyti.“⁸⁸

Skirtingai nei kitur, čia pirmiausia buvo sušaudytos jaunesnės ir bevaikės moterys, kurios galėjo būti tinkamos dirbti. Matyt, naciams darbo jėga nerūpėjo. Kaip buvo šaudomos moterys, liudija Z. Flaumienė, kuri pabėgo iš šaudymo vietos, kai gyvas likusias moteris nuspręsta grąžinti atgal į getą: „Moteris su mažais vaikais išvedė iš geto į Raseinius, o mus, bevaikes, apie 200 moterų, paliko stovykloje. 11 valandą vakaro buvome vedamos Žieveliškų kaimo link sušaudyti. Tarp mus saugojusių policininkų buvo ir pats Grigaravičius. Kai atvedė į sušaudymo vietą, mums liepė stovėti, o pats su kitais policininkais gėrė. Girti Grigaravičius ir policininkai pradėjo žvėriškai tyčiotis iš merginų, prievartavo jas. [...] Baigę tyčiotis liepė mums išsirikiuoti ir Grigaravičius

pasakė: „Jūsų laimė, kad tamsu ir lyja, todėl šiandien nešaudysim, tai padarysime rytoj vakare.“ Po tokio pareiškimo mus vėl vedė atgal į getą. Pasinaudojau tamsa ir pabėgau į Raseinius.⁸⁹ Geto viršininkas A. Grigaravičius visa tai patvirtina savo parodymuose: „1941 m. policijos viršininko Pileniso įsakymu atrinktos iki 50 merginų ir bevaikių moterų ir sušaudytos Žieveliškių kaime.“⁹⁰ Tačiau šiame 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokole jis pažymi: „Aš buvau girtas ir nešaudžiau“, o štai 1947 m. lapkričio 18 d. tardymo protokole jis liudija: „Man vadovaujant buvo sušaudytos“⁹¹. Šią akciją galima vadinti A. Grigaravičiaus akcija, nes ji neminima K. Jägerio ataskaitoje, tačiau nužudytų žydų skaičius galėjo patekti į bendrą K. Jägerio statistiką, kurioje nurodoma, kad 1941 m. rugpjūčio 9–16 d.⁹² Raseiniuose buvo nužudytos 294 žydės, 4 žydų vaikai ir sunaikintas užmiesčio getas.

Raseinių užmiestyje sunaikinus žydų getą, likę gyvi jo gyventojai (moterys, seniai ir vaikai) buvo iškelti į Nemakščių gatvėje esantį getą. Arūno Bubnio straipsnyje nurodoma, kad iš Nemakščių gatvės geto į Biliūnų dvarą žydai buvo perkelti tik po 1941 m. rugpjūčio 24 d.⁹³ Netoli šio dvaro esančiame Kurpiškės kaime 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. sušaudyti paskutiniai Raseinių miesto žydai. Juos iš Biliūnų dvaro varė baltaraiščiai, o šaudė naciai⁹⁴, tačiau Josifas Tacas knygoje „Raseinių krašto žydai“⁹⁵ teigia, kad 1941 m. rugpjūčio 21 d. „visi Girkalnio žydai buvo taip žiauriai, nedalyvaujant nė vienam vokiečiui, išžudyti“. Visa tai atsispindi ir štandartenfiurerio K. Jägerio ataskaitoje⁹⁶: 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. SS oberšturmfiurerio J. Hamanno skrajojantis būrys Raseiniuose nužudė 843 žydus: 16 vyrų, 412 moterų ir 415 vaikų. Į šį sušaudytų žydų skaičių įeina ne vien atvaryti iš Raseinių miesto, bet ir aplinkinių miestelių žydai⁹⁷ (apie 130 žydų buvo iš Girkalnio⁹⁸, Šimkaičių⁹⁹). Į tai

atkreipėme dėmesį anksčiau, nurodydami, kad Kurpiškės kaime (prie Girkalnio) buvo nužudyta 600–650 Raseinių miesto žydų ir 120–130 žydų iš Girkalnio. Knygoje „Masinės žudynės Lietuvoje“ pateiktame valsčių sąrašė¹⁰⁰ neteisingai nurodyta, kad Girkalnio valsčiaus Kurpiškės kaime nužudyta 1600–1650 asmenų, – tai būtų dvigubai didesnis nei K. Jägerio ataskaitoje minimas skaičius.

BENDRAS AUKŲ SKAIČIUS

Iš Maskvos atsiųstoje 1973 m. balandžio 26 d. pažymoje Nr. 4/838, kurią pasirašė kapitonas Petruškevičius¹⁰¹, nurodoma, kad 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. Žieveliškių kaime per kelis kartus sušaudyta daugiau nei 1000 Raseiniuose gyvenusių žydų tautybės piliečių.

Iš geto pabėgęs liudytojas A. Lazarskis¹⁰² sako, kad „gete buvo 3000 asmenų, visus sušaudė, išskyrus pabėgusius iš geto“; iš geto išsigelbėjusi liudytoja S. Furmanskaja taip pat tvirtina, kad „sušaudė gete apie du su puse ar tris tūkstančius žmonių“¹⁰³.

Baltaraištis J. Mockus apklausos protokole nurodo, kad „1941 m. Raseinių apskrityje vokiškieji fašistai sušaudė keletą tūkstančių tarybinių žmonių, ypač daug žydų tautybės“¹⁰⁴; „Raseinių miesto gyventojai šnekėjo, kad Žieveliškių kaime vokiečiai žydus šaudė keletą kartų“¹⁰⁵.

Raseinių geto viršininkas A. Grigaravičius prisipažįsta: „gete buvo iš viso sušaudyta apie 700, bet tiksliai pasakyti negaliu“¹⁰⁶. Tai aiškiai neatitinka čia pateiktų kitų jo liudijimų. Be to, ir jo padėjėjas K. Narbutas turėjo teisę atrinkti žmones šaudymui.

Negalima pamiršti, kad Žieveliškėse nužudyti ne tik Raseinių miesto, bet ir aplinkinių miestelių (pvz., Šimkaičių¹⁰⁷) žydai.

IŠVADOS

Raseinių žydų bendruomenė buvo sunaikinta per keliolika šaudymų (tik ne visi jų pateko į K. Jägerio ataskaitą):

1. 1941 m. liepos 27 d. – 500 žmonių (pagal Š. Kompinskį);
2. 1941 m. liepos 29 d. – 257 žmonės (pagal K. Jägerio ataskaitą);
3. 300–500 žmonių (pagal duobkasių parodymus);
4. 1941 m. rugpjūčio 4 d. – 185 žmonės (pagal Š. Kompinskį, A. Grigaravičių), kurie galėjo patekti ir į K. Jägerio ataskaitą, kur minima, kad 1941 m. rugpjūčio 5 d. Raseiniuose sušaudyta 213 žydų ir 66 žydės;

Nuorodos

¹ *Raseinių krašto žydai. Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sud. L. Kantautienė, Vilnius, 2004, p. 5.

² J. Brigys, „Raseiniai karų audrose“, *Žemaičių žemė*, 2006, spalio 20, Nr. 1, p. 54–59; to paties, „Raseiniai karų audrose“, *Antrasis pasaulinis karas*. Interneto prieiga: http://www.antraspasaulinis.net/e107_plugins/content/content.php?content.770.

³ M. Čiuldytė, E. Kačerginskis, R. Kripaitė, *Žydai Lietuvoje. Raseiniai*. Interneto prieiga: <http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/563/>.

⁴ *Lietuvos žydų žudynių byla. Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sud. A. Eidintas, Vilnius, 2001, p. 283–294.

⁵ *Ibid.*, p. 285–286, 288, 291, 294.

⁶ S. Buchaveckas, „Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944*, sud. A. Bubnys, Vilnius, 2011, p. 271.

⁷ S. Buchaveckas, „Kelmės ir Vaiguvo valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m.“, *ibid.*, p. 332.

⁸ *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944*, p. 147–148.

⁹ M. Čiuldytė, E. Kačerginskis, R. Kripaitė, *op. cit.*

¹⁰ J. Brigys, *op. cit.*

¹¹ S. Gursmanskytės-Gurvičienės 1947 m. spalio 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 133–135.

5. 1941 m. rugpjūčio 7–8 d. – apie 50 merginų ir moterų (pasak A. Grigaravičiaus – 50; pasak Z. Flaumienės – 200);

6. 1941 m. rugpjūčio 9–16 d. – 298 žmonės (pagal K. Jägerio ataskaitą);

7. 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. – 843 žmonės (pagal K. Jägerio ataskaitą).

Suskaičiavus visus sušaudytus Raseinių geto žydus, susidaro gana didelis nužudytųjų skaičius – apie 3000 asmenų, tik reikia turėti omenyje, kad dalis jų nužudyti kaip sovietiniai aktyvistai. Tad oficialioje spaudoje skelbiamas nužudytų Raseinių miesto žydų skaičius aiškiai per mažas, o saugumo policijos ir SD vado SS štandartenfuhrerio K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaita – neišsami.

¹² Š. Kompinskio 1947 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 142.

¹³ S. Gursmanskytės-Gurvičienės 1947 m. spalio 14 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 133–135.

¹⁴ A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos 1941–1943 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis*. 1999, Vilnius, 2000, p. 165.

¹⁵ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 152.

¹⁶ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 3 ir lapkričio 18 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 61; f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 144.

¹⁷ J. Brigys, *op. cit.*

¹⁸ *Raseinių krašto žydai*, p. 84.

¹⁹ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 165.

²⁰ Raseinių bylos, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141; f. K-1, ap. 46, b. 1269; ap. 58, b. 10830/3; f. 3377, ap. 55, b. 119.

²¹ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944). Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, 1963, p. 132; *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 284–285.

²² S. Valaitienės 1944 m. lapkričio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, b. 10830/3, l. 17.

²³ S. Furmanskajos 1944 m. lapkričio 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 25.

²⁴ A. Lazarskio 1944 m. lapkričio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 15.

²⁵ K. Narbuto 1944 m. lapkričio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 10.

²⁶ K. Narbuto 1944 m. lapkričio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*

²⁷ A. Kmito 1968 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1269, l. 38–39.

²⁸ Duobkasių liudijimai byloje, *ibid.*, l. 27–37.

²⁹ Apibendrinti duobkasių liudijimai, *ibid.*

³⁰ J. Linkaus 1968 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 27–28.

³¹ B. Žemaičio 1968 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 48.

³² L. Norkevičiaus 1968 m. spalio 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 43.

³³ K. Giedraičio 1968 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 29–30.

³⁴ K. Mačiulio 1968 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 31–33.

³⁵ A. Mikolaičio 1968 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 35.

³⁶ K. Giedraičio 1958 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 29–30.

³⁷ K. Mačiulio 1968 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 3133.

³⁸ J. Linkaus 1968 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 27–28.

³⁹ P. Zdanavičiaus 1968 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 40–41.

⁴⁰ A. Mikolaičio 1968 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 35.

⁴¹ B. Žemaičio 1968 m. spalio 20 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 48.

⁴² L. Norkevičiaus 1968 m. spalio 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 43.

⁴³ K. Giedraičio 1968 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 29–30.

⁴⁴ K. Mačiulio 1968 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 31–33.

⁴⁵ A. Mikolaičio 1968 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 35

⁴⁶ P. Zdanavičiaus 1968 m. spalio 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 40–41.

⁴⁷ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 3 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 152–153.

⁴⁸ A. Lazarskis, „Skaudūs atsiminimai“, *Raseinių krašto žydai*, p. 98.

⁴⁹ Raseinių bylos, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141; f. K-1, ap. 46, b. 1269; ap. 58, b. 10830/3; f. 3377, ap. 55, b. 119.

⁵⁰ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 3 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 153.

⁵¹ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 148.

⁵² A. Grigaravičiaus 1947 m. lapkričio 18 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 144.

⁵³ J. Mockaus 1968 m. gruodžio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 22–24.

⁵⁴ A. Kmito 1968 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 38–39.

⁵⁵ J. Linkaus 1968 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 28.

⁵⁶ Z. Flaumienės 1947 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 76–78; *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 137.

⁵⁷ Š. Kompinskio 1947 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 142.

⁵⁸ J. Mockaus 1968 m. gruodžio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 22–24.

⁵⁹ Z. Flaumienės 1947 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 76–78; *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 137.

⁶⁰ *Raseinių krašto žydai*, p. 73.

⁶¹ A. Lazarskio 1947 m. rugsėjo 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 1, b. 141, l. 139.

⁶² A. Lazarskio 1953 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1269, l. 46.

⁶³ Z. Flaumienės 1947 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 76–78; *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 137.

⁶⁴ J. Mockaus 1968 m. gruodžio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 22.

⁶⁵ Š. Kompinskio 1947 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 142.

⁶⁶ Š. Kompinskio 1947 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 143; *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 68.

⁶⁷ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 148.

⁶⁸ Z. Flaumienės 1947 m. spalio 2 ir 3 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 137; f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 77.

⁶⁹ A. Kmito 1968 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 38–39.

⁷⁰ *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944*, p. 148.

⁷¹ Š. Kompinskio 1947 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 143; *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 69.

⁷² A. Grigaravičiaus 1946 (čia ir kitur klaida – turėtų būti 1947) m. spalio 6 ir 13 d. tardymo

protokolai, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 60; f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 151.

⁷³ A. Grigaravičiaus 1946 m. spalio 6 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 60.

⁷⁴ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 3 ir lapkričio 18 d. tardymo protokolai, *ibid.*, l. 61; f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 153.

⁷⁵ A. Grigaravičiaus 1947 m. lapkričio 18 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 149, 151.

⁷⁶ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 3 ir lapkričio 18 d. tardymo protokolai, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 61; f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 144, 148.

⁷⁷ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 152–153.

⁷⁸ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 2 ir 13 d. tardymo protokolai, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 61; f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 148.

⁷⁹ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 153; *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 58.

⁸⁰ P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, p. 715.

⁸¹ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 146.

⁸² A. Bubnys, *op. cit.*, p. 172.

⁸³ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 151; f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 60.

⁸⁴ Š. Kompinskio 1947 m. rugsėjo 29 ir spalio 29 d. apklausų protokolai, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 69; f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 143.

⁸⁵ Š. Kompinskio 1947 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 69.

⁸⁶ Ch. Joffe, *Jurbarkas. Istorijos puslapiai*, sud. ir ats. red. A. Piročkinas, Vilnius, 1996, p. 186; *Raseinių krašto žydai*, p. 83.

⁸⁷ A. Vitkus, Ch. Bargmanas, „Nepagarsinta Šimkaičių istorija“, *Šviesa* (Jurbarko raj. laikraštis), 2011, rugsėjo 24, Nr. 72(7597), p. 5.

⁸⁸ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 59; f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 154.

⁸⁹ Z. Flaumienės 1947 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 137–138.

⁹⁰ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 149; f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 58.

⁹¹ A. Grigaravičiaus 1947 m. lapkričio 18 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 144.

⁹² *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 285.

⁹³ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 166; *Holokaustas Lietuvoje*, p. 148.

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ J. Tacas, „Prisimenant praeitį?“, *Raseinių krašto žydai*, p. 160.

⁹⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, p. 134.

⁹⁷ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 236.

⁹⁸ A. Vitkus, Ch. Bargmanas, „Ką atspindi Girkalnio žydų žudynių paminklas“, *Naujas rytas* (Raseinių raj. laikraštis), 2011, balandžio 9, Nr. 27(8680), p. 4.

⁹⁹ A. Vitkus, Ch. Bargmanas, „Nepagarsinta Šimkaičių istorija“, p. 5.

¹⁰⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 400.

¹⁰¹ 1973 m. balandžio 26 d. pažyma Nr. 4/838, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 2.

¹⁰² A. Lazarskio 1944 m. lapkričio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 10830/3, l. 15.

¹⁰³ S. Furmanskajos 1944 m. lapkričio 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 25.

¹⁰⁴ J. Mockaus 1968 m. gruodžio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1269, l. 22.

¹⁰⁵ J. Mockaus 1968 m. gruodžio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 23.

¹⁰⁶ A. Grigaravičiaus 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 145.

¹⁰⁷ A. Vitkus, Ch. Bargmanas, „Nepagarsinta Šimkaičių istorija“, p. 5.

Partizanų teroro aukų atminimo knyga, sud. Povilas Masilionis, Vilnius: Politika, 2011, 612 p.

Povilo Masilionio sudarytas vardynas „Partizanų teroro aukų atminimo knyga“ – tai dar vienas informatyvus leidinys, liudijantis sovietinės okupacijos metais Lietuvoje vykdyto teroro baisumus. Kodėl okupacijos metais buvo žudomi civiliai gyventojai? Į šį klausimą partizaninių kovų tyrėjui Romui Kauniečiui 1998 m. bene aiškiausiai atsakė partizanas Marijonas Bačianskas: „Yra tokių, kurie nukentėjo nuo partizanų, kiti nuo skrebę, bet žmonės nesupranta svarbiausio, jog mes visi – ir skrebai, ir partizanai, ir tremtiniai – esame rusų NKVD-KGB aukos. Jie mus suskaldė, sukiršino, mes brolis brolių žudėm, įdavinėjom vieni kitus, kur tik jie koją įkėlė, ten visuomet kraujas liejosi.“

Kitais žodžiais tariant, visi žuvusieji partizaninio karo metais – ar tai būtų Lietuvos partizanai, ar jų priešai, ar civiliai – yra sovietinės okupacijos ir teroro aukos. Paprasti kaimo vyrai, mokytojai, gimnazistai niekada nebūtų tapę partizanais, jeigu Lietuvos nebūtų okupavusi Sovietų Sąjunga, taip pat nebūtų buvę skrebę, sovietų kareivių ir civilių aukų. Tik okupantai ir jų teroras sukėlė Lietuvoje partizaninį karą.

P. Masilionio sudarytame vardyne pateikta daug pavardžių ir kitos informacijos, bet įvelta nemažai klaidų ir netikslumų. Taip atsitiko dėl to, kad pagrindinis P. Masilionio informacijos šaltinis, kaip jis pats tvirtina knygos pratarmėje, buvo KGB operatyvinių organų sudaryta kartoteka. Nors KGB žinojo daug, bet ne viską fiksavo taip, kaip buvo tikrovėje.

Nors P. Masilionis tiek knygos įvade, tiek kiekviename jos puslapyje deklaruoja, kad

čia skelbiamos Lietuvos partizanų teroro aukos, kai kurie jo minimi žmonės buvo nužudyti okupantų ir jų talkininkų. Kadangi mane, kaip kraštotyrininką, labiausiai domino žuvusiųjų Anykščių rajone sąrašas, jį pirmiausia ir išnagrinėjau, juo labiau kad vardyno sudarytojas – mano kraštiečiai.

Trumpai apie vardyne partizanų teroro aukomis įvardijamus, bet iš tiesų rusų enkavėdistų ir skrebę nužudytus žmones.

Mokytoją Simoną Baltušniką (p. 118), kuris iš tikrųjų yra Jurgis Baltušnikas, nužudė ne partizanai, bet enkavėdistai. Jie, vadovaujami NKVD kariuomenės vyr. leitenanto Lukino, 1944 m. gruodžio 23 d. Milaikiškių, Petkūnų, Važdėlių ir Rūkiškio kaimuose sudegino 6 sodybas ir nužudė 10 beginklių vietos gyventojų. Milaikiškių k. sudegintos 2 sodybos – Jočių ir Šaučiūnų. J. Baltušniką nušovė prie jo uošvių Šaučiūnų sodybos, o jo kūną netoliese įkišo į kūdrą po ledu (žr. *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, sud. R. Kaunietis, Vilnius, 1996; LPS Anykščių raj. tarybos 1988 m. birželio 13 d. leidinys Nr. 8; NKGB Panevėžio aps. skyriaus viršininko pranešimas „Ob likvidacijai bandgrupy Šiaučiūnasa“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 4/9, l. 97).

Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) Šarūno rinktinės partizanas Kazimieras Grimža-Kulka (p. 315) nušautas 1945 m. vasario 9 d. Juodgirio–Klaibūnų kautynėse su enkavėdistais netoli Traupio miestelio. Tose kautynėse žuvo 19 Lietuvos partizanų. Šios recenzijos autorius 1989 m. pats dalyvavo iš buvusios Grimžų sodybos vietos Zerkiškių k. perlaidojant Traupio kapinėse brolių

partizanų Kazimiero ir Alfonso Grimžų palaikus. Jų žūtį paliudijo ne tik artimieji, bet ir daugelis apie tas kautynes žinančių vietos gyventojų.

Joną Jakubką (p. 331) iš Maldaikių k. 1944 m. gruodžio 14 d. Šilagalių k. gyventojų Juozo Rimkaus sodyboje kartu su jos šeimininku nužudė NKVD 95-ojo pasienio pulko 3-iosios komendantūros pasieniečiai, vadovaujami NKVD kariuomenės 3-iosios komendantūros viršininko mjr. Čertovo. Enkavėdistams užpuolus Plikiškių, Šilagalių ir Sedeikių kaimus, tądien buvo nužudyti 9 beginkliai žmonės, tarp jų 1 moteris – Emilija Vanagaitė. NKVD gen. mjr. M. Byčkovskio 1945 m. vasario 17 d. pranešime J. Jakubka kažkodėl vadinamas banditų vadu Jančiu, o E. Vanagaitė – jo žmona, neva balta skarele rodžiusia kitiems banditams ženklus ir už tai nušauta (žr. SSRS NKVD pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos viršininko gen. mjr. M. Byčkovskio 1945 m. vasario 17 d. tarnybinis pranešimas LSSR vidaus reikalų liaudies komisarui J. Bartašiūnui apie NKVD pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos operatyvinės ir tarnybinės veiklos rezultatus nuo 1944 m. liepos 1 d. iki 1945 m. sausio 1 d., LYA, f. 141, ap. 3, b. 6, l. 56; buvusio partizano ir politinio kalinio Balio Lukausko, kilusio iš Inkūnų k., kuris yra greta Plikiškių k., surinkta medžiaga).

Juožą Kajietą (Kajetoną) (p. 355) Ukmergėje nužudė provokatorius Kavarsko valsčiaus komsorgas Albertas Šiaučiūnas. Apie šį okupantų parankinį ir jo įvykdytas žmogžudystes galima paskaityti mokytojos Stasės Meškauskaitės-Kiselienės, kurios brolių Algirdą 1946 m. sausio 26 d. Ukmergėje nužudė tas pats A. Šiaučiūnas, atsiminimų knygoje (Stasė Meškauskaitė-Kiselienė, *Kaip nepamiršti*, Kaunas, 2002).

Kazį Kavaliauską (p. 369) iš Bitaičių k. nužudė Viešintų vls. enkavėdistai ir skrebai. Šį faktą patvirtina Panevėžio aps. komiteto

instruktoriaus Prano Simučio, kuris buvo atvykęs tirti gyventojų skundų dėl plėšimų ir žudynių, pranešimas iš Viešintų vls. Apie K. Kavaliausko nužudymą jis rašė: „1945 m. liepos mėn. naujakurys Kavaliauskas, gyv. Bitaičių kaime, paėmęs žemės gavimo aktus iš valsčiaus vyko namo, sutiko kely pravažiuojančius Viešintų valsč. girtus liaudies gynėjus, tuojau kely suaraštavo, nusivežė į milicijos įstaigą, primušo, prikankino, sulaužė kairės rankos kaulus, nakčia išvežė už miestelio, nušovė ir lavoną paliko lauke. Jo žmona su mažais vaikais liko našlė. Kaimynai parodo, kad Kavaliauskas buvo doras darbininkas. Vienas liaudies gynėjas turėjo piktumą ant Kavaliausko, už ką araštavo ir nužudė“ (*Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, sud. R. Kaunietis, Vilnius, 1996).

Keturis beginklius vyrus – Kazį Laskauską (p. 400), taip pat vardyne nepaminėtus Stasį ir Povilą Lapienius bei Stasį Striuką, – besimaudančius K. Laskausko pirtyje Daineikių k. nužudė Debeikių skrebai ir enkavėdistai, vadovaujami Debeikių vls. milicijos viršininko P. Gogelio. Apie šį įvykį recenzijos autoriui pasakojo žudynių metu pabėgęs Antanas Varatinskas, nužudytojo K. Lukausko dukra Janina Lukauskaitė-Banienė bei buvęs šio krašto partizanas ir politinis kalinys Balyš Lukauskas-Šalvis iš Inkūnų k.

Beginklius jaunuolius Kazimierą Bugailiškį (vardyne nepaminėtas), Joną Masiulį (p. 428) iš Jurgiškio k. ir Bronių Žalį (p. 600) iš Starkonių k. 1944 m. gruodžio 15 d. nužudė enkavėdistai. Tai recenzijos autoriui paliudijo nužudytojo Broniaus Žalio brolis Balyš Žalys ir Viešintų kraštotyriminkas Povilas Jurkštas. Bronius Žalys tuo metu pas savo dėdę Varnauską, gyvenusį Starkonių k., kūlė javus. Užėję girti, gerai apylinkės pirmininko Broniaus Mažuolio privaišinti enkavėdistai pareikalavo parodyti dokumentus. Bronius Žalys parodė pasą ir šaukimą į Raudonąją armiją, kuriame buvo nurodyta, kad gruodžio

31 d. jis turi prisistatyti į šaukimo punktą Šimonyse. Bronius Žalys bandė aiškinti laiku atvyksiąs į šaukimo punktą, bet buvo artimųjų akyse enkavėdistų nušautas. J. Masiulį ir K. Bugailiškį enkavėdistai atsivarė iš gretimo Jurgiškio k. ir Starkonių k., netoli Varnauskos sodybos, sušaudė.

Trys broliai Vladas (p. 467), Kazys ir Bronius Pakštai slapstėsi be ginklo namuose Butėnų k. Brolius V. ir K. Pakštus 1944 m. gruodžio 24 d. enkavėdistai ir Svėdasų skrebai suradę nušovė namuose, o B. Pakštą paėmė gyvą ir išvežė į Rokiškio kalėjimą, kur jis 1945 m. pavasarį mirė. Palaidojimo vieta nežinoma. Motina ir sesuo buvo ištremtos. Informaciją apie brolių Pakštų nužudymą yra surinkę žinomi Svėdasų kraštotyrininkai – mokytojas Vytautas Valunta, Antanas Baliūnas ir Raimondas Guobis (V. Valunta, „Svėdasų partizanai“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1997, Nr. 21, p. 5–67).

Brolius Antaną ir Joną Pečkus (p. 472) iš Nemeirių k. nužudė Viešintų vls. enkavėdistai ir skrebai. Šį faktą patvirtina Panevėžio aps. komiteto instruktorius Pranas Simutis savo pranešime iš Viešintų vls.: „1945 01 12 sutemus atvažiavo į Nemeirių kaimą iš Viešintų trys liaudies gynėjai pas valstietį Pečkų, viduj rado bevakarieniaujančius ir tuojau taburete ir automatų buožėm ėmė mušti Pečkaus sūnus, paskui išvedė į kiemą ir nužudė. Pečkienė sirgo, gulėjo lovoje, nuo jos piršto nutraukė šliūbinį auksinį žiedą, smarkiai primušė iki nualpimo. Paėmė iš Pečkų pakinkytą arklių, dviratį, drabužius, kitus daiktus, viską išsi-vežė į Viešintas.“ P. Simutis ištyrė 7 Viešintų vls. 1945 m. padarytas žmogžudystes ir savo ataskaitoje parašė tokias išvadas: „Išvardintas žmogžudystes įvykdė Viešintų valsčiaus liaudies gynėjai, o dalį tų nusikaltimų padarė vietos garnizono raudonarmiečiai. Už jų pasekmes pirmoje eilėje yra atsakingas Viešintų valsčiaus NKVD viršininkas leitenantas Naprijenka ir kiti vykdytojai, stebėtina, kad

Naprijenka ne tik nenubaustas bet ir iš partijos neišmestas.“ Taigi P. Simučio NKVD ir Viešintų skrebų aukomis įvardyti broliai A. ir J. Pečkai bei K. Kavaliauskas vardyne įrašyti kaip partizanų teroro aukos. Beje, P. Simučio ataskaitos informacija sutampa su artimųjų prisiminimais – tą patį apie savo brolių nužudymą 1989 m. Viešintose recenzijos autoriui papasakojo brolių Pečkų sesuo Ona Šinkūnienė (žr. *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, sud. R. Kaunietis, Vilnius, 1996).

Tris beginklius jaunuolius – brolius Joną ir Povilą Pesliakus bei Joną Kubilių (p. 474) – prie Pajuostinio k. nužudė enkavėdistai. Toje vietoje artimieji pastatė kryžių, ant kurio užrašytos žuvusiųjų pavardės, vardai ir žuvimo data. Apie šių trijų 18–20 metų jaunuolių nužudymą recenzijos autoriui papasakojo Albinas ir Antanas Kubiliai – buvę partizanai ir politiniai kaliniai iš Pajuostinio k. Nužudytasis J. Kubilius buvo partizano Albino Kubiliaus-Rūgštymo brolis.

Bronius Petronis (p. 476) taip pat nėra partizanų teroro auka. Tai nuo okupantų kulkos žuvęs LLA Liūto rinktinės Aitvaro būrio partizanas. Trumpa jo biografija pateikta buvusio Utenos kraštotyros muziejaus direktoriaus Balio Juodzevičiaus knygoje „Laisvės kaina“ (Utena, 2003 m.): „PETRONIS BRONIUS, g. 1919 m. Plepiškių k. Leliūnų vls., vedęs gyveno Terpežerių k. 1944–1946 m. priklausė A. Lapienio-Kirvio vadovaujamam būriui. Su būrio vado žinia legalizavosi, bet laikė bunkerį. Slėptuvę surado, bet be partizanų. Čekistai davė užduotį suimti Antaną Lapienį-Kirvį. Kai užduoties neįvykdė, atėję skrebai norėjo suimti. Šoko į Rubikių ežerą ir dingo. Manė, kad pašautas nuskendo, bet buvo tik sužeistas. Po to gydėsi ir slapstėsi Balteniškių k. pas Br. Tylą. Su juo 1950 07 16 Baltenių k. raiste ir žuvo“ (Partizanų ryšininkės, politinės kalinės, partizano B. Tylos dukros A. Tylaitės-Zizienės

atsiminimai; LYA, f. K-1, ap. 16, b. 310, l. 3; b. 312, l. 301, 312).

Lietuvos kariuomenės 1919 m. savanorį Augustą Tamošiūną (p. 561) nužudė Svėdasų skrebai. Medžiagą apie jo žūtį surinko Svėdasų krašto kraštotyrininkai V. Valunta ir A. Baliūnas. A. Baliūnas gyveno Pauriškių kaime, greta Galvydžių kaimo, kur buvo nužudytas A. Tamošiūnas. V. Valunta apie A. Tamošiūną rašo: „gimęs 1901 m., savanoris. Valdė apie 20 ha ūkį. Kazio Veršilos vadovaujami sribai jį beginklį 1944 m. gruodžio 24 d. nušovė miškelyje prie savo sodybos. Liko žmona ir trys 5–12 metų vaikai“ (žr. V. Valunta, „Svėdasų partizanai“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1997, Nr. 21).

Apolinarą Vilotį (p. 590) iš Narbūčių k. nužudė NKVD kareiviai ir skrebai. Apie tai kraštotyrininkui V. Valuntai yra pasakojusi nužudytojo žmona Natalija Vilutienė-Budrienė, taip pat atsiminimuose aprašęs buvęs A. Viliučio kaimynas – partizanų ryšininkas Stasys Indrašius. Apie vyro nužudymą žmona prisiminė: „Pusryčiaudamas pamatė, kad sodybą supa kareiviai su sribais. Vyras bandė bėgti. Vijosi apie tris kilometrus. Pasigavę labai sumušė ir Auleliuose, Antano Ingaunio kieme, nušovė. Tai buvo 1944 m. gruodžio 27 d. Šarvojo namie. Vėl užėję girti sribai, pamatę ant velionio rankos auksinį žiedą, griebė numauti, bet rankos buvo sutinę – nepajėgė, o be to, ir susigėdo, kai pamatė, kad visi žmonės į juos žiūri. Palaidojo Narbūčių kapinėse“ (žr. V. Valunta, „Svėdasų partizanai“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1997, Nr. 21, p. 5–67; S. Indrašius, „Nematomais takais“, *ibid.*, p. 68–92).

Kai kurios vardyno datos rodo, kad jame minimų žmonių jokiū būdu negalėjo nužudyti Lietuvos partizanai. V. Orda (p. 463), kaip rašoma vardyne, nužudytas 1923 m. liepos 23 d., nors tuo laiku Lietuvoje partizanų nebuvo. J. Apčnikovas (p. 71) nurodomas kaip žuvęs 1941 m. – ką tai turi bendra su

pokariu? Vokiečių okupacijos metu, iki ateinant Raudonajai armijai (ji Anykščių rajoną užėmė 1944 m. liepos 14–22 d.), Lietuvoje veikė tik raudonieji partizanai. Leidinyje teigiama, kad S. Kaštalanovas (p. 366) nužudytas 1944 m. gegužės 3 d., A. Kumbrevičius (p. 394) – 1944 m. gegužės 18 d., J. Lozoraitis (p. 413) ir S. Mikulėnas (p. 439) – 1944 m. gegužės 12 d., T. Raščius (p. 498) – 1944 m. vasario 8 d., M. Šeibokas (p. 547) – 1944 m. vasario 20 d. Taigi visi šie asmenys, kaip rodo prie jų pavardžių esančios datos, žuvo vokiečių okupacijos metais. Prie partizanų teroro aukų vardyne priskirtas net Anykščių žydas Abramus Picketkinas (p. 479), kuris buvo nužudytas ne 1945 m. rugpjūčio 25 d., kaip nurodoma, bet 1941 m. rugpjūčio mėn., t. y. vokiečių okupacijos metais.

Dalis žuvusiųjų vardyne paminėti du ar net tris kartus. Po du kartus minima M. Adomėnienė (p. 50), A. Andrašiūnas (p. 62, o p. 67 jis jau įvardytas kaip A. Andriuškevičius), M. Bartkūnienė (p. 136, o p. 134 – jau M. Baršiūnienė; tikroji pavardė – Bartkienė), valsčiaus partorgas, VKP(b) narys L. Čiukšys (p. 245, o p. 237 jo pavardė iškraipyta – L. Čerčikas), valsčiaus prekybos kooperatyvo pirmininkas J. Maciulevičius (p. 418), apylinkės vykdomojo komiteto (toliau – VK) pirmininkas V. Šuminskas (p. 557), apylinkės VK pirmininkas K. Budreika (p. 200), valsčiaus partorgas, LKP(b) narys A. Budrevičius (p. 201). Po tris kartus įrašyti Debeikių pieninės direktorius, VKP(b) narys N. Ašurkinas (trys pavardės variantai, p. 70) ir Svėdasų vls. VK pirmininkas, VKP(b) narys J. Baltuška (p. 118).

Kai kurie žuvusieji priklausė sovietiniam ir partiniam aktyvui, dauguma jų turėjo ginklą ir buvo aktyvūs okupantų pagalbininkai. Tai:

a) apylinkių VK pirmininkai – S. Baltrenas (p. 116); P. Beinoris (p. 146); P. Bindris (p. 170); V. Daunoravičius (p. 264); A. Do-

minas (p. 278); V. Grižas (p. 317); K. Matuliaskas (p. 430); K. Matuškevičius (p. 430); J. Meškauskas (p. 435); S. Ribokas (p. 503); M. Vidzikauskas (p. 589);

b) valsčių ir apylinkių VK darbuotojai – apylinkės VK sekretorius A. Čepėnas (p. 234); apylinkės VK darbuotojas J. Gabrielavičius (p. 297); valsčiaus VK darbuotojas J. Grimašauskas (p. 315); valsčiaus VK darbuotojas I. Gromakovas (p. 317); valsčiaus VK paruošų įgaliotinis B. Gudonis (p. 319); valsčiaus VK instruktorius A. Ivanovas (p. 323); valsčiaus VK paruošų įgaliotinis J. Jakniūnas (p. 330); valsčiaus VK pirmininkas S. Kulikauskas (p. 393); VK paruošų įgaliotinis (paruošų agentas) P. Nikolajevs (p. 459); valsčiaus VK pirmininko pavaduotojas K. Petrauskas (p. 475); Anykščių miesto tarnautojas (VK darbuotojas) V. Ryžkovas (p. 505); tarnautojas G. Strelcovas (p. 536); valsčiaus VK sekretorius J. Stukas (p. 537); valsčiaus VK sekretorius J. Šantaras (p. 545);

c) VKP(b) ir VLKJS aktyvistai – valsčiaus partorgas, VKP(b) narys P. Čiukšys (p. 245); kolūkio pirmininkas, kandidatas į VKP(b) narius R. Dapšys (p. 257); kolūkio pirmininkas, VKP(b) narys V. Rutkovskis (p. 509); valsčiaus partorgas D. Sunklodas (p. 539); Dabužių sviesto gamyklos direktorius, VKP(b) narys G. Ševeliovas (p. 549); gimnazijos komjaunimo organizacijos sekretorius A. Ubagevičius (p. 569); VKP(b) narys J. Urbonavičius (p. 572); valsčiaus komjaunimo organizacijos sekretorius P. Urbonavičius (p. 572);

d) NKVD, MVD, milicijos ir sovietų saugumo darbuotojai – MVD darbuotojas, LKP(b) narys A. Balašovas (p. 104); skrebas A. Bimbiris (p. 170); Utenos karinio komisariato sargybinis J. Blažys (p. 175); V. Borisovas (p. 182), kuris, kaip rašoma vadyne, gyveno Rusijoje, o žuvo kartu su dar 6 žmonėmis išlipęs iš traukinio pasivaikščioti Surdegio geležinkelio stotyje (matyt,

taip aprašyta enkavėdistų žūtis); NKVD leitenantas, valsčiaus milicijos įgaliotinis K. Dokšys (Daukšys) (p. 276), nušautas partizanų, kai per sovietinius rinkimus saugojo rinkimų apylinkės būstinę; MGB leitenantas, valsčiaus MGB skyriaus viršininkas, VKP(b) narys P. Dračiovas (Daračiovas) (p. 281); milicininkas M. Jakimovas (p. 330); milicininkas M. Januška (p. 336); milicininkas V. Katinas (p. 366), kuris žuvo per susišaudymą su partizanų A. Griška-Girėnu R. Žarckienės sodyboje Šeimyniškių k.; milicininkas J. Kuzminovas (p. 397); skrebas P. Ladauskas (p. 399); skrebas V. Nargėla (p. 454); skrebas (vadyne – tarnautojas) L. Petrauskas (p. 475); Anykščių apskr. partinės organizacijos narys (beje, ir Debeikių vls. MVD skyriaus viršininkas) I. Smirnovas (p. 524), nukautas Liūto rinktinės Aro būrio vado T. Kvyklio-Klajūno, kai pas partizanų rėmėjus darė kratą; milicininkas D. Svirskus (p. 541), kurį, darantį kratą Anykščių Vienkiemiuose pas Valiukonį, nukovė partizanas J. Kalendra-Dėdė; skrebas (vadyne – valstietis) M. Šimulionis (p. 552); milicininkas A. Šinkūnas (p. 552).

Dalies žmonių – E. ir K. Binkių (p. 142), K. Jurino (p. 350), S. Rutkausko (p. 507), M. Tumkevičiaus (p. 568), Valčiukų (p. 580) – nėra nurodyta žuvimo datų. Dalis žuvusiųjų apibūdinti labai paviršutiniškai: V. Damanskienė (p. 251) – Anykščių rajono gyventoja kolūkietė; S. Gaidamavičius (p. 297) – Anykščių rajono gyventojas ūkvedys; A. Lapinskas (p. 400) – Anykščių rajono valstietis; J. Ulpa (p. 570) – Anykščių rajono valstietis; O. Valiūnaitė-Paliulienė (p. 582) – mokytoja, Anykščių rajonas; L. Vėtienė (p. 588) – Anykščių dvaro darbininkė; A. Žvirbliauskas (p. 607) – Anykščių rajono gyventojas kolūkietis.

Peržiūrėjus Anykščių rajono nužudytųjų sąrašą, paaiškėjo, kad iš vadyne nurodytos 471 partizanų teroro aukos 15 asmenų nu-

žudyti enkavėdistų ir skrebu, 14 paminėti po du ar net tris kartus; 45 nėra Anykščių rajono gyventojai (nors vardyne įrašyti kaip tokie). Net 69 šiame rajone žuvę asmenys (apylinkių pirmininkai, skrebai, milicininkai, VK darbuotojai, partorgai, komsorgai ir kt.) laikytini kolaborantais arba okupantų pareigūnais (Kavarsko vls. MGB skyriaus viršininkas P. Daračiovas, Debeikių vls. MVD skyriaus viršininkas I. Smirnovas ir kiti buvo NKVD, MVD, MGB darbuotojai). Beveik visi jie, kaip ir jų priešai partizanai, buvo ginkluoti. Dalis jų žuvo per karines-čekistines operacijas prieš partizanus. P. Masilionio parengtame vardyne nuo partizano, kuris gindamasis nukovė į jį šaudantį priešą, rankos žuvęs čekistas laikomas partizanų teroro auka. Tačiau galbūt tai ne knygos trūkumas, bet privalumas, kad į ją įtraukti visi žuvusieji partizaninio karo metu: okupantai, kolaborantai, partizanai, civiliai asmenys? Bet tada vardynas turėtų vadintis kitaip – ne „Partizanų teroro aukų atminimo knyga“, bet „Sovietinės okupacijos Lietuvoje aukų atminimo knyga“.

Patikrinti visą P. Masilionio pateiktą tariamai nuo partizanų rankos Lietuvoje žuvusiųjų sąrašą ne tik Anykščių rajone, bet ir kituose rajonuose būtina vien tam, kad įsitikintume, jog KGB organai ne visada rašė tiesą. Leidinio sudarytojas, remdamasis tik KGB kartoteka, „Gairių“ leidinių archyvu, Troškūnų rajono laikraščiu „Staliniečio kelias“ ir pan., padarė nemažai klaidų – ir ne tik minėdamas savo gimtojo Anykščių rajono žuvusiuosius.

Yra tekę nemažai skaityti apie MGB agentų smogikų veiklą prieš partizanus, todėl atkreipiau dėmesį į vardyne įrašytą moksleivio Vacio Dveilio (p. 290), neva partizanų nušauto savo namuose Pakruojo rajono Daugėlišio kaime, pavarde. Tikrieji V. Dveilio žudikai įvardyti N. Gaškaitės straipsnyje „Žmonės be Dievo“ (*Laisvės kovų*

archyvas, Kaunas, 1994, Nr. 11). Šio straipsnio autorė rašė: „Itin tragiškas įvykis atsitiko 1950 metais Pakruojo rajone. Šešiolikmetis Vacys Dveilys vakare palydi į namus užėjusią kaimynę. Pakeliui pasigiria, kad gali drąsiai naktimis vaikščioti, nes jo motina augina partizano vaiką. Kaimynei agentei paskundus, berniuką paima tardyti spec. grupės smogikai. Visą naktį kankinamas berniukas išprotėja. Smogikai jį nušauna ir ten pat užkasa. Motinai pranešama, kad jos sūnų nužudė partizanai. Vacys Dveilys buvusiam KGB archyve įtrauktas į partizanų nužudytų asmenų kartoteką.“

Kitas didelis aptariamo darbo trūkumas – iškraipyti vietovių pavadinimai. P. Masilionis knygos įvade aiškina, kad šis leidinys – tai KGB operatyvinių darbuotojų parengta medžiaga, bet prieš pateikdamas knygą visuomenei jis turėjo galimybę patikslinti ir pataisyti lietuviškai nemokėjusių rusų saugumiečių iškraipytus vietovardžius.

Turėtų būti ne Duobilynės (p. 64), bet Dobilynės dvaras; ne Burbiškių (p. 75), bet Burbiškio k.; ne Zezkiškio (p. 83), bet Zerkiškių k.; ne Levantiškio (p. 107), bet Levaniškių k.; ne Katlierių (p. 107), bet Katlėrių k.; ne Vaitiekūnų (p. 119–121), bet Vaitkūnų k.; ne Magdališkių (p. 121), bet Migdoliškio k.; ne Zabelenų (p. 124), bet Zabielynių k.; ne Jurinikių (p. 131), bet Jurgiškių k.; ne Grigalinų (p. 134) ar Grikapilių (p. 136), bet Grikepelių k.; ne Paužuolių (p. 251), bet Paąžuolių k.; ne Černiaučiznos (p. 251), bet Černaučiznos k.; ne Deksnių (p. 270), bet Degsnių k.; ne Kurtiniškių (p. 307), bet Kurtinių k.; ne Lebdegėnų (p. 316), bet Liepdegėnų k.; ne Užugojų (p. 317), bet Ažugojų k.; ne Užubalių (p. 317, 449), bet Ažubalių k.; ne Rodeckų (p. 323), bet Radeckų k.; ne Alienikių (p. 354), bet Aleininkų k., ne Užupiečių (p. 355), bet Ažupiečių vnk.; ne Šikšnalaukių (p. 357), bet Šikšnalaukio k.; ne Bečernikų (p. 362, 375,

396), bet Bečerninkų k.; ne Klivėnų (p. 377) ar Klebenų (p. 502), bet Klevėnų k.; ne Šeklinės (p. 380), bet Šerelynės k.; ne Žaltiškių (p. 380, 408) ar Žatiškių (p. 408), bet Želtiškių k.; ne Daujokių (p. 400), bet Daujočių k.; ne Federiškių (p. 380), bet Fedariškio k.; ne Kaupiškių (p. 425, 601), bet Kaupiniškių k.; ne Butinių (p. 466), bet Butėnų k.; ne Laipėdžių (p. 473), bet Lagėdžių k.; ne Žemaitiškių (p. 476, 477), bet Žemaitėlių k.; ne Plepšiškių (p. 476), bet Plepiškių k.; ne Sarynų (p. 502), bet Sarickų k.; ne Peniaukų (p. 536), bet Penianų k.; ne Penagalis (p. 554), bet Pienagalio k.; ne Žlibiškių (p. 552), bet Žliobiškių k.; ne Balarzdžių (p. 553), bet Bebarzdžių k.; ne Sudergio (p. 553), bet Surdegio k.; ne Naujasalių (p. 568), bet Naujadalis k.; ne Nartučių (p. 590), bet Narbūčių k.; ne Trakėnų (p. 601), bet Trakinių k.; ne Smolinų (p. 602), bet Smalinos k.

Anykščių rajone niekada nebuvo Rubikių valsčiaus (p. 64) ir Bajoriškių apylinkės (p. 325), šiam rajonui niekada nepriklausė Veprių valsčius (p. 126). Taip pat Anykščių rajone niekada nebuvo kaimų tokiais arba panašiais pavadinimais: Vaičiūnų k. (p. 176), Arminų k. (p. 290), Karabinkovo k. (p. 306), Kazaučiznos k. (p. 314), Varnėnų k. (p. 449), Kirtimų k. (p. 515), Saulių k. (p. 594), Biliūnų k. (p. 605).

Ukmergės, o ne Anykščių rajonui priklauso šie anksčiau Ukmergės apskrčiai priklausę kaimai: Pamūšės k. (p. 313), Bugeniškio k. (p. 350), Punių (p. 488), bet ne Punios (p. 355, 432) k., Čebatoriškių, bet ne Čebatorių (p. 366) ar Čebotiškio (p. 371) k., Juodvisinės, bet ne Lidvisinės (p. 378) k., Užupušių, bet ne Užukėnų (p. 388) k., Varžų k. (p. 423, 565; ne Varžių, p. 573), Balelių k. (p. 433, 450), Lėno, bet ne Lino (p. 438 k., Gaivenių, bet ne Gaivonių (p. 439) k., Pamernackų, bet ne Pamanackų (p. 476) ar Pamarančių (p. 465) k., Mažeikių k. (p. 476), Radžiūnų k. (p. 488), Paežerio k. (p. 503), Pusvaškių, bet ne Pustraškių (p. 510) k., Šalnų k. (p. 521), Menturių, bet ne Mentusių (p. 522) k., Baravykų k. (p. 529), Šveikautiškių, bet ne Šemetiškių k. (p. 548).

Paminėti P. Masilionio sudarytos knygos netikslumai ir klaidos rodo, kad ji parengta neprofesionaliai ir paviršutiniškai. Jeigu vien Anykščių rajone pridaryta tiek klaidų, tai ką kalbėti apie visą Lietuvą? Tikėkimės, kad istorikai, kraštotyrininkai ir visi savo šalies istorija besidomintys asmenys ilgainiui ištaisys sąmoningai ar nesąmoningai daromas klaidas ir atkurs tikrąją pokario ir partizaninio pasipriešinimo istoriją.

Gintaras Vaičiūnas

Partizano keliu. Partizano Juozo Paliūno-Ryto prisiminimai, sud. Aurelija Malinauskaitė ir Darius Juodis, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2012, 188 p.

Mūsų partizanų kovų prieš okupacinį režimą paveikslas būtų gerokai blankesnis, jei neturėtumėme Juozo Lukšos-Daumanto, Adolfo Ramanausko-Vanago prisiminimų ir Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraščio. Nuo šiol greta šių tekstų minėsime ir ką tik išleistą Prisikėlimo apygardos vado Juozo Paliūno-Ryto (1915–1952) prisiminimų knygą.

J. Lukša, A. Ramanauskas, L. Baliukevičius, J. Paliūnas prisiminimus ir dienoraščius parašė dar nepasibaigus kovoms. Tai jų didžioji vertė, nes ant tų autentiškų pasakojimų nėra vėliau atsiradusių propagandos, melo, perdėto heroizavimo ir modernių vertybių luobų, kuriais vėliau laisvės kovų istoriją užklojo politika ir laikas. Paprastas pavyzdys: nė vienoje iš šių knygų nerasime vėlesnių laikų „prisiminimams“ būdingų pasakojimų apie „Amerikos balso“ „pažadus“ partizanams ir kitų sovietmečiu sukurtų legendų apie „klastinguosius“ amerikonus.

Kitaip nei Vanagas, Daumantas ar Dzūkas, J. Paliūnas neragavo aukštųjų ir kitų didelių mokslų. Prisiminimų knyga – tai kaimo artojo partizano, 1944–1952 m. nuėjusio kovos kelią nuo eilinio kovotojo iki apygardos vado, pasakojimas. Jis užrašė tai, ką jis pats matė, asmeniškai patyrė. Kokiuose įvykiuose jis dalyvavo.

1950 m. vasario 26 d. užbaigęs prisiminimus, parašo: „Čia buvo surašomi mano asmeniškai pergyvenimai, todėl ir yra kalbama tik apie mano asmenį [...]. Iki šiol nebuvo daromi jokie tuo reikalu užrašai, todėl daug pergyventų dalykų primiršta. O kiti jų saugumo sumetimais: kai bunkerių įrengimai

ir juose gyvenimas bei stovyklų gyvenimas ar žygių išpūdziai, neįtraukti“ (p. 136–139).

Leidėjai išleido faksimilinį leidinį – rašomąją mašinėlę spausdintų partizano Ryto prisiminimų kopijas. Tie prisiminimų lapai ilgus dešimtmečius dūlėjo partizanų paslėptame bidone, kuris su visais ten buvusiais dokumentais iš po žemių ištrauktas 1994 m.

Tik 100 originalo lapų pasakojimo apie tai, „[...] kiek yra pergyventa – kiek Tėvynei pasidarbuota“ (p. 31). Tačiau kiek tuose lapuose turinio! Nėra partizano Ryto prisiminimuose vandenėlio. Vien tirščiai: išpūdinga ir klaiki kasdienybė, vienas nutikimas keičia kitą. Akyse žūva draugai ir priešai. Pasalos, mūšiai, bausmės išdavikams ir net kovos broliams. Teksto gerokai mažiau, nei Vanago ar Daumanto prirašyta, bet įvykių gausybe nenusileidžia, o kovų paveikslas – ne mažiau ryškus. Pasakojimas nenudailintas, nesušukuotas, dabartinės lietuvių kalbos reikalavimų neatitinkantis. Taigi, dar tikresnis.

Atmetęs pagundą gelbėtis nuo bolševikų pasitraukiant į Vakarų, J. Paliūnas sąmoningai liko „[...] Tėvynėje, kartu su visa tauta gyventi pavergtos Tėvynės gyvenimą“ (p. 33). Fronto sulaukė jau ginkluotas, pasirengęs būsiamiems išbandymams. Jis per daug net neaiškina, kodėl pasirinko partizano kelią. Tikriausiai nekilo mintis, kad kam nors ateityje toks klausimas gali kilti, kad koks nors tyrėjas ateityje aiškinsis partizanavimo motyvus. Pasipriešinimas okupacijai jam savaime suprantamas, kokių nors argumentų ir pagrindimo nereikalaujantis dalykas.

Audringi buvo 1944–1945 metai. Kiek mūšių, kraujo, drąsių išpuolių. Dūdelės,

Dulio, Krivio, Banginio, Puškino, Fausto ir kitų Ryto bendražygių (pateikiami tik jų slapyvardžiai; jokių charakteristikų ir išsamesnių aprašymų) pagrindinė taktika – pasalos, drąsūs puolimai, skaudžios pamokos okupantams ir jų tarnams. Rytas neabejoja, kad bausti reikia. Minimi ir partizanų karo lauko teismo sprendimu sušaudyti partizanai (p. 136 ir kt).

Jei negailestingai už savivaliavimą ir nekalto žmogaus nužudymą mirtimi baudžia savuosius, kaip Rytas galėtų abejoti, kad stribas „Bepirštis“, kuris „net penkius vietos gyventojus nekaltai nušovęs“ (nurodo vietovę, pavardę nekaltai nužudytų), nenusipelno mirties. Po ilgo pasalavimo stribą pribaugia pats Rytas: „[...] paleidžiu seriją į galvą“ (p. 59). Tokios scenos mūsų laikų žmogui atrodo žiaurios, bet tekste emocijų nepajausi.

1945 m. rugsėjo mėn. pats Rytas iš labai arti matė giltinės žvilgsnį. Enkavėdistų šuo jau draskė kojas, o už 5–6 metrų į jį ruošėsi šauti „viso puolimo vadovas kapitono laipsny“. Tačiau laimė šį kartą buvo Ryto pusėje: „[...] nekreipdamas dėmesio į šuns kandžiojimą, leidžiu ilgą seriją į kapitoną, kapitonui iškrinta automatinis pistoletas, su rankomis griebesi už krūtinės ir krinta... Beveik nenutraukdamas seriją nukreipiu į šunį, šunies galva ištikšta mano akyse, šaukiant šunį pastebiu dar apie penkius rusus atbėgančius, bet šunį šaudamas ta pačia kryptimi apšaudžiau atbėgančius rusus [...]“ (p. 74–75).

Beveik stebuklingas išsigelbėjimas. Už išgelbėjimą padėjo sunkiai sergantis, todėl vos judantis Krivius. Tai jį dengdamas Rytas negalėjo kartu su visais trauktis ir vos nežuvo. „Jam neatsakiau nieko, – rašo Rytas, – tik dėkodamas už išsigelbėjimą pabučiuoju „mašinką“ (taip jis vadina savo automatą). „O tu mano mašinka – mašinka [...]. Jei nebūtum tu veikusi, savo mirtį mačiau tikrą“

(p. 77). Ir taip kautis su gausesniu priešu tenka ne vieną ir ne du kartus.

Dažnos žūtys, o nuolatinis spaudimas ir grėsmės partizanams didesnė, nei galima įsivaizduoti. Daug kartų pasakojama, kaip apsuptiems gausesnių pajėgų nėra net kur trauktis. Tenka „gerai užsimaskuoti ir vėl laukti iki užlips“. O kai „užlipa“, tai jau belieka pasitikėti „mašinka“ ir veržtis per tankias priešų gretas. Ir taip kelis kartus per vieną ilgą popietę (p. 98–100).

Po kurio laiko istorija kartojasi: „[...] sunki vado dalia... Kol priešas apšaudė būną paskutiniu, kiti priekyje traukiasi, kada priešas neapšaudė, visi stengiasi, kad vesčiau. Vėdu ateitom pėdom atgal, kietai suspaudęs ginklą, nes pramintom pėdom lengviau eiti. Ir stebiu kada užlipsiu ant priešų“ (p. 119–120). „Padarome pėdseko kilpą, kad kai vysis priešas pėdomis, jam galėtume netikėtai iššono atidengti ugnį [...]. Šiuo planu pilnai pasitikiu, nes praktika man parodė, kad kai krinta priešų daugiau nesiveja“ (p. 121). „Laike penkių mėnesių turėjau net tris ginas žiaurias kautynes, kuriose nebuvo jokių vilčių išlikti“ (p. 122).

Vieni Ryto kovos broliai kautynėse žūva, o jų lavonai niekinami miestelių gatvėse. Kiti net legalizuojasi vengdami žūties. Tačiau Rytas vis išsisuka, o mintį legalizuotis kategoriškai atmeta.

Keršydamas už žuvusį Plankį 1947 m. rugsėjo mėn. „sufabrikuoja priešui pasalą“, kuri buvo sėkminga: „Paimta automatinis pistoletas, du [rašomąja mašinėle parašyta „trys“, bet Ryto nubraukta ir ranka įrašyta „du“. – R. J.] pusautomačiai /dešimtukai/, vienas kulkosvaidis, trys kišeniniai pistoletai, jų tarpe AF 9 mm ir trys granatos. Sunaikintas rusas kapitono laipsny /tardytojas/ ir sužvėrėje istrebiteliai 4 asmenys... Nesitenkindami tuo, nuvažiuojame į Ilgižių pieninę, paimame sviesto keturius centnerius ir tris tūkstančius kiaušinių. Po to nuvažiuojame

sulikviduojame šnipę – išdavikę [ranka įrašyta „Lukošiūtė“. – R. J.], kurios pasekoje žuvo partizanas Plankys...“ (p. 100–101).

Vėliau aprašomas žygis į Gudžiūnų vls. Antušavos apylinkę. Šio žygio metu buvo siekiama „[...] sulikviduoti du ginkluotus plėšikus – vagius ir sunaikinti ginkluotą aktyvistą – komunistą Mykalauską“ (p. 103).

Mirtis – partizano kasdiena. Rytui žūti „[...] dėl Tėvynės laisvės nebaisu, tik paskutinę gyvybės atidavimo minutę noriu būti su ginklu rankoje ir kautynių padėty“ (p. 32). Tam pasirengta. Nusiteikimą partizaniškai žūti tenka patvirtinti ne kartą: 1949 m. rugpjūčio mėn. „Išsigelbėjimo nėra... Skubiai naikiname archyvą – jį drąskydami į smulčiausius šmotelius ir maišydami su įvairiomis popiergalių skutelėmis. Priešas paieško čia pat. – Archyvas sunaikintas – skutelių kruva. Apsirengiu švariais baltiniais. Pasiimu į rankas pistoletą, galvodamas, kautis. Vėl kilo mintis, jei peršautas nusilpčiau, dar gyvą gali paiimti! Ne. Iš slėptuvės tik veršiuosi [...] tuo baigiu atlikti Tėvynei pareigą!..“ (p. 133–134).

Tačiau tą kartą Tėvynei dar nereikėjo Ryto aukos.

Jo kova, galynėjimasis su mirtimi ir NKVD, MGB gudrybėmis tęsėsi iki 1952 m. Ryto veikimo rajone saugumas įdarbino savo agentą Čestnyj – gydytoją Vytautą Remeiką. Čestnyj pavyko tapti „partizanu“. Jis išsiaiškino Ryto bunkerį, bet žuvo anksčiau už J. Paliūną. 1952 m. rugsėjo 30 d. jį nušovė apnuodyti partizanai.

Rytas žuvo spalio 1 d. Kaip liudija knygos sudarytojų įvadiniame straipsnyje cituojamas MGB operacijos aktas, „Į pasiūlymą pasiduoti banditas pasipriešino ginklu ir baigė gyvenimą savižudybe“ (p. 26).

Išsipildė Ryto svajonė „[...] paskutinę gyvybės atidavimo minutę būti su ginklu rankoje ir kautynių padėty“ (p. 32).

Taip gyvenimo ir kovos kelią užbaigė eilinis Lietuvos ūkininkas ir neeilinis Lietuvos partizanas, palikęs mums nuostabų pasiaukojimo Tėvynei liudijimą.

Rimantas Jokimaitis

Nacionalinis muziejus „Ukrainos holodomorų aukų atminimo memorialas“

2011 m. lapkričio 8 d. Ukrainos nacionaliniame universitete „Kijevo ir Mogiliovo akademija“ (Національний університет „Кієво-Могилянська Академія“, НАУКМА) vyko apskritojo stalo diskusija „Lietuvos Respublikos patirtis įveikiant totalitarinio režimo padarinius“. Diskusija vyko visą dieną (apie ją skaitykite žurnale *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1 (31)). Diskusijai pasibaigus, Lietuvos delegacija, kurią sudarė Lietuvos Respublikos Seimo narė Dalia Kuodytė, Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams tirti Lietuvoje sekretoriato vadovas Ronaldas Račinskas ir Lietuvos gyventojų genocido ir

rezistencijos tyrimo centro vyriausioji programų specialistė Rūta Trimonienė, aplankė Kijevo centre esantį nacionalinį muziejų „Ukrainos holodomorų aukų atminimo memorialas“.

Atvykus mus pasitiko muziejaus generalinio direktoriaus pavaduotoja mokslo ir ekspozicijų veiklai Onishko Lesya (Онишко Леся). Ji mums papasakojo, kaip buvo kuriamas visas memorialas, supažindino su muziejaus istorija ir jo ekspozicijomis. 2006 m. lapkričio 28 d. Ukrainos Aukščiausioji Rada priėmė įstatymą (jį pasirašė Ukrainos prezidentas Viktoras Juščenka), kuriuo holodomoras buvo pripažintas ukrainiečių

Simboliniai vartai muziejaus link

tautos genocidu. 2006 m. įkurtas Valstybinis Ukrainos nacionalinės atminties institutas dalyvavo Kijevo centre įrengiant memorialą šioms aukoms atminti. Netrukus ukrainiečių tautos genocidas buvo pripažintas tarptautiniu mastu. 2008-ieji buvo paskelbti Ukrainos 1932–1933 m. holodomoro aukų atminimo metais. Tais pačiais metais Europos Parlamentas savo ruožtu priėmė rezoliuciją, kuria holodomoras buvo pripažintas nusikaltimu žmogiškumui. Muziejus „Ukrainos holodomorų aukų atminimo memorialas“ atidarytas 2009 m. rugpjūčio 24 d., minint 18-ąsias Ukrainos nepriklausomybės metines, 2010 m. vasario 18 d. jam suteiktas nacionalinio muziejaus statusas.

Nuo gatvės muziejaus link veda platus grubių betono plytelių, simbolizuojančių Ukrainos – Europos aruodo – plikas ražienas, takas. Praeiname pro simbolinius vartus: dviejų besimeldžiančių angeliukų skulptūras, šalia kurių įrengtos atminimo plokštės su įrašais: 1932 m. ir 1933 m. Tai vieni iš trejų baisiausio ir daugiausia nusinešusių gyvybių holodomoro metai.

Praėjus simbolinius vartus pasitinka mergaitės, laikančios rankoje penkias varpas ir stovinčios ant girnų, skulptūra. O. Lesya mums papasakojo, kad mergaitė – Ukrainos vaikų, tapusių ne tik holodomoro, bet ir dėl jo atsiradusio kanibalizmo, aukomis, simbolis. Penkios varpos jos rankoje – tiek varpų paėmus iš javų laukų badaujantiems ukrainiečiams (nors jie patys sėjo ir augino šiuos javus) grėšė sušaudymas vietoje arba dvidešimt penkeri metai sovietiniuose lageriuose. Gornos buvo kiekvieno ukrainiečio namuose – jos sotaus gyvenimo simbolis, todėl ir jos sovietų buvo atimtos iš ukrainiečių, kad neliktų jokios galimybės nors kiek grūdų susimalti ir taip gelbėtis nuo bado. Neliko nei grūdų, nei girnų. Mokslininkų skaičiavimais 1932–1933 m. kiekvieną valandą nuo dirbtinai sukkelto bado mirdavo 25 tūkst.

Mergaitės, laikančios rankoje penkias varpas, skulptūra

ukrainiečių, todėl mergaitės skulptūrą ratu supa dar dvylika girnų (girnas sudaro dvi girnapusės – iš viso 24) – tiek valandų turi para.

Paties muziejaus pastato nematyti, tik iš tolo šviečia iš vidaus ir išorės apšviestas paminklo – milžiniškos žvakės ir ją apačioje supančių keturių metalinių ažūrinių kryžių su kryžmėje į dangų pasiruošusia skristi gerve, laisvės simboliu, kompozicija. Prie šios žvakės laiptais žemyn patenkama į muziejų. Tai didelė apvali patalpa su centre įrengtu altoriumi, kurį iš keturių pusių supa baltos, ukrainietiška ornamentika dekoruotos sienos. Virš altoriaus pakabintas mums, lietuviams, pažįstamas šiaudinis sodas, tarpuose tarp sienų kabo rankšluosčiai. Sodas – vorų išaustas voratinklis, atnešantis namams lai-

Altorius muziejaus centre

mę. Rankšluostis – su ant jo padėta duona ir druska ukrainiečiai sutikdavo visus svečius ir jaunuosius, jis lydėdavo ir mirusiuosius. (Tai mums, lietuviams, labai artima: ir šiaudinis sodas virš stalo troboje, ir rankšluostis, kuriuo apdengiama ką tik iškepta duona ir t. t.).

Ant altoriaus priberta grūdų, iš kurių niekas nebeišaugs. Jų keli milijonai – tai atmintis holodomoro aukų, kurie po savęs nieko nepaliko – nei vaikų, nei anūkų. Čia visuomet daug degančių žvakučių, kurias uždega holodomoro aukų artimieji ir muziejaus lankytojai.

Aplink altorių ratu sustatytose vitrinose išdėliota ekspozicija: įvairūs dokumentai, nuotraukos ir t. t. Tarp jų pastatyti mediniai stovai, ant kurių išdėstyta 19 tęstinio dau-

giatomio leidinio „Nacionalinės atminties knyga“, sudarytos pagal Ukrainos apskritis, tomų. Juose įrašytos 88 tūkšt. 1932–1933 m. holodomoro aukų, kurių mirtį patvirtina dokumentai, pavardės. Leidinį sudarė jau minėtas Valstybinis Ukrainos nacionalinės atminties institutas. Mus lydėjusi O. Lesya informavo, kad holodomoro aukų sąrašai vis pildomi naujais duomenimis. Muziejaus salėje yra holodomoro aukų kortelės, kurias užpildyti gali kiekvienas lankytojas.

Ant sienų visą laiką rodomas dokumentinis filmas apie holodomorą. Jis sukrečia. Negali sulaikyti ašarų, matydamas iš sukluptųjų ir maldaujančių pasigailėti ūkininkų atimamus gyvulius ir grūdus, iš bado gatvėje alpstančius ir mirstančius žmones, išbadėjusius, vos bepaieinančius vaikus ir senukus, besišypsančius ir savimi patenkintus sovietinius okupantus, besityčiojančius iš bado mirstančių ukrainiečių.

Tarp sienos ir ekspozicinių vitrinų eksponuojami XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės autentiški buitės ir ūkio daiktai: akėčios, audimo staklės, statinė, plūgas, verpimo ratelis, valtis, irklai, žvejybos tinklas ir t. t. Tai buvo iš kartos į kartą perduodami ir labai vertinami namų ūkio padargai, kurie ukrainiečius gelbėjo nuo bado.

Išėję iš muziejaus pro kitas duris atsidiuriame Pečioros kalvose. Čia, abipus laiptų, įrengtos ilgos sienelės su juodo, poliruoto granito plokštėmis, kuriose iškalti kaimų, patekusių į Juodąsias lentas, sąrašai. Kas tos Juodosios lentos? Visi, užaugę sovietinėje santvarkoje, žinojome apie Raudonąsias garbės lentas, kuriose buvo aukštinami socialistinio darbo didvyriai, žymimi įvairūs sovietinės istorijos įvykiai ir datos. Juodosios lentos – tai lentos, kuriose buvo skelbiami kaimų, neįvykdžiusių sovietų reikalavimų javų prievolių sąrašai. Šių kaimų gyventojai tapo holodomoro aukomis, nes viską iki paskutinio grūdo turėjo atiduoti sovietų

Juodųjų lentų sienelė

valdžiai. Kiekvienoje Juodojoje lentoje iškalti kaimų, kurie priklausė vienai buvusiai Ukrainos apskrčiai, pavadinimai.

Apžiūrėjus muziejaus ekspoziciją, sunku suvokti holodomoro aukų mastą. 1918–1956 m. Ukrainoje totalitarizmo aukomis tapo 16–17 mln. Ukrainos piliečių. Šios

XX a. ukrainiečių tautos tragedijos, nusinešusios dešimtis milijonų žmonių gyvybių, negalima pamiršti ir būtina pagerbti aukas. Labai svarbu, kad šis muziejus ir toliau tęstų savo veiklą ir būtų išaiškintos visos holodomoro aukos.

Rūta Trimonienė

Mažeikių muziejaus paroda „Leiskit į tėvynę...“ eksponuota Genocido aukų muziejuje

Birželio 15 d., minint Okupacijos ir genocido dieną, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejaus Konferencijų salėje buvo atidaryta Mažeikių muziejaus parengta tremties fotografų Vytauto Talat-Kelpšos, Dionizo Rudoko ir Vinco Ramanausko fotografijų paroda „Leiskit į tėvynę...“, kuri buvo parengta 2011 m. ir skirta Laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių metams atminti. Parodoje eksponuojamoje 61 fotografijoje buvo užfiksuotos į Krasnojarsko kraštą ir Irkutsko sritį išstremtų žmonių gyvenimo realijos: butis, būstas, darbas, laisvalaikis, šeimos ir religinės šventės ir netektys – visa tai, kuo gyveno

ir ką per fotoaparato objektyvą pamatė trys tremtinio dalią patyrę fotografai.

VYTAUTAS TALAT-KELPŠA (1926–2009)

Gimė Noboroviznos dvare Vievio valsčiuje. Šeimoje buvo vienturtis. Tėvas Vladas Talat-Kelpša – pasienio policijos karininkas. Šeimai persikėlus gyventi į Mažeikius tapo Mažeikių apskrities policijos vadu. 1941 m. birželio 14 d. šeima buvo suimta ir atgabenta į geležinkelio stotį. Tėvas buvo atskirtas ir vežtas kitame vagone, bet Naujosios Vilnios

Parodą „Leiskit į tėvynę...“ pristato Mažeikių muziejaus vyr. muziejininkas Vytautas Ramanauskas

stotyje šeimai leista atsisveikinti. V. Talat-Kelpša su mama Joana Talat-Kelpšiene atsidūrė Altajaus krašte, iš kurio 1947 m. kartu su mama ryžosi bėgti tėvynėn. 1949 m. V. Talat-Kelpša buvo suimtas, nuteistas ir išvežtas į Rešotų lagerį, kuriame nuo 1941 m. iki 1950 m. kalėjo tėvas. Mama J. Talat-Kelpšienė buvo suimta 1950 m. Nuteista trejiems metams. Nuo 1953 m. – tremtis Altajaus, vėliau Krasnojarsko krašte. Čia daugiau kaip po dešimties metų susitiko su iš lagerio paleistu vyru.

V. Talat-Kelpša iš lagerio paleistas 1954 m. Tremtyje sukūrė šeimą. Gimė dukra Nijolė ir sūnus Raimondas. Laisvalaikį skyrė fotografijai. Su draugu nusipirkęs motociklą fotografuoti važinėjo ir į atokesnius kaimus. Teisę sugrįžti į Lietuvą šeima gavo tik 1961 m. Pats Vytautas sugrįžo 1966 m. pabaigęs mokslus. Savo atsiminimuose užrašė: „Taip po 25 metų baigėsi kryžiaus keliai...“ Tautos atgimimo sąjūdį V. Talat-Kelpša pasitiko Mažeikiuose, o 1988 m. buvo išrinktas pirmuoju Mažeikių tremtinių klubo pirmininku.

DIONIZAS RUDOKAS (1934–1998)

Gimė Mažeikių apskrities Laižuvos valsčiaus Auksodės kaime. Tėvai valdė 41 ha žemės. Šeimoje, be Dionizo, augo vyresnis brolis Viktoras. 1948 m. gegužės mėn. šeima buvo ištremta į Irkutsko sritį. Tremtyje teko sunkiai dirbti miško perdirbimo gamykloje. Trumpas laisvalaikio valandas užvaldė aistra fotografuoti. Nepaisant to, kad tremtyje fotografuoti buvo griežtai draudžiama, noras nedingo. Labai pagelbėjo vietinis rusas, leidęs naudotis valdiška fotolaboratorija. O fotografijų būta ištis daug – juk D. Rudokas buvo vienas iš aktyviausių lietuvių tremtinių bendruomenės fotografų. 1964 m. tremtyje vedė. 1966 m. ryžosi grįžti į Lietuvą nelegaliai. Tėvynėje jo niekas nelaukė. Buvo

pareikalauta per 24 valandas išvykti iš šalies. Nepasidavė. Nuvyko į Vilnių, į Vidaus reikalų ministeriją. Kol pareigūnai mėgino išsiaiškinti padėtį, D. Rudokas be registracijos įsidarbino Akmenės melioracijoje. Po pusmečio leido prisiregistruoti. Visus išsaugotus fotografijų negatyvus D. Rudokas 1990 m. padovanojo Mažeikių muziejui. 2006 m., po D. Rudoko mirties, surengta asmeninė autoriaus darbų paroda.

VINCAS RAMANAUSKAS (g. 1931 m.)

Gimė 1931 m. Mažeikių apskrities Laižuvos valsčiaus Purplių kaime. Tėvai valdė 36 ha žemės. Šeimoje, be Vinco, augo jaunesnis brolis Alfonsas ir sesuo Zuzana. 1945 m. pavasarį tėvas Vincentas Ramanauskas buvo suimtas ir išvežtas į lagerį Karelijoje. Trylikametis V. Ramanauskas tapo šeimos galva. 1946 m. tėvas iš lagerio sugrįžo. 1949 m. pavasarį šeima sužinojo apie parengtus tremčiai vagonus. Vieningai sutarė, kad V. Ramanauskas turi likti Lietuvoje ir remti šeimą siuntiniais. V. Ramanauskas su keliais kaimynais pasitraukė į Latviją. Sugrįžęs namus rado tuščius. Šeima buvo ištremta į Krasnojarsko kraštą. Prasidėjo neramūs slapstymosi metai. 1952–1955 m. pateko į tarnybą sovietinėje kariuomenėje. Betarnaudamas susidomėjo fotografija. Įsigijo fotoaparata „Liubitel“. Atlikęs karinę tarnybą nutarė vykti pas tėvus į tremtį. Čia įsidarbino Nazarovo šiluminės elektrinės statybose. Sutiko būsimą žmoną Angelę. 1957 m. sukūrė šeimą. Gimė dukra Aldona. 1959 m. šeima sugrįžo į Lietuvą. Apsistojo Kvėdarroje (Šilalės r.). Lietuvoje gimė sūnus Vytautas ir dukra Aušra. 1971 m. persikėlė į Mažeikius. Visą laisvalaikį paskyrė kraštotyrai ir fotografijai. Atgimimo laikais aktyviai dalyvavo visuomeninėje veikloje.

Į parodos atidarymą atvykęs ekspozicijos sumanytojas Mažeikių muziejaus vyr. muzie-

Prisiminimais apie fotografavimo sąlygas tremtyje dalijasi fotografas Vincas Ramanauskas

jininkas V. Ramanauskas papasakojo, kaip kilo idėja rengti parodą tremties tematika. Garbus svečias tremties fotografas V. Ramanauskas noriai dalijosi prisiminimais apie gyvenimą tremtyje, dainavo tremties dainas ir nuoširdžiai džiaugėsi, kad jo paties ir kolegų daugiau nei prieš penkiasdešimt metų

darytos fotografijos nenugrimzdo užmarštin, bet prisikėlė naujam gyvenimui parodoje „Leiskit į tėvynę...“

Mažeikių muziejaus parodą „Leiskit į tėvynę...“ Genocido aukų muziejaus Konferencijų salėje svečiai galėjo apžiūrėti iki 2012 m. spalio 20 d.

Ramunė Driaučiūnaitė

Ekspedicija „Misija Sibiras 2012“ į Chakasijos Respubliką

2012 m. liepos 20–rugsėjo 3 d. vyko projekto „Misija Sibiras“ ekspedicija į Chakasijos Respubliką. Projekto idėja gimė dar 2005 m. Lietuvos jaunimo organizacijų tarybos (toliau – LiJOT) rudens Asamblėjoje priėmus rezoliuciją dėl jaunimo patriotiškumo. Pagrindiniai projekto tikslai: ugdyti jaunimo patriotinę savimonę ir istorinę atmintį, prisidėti prie komunistinių represijų aukų pagerbimo ir jų atminimo įamžinimo, skatinti kartų dialogą. Šiomet į Chakasiją vyko jau 11-oji projekto ekspedicija, kurioje dalyvavo ir teksto autorė.

Ekspedicijoje dalyvauti šiomet panorė net 1700 jaunuolių iš visos Lietuvos. Tarp jų būta ir užsienio lietuvių. Per pirmąjį atrankos etapą buvo pildomos anketos. Anketoje jaunimas atsakinėjo į įvairius klausimus:

apie savo motyvą dalyvauti ekspedicijoje, fizinį pasirengimą, kalbines žinias, svarstė, kas yra patriotiškumas ir pilietiškumas. Nuodugniai išanalizavę dalyvių anketas, LiJOT atstovai septynias dešimtis motyvučiausių ir įdomiausių vaikų bei merginų pakvietė į antrąjį konkurso etapą – bandomąjį žygį Dzūkijos miškuose.

Žygio metu brenant per pelkes, upelius, braunantis neįžengiamais brūzgynais teko įveikti daugiau nei penkiasdešimt kilometrų. Pakeliui žygio dalyviai lankė ir tvarkė Lietuvos partizanų žūties vietas, bunkerius ir susitiko su ginkluotosios rezistencijos dalyviais. Po bandomojo žygio buvo galutinai suformuota penkiolikos laimingųjų komanda. Dalyvius džiugino garbė prisidėti prie Lietuvos istorinės praeities puoselėjimo ir

Ekspedicijos pradžia – Krasnojarskas

jos gyventojų dėl totalitarinio režimo patirtų represijų atminimo įamžinimo, tačiau baugino didžiulė atsakomybė tapti savotiškais Lietuvos ambasadoriais, istorinės atminties įamžintojais, o vėliau – žinios apie sovietinės okupacijos metu patirtas represijas skleidėjais Lietuvos mokyklose, universitetuose ir plačiajai visuomenei.

Ilga kelionė į Chakasiją, nuo Lietuvos nutolusią daugiau nei penkis tūkstančius kilometrų, prasidėjo triukšmingu išlydėjimu ir spaudos konferencija Vilniaus geležinkelio stotyje. Iš čia traukinys visą naktį riedėjo į Maskvą. Atvykusius projekto dalyvius maloniai priėmė čia įsikūrusios Lietuvos ambasados darbuotojai. Nusiprausę, pavalgę ir pailsėję dalyviai leidosi į trumpą ekskursiją, kurios metu žavėjosi spindinčiais cerkvių kupolais, buvo priblokšti niūrios ir nerimą keliančios stalinistinės architektūros didybės. Vakare jų laukė skrydis iš Maskvos į Krasnojarską.

Brėkstant Krasnojarsko kraštas pro lėktuvo langą atrodė tarsi iš pasakų ūkų nyranti

pelkių ir miškų šalis. Įdienesius, riedant autobusiuku Krasnojarsko keliais, skleidėsi visai kitoks, daug kartų tremtinių atsiminimuose girdėto, bet asmeniškai dar neregėto Sibiro vaizdas. Akį džiugino tyro baltumo berželiai, gavūs upokšniai, stebino suklypusios, bet puošniais slaviškais ornamentais išdabintos pakelės pirkelės, o nuo karštos liepos saulės, plieskiančios pro langą, kartkartėmis leisdavo pailsėti spygliuočių tankmė.

Tačiau Chakasija atskleidė visai kitokį vaizdą. Čia driekėsi beribės stepės ir kalnai, juose žaliavo uolas pajvairinanti, net 40 laipsnių karštyje nenudžiūstanti vešli žolė. Peizažą pagražino arklių ir karvių bandos, sūrūs ežerėliai, o ekspedicijos dalyvius stebino ant kalnų vienur kitur į saulę besistiebiančios liauni beržynėliai, besistengiantys taip išvengti itin giliai čia net vasarą tūnančio amžino išalo. Be to, nepatirtą pojūtį sukėlė Chakasijoje, esančioje netoli Tuvos ir Mongolijos, jau jaučiamas Tolimųjų Rytų dvelksmas.

Sostinėje Abakane įsigiję būtiniausių darbo įrankių – kastuvų, pjūklų, plaktukų,

„Misija Sibiras 2012“ komanda

kirvių, peilių – ir darbinių pirštinių ekspedicijos dalyviai pagaliau patraukė vykdyti misijos – ieškoti ir tvarkyti apleistų lietuvių kapinių.

Įdomiausia ir atsakingiausia ekspedicijos dalis prasidėjo svilinančiu karščiu. Vaikiniai ir merginos, tvarkydami saulės išdegintoje kalno papėdėje įsikūrusias pirmąsias Askizo kapinaites, antkapiuose aptikdavo lietuviškų įrašų. Keistai atrodė šalia katalikų ir stačiatikių kryžių išsidėsčiusios raudonos žvaigždės, kurios puošė antkapius.

Pirmasis nuveiktas darbas – sutvirtintas šiose kapinėse esantis lietuviškas kryžius, apgenėtos piktžolės ir nuvalyti antkapiai.

Pamažu ekspedicija įgavo pagreitį, buvo tvarkomos vienos kapinės po kitų. Kasdienį aktyvų šurmulį kartkartėmis keitė gilus susimąstymas, o skambias dainas prie laužo – nelengvas miegas naktį, itin atšalant orui ir nuo didžiulės drėgmės šlampant palapinėms. Nors erzino uodai ir mašalai, nuo kurių gelbėjo tik specialūs tinkleliai, tačiau vis tiek darbas virte virė.

Patraukus į taigos gilumą, stovyklavietė porai naktų buvo įkurta netoli Matūro kaimelio, buvusioje lietuvių gyvenvietės teritorijoje. Šioje vietoje, ant kalnelio, miške plytėjo išpūdingos Balachtašo kapinaitės. Ten, kur buvusių lietuvių sodybų egzistenciją mena tik keletas sulaukėjusių obelių, o kapinių teritorija atvykus ekspedicijai buvo apaugusi nežengiamais brūzgynais, žole ir krūmais, praeitį vis dar liudijo keletas išpūdingo dydžių lietuviškų kryžių. Jaunimas, išgenėjęs krūmynus ir žoles, nuvalęs samanas, jų aptiko net keliolika. Nemažai kryžių, dar ne visiškai sudulėjusių, buvo prikelti naujam gyvenimui. Šioje vietoje ekspedicijos dalyviai pastatė ir pačių iš Lietuvos atsigabentą medinį kryžių. Jis tapo lietuvių tautos atminties ir pagarbos simboliu tremtiniais – tiek į Lietuvą sugrįžusiems, tiek tolimojo Sibiro žemėje atgulusiems. Pastarųjų neblėstantį namų ilgesį dar ir šiandien atspindi simbolinė Sibire esančių palaidojimų orientacija – į Vakarus.

Iš Lietuvos atsivežto kryžiaus statymas

Porą savaičių lankydamasi lietuvių tremties vietose Chakasijos Respublikoje, jaunimo ekspedicija Sibire įveikė daugiau nei du tūkstančius kilometrų. Sutvarkyta vienuolika kapinių: Askizo, Charojaus, Balachtašo, Cibulos, Imeko, Juzikų, Miziugolo, Tanzibėjaus, Ust-Abakano, Saralos ir Mažųjų Arbatų. Kai kuriuos kapus dar buvo įmanoma identifikuoti ir sutvarkyti, kai kurie jų ir net kapinės – jau galutinai sunykusios. Ekspedicijai nepavyko taigoje surasti buvusios lietuvių tremtinių medkirčių gyvenvietės Cibulos kapinaičių. Jas sunaikino laikas, ugnis ir bet kokios civilizacijos pėdsakus savo glėbyje po truputėlį paslepianti gamta.

Kita vertus, net ir tokios nepavykusios išvykos į taigą atnešė nepakartojamų nuotykių. Teko ne tik bristi per purvynus, bet ir išvysti šviežius meškos pėdsakus purve. Nuotykių dvasią kėlė kasnakt virš Chakasijos įsižiebiančios įspūdingo ryškumo sibirietiškos žvaigždės. Stebint jas, buvo nepaprasta suvokti, jog į tą patį dangų kažkada žiūrėjo vis dar vilties sugrįžti į prarastą Tėvynę nepradę tremtiniai...

Tačiau labiausiai ekspedicijos dalyvius sujaukino susitikimai su Chakasijoje tebe gyvenančiais ištremtais lietuviais. Vienas jų – aštuoniasdešimtmetis senolis Eduardas Zagolskis. Jis tiesiog pribloškė puikia lietuvių kalba tariamais draugiškais žodžiais, įdomiais pasakojimais ir prisiminimais. Jam, buvusiam politiniam kaliniui, patyrusiam lagerio baisybes, sulaukti lietuvių viešnagės buvo tikras džiaugsmas. Kitas sutiktas tautietis Juozas Rutkauskas, nors jau ir nebe mokantis lietuviškai, sužavėjo nuoširdumu ir rūpinimusi netoli jo gyvenamojo kaimo Saralos įsikūrusiais ekspedicijos dalyviais. Jis ne tik atvėrė jaunuoliams širdį, bet ir dalijosi savo daržo gėrybėmis.

Paskutinę išvykos dieną Chakasijoje, praleistą Saraloje, ekspedicijos dalyviai atliko

Chakasijoje gyvenantis tremtinys Eduardas Zagolskis

simbolinį ritualą – užlipę ant aukšto kalno, į Sibiro žemę išbarstė iš Lietuvos atgabentos žemės saujelę.

Ekspedicijos metu nemažai kapinaičių buvo prikeltos antrajam gyvenimui. Lietuvių kapai nufotografuoti ir inventorizuoti. Tačiau svarbiausia – jos dalyvių išmoktos patriotizmo ir humanizmo pamokos. Juk prisilietimas prie skaudžios tremties tikrovės ne tik sutvirtina tautinį identitetą, bet ir padeda įvertinti totalitarinių režimų mastą ir žalą, atneštą daugybei žmonių – net ir pačiam žmogiškumui. Taigi, šiandien tiek teksto autorė, tiek visi ekspedicijoje dalyvavę jaunuoliai yra tvirtai pasiruošę kitam projekto etapui – visus mokslo metus vyksiantiems viešiesiems projekto pristatymams Lietuvos mokyklose ir universitetuose, Sibire patirtų išgyvenimų viešinimui įvairiuose renginiuose ir žiniasklaidoje. Tad svarbiausia misijos dalis – ekspedicijos metu ugdytų vertybių: laisvės, patriotizmo, pilietiškumo, pagarbos vienas kitam, meilės ir solidarumo savajai valstybei – sklaida.

Monika Kareniauskaitė

Lietuvos pokario istorijos atminimo aidas skamba iš už Atlanto

Jau dvylika metų Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) organizuoja konkursą „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“, kuris vyksta nuo spalio 1 d. iki vasario 16 d. Jo metu mokiniai rašo rašinius, piešia piešinius, kuria maketus, rankdarbius, filmus, eiles ir dainas Lietuvos pokario istorijos tema, o juos vertina specialiai sudarytos vertinimo komisijos.

Konkurso laureatai į apdovanojimų įteikimo šventę yra kviečiami iš visos Lietuvos dviem dienoms į sostinę, kur jiems organizuojamos ekskursijos į Prezidentūrą, LR Seimą, Genocido aukų muziejų, Tusku-lėnų rimties parko memorialinį kompleksą, prabangūs pietūs „Ida Basar“ restorane,

koncertas Vilniaus mokytojų namuose ir nakvynė bei vakaronė vidurinėje mokykloje „Lietuvių namai“.

Po apdovanojimų šventės geriausių darbų autoriai yra kviečiami vykti į Europarlamentą, o kiti konkurso dalyviai – į istorinę vasaros stovyklą.

Šių metų stovykla vyko Sausumos pajėgų Karaliaus Mindaugo motorizuotame pėstininkų batalione (toliau – batalionas) Panevėžio rajone. Stovyklos atidarymo dieną buvo pristatyta minėto konkurso dalyvių geriausių darbų paroda „Piešiu istoriją“.

Parodos atidarymo dieną batalione dalyvavo ir sveikinimo žodį tarė LR Seimo narys Petras Luomanas ir bataliono vadas mjr. Žilvinas Gaubys. Autentiškais atsimini-

Konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ darbų parodos atidarymas stovykloje

mais pasidalijo pokario istorijos liudininkai: dimisijos plk. LLKS prezidiumo pirmininkas Jonas Čeponis, Vyčio apygardos vadas dimisijos kpt. Bronius Juospaitis, buvęs politinis kalinys, Panevėžio miesto tarybos narys Algirdas Blažys. Renginyje dalyvavo ir S5 skyriaus viršininkė Tatjana Ramoškienė, garbūs stovyklos vadovai ir stovyklautojai.

Tarp nepaprastų mokinių darbų, atliktų įvairiomis raiškos priemonėmis, turėjome unikalų eksponatą – „Neringos“ stovyklos iš JAV Vermonto valstijos dovaną. „Neringos“ stovykla Lietuvos išeivijos vaikus ugdo lietuviškumo ir krikščioniškumo aplinkoje, o programą įgyvendinti kviečia studentiją iš Lietuvos.

Praėjusiais metais „Neringos“ stovyklos vadovas buvo VU studentas Žygimantas Rudis, kuris pristatė LGGRTC organizuojamos vasaros stovyklos teminį užsiėmimą „Tremtis“ ir perdavė LGGRTC leidinių ir

kompaktinių plokštelių. „Neringos“ stovyklos metu paminėti ir pirmieji masiniai Lietuvos gyventojų trėmimai į Sovietų Sąjungą.

„Ypač daug dėmesio buvo skirta 1941 m. birželio 14 dienai. Stovyklos metu vaidybine forma stovyklautojai buvo tremiami į Sibirą, taip pat buvo parengtos stotys, simbolizuojančios istorines Sibiro tremties vietas. Buvo paminėta Sibiro tremtinė Adelė Dirsytė, per šv. Mišias buvo perskaitytos mūsų stovyklautojų artimųjų, kurie buvo ištremti į Sibirą, pavardės. Skaitėme tremtinių poeziją. Diskusijų sukėlė filmas „Misija Sibiras“... Šio vieno iš skaudžiausių Lietuvos istorijos laikotarpio paminėjimas buvo svarbus ir reikalingas stovyklautojams“, – rašė stovyklos koordinadorės Aldonos Lingertaitienės vardu Dana Vainauskienė ir dėkojo už dovanas.

„Neringos“ stovyklos vadovai ir vaikai Sibiro tremtinius pagerbė palikdami rankos atspaudą ant audinio, kuris 2011 m. buvo

Stovyklos dalyviai su svečiais stovyklos atidarymo dieną

Stovyklautojai su JAV „Neringos“ stovyklos dovana

pakabintas Lietuvių susitikimo šventėje Putname.

Vėliau šis kūrinys „Prisimename Sibiro tremtinius“ su kiekvieno „Neringos“ stovyklos dalyvio rankos atspaudu buvo padovanotas LGGRTC.

LGGRTC generalinės direktorės Teresės Birutės Burauskaitės vardu buvo padėkota „Neringos“ stovyklos koordinatori ir orga-

nizatoriams už dovana, kuri suvienijo mus per mūsų senelių likimų istoriją.

Esame dėkingi europarlamentarams Radvilei Morkūnaitei-Mikulėnienei, Algirdui Saudargui, Vytautui Landsbergiui už dovanas konkurso laureatams, Krašto apsaugos ministerijai – už pagalbą ir batalionui – už nuostabias sąlygas renginiams.

Dalė Rudienė

Tuskulėnų rimities parko memorialiniame komplekse vykusių renginių apžvalga

Balandžio 12 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) kartu su etnomuzikologe dr. Dalia Vaicenavičiene Lietuvos gyventojus pakvietė į Tuskulėnų rimities parko memorialiniame komplekse (toliau – Tuskulėnų memorialinis kompleksas) surengtą vakarą, skirtą dainoms, eilėms ir pasakojimams, menantiems partizaninio pasipriešinimo laikotarpį Lietuvoje.

Renginio dieną Tuskulėnų memorialinio komplekso teritorijoje šurmuliavo būreliai įvairaus amžiaus lankytojų. Visi jie, prieš prasidedant renginiui, noriai apžiūrinėjo dvaro rūmuose eksponuojamas kilnojamasias parodas – Genocido aukų muziejaus (toliau – GAM) „Po svetimu dangum: Lietuvos gyventojai sovietų lageriuose ir tremtyje 1940–1958 m.“ ir Lietuvos Respublikos Seimo Parlamentarizmo istorijos

Partizaninių dainų, eilių ir pasakojimų vakaro dalyviai

ir atminimo įamžinimo skyriaus „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikai – 40 metų“, nuolatinę muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“ ir koplyčių-kolumbariumą. Renginys prasidėjo Justo Arasimavičiaus de-

klamuojamomis partizanų eilėmis ir daina, kurią kartu su Vaicenavičių šeima atliko visi vakaro svečiai. Iš karto po bendros dainos susirinkusiuosius pasveikino LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskai-

tė. Visa tai buvo puiki įžanga pagrindinio vakaro svečio, buvusio partizano Juozo Jakavonio-Tigro pasakojimams, kurių metu susirinkusieji išgirdo autentiškus atsiminimus ir išgyvenimus iš vieno skaudžiausių lietuvių tautos istorijos laikotarpių. Vakaro metu Tuskulėnų memorialinio komplekso-Konferencijų salėje ir parke nuskambėjo dar visa puokštė įvairiausių partizaninių dainų, kurias atliko jaunimo folkloro ansambliai „Mindrė“, „Vieversas“ ir „Prie progos“. Šias, skaudžią praeitį menančias dainas, kurios renginio metu papildydavo J. Jakavonio-Tigro pasakojimus, išsamiau renginio dalyviams pristatė tautosakininkas Kostas Aleksynas. Atsiminimų ir partizaninių dainų vakaras buvo užbaigtas J. Arasimavičiaus deklamuojamomis eilėmis ir skambiomis Vaicenavičių šeimos kartu su visais susirinkusiais atliktomis dainomis.

Neries pakrantę šalia Tuskulėnų dvaro rūmų tvarko Lietuvos karo akademijos kariūnai

Balandžio 20 d. Tuskulėnų memorialinis kompleksas suorganizavo parko teritorijos ir dešiniojo Neries kranto tvarkymo darbus, tokiu būdu prisidėdamas prie Lietuvos švarinimo akcijos „Darom 2012“. Nepabūgę permainingų oro sąlygų į talką susirinko gausus būrys Tuskulėnų memorialinio komplekso bendruomenės narių, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos darbuotojų ir kariūnų, įvairaus amžiaus Vilniaus miesto gyventojų.

Balandžio 25 d. Konferencijų salėje vyko dr. Arvydo Anušausko knygos „Teroras 1940–1958 m.“ pristatymas. Jame dalyvavo knygos autorius Lietuvos Respublikos Seimo narys, Nacionalinio saugumo ir gynybos komiteto pirmininkas dr. A. Anušauskas, LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė. Renginio metu Vilniaus Balio Dvariono dešimtmetės muzikos mokyklos auklėtinės – Rūta Gabrusėnaitė, Laura Jodkaitė ir Aušrinė Ulinskaitė – atliko lietuvių ir užsienio kompozitorių kūrinius.

Prieš renginį buvo galima aplankyti dvaro rūmuose paskutinę dieną eksponuotą GAM parodą „Po svetimu dangum: Lietuvos gyventojai sovietų lageriuose ir tremtyje 1940–1958 m.“, kuri labai glaudžiai susijusi su dr. A. Anušausko knygos tema.

Gegužės 18 d., tarptautinės akcijos „Muziejų diena 2012“ metu, Tuskulėnų memorialinis kompleksas visus Lietuvos gyventojus pakvietė į atvirų durų dieną ir klasikinės muzikos atlikėjų rečitalius. Visą dieną lankytojai galėjo nemokamai aplankyti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, apžiūrėti Lietuvos Respublikos Seimo Parlamentarizmo istorijos ir atminimo įamžinimo skyriaus parengtą parodą „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikai – 40“. Nuo gegužės 18 d. dvaro rūmuose taip pat buvo eksponuojami nacionalinio mokinių kon-

kurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ dalyvių piešiniai.

Vakare dvaro rūmų salėje vyko koncertas, kurio metu klasikinį muzikos kūrinius

atliko dvi Vilniaus B. Dvariono dešimtmetės muzikos mokyklos aštuntokės – Rusnė Kirtiklytė (fleita) ir Jolanta Klenovska (fortepijonas).

J. Klenovska ir R. Kirtiklytė koncertuoja Tuskulėnų dvaro rūmuose susirinkusiems klausytojams

Gegužės 19 d. Tuskulėnų memorialinis kompleksas Lietuvos gyventojus pakvietė į renginius, skirtus tarptautinei akcijai „Muziejų naktis 2012“ paminėti. Vakaro renginiai prasidėjo kanklių dueto – Aistės Bružaitės ir Jolitos Sidorenkaitės – pasirodymu, o po jo visi vakaro svečiai buvo pakviesti į režisieriaus Sauliaus Beržinio dokumentinio filmo „Lietuviški kino dienoraščiai“ peržiūrą Konferencijų salėje. Po filmo visi norintieji turėjo galimybę sudalyvauti pažintiniame edukaciniame žaidime ir taip susipažinti su Tuskulėnų dvaro istorija.

Netrukus po žaidimo visi susirinkusieji traukė į dvaro rūmuose prasidedantį VŠĮ „Naujoji muziką kartą“ organizuotą klasikinės muzikos koncertą, kurio metu

garsiausių pasaulio kompozitorių kūrinius atliko jaunieji muzikos virtuozei. Koncertą vainikavo Kasparo Uinsko pasirodymas. Dar neatslūgus koncerto sukeltiems išpūdziams žmonės rinkosi prie senosios eglės, nuo kurios prasidėjo paslaptinga nakties ekskursija. Ekskursijos metu dalyviai apėjo visą teritoriją, aplankė koplyčią-kolumbariumą ir muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“. Šiek tiek po vidurnakčio Konferencijų salėje prasidėjo režisierės Giedrės Žickytės dokumentinio filmo „Kaip mes žaidėme revoliuciją“ peržiūra.

Birželio 12 d. Konferencijų salėje atidaryta nepriklausomos Lietuvos karininko ir politinio kalinio Medardo Vasiliausko

fotografijų paroda „Tarpukario Lietuva karininko akimis (1930–1940)“. Renginio metu karininką prisiminė ir eksponuojamus jo darbus pristatė fotografas Stanislovas Žvirgždas, dr. Vytautas Zabielskas, dr. Vytenis Almonaitis ir M. Vasiliausko anūkė Rūta Trimonienė. Po parodos atidarymo dvaro rūmuose vyko kamerinės muzikos koncertas „Kamerinės sonatos“. Klodo Debusi, Edvardo Grygo, Liudvigo van Bethoveno ir Kamilio Sen-Sanso kūriniai atliko tarpautinį pripažinimą pelnę jaunosios kartos muzikai – Bernardas Petrauskas (smuikas), Dainius Peseckas (smuikas) ir K. Uinskas (fortepijonas).

Birželio 14–15 d., minint Gedulo ir vilties bei Okupacijos ir genocido dienas, Tuskulėnų rimties parkas gyventojus pakvietė apsilankyti atvirų durų dienose. Jų metu kiekvienas norintysis galėjo nemokamai apžiūrėti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, aplankyti koplyčią-kolumbariumą.

Atvertuose dvaro rūmuose lankytojai susipažino su Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarijos Parlamentarizmo istorijos ir atminimo įamžinimo skyriaus parengta paroda „Romas Kalanta – Laisvės šauklys ir 1972 m. Kauno pavasaris“, dailininko Henriko Cipario tapybos darbų paroda „Requiem“ ir nacionalinio moksleivių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ laureatų darbų paroda. Šalia esančioje Konferencijų salėje lankytojai galėjo susipažinti su vos prieš porą dienų atidaryta nepriklausomos Lietuvos karininko ir politinio kalinio M. Vasiliausko fotografijų paroda „Tarpukario Lietuva karininko akimis (1930–1940)“. Labai džiugu, kad šias skaudžią Lietuvos istoriją menančias dienas prasmingai paminėti rinkosi šeimos, įvairaus amžiaus pavieniai lankytojai, ypač jauni žmonės, nuo kurių priklauso istorinės atminties išsaugojimas.

Rugpjūčio 23 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse buvo paminėta Europos stalinizmo ir nacizmo aukų atminimo ir Baltijos kelio diena. Minėjimo metu paskelbtoje atvirų durų dienoje apsilankė gausus būrys Vilniaus gyventojų ir miesto svečių. Atvykusieji nemokamai lankėsi Baltajame dvarelyje esančioje muziejinėje ekspozicijoje „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, taip pat susipažino su dvaro rūmuose ir Konferencijų salėje eksponuotomis parodomis, kurių buvo net trys – M. Vasiliausko fotografijų paroda „Tarpukario Lietuva karininko akimis (1930–1940)“, dailininko H. Cipario dailės darbų paroda „Lietuvos kančia“ ir GAM fotografijų paroda „Už Uralo, žemės galo...“ Visą dieną lankytojams buvo atvertos koplyčios-kolumbariumo durys, čia susirinkusieji užsukdavo rimties minute pagerbti 1944–1947 m. aukas.

Pirmąjį rugsėjo savaitgalį Tuskulėnų memorialinis kompleksas pasitiko atvirų durų dienomis ir renginiais, skirtais paminėti Mokslo ir žinių dieną. Šia proga sugužėję moksleiviai, jų tėveliai ir draugai nemokamai susipažino su Baltajame dvarelyje esančia nuolatine muziejine ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“. Nemažo susidomėjimo sulaukė ir dvaro rūmuose eksponuojamos laikinosios parodos – dailininko H. Cipario dailės darbų paroda „Lietuvos kančia“ ir GAM fotografijų tremties tema paroda „Už Uralo, žemės galo...“

Naujųjų mokslo metų pradžios minėjimas šiemet sutapo su Europos žydų kultūros diena. Simboliškai minėdamas šią dieną Tuskulėnų memorialinis kompleksas lankytojus pakvietė į nemokamą pažintinę ekskursiją, kurios metu buvo aplankytos laikinosios parodos ir muziejinė ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“. Taip pat visi lankytojai buvo pakviesti artimiau susipažinti su paskutiniais Tuskulėnų dvaro valdytojais – Antonovičių šeima, kuri nacių okupacijos metais dvaro

rūmuose slėpė žydus. Tai buvo galima padaryti apžiūrint Konferencijų salėje eksponuojamas nuotraukas iš Antonovičių šeimos archyvo. Po ekskursijos vyko dokumentinio filmo „Įkaitai. 1941 m. liepa“ (rež. Algis Kuzmickas, 2011 m.) peržiūra.

Rugsėjo 14 d., minėdamas Europos paveldo dienas, Tuskulėnų memorialinis kompleksas vilniečius ir miesto svečius pakvietė į atvirų durų dieną ir klasikinės muzikos koncertą. Dienos metu lankytojai galėjo nemokamai apsilankyti muziejinėje ekspozicijoje „Tuskulėnų dvaro paslaptys“ ir susipažinti su dvaro rūmuose eksponuojamomis parodomis – GAM fotografijų tremties tematika paroda „Už Uralo, žemės galo...“ ir H. Cipario tapybos darbų parodomis „Lietuvos kančia“ ir „Requiem“. Koplyčioje-kolumbariume buvo iškilmingai pagerbtos Tuskulėnų aukos.

Vėliau dvaro rūmuose vyko klasikinės muzikos koncertas „Garsų kelionė“. Koncerto metu klausytojai turėjo galimybę išgirsti pianisto K. Uinsko atliekamus žinomų

kompozitorių kūrinius. Frederiko Šopeno, Johaneso Bramso, Klodo Debysi ir Sergejaus Rachmaninovo muzika puikiai įsiliejo į Tuskulėnų dvaro rūmų erdvę, ir kiekvienas klausytojas šioje garsų kelionėje galėjo pajusti XIX a. dvaro rūmų dvasią.

Rugsėjo 21 d. Tuskulėnų memorialinis kompleksas kartu su moterų bendruomene „Bitės“ Lietuvos gyventojus pakvietė į antrąjį Europos paveldo dieną renginį.

Rankomis sukurtų darbų paroda po atviru dangumi Tuskulėnų rimties parke buvo surengta siekiant atkreipti dėmesį į neaprėpiamas žmonių galimybes kurti. Mugeje darbelius pristatė sutrikusio intelekto žmonių globos bendrija „Vilniaus viltis“, dienos centras „Šviesa“, Palaimintojo Jurgio Matulaičio socialinis centras, Vilniaus „Vilties“ specialioji mokykla-daugiafunkcinis centras, Medardo Čoboto trečiojo amžiaus universiteto Tautodailės fakultetas, Paslaugų verslo darbuotojų profesinio rengimo centras ir Vilniaus arkivyskupijos CARITAS Motinos ir vaiko globos namai.

Spektaklio „Barbora ir Augustas“ momentas

Mugės šurmulių trumpam nutraukė ir didelio lankytojų dėmesio susilaukė dienos centro „Šviesa“ narių parengtas spektaklis „Barbora ir Augustas“. Po to visi renginio dalyviai ir svečiai buvo pakviesti dalyvauti apžvalginėje ekskursijoje po Tuskulėnų rimties parko memorialinį kompleksą.

Visą dieną lankytojai galėjo nemokamai aplankyti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų

dvaro paslaptys“ ir koplyčią-kolumbariumą. Atverti buvo ir Tuskulėnų dvaro rūmai, kuriuose eksponuojamos parodos – H. Cipario „Lietuvos kančia“ ir „Requiem“, GAM fotografijų paroda „Už Uralo, žemės galo...“ ir tik rugsėjo 21-ąją renginio metu veikusi dienos centro „Šviesa“ lankytojo Martyno Kitovo grafikos piešinių paroda.

Mugės lankytojai apžiūri neįtikėtinus darbščių rankų sukurtus darbelius

Rugsėjo 24 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse lankėsi Lietuvos Respublikos premjeras Andrius Kubilius ir Vengrijos premjeras Viktoras Orbánas su delegacija. Lydimi gido, abiejų šalių premjerai susipažino su muziejinė ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“ ir aplankė koplyčią-kolumbariumą,

kurioje tylos minute pagerbė sovietinio totalitarinio režimo aukas. Po ekskursijos po Tuskulėnų memorialinį kompleksą premjerai A. Kubilius ir V. Orbánas kartu su LGGRTC generaline direktore T. B. Burauskaite ir LR Seimo nariu, Nacionalinio saugumo ir gynybos komiteto pirmi-

Memorialinio komplekso darbuotojas Martynas Striukas (kairėje) pristato Vengrijos premjerui Viktorui Orbánui muziejinę ekspoziciją

ninku A. Anušausku dalyvavo diskusijoje su buvusiais politiniais kaliniais ir tremtiniais. Diskusijos metu susirinkusieji dalijosi savo skaudžiomis patirtimis, atsiminimais iš kon-

centracijos stovyklų ir tremties vietų, vėliau Vengrijos premjerui jie įteikė savo pačių parengtas istorines ir atsiminimų knygas.

Akimirka iš vaizdo pasakojimų rinktinės pristatymo

Rugsėjo 28 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse buvo iškilmingai paminėta Tuskulėnų aukų atminimo diena. Visus susirinkusiuosius pasveikino ir įžanginį žodį tarė LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė, Europos parlamento narė Radvilė Morkūnaitė-Mikulėnienė ir vyriausiasis bernardinai.lt redaktorius Andrius Navickas. Renginio metu buvo pristatyta vaizdo pasakojimų rinktinė „Laisvės kovoms atminti“, o po pristatymo vyko diskusija tema „Laisvės kovų istorijos pamokos jaunajai kartai“. A. Navicko vadovaujamoje diskusijoje minintis apie istorinės atminties puoselėjimo mokyklose svarbą dalijosi istorijos mokytojas ekspertas ir istorijos vadovėlių autorius Juozas Brazauskas, Lietuvos politinių kalinių

Iškilminga Tuskulėnų aukų pagerbimo ceremonija

ir tremtinių sąjungos pirmininkas Povilas Jakučionis ir LR premjero patarėjas Liutauras Kazlavickas. Po diskusijos visi susirinkusieji buvo kviečiami susiburti kopylčioje-kolumbariume, kur vyko oficiali Tuskulėnų aukų pagerbimo ceremonija. Renginį užbaigė

dvaro rūmuose vykęs jaunųjų atlikėjų klasikinės muzikos koncertas. Koncerto metu skambėjo garsių pasaulio kompozitorių kūriniai, kuriuos atliko jaunieji „Naujosios muzikų kartos“ talentai – Stasys Makštutis, Monika Mašanaukaitė ir Gabrielė Sutkutė.

Viktorija Stonytė

Archeologiniai tyrimai Varėnos rajone

Šiais laikais archeologiniai tyrimai vis dažniau tampa ginkluotojo pasipriešinimo tyrimų šaltiniu. Kartais jie padeda atskleisti tikrąją istorinių įvykių eigą, patikslinti iš prisiminimų ar sovietinio saugumo dokumentų žinomus faktus. Puikus tokių tyrimų pavyzdys – 2012 m. vasarą vykdyti kasinėjimai Varėnos rajone, miške netoli Zervynų kaimo.

Viskas prasidėjo nuo to, kad 2012 m. pavasarį Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) gavo Seimo nario Algio Kašėtos raštą, kuriame teigiama, kad Varėnos rajone, Zervynų–Palkabalių miške, yra partizanų bunkeris, kurį reikėtų iširti, nes ten turėtų būti užkasti 1952 m. gegužės 20 d. žuvusių Partizano Kazimieraičio rinktinės DLK Vytauto tėvūnijos Genio būrio partizanų kūnai. Be-

veik tuo pat metu dėl brolio palaikų paieškos ir identifikavimo kreipėsi ir vieno iš žuvusių partizanų sesuo Marytė Lukoševičiūtė. Buvo gautas ir Varėnos šaulių kuopos raštas.

Gavus prašymus, LGGRTC „Gyvosios atminties“ programos vadovas Dalius Žygelis peržiūrėjo Lietuvos ypatingajame archyve saugomas bylas. Vienoje bylų jis rado aktą apie 1952 m. gegužės 20 d. įvykius. Jame buvo rašoma, kad tą dieną MGB 2N valdybos agentų smogikų grupė aptiko partizanų bunkerį, kuriame mūsų metu žuvo keturi partizanai: Vytas Lukoševičius, Vytas Sadauskas, Jonas Pečukonis ir Antanas Česnulevičius. Akte buvo pažymėta, kad „kūnai užkasti vietoje“ – ši frazė iš tiesų leido tikėtis rasti partizanų palaikus ir pradėti archeologinius tyrimus.

Sustabdyta akimirka. D. Žygelis ir A. Žilinskaitė atlieka archeologinius bunkerio tyrimus

Archeologai A. Žilinskaitė ir dr. G. Vėlius ekshumuoja žuvusiųjų palaikus

Detaliuosius archeologinius tyrimus atliko archeologai dr. Gintautas Vėlius ir Agnė Žilinskaitė.

Pirmojo etapo metu, kuris truko nuo birželio 27 iki liepos 17 dienos, buvo tiriama pats bunkeris. Iš MGB dokumentų jau buvo žinoma, kad tai buvo 9 kvadratinė metrų specialiai pastatyta žeminė, kurios viršutinė dalis atrodė kaip nedidelė 1 metro aukščio samanomis apaugusi aukštuma, kurią buvo sunku išskirti iš aplinkos. Žeminė turėjo du langus-ambrazūras. Archeologiniai tyrimai parodė, kad puolimo metu bunkeris visiškai sudegė, o po puolimo buvo išrinktas ir jo turinys išmestas į paviršių. Matyt, ieškota žuvusių partizanų kūnų, ginklų ir kitų daiktų, reikalingų MGB ataskaitai. Vėliau viskas buvo sumesta atgal ir užpilta storu, maždaug 1,5 metro

smėlio sluoksniu. Todėl detali bunkerio rekonstrukcija tapo nebeįmanoma. Nesuardytos rastos tik visai suanglėjusios grindys. Nustatytas lentų ilgis, plotis. Paaiškėjo, kad bunkeris, kaip ir minima MGB ataskaitoje, tikrai buvo 3 x 3 metrų. Pagal išsibarsčiusias stiklo šukes ir langų rėmelių detales nustatytos šaudymo angos, išsiaiškinta durų vieta. Būtent ties langeliais ir durimis aptikti užpuolikų į bunkerį įmestų granatų žiedai. Iš viso rasta daugiau kaip 800 radinių (neskaičiuojant architektūrinių detalių – vinių). Daugiausia rasta kulčių ir jų tūtelių. Taip pat pavyko rasti vieną pistoletą ir šovinių dėtuve. Kiti radiniai iliustruoja partizanų buitį. Rasta aprangos detalių (sagų, sagčių, kokardų), virtuvės reikmenų (keptuvė, trintuvė, peilių, šakučių, lėkščių šukių), šildymo sistemos elementų (krosnelės korpuso, kojelių

ir kamino detalių) ir kitų kasdienėje buityje naudotų daiktų (žibalinė lempa, siūlų ričių, pieštukų, jų fragmentų ir pan.). Buvo rasta ir kiek netikėtų daiktų, pavyzdžiui, apdegusi knyga. Partizanų pamaldumą liudija rastas rožinis, Čenstakavos Dievo Motinos medalėlis. Tačiau svarbiausio dalyko – partizanų palaikų – bunkeryje nepavyko rasti.

Antrojo etapo metu – nuo liepos 23 iki rugpjūčio 13 dienos – buvo tiriama bunkerio aplinka. Buvo iškastos kelios žvalgomošios perkasos, ir vienoje iš jų, esančioje apie 15 metrų į šiaurę nuo bunkerio, rugpjūčio 10 d. buvo aptikti žmonių kaulai. Nė vienas iš jų negulėjo anatomiškai tvarka: matėsi atskiri šonkauliai, kitų kūno dalių kaulėliai. Greičiausiai į duobę buvo sumestos atskiros granatų sproginų suniokotų ir smarkiai apdegusių kūnų dalys. Be to, anot vietos gyventojų liudijimų, kurių laiką po šio įvykio miške mėtydavosi ir žvėrių išstampyti žmonių kaulai, nes, kaip pasirodė, žuvusiųjų kūnai buvo užkasti gan negiliai. Rugpjūčio 13 d. buvo kreiptasi į Varėnos rajono apylinkės prokuratūrą ir su jos atstovais pratęstas tyrimas bei atliktas palaikų ekshumavimas. Rasta nemažai pavienių kaulų, kurie priskirtini mažiausiai dviem asmenims, ir beveik sveiki vieno žmogaus griaučiai. Palaikai buvo perduoti Valstybinei teismo medicinos tarnybai prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos, kurios specialistai, juos ištyrę, turėtų pateikti savo išvadas dėl partizanų žūties aplinkybių. Vėliau žuvusiųjų palaikus ketinama perlaidoti Varėnos rajono Perlojos kaimo kapinėse.

Tyrimai Varėnos rajone – turbūt pirmieji Lietuvos istorijoje, kai kryptingų archeologinių tyrimų ir paieškų metu, kompleksiskai naudojant archyvinę medžiagą ir liudininkų prisiminimus, buvo rasti partizanų palaikai. Bet tikrai ne paskutiniai. 2012 m.

Archeologinių kasinėjimų metu rastas Čenstakavos Dievo Motinos medalėlis

spalio 10–24 d. D. Žygelis, dr. G. Vėlius ir keli jų pagalbininkai tyrė Zarasų rajono Dusetų miestelyje buvusio MGB pastato kiemą. Remdamiesi buvusio partizano Jono Abukausko prašymu ir liudininkų parodymais jie ieškojo „Audros“ partizanų būrio kovotojų palaikų. Ištyrus maždaug 80 kvadratinį metrų perkasą, buvo rasti keturių žmonių palaikai. Bet, ar tai tikrai partizanų palaikai, paaiškės tik po to, kai archeologai gaus teismo medicinos ekspertų išvadas. Teismo medicinos ekspertai ir antropologai turės nustatyti biologinį palaikų amžių, lytį, kulkų ar kitų ginklų padarytas žaizdas, ligas. Tikimasi, kad tyrimų rezultatai bus gauti iki Kalėdų. Iki Kalėdų turėtų būti parengta ir Varėnos rajone vykusių tyrimų ataskaita, nes archeologiniais kasinėjimais darbas dar nesibaigia, tęsiasi kabinetiniai darbai: radinių tvarkymas, ataskaitų rašymas ir brėžinių braižymas. Tai – kruopštus ir atsakingas darbas, reikalaujantis ne mažiau laiko nei patys kasinėjimai.

Vilma Juozevičiūtė

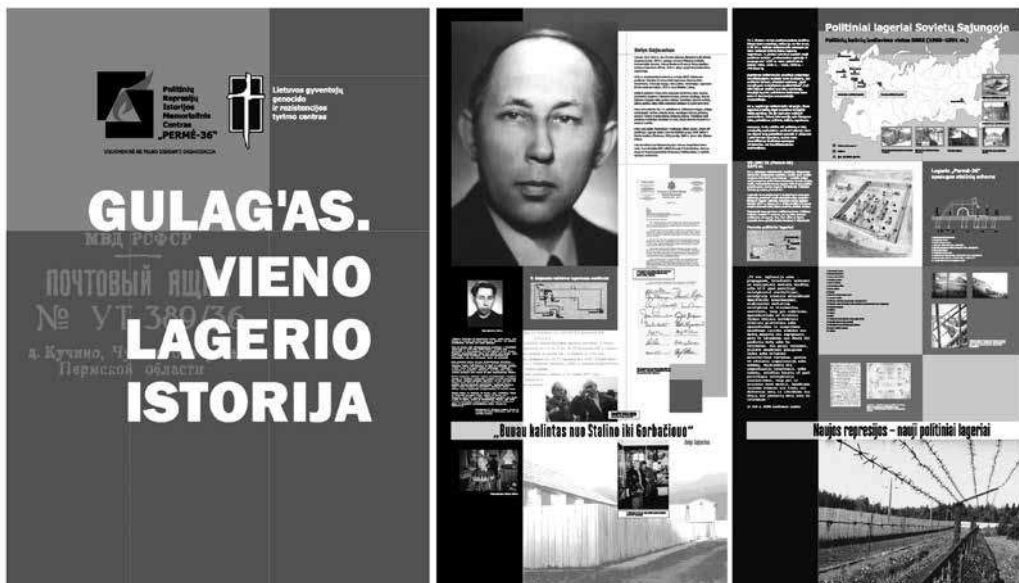
Naujos kilnojamosios parodos

Minėdamas savo veikos dvidešimtmetį Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejus Lietuvos žmonėms padovanojo dvi naujas kilnojamasias parodas.

Pirmoji paroda „Gulag'as. Vieno lagerio istorija“ – gražaus LGGRTC Genocido aukų muziejaus ir Permės politinių represijų istorijos memorialinio centro „Permė-36“ ir memorialinio muziejaus „Permė-36“ bendradarbiavimo pavyzdys.

Memorialinio muziejaus „Permė-36“ 2003 m. parengta kilnojamoji paroda „Gulag'as. Vieno lagerio istorija“ supažindina lankytoją su 1946–1987 m. Permės srities Čiusovojaus rajono Kučino kaime veikusio sovietinio lagerio istorija.

1946 m. buvo įkurta 6-oji pataisos darbų kolonija (PDK-6), kuri ilgainiui tapo griežčiausiai Sovietų Sąjungos teritorijoje saugomu ypatingojo režimo lageriu „Permė-36“. Nuo 1972 m. čia kalėjo vien politiniai kaliniai. 50 km atstumu nuo šio lagerio buvo įsteigti dar du lagerio punktai (Nr. 35 ir Nr. 37) politiniams kaliniams. Disidentų literatūroje ir visuomenėje šie trys lageriai vadinami „Permė-35“, „Permė-36“ ir „Permė-37“. Šiuose lageriuose kalėjo žymūs žmogaus teisių gynėjai ir disidentai: Sergejus Kovaliovas, Nikolajus Braunas, Levka Lukjanenka, Vasilis Stusas, Martas Niklus, lietuviai Balys Gajauskas, Viktoras Petkus, Petras Plumpa, Gintautas Iešmantas, kun. Alfonsas Svarinskas, kun. Sigitas

Parodos „Gulag'as. Vieno lagerio istorija“ stendai

Tamkevičius, Antanas Terleckas, Vytautas Remeika, Henrikas Jaškūnas ir daug kitų įvairių tautybių politinių kalinių. 1980 m. lageryje „Permė-36“ buvo įsteigta specialiojo režimo zona, kurioje buvo kalinami asmenys, pakartotinai nuteisti už antitarybinius nusikaltimus. Lageris „Permė-36“ buvo uždarytas 1987 m., Sovietų Sąjungoje pradėjus vykdyti pertvarkos politiką.

1996 m. buvusio lagerio teritorijoje buvo įkurtas memorialinis muziejus „Permė-36“. Tai vienintelis visoje buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje muziejus, kuris buvo įsteigtas Gulag'o lageryje.

Parodoje „Gulag'as. Vieno lagerio istorija“ atspindėti trys pagrindiniai lagerio raidos etapai: 1946–1954 m., 1954–1972 m. ir 1980–1989 m. Informaciją apie kiekvieną etapą papildė politinių kalinių Andrejaus ir Ivano Gelių, B. Gajausko, L. Lukjanenkos, S. Kovaliovo ir V. Stuso biografijos. Ilgus

metus kalinti ypatingojo režimo lageryje „Permė-36“ šie politiniai kaliniai, kaip ir daugelis kitų, liko tvirti savo įsitikinimų gynėjai.

2003 m. paroda parengta anglų, rusų ir italų kalbomis. Dvylikoje parodos stendų panaudota vaizdinė ir dokumentinė medžiaga iš memorialinio muziejaus „Permė-36“ fondų. Parodos autoriai – memorialinio muziejaus „Permė-36“ direktorius Viktoras Šmirovas ir muziejaus dizaineriai Olegas Trušnikovas ir Jurijus Rešetnikovas. Tais pačiais metais paroda buvo pristatyta Vašingtone (JAV), Milane (Italija), Maskvoje (Rusija). Nuo 2004 m. paroda „Gulag'as. Vieno lagerio istorija“ yra memorialinio muziejaus „Permė-36“ nuolatinės ekspozicijos dalis.

2012 m., bendradarbiaujant su LGGRTC Genocido aukų muziejumi, paroda „Gulag'as. Vieno lagerio istorija“ buvo parengta lietuvių kalba. Parodos atidarymas įvyko

Kalba svečias iš Permės, vienas iš parodos autorių Olegas Trušnikovas

Prisiminimais dalijasi buvęs lagerio „Permė-36“ politinis kalnys
Balys Gajauskas

Parodos „Partizano keliu. Prisikėlimo apygardos vadas Juozas Paliūnas-Rytas (1915–1952)“ standai

2012 m. rugpjūčio 23 d., minint Europos stalinizmo ir nacizmo aukų atminimo ir Baltijos kelio dieną bei Lietuvos laisvės lygos organizuoto mitingo Vilniuje prie Adomo Mickevičiaus paminklo 25-erių metų sukaktį, Lietuvos Respublikos Seimo II rūmų fojė. Atidaryme dalyvavo vienas iš

parodos autorių dizaineris O. Trušnikovas, buvęs sovietinio lagerio „Permė-36“ kalnys B. Gajauskas ir kiti garbūs svečiai.

Antroji paroda „Partizano keliu. Prisikėlimo apygardos vadas Juozas Paliūnas-Rytas (1915–1952)“ buvo skirta J. Paliūno-Ryto 60-osioms žūties metinėms atminti.

Dešimtyje parodos stendų eksponuojamos fotografijos pasakoja apie partizano J. Paliūno-Ryto nueitą kovos kelią, kurį pradėjo Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės Kudirkos rajono vadu ir baigė Prisikėlimo apygardos vadu. Vaizdinę medžiagą papildė iki šiol niekur nepublikuoti 1994 m. Krakių–Gudžiūnų (Kėdainių r.) apylinkėse Česlovo Kišono surasti Prisikėlimo apygardos archyviniai dokumentai, pasirašyti Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės vado J. Paliūno-Ryto. Kiekviename parodos stende panaudotos ištraukos iš J. Paliūno-Ryto atsiminimų, užrašytų 1950 m., kuriuose atsiskleidžia aukštos moralės, tvirtų įsitiki-

nimų, patrioto ir kovotojo asmenybė. Parodoje eksponuojama medžiaga iš LGGRTC Genocido aukų, Kėdainių krašto, Kauno rezistencijos ir tremties muziejų, Lietuvos ypatingojo archyvo ir privačių asmenų kolekcijų. Vaizdinę parodos koncepciją suformavo Genocido aukų muziejaus dailininkė Aistė Tarabildienė.

Visuomenei paroda buvo pristatyta 2012 m. spalio 17 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje kartu su naujausiu LGGRTC leidiniu „Partizano keliu. Partizano Juozo Paliūno-Ryto prisiminimai“.

Ramunė Driaučiūnaitė

Genocido aukų muziejui – 20 metų

Prieš 20 metų – 1992 m. rudenį – Vilniuje, buvusiuose KGB rūmuose, buvo įkurtas Genocido aukų muziejus. Minint šią sukaktį, norėtusi trumpai prisiminti jo istoriją ir ekspozicijų kūrimą.

1990 m. atkūrus Lietuvos valstybingumą, buvo siekiama susigrąžinti savo istoriją, sužinoti ir papasakoti apie sovietinės okupacijos metais patirtas skriaudas, okupacinio režimo nusikaltimus, ginkluotąjį ir neginkluotąjį antisovietinį pasipriešinimą Lietuvoje. Todėl, dar nespėjus KGB darbuotojams pasitraukti iš pastato, kuriame visą okupacijos laikotarpį veikė sovietų represinės institucijos,

audringuose visuomenės mitinguose buvo iškelta idėja įsteigti tuose rūmuose sovietinę okupaciją ir represijas atspindintį ir jo aukas pagerbiančią muziejų. Tuomet masiniuose mitinguose, renginiuose spontaniškai atsirado ir įsitvirtino būsimąjo muziejaus pavadinimas – Lietuvos genocido aukų muziejus. Taip, atsižvelgus į visuomenės valią, Lietuvos Respublikos kultūros ir švietimo ministro Dariaus Kuolio bei Politinių kalinių ir tremtinių sąjungos prezidento Balio Gajausko įsakymu 1992 m. spalio 15 d. ir buvo įsteigtas Genocido aukų muziejus, kurio pagrindinis uždavinys – rinkti, saugoti, tyrinėti ir pro-

Prie KGB rūmų praeiviai skaito Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio plakatą, kuriame skelbiamos sovietų okupacijos metais patirtos netektys ir pranešama apie ketinimą šiame pastate įkurti muziejų. 1991 m. rugpjūtis (Lietuvos centrinis valstybės archyvas)

paguoti istorinę dokumentinę medžiagą, atspindinčią sovietinio okupacinio režimo nusikaltimus. Panašūs muziejai buvo įkurti ir kaimyninėse Baltijos valstybėse (Latvijoje – 1993 m., Estijoje – 2003 m.), tačiau vienintelis Genocido aukų muziejus buvo įsteigtas istoriniame pastate, kuriame okupacijos laikotarpiu veikė sovietinės saugumo tarnybos, buvo planuojami ir vykdomi jų nusikaltimai. Vyresni vilniečiai dar ir dabar pamena, kad sovietmečiu šis pastatas buvo vadinamas „aukščiausiu“ Lietuvoje – iš jo Sibiras „matydavosi“. Dauguma sovietiniam režimui neįtikusių žmonių, kalintų ir tardytų šiame pastate, vėliau būdavo išvežami į Sibiro arba į kitų tolimų Sovietų Sąjungos rajonų lagerius ir kalėjimus.

Medžiagos rinkimas ir ekspozicijų rengimas užtruko ne vienerius metus. Pirmaisiais muziejaus gyvavimo metais lankytojai galėjo apžiūrėti tik buvusį KGB vidaus kalėjimą, įrengtą pastato rūsyje 1940 m. rudenį: kame-

ras, karcerius ir pasivaikščiojimo kiemelius. 1997 m. muziejų reorganizavus ir perdavus Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrui, buvo imtasi rengti ekspozicijų projektą. Tai buvo nelengvas uždavinys ne tik dėl temos jautrumo. Padėtį sunkino ir tai, kad ekspozicijos buvo kuriamos paminkliniame pastate: negalima buvo keisti erdvių plano ir reikėjo išsaugoti išlikusias autentiškas detales. Buvusį KGB vidaus kalėjimą buvo nuspręsta palikti autentišką, tiksliau, tokį, kokį jį paliko sovietų saugumiečiai išsikraustydami iš pastato 1991 m. rugpjūtį.

Pirmoji ekspozicija, parengta pagal naująjį projektą, buvo atidaryta 2000 m. vasarą buvusioje mirties nuosprendžių vykdymo patalpoje. Stiklo stenduose ir po stiklinėmis grindimis eksponuojama medžiaga supažindina lankytojus su XX a. penktajame–septintajame dešimtmetyje vykdytomis egzekucijomis, jų aukomis ir budeliais.

Lankytojai apžiūri ekspoziciją buvusiam KGB vidaus kalėjime

Muziejaus darbuotojai su prof. Vytautu Landsbergiu atidarius parodą „Muziejui – 10“. 2002 m. lapkričio 27 d.

2002 m., minint muziejaus veiklos dešimtmetį, pradėta rengti ekspozicijas pirmajame muziejaus aukšte – lapkričio mėn. buvo atidaryta įvadinė ekspozicija „Lietuva 1940–1941 m.: netektys prasideda...“ Ji įrengta buvusiam vidaus kalėjimo viršininko pavaduotojo kabinete, todėl greta eksponatų, pasakojančių apie krašto okupaciją ir sovietizaciją, už stiklo sienos galima apžiūrėti ir atkurtą kabineto interjerą. Ekspozicijų rengimas pirmajame muziejaus aukšte buvo baigtas 2004 m. pabaigoje, įrengus ekspozicijas, skirtas Lietuvos partizaniniam karui 1944–1953 m.

2006 m. antrajame muziejaus aukšte buvo įrengtos ekspozicijos, skirtos Lietuvos gyventojų kalinimui gulage 1944–1956 m., trėmimams 1944–1953 m. ir KGB veiklai 1954–1991 m. 2007 m. rudenį duris atvėrė

ekspozicija, pasakojanti apie pilietinį (nėginkluotą) antisovietinį pasipriešinimą 1954–1991 m. Dviejose antrojo aukšto patalpose taip pat atkurti buvę interjerai – už stiklo pertvarų eksponuojama KGB fotolaboratorija ir pokalbių klausymosi kabinetas. Lankytojai gali pamatyti išlikusią įrangą ir baldus.

Įrengus ekspozicijas, skirtas sovietų okupacijai, atsirado galimybė parengti ekspoziciją ir apie nacių okupacijos laikotarpį Lietuvoje. Taip 2011 m. rudenį vienoje iš buvusio vidaus kalėjimo kamerų, kurioje ant sienų buvo rasta gestapo kalintų žmonių įrašų, buvo įrengta paskutinė muziejaus ekspozicija, skirta nacių okupacijai ir holokaustui Lietuvoje.

Ekspozicijose netrūksta lankytojus viliojančių detalių, pavyzdžiui, ekspozicijoje,

Muziejaus vyr. gidas Ričardas Padvaiskas veda ekskursiją moksleiviams

skirtoje devynerius metus trukusiam partizaniniam karui, galima rasti už stiklo spintos paslėptą „bunkerį“, ginkluotojo pasipriešinimo slopinimą įtaigiai iliustruoja ant sienos rodomi kino kadrai iš pačių saugumiečių sukurto mokomojo filmo, o Lietuvos gyventojų trėmimams skirtoje ekspozicijoje galima išgirsti dundantį traukinį ir išvysti bėgių fragmentą... Istorija besidomintys lankytojai gali praleisti muziejuje ne vieną valandą – moderniai įrengtos ekspozicijos nenuobodžios ir jaunimui, ir išrankiems užsienio turistams, kurių muziejuje tikrai netrūksta. Tuo jis išsiskiria iš daugelio kitų Lietuvos muziejų. 2012 m. muziejus gavo kelionių svetainės „TripAdvisor“ išduotą Pasižymėjimo liudijimą – šios svetainės puslapiuose apsilankę užsienio turistai išrinko Genocido aukų muziejų viena lankomiausių

vieta Vilniuje (jis užėmė antrąją vietą po Vilniaus senamiesčio). Tiesa, užsienio svečiai muziejų vadina tiesiog KGB muziejumi.

Džiugu, kad kasmet muziejus sulaukia vis daugiau jaunų lankytojų. Muziejaus darbuotojų parengta edukacinė programa „Atverta istorija“ siūlo jiems užsiėmimus, ekskursijas ir dokumentinių filmų peržiūras. Nemažo susidomėjimo sulaukia „Muziejų naktis“, „Studente, pažink ir pamilk miestą, kuriame studijuoji!“, „Rugsėjo 1-oji“ ir kiti tradiciniai renginiai.

Entuziastingų Genocido aukų muziejaus darbuotojų galvose knibžda naujos mintys ir sumanymai. Švenčiant gražų jubiliejų, norisi jiems palinkėti kuo geriausios sėkmės.

Vilma Juozevičiūtė

KGB slaptieji archyvai. 1954–1991 m.: dokumentų rinkinys, sud. dr. Kristina Burinskaitė ir Lina Okuličiūtė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, 564 p.

Jau praėjo daugiau kaip dvidešimt metų, kai nusikalstama KGB veikla Lietuvoje nutraukta, bet ši tema visuomenėje vis dar aktuali ir kelia daug emocijų. Tiek sovietinio laikotarpio, tiek KGB veiklos vertinimas yra nevienareikšmis. Vieni norėtų viską pamiršti, nuo visko atsiriboti, kiti siekia išsiaiškinti, sužinoti tiesą, įvardyti kaltuosius. Nors visuomenė daug žino arba mano, kad daug žino apie KGB veiklą, ypač apie antisovietinio pasipriešinimo slopinimą, tačiau lietuvių istoriografijoje ir viešojoje erdvėje tik fragmentiškai pateikiama informacijos apie šią specialiąją tarnybą ir jos veiklą, nusikaltimus prieš Lietuvos gyventojus. SSRS KGB padalinio okupuotoje Lietuvoje veiklos pažinimas yra svarbus sovietinės praeities aspektas, kitaip sunku būtų įvertinti šį sudėtingą ir skausmingą istorijos laikotarpį.

Šią spragą bent iš dalies galėtų užpildyti šiame dokumentų rinkinyje publikuojami Lietuvos ypatingajame archyve esantys KGB dokumentai.

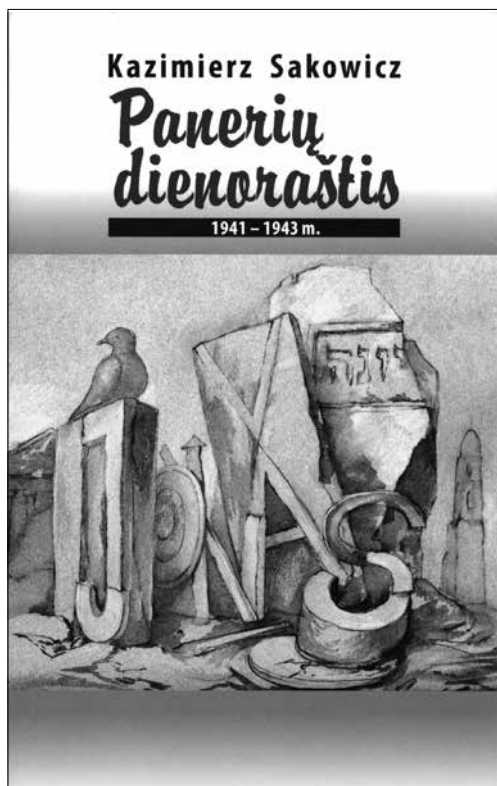
Šiame rinkinyje pateikti į lietuvių kalbą išversti dokumentai, sudarytojų manymu, geriausiai atspindi svarbiausius KGB veiklos bruožus, funkcijas, struktūrą, kadru politiką, metodus, santykius su okupacinės valdžios institucijomis, darbą su slaptais padėjėjais ir jų reikšmę KGB veiklai. Taip pat pateikiama išsami šios temos istoriografija, pristatomi KGB dokumentų tipai, kurie iliustruoja įvairius KGB veiklos aspektus, apibūdinama specifinė čekistinė terminija, kas labai svarbu analizuojant KGB dokumentus bei atskleidžiant negatyvų, komunistinės ideologijos nulemtą KGB požiūrį į antisovietinį pasipriešinimą Lietuvoje, išeivijos veiklą Vakaruose bei pačius Vakarus. Taip pat pateikiama informacija, kokie dokumentai iš Lietuvos buvo išvežti arba sunaikinti, dėl ko ne viskas yra žinoma apie šią instituciją, ypač jos slaptus bendradarbius. Taip pat pateikiama buvusių LSSR KGB pirmininkų, valdybų, skyrių viršininkų, jų pavaduotojų biografiniai duomenys. Verčiant dokumentus siekta kuo labiau išlaikyti dokumentų rengimo, kalbos, terminų vartojimo autentiškumą.

Dokumentai pagal temas suskirstyti į 12 skyrių pagal svarbiausius KGB veiklos aspektus. Kiekvieno skyriaus pradžioje pateikta atitinkamos temos apžvalga.

Rinkinys turėtų sudominti istorikus, istorijos mokytojus, studentus – visus, kurie domisi KGB veikla, jo vykdytu sovietų režimui nepalankių asmenų persekiojimu. Tai, kad dokumentai išversti į lietuvių kalbą, turėtų praplėsti skaitytojų, ypač jaunosios kartos, ratą.

Dr. Kristina Burinskaitė

Kazimierz Sakowicz, Panerių dienoraštis 1941–1943 m., Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2012, 204 p.

2011-ieji Lietuvoje buvo paskelbti Holokausto aukų atminimo metais. Įamžinant žuvusiųjų atminimą išleista keletas publikacijų. Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus išleido „Holokausto Lietuvoje atlasą“. Leidinyje pateikiama informacija apie 227 masines kapavietes, vietas, kuriose hitlerinės okupacijos metais buvo nužudyta apie 200 tūkst. žydų. Panerių žudynių vieta pagal aukų skaičių neturi analogo Lietuvoje. Šioje vietoje buvo nužudyta apie 70 tūkst. žydų.

Daugiausia publikacijų apie Panerius, kaip masinę žudynių vietą, iki šiol yra išleista

ne Lietuvoje, o užsienio šalyse. Paminėtini žydų, išgyvenusių holokaustą, I. Arado, R. Margolis darbai, išsamios, iškalbingos lenkų H. Pasierbskos, M. Tomkiewicziaus, V. Iwanowskio, P. Niwinskio publikacijos.

Iki šiol už Lietuvos ribų buvo plačiausiai žinomas Kazimierz Sakowicziaus „Panerių dienoraštis“, išleistas 1999 m. lenkų kalba. Vėliau šis leidinys buvo paskelbtas įvairiomis kitomis kalbomis: hebrajų (2000 m.), vokiečių (2005 m.) ir anglų (2005 m.). Knyga „Panerių dienoraštis“ sudaryta iš K. Sakowicziaus, gyvenusio visiškai arti žydų masinių žudynių vykdymo vietos, užrašų, kuriuose buvo fiksuojami 1941–1943 m. kruvini įvykiai Paneriuose. Siaubingas žudymo scenas K. Sakowiczius žymėjosi ant įvairaus formato popieriaus lapelių, kurie vėliau saugumo sumetimais buvo paslėpti buteliuose ir užkasti netoli žydų egzekucijos liudininko namų.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) išleistas K. Sakowicziaus „Panerių dienoraštis“ lietuvių kalba, pasirodęs prieš pat rugsėjo 23 d., Lietuvos žydų genocido aukų atminimo dieną – sveikintinas reiškinys, nors, tiesą sakant, Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus ar Lietuvos nacionalinis muziejus, kurių fonduose buvo dienoraščio rankraštis, tą galėjo padaryti anksčiau.

Šis leidinys svarbus keliais aspektais. LGGRTC išleistas K. Sakowicziaus „Panerių dienoraštis“ papildė knygų apie holokaustą Lietuvoje sąrašą. Taip pat parodoma, jog šiai institucijai svarbu ne tik lietuvių, bet ir kitų Lietuvos gyventojų kančios ir likimai Antrajame pasauliniame kare.

K. Sakowicziaus dienoraštis prasideda 1941 m. liepos vienuoliktosios įrašu: „Oras neblogas, šilta, plaukia balti debesys, vėjuota. VII. 11 nuo miško ataidi šūviai. Tikriausiai pratybos, nes miške, prie kelio Naujakiemio kaimo link, įsikūrusi šaudmenų stovykla [...]“ (p. 34).

1941–1942 m. kraupūs įvykiai Paneriuose aprašyti lakoniškai, bet jie atskleidžia žydų tautos tragišką likimą. Nemažai vietos knygoje skiriama 1943 m. įvykiams, kai buvo galutinai sunaikintas Vilniaus getas.

K. Sakowicziaus dienoraštyje nurodytos žudynių datos ir minimas aukų skaičius tapo papildomu šaltiniu tikslinant žudynių faktus ir jų apimtį. Šis dienoraštis nepasižymi labai tikslia faktologija. Žudynių vykdytojais dažniausiai yra įvardijami vokiečiai ar bevardžiai lietuviai. Visame dienoraštyje galima rasti tik kelias egzekucijų vykdytojų pavardes – Petro Keiziko, įgudusio žudiko Vladislavo Kliuko, Hermanavičiaus, Jurgio Guobos, Merkio, Valterio, šaulio Kevelio... Panerių žudynių dalyvių pavardės paaiškėjo jau po karo įvairiuose teisiniuose procesuose Lietuvoje, Lenkijoje, Vokietijoje, JAV...

K. Sakowicziaus „Panerių dienoraštyje“ užfiksuotas žiaurumas, baisumas, siaubingos žudynių scenos ir žudynių vykdytojų nuopuolis. Išraiškingas šia prasme 1943 m. „Paskutinės teismo dienos“ aprašymas: „Tie, kurie vilki prastais drabužiais, nenusirengia. Juos suvaro į duobę, o nuo duobės kraštų lietuviai pradėjo šaudyti. Vėliau kažkoks pusiau apsirengęs vyras, vokiečiui įsakius, už kojų tempia į duobę tikriausiai nualpusią ar nuo širdies smūgio mirusią moterį. Numetęs moterį į duobę, atsisuka, o lietuvis šauna jam į galvą; aiškiai matyti, kaip kaukolė išsitaško, ir žmogus nukrenta kaip pakirstas. Tuo pat metu muša kitus, ir jau penki žmonės, moteris ir trys mergaitės pastatomi ant duobės krašto veidu į duobę; už jų nugarų lietuvis šaudo revolveriu ir visi dingsta duobėje. Vėl keliolika žmonių, mušamų buožėmis, greitai suvaromi į iškasą, į duobę. Nuo duobės krašto lietuviai šaudo žemyn į juos“ (p. 30).

Paneriai daugelyje šaltinių iki šiol yra bevardžių aukų vieta. Tik gana neseniai

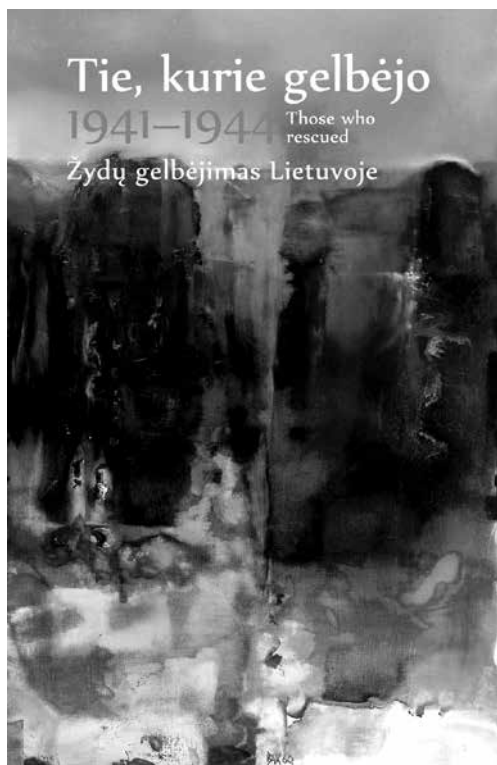
pastatyti paminklai nužudytiems lenkams ir lietuviams skelbia, kas šioje vietoje buvo nužudyti. Suprantama, kad K. Sakowicziumi nebuvo žinomi aukų vardai ar pavardės. Daugiausia tai žydai, lenkai, rečiau – lietuviai. Vos kelis kartus „Panerių dienorašči“ įrašuose nurodomos aukų pavardės – Judelis Šapiro, Borisas Šapiro, Hiršas Berkovskis. Taigi galbūt būtų tikslinga iš įvairių šaltinių surinkti vardus ir pavardes tų asmenų, kurie buvo nužudyti Paneriuose. 2013 m. Vilniaus geto sunaikinimo 70-mečio minėjimas galėtų būti tinkama paskata atlikti šį darbą. LGGRTC prieš keliolika metų išleisti lietuvių, kurie buvo ištremti į Sibirą, pavardžių sąrašai gali būti tinkamu pavyzdžiu tokiam darbui. I. Guzenberg sudarytas buvusių Vilniaus geto gyventojų sąrašas – rimta atspirtis ne tik tokiam darbui, bet ir LGGRTC bei Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus kūrybiniam bendradarbiavimui.

Šis leidinys yra išradingai apipavidalintas. Dailininkas Romas Dubonis nepasirinko „Panerių dienorašči“ leidimų kitomis kalbomis praminto kelio, kur buvo pasitenkinama archyvinių nuotraukų iš Panerių žudynių vietos publikavimu. R. Dubonis lietuvišką dienoraščio tekstą derina su K. Sakowicziaus dienoraščio lapelių faksimilėmis. Tai suteikia leidiniui autentiškumo. Dienoraščio viršelis yra labai prasmingas: panaudota JAV gyvenančio dailininko Samuelio Bako paveikslo, skirto Paneriuose žuvusio Tėvo Jono Bako atminimui, reprodukcija.

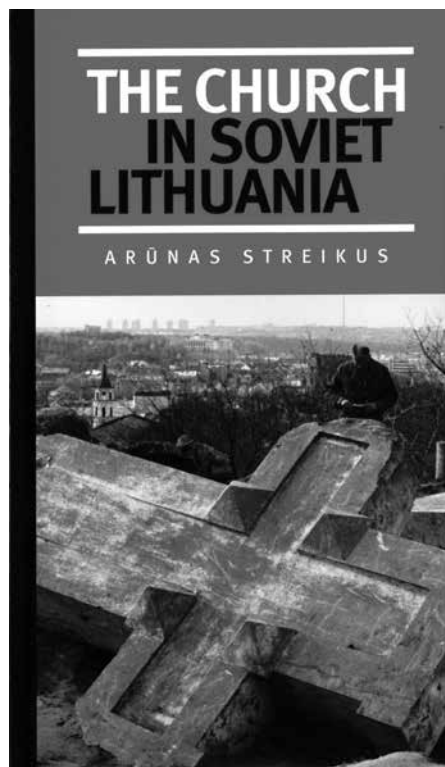
K. Sakowicziaus „Panerių dienorašči“ pasirodymas lietuvių kalba turėtų tapti vertingu tragiškų įvykių pažinimo šaltiniu, rimtesnių polemikų pagrindu ir paskata išsamesnei studijai apie Paneriuose vykusias žudynes.

Rimantas Stankevičius

Tie, kurie gelbėjo / Those who rescued. 1941–1944. Žydų gelbėjimas Lietuvoje, sud. Teresė Birutė Burauskaitė, įžanginiai straipsniai Geniaus Procutos ir Rimanto Stankevičiaus, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2012, 196 p.

Arūnas Streikus, The Church in Soviet Lithuania, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2012, 48 p.

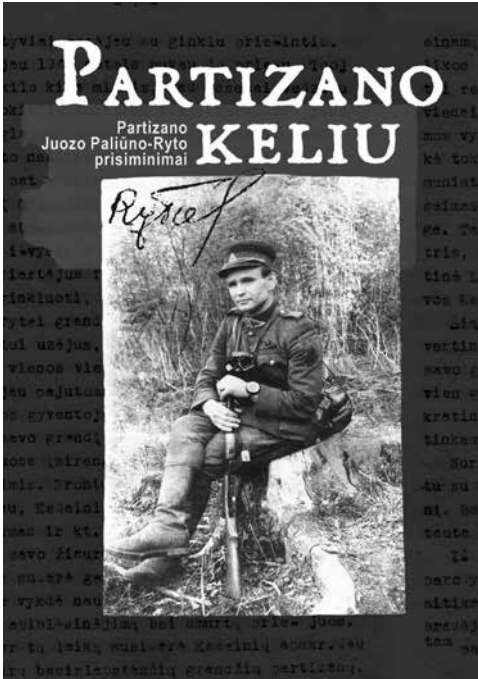
Žydai Lietuvoje buvo ne tik persekiojami, išduodami ir žudomi, bet ir gelbstimi, slepiami, remiami ir ginami puikiai žinant, kad gresia žiauri bausmė – sušaudymas. Nepaisant rizikos, atsirado daug lietuvių, pasirengusių gelbėti žydus, todėl labai svarbu, kad būtų pagarsinti žydų gelbėtojų vardai, paviešintos išgelbėtų žydų istorijos.

Ši knyga ir yra paminklas tiems, kurie rizikuodami savo ir savo šeimos narių gyvybėmis gelbėjo į mirtiną pavojų patekusius mūsų šalies bendrapiliečius Antrojo pasaulinio karo metais.

Leidinyje anglų kalba glaustai pateikiama informacija apie religinio gyvenimo būklę Lietuvoje okupacijų išvakarėse, jo pokyčius pirmosios sovietų ir nacių okupacijų metais, naujas religinio gyvenimo kontrolės formas reokupuotoje Lietuvoje, antireliginę propagandą ir Bažnyčios išsivadavimą.

Knygelė skirta užsieniečiams, besidominantiems mūsų šalies istorija.

Partizano keliu. Partizano Juozo Paliūno-Ryto prisiminimai, sud. Aurelija Malinauskaitė ir Darius Juodis, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2012, 188 p.

Šiomet spalio 1 d. sukako 60 metų nuo Lietuvos partizano Juozo Paliūno-Ryto (1915–1952) žūties. Ginkluotai laisvės kovai jis paskyrė aštuonerius gyvenimo metus. Per šį laiką partizanas nuėjo garbingą kelią nuo eilinio kovotojo iki Prisikėlimo apygardos vado. Laisvės kovotojo patirties jis įgijo ne karo akademijose, o kasdieninės partizaninės kovos sąlygomis. Neišdavęs duotos priesaikos partizanas žuvo, bet jis neišnyko iš istorinės atminties jau vien dėl to, jog paliko mūsų laikus pasiekusį dokumentinį liudijimą apie savo ir bendražygių sunkią kovą. Rašytinis liudijimas sutilpo į šią knygą.

Didžiąją knygos dalį sudaro paties J. Paliūno-Ryto prisiminimai, kurie atskleidžia nepagražintą, o tikrovišką partizanų gyvenimą. Jie byloja apie partizano ir jo bendražygių

gyvių ryžtą ir pasiaukojimą Tėvynės ir laisvės labui. To nesuprantant, nesuprantama bus ir pagrindinė J. Paliūno-Ryto mintis, kad kova ir žygiai „gali taip pat pareikalauti ir mano gyvybės. Tas dėl Tėvynės laisvės nebaisu.“ Išlikusiame rašytiniame liudijime dažniausiai aprašomos sunkios kovos sąlygos. Partizanų kovinės operacijos ir atsitraukimai, nuolatiniai priešo persekiojimai ir nelygios kautynės, sunkios buitines sąlygos ir nepasidavimas slegiančiai kasdienybei buvo partizano Ryto ir jo bendražygių gyvenimo palydovai. „Dažnai pagalvoju, niekas neįsivaizduoja kai tenka partizanui varginga pergyventi, skaudantį šaltį pernešti“, – tokios partizano mintys po varginančio atsitraukimo. Tačiau kovos ryžtas nuo to nemažėjo. „Aš pamatau, kai susikaupusių ir atsidavusių mūsų organizacijai yra žmonių. Kurie nuplyšę ir nuo nedateklio maisto tinkamo ir gyvenimo sąlygų kūnai nuvarginti. Bet ryžto tvirtesnio už bet ką – nuotaika linksma“, – taip savo bendražygius prisimena partizanas.

Partizano Ryto kalba tikroviška, išjausta ir išskaudėta. Knygoje spausdinamas faksimilinis prisiminimų tekstas leidžia pajauti kovos dvasią. Kaip neatsiejamas prisiminimų priedas yra išspausdinti iššifruoti minimų partizanų slapyvardžiai, trumpos jų biografijos ir kai kurių įvykių išplėstiniai aprašymai.

Knygos įvadiniame tekste pristatomas J. Paliūnas-Rytas ir jo veikla. Partizanų karinė taktika, išvalgumas ir konspiracija, organizaciniai gebėjimai, informacinė kova buvo dalykai, kuriuos partizanas Rytas suvokė ir tinkamai pritaikė ginkluotojoje kovoje su priešais.

Kaip papildoma medžiaga yra publikuojami dokumentai, susiję su partizano Ryto ir jo bendražygių kovine veikla. Ši archyvinė medžiaga ne tik papildo, bet ir atskleidžia naujus laisvės kovotojų gyvenimo puslapius.

Darius Juodis

2013 m. atmintinos datos ir sukaktys

SAUSIS

Sausio 13-oji – Laisvės gynėjų diena. 1991 m. sausio 13 d., sovietinei kariuomenei ir specialiesiems daliniams užimant Lietuvos televizijos bokštą bei Radijo ir televizijos pastatus, žuvo 14 laisvės gynėjų, dar beveik tūkstantis žmonių buvo sužeista ar kitaip nukentėjo.

Prieš 65 metus, 1948 m. sausio 16 d., Kėdainių aps. Ariogalos vls. Pagausančio k. žuvo Kęstučio apygardos Vaidoto rinktinės vadas **Juozas Čeponis-Tauragis, Budrys**, jo pavaduotojas **Vincas Žitkauskas-Svajūnas, Ilguvis** ir rinktinės štabo ryšininkas **Antanas Mileris-Drąsutis**.

Prieš 60 metų, 1953 m. sausio 17 d., Kelmės r. Pužukų k. Kazio Ruko sodyboje **sunaikintas Vakarų Lietuvos (Jūros) partizanų srities štabas**. Žuvo srities vadas, Vyčių sąjungos įkūrėjas ir ideologas **Antanas Bakšys-Germantas, Klajūnas**, srities štabo nariai **Aleksas Jurkūnas-Valeras** ir **Elena Gendrolytė-Jurkūnienė-Balanda**.

Prieš 90 metų, 1923 m. sausio 21 d., Kauno aps. Pakuonio vls. Kebliškių k. gimė Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) įgaliotinis užsieniui, partizanų leitenantas **Kazimieras Pyplys-Audronis, Mažytis** (žuvo 1949 m. rugsėjo 23 d. Alytaus aps. Kalesninkų miške).

Prieš 60 metų, 1953 m. sausio 26 d., Panevėžio r. Šilagalio k. žuvo Vyčio apygardos vadas **Bronius Karbočius-Bitė** ir jo adjutantas **Viktoras Mažeika-Vanagas**.

Prieš 105 metus, 1908 m. sausio 27 d., Ukmergės aps. Žemaitkiemio vls. Juodžiūnų k. gimė Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) partizanų srities štabo narys, Didžiosios Kovos apygardos vadas, partizanų kapitonas **Alfonsas Morkūnas-Plienias** (žuvo 1949 m. gruodžio 30 d. Ukmergės aps. Pabaisko vls. Juodkiškių k.).

Sausio 27-oji – Tarptautinė holokausto aukų atminimo diena. 1945 m. sausio 27 d. buvo išlaisvinta Aušvico (Osvencimo) koncentracijos stovykla Lenkijoje.

VASARIS

Prieš 60 metų, 1953 m. vasario 4 d., Prienų r. miške žuvo LLKS Tarybos prezidiumo pirmininko pavaduotojas, Pietų Lietuvos (Nemuno) partizanų srities vadas, partizanų majoras **Sergijus Staniškis-Litas, Viltis**.

Prieš 60 metų, 1953 m. vasario 11 d., Ramygalos r. Dovydų miške žuvo LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataras, LLKS Tarybos prezidiumo narys ir Visuomeninės dalies viršininkas, periodinio vyriausiosios vadovybės leidinio „Prie rymančio Rūpintojėlio“ redaktorius, partizanų pulkininkas **Juozas Šibaila-Merainis, Diedukas** ir jo pavaduotojas **Povilas Žilyš-Klevas, Audrūnas**.

Vasario 16-oji – Lietuvos valstybės atkūrimo diena. Prieš 95 metus, 1918 m. vasario 16 d., Vilniuje Lietuvos Taryba pasirašė Lietuvos nepriklausomybės aktą. 1949 m. vasario 16 d. Radviliškio aps. Grinkiškio vls. Minaičių k. Miknių sodyboje Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje paskelbta **LLKS Tarybos Deklaracija** – konstitucinės reikšmės dokumentas, liudijantis Lietuvos valstybės tęstinumą okupacijos sąlygomis.

Prieš 95 metus, 1918 m. vasario 20 d., Seinų aps. Lazdijų vls. Papėčių k. gimė poetas, Dainavos apygardos Šarūno rinktinės vadas, nuo 1948 m. lapkričio mėn. laikinai ėjęs ir apygardos vado pareigas **Benediktas Labėnas (Labenskas)-Kariūnas** (žuvo 1949 m. kovo 7 d. Alytaus aps. Kalesninkų miške).

KOVAS

Prieš 95 metus, 1918 m. kovo 6 d., Niu Britene (JAV) gimė LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataras, LLKS Gynybos pajėgų vadas, partizanų pulkininkas **Adolfas Ramanauskas-Vanagas** (sušaudytas 1957 m. lapkričio 29 d. Vilniuje).

Kovo 11-oji – Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo diena. 1990 m. kovo 11 d. Lietuvos Aukščiausioji Taryba priėmė Nepriklausomos valstybės atstatymo aktą.

Prieš 60 metų, 1953 m. kovo 14 d., Tytuvėnų r. Pivoraičių k. žuvo Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės štabo viršininkas **Laurynas Mingėlas-Džiugas**.

Prieš 65 metus, 1948 m. kovo 17 d., Prienų aps. Prienų vls. Čiudiškių k. kautynėse žuvo Tauro apygardos štabo žvalgybos skyriaus viršininkas ir Geležinio Vilko rinktinės vadas **Algirdas Varkala-Daumantas, Žaliukas** ir 5 partizanai.

Prieš 95 metus, 1918 m. kovo 17 d., Šakių aps. Jankų vls. Karčrūdės k. gimė pasipriešinimo sovietiniam okupaciniam režimui dalyvis **Juozas Bacevičius** (mirė 1995 m. liepos 19 d. Kaune).

Prieš 60 metų, 1953 m. kovo 19 d., Užvenčio r. Rūdiškių k. žuvo Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės vadas **Jonas Jankauskas-Audronis, Alvitas** ir apygardos štabo nariai **Rima Lukšaitė-Kurapka, Petras Vasiliauskas-Žaibas**.

BALANDIS

Prieš 65 metus, 1948 m. balandžio 1 d., įkurta **Prisikėlimo partizanų apygarda**.

Balandžio 11-oji – Tarptautinė koncentracijos stovyklų kalinių išlaisvinimo diena. 1945 m. balandžio 11 d. buvo išlaisvinti Buchenvaldo kaliniai Vokietijoje.

Prieš 60 metų, 1953 m. balandžio 18 d., Krekenavos apylinkėse Rodų miške žuvo Vyčio apygardos Gedimino rinktinės vadas **Edvardas Daučiūnas-Rimantas, Jokeris** ir 3 partizanai. Rinktinė nebeatsikūrė.

Prieš 65 metus, 1948 m. balandžio 29 d., Šakių aps. Barzdų vls. Kulčikų k. kautynėse žuvo Tauro apygardos štabo viršininkas ir Žalgirio rinktinės vadas **Vincas Štrimas-Šturmas**.

GEGUŽĖ

Prieš 105 metus, 1908 m. gegužės 1 d., Panevėžio aps. Ramygalos vls. Užkalnio k. gimė Lietuvos Helsinkio grupės steigėjas kun. **Karolis Garuckas** (mirė 1979 m. balandžio 6 d. Ignalinos r. Ceikinių mstl.).

Gegužės 8-oji – Antrojo pasaulinio karo aukų atminimo diena. 1945 m. gegužės 8 d. Vokietija kapituliavo prieš antihitlerinę koaliciją.

Prieš 65 metus, 1948 m. gegužės 13 d., Ukmergės aps. Taujėnų vls. Lėno miške, prie Juodvisinės k., žuvo Vyčio apygardos vadas **Danielius Vaitelis-Atamanas, Briedis**, jo pavaduotojas **Jonas Kilijonas-Mikas** ir partizanas **Antanas Šyvis-Šalapka**.

Gegužės 14-oji – Piliетinio pasipriešinimo diena. 1972 m. gegužės 14 d. Kaune, protestuodamas prieš sovietinę okupaciją, susidegino **Romas Kalanta**.

Prieš 85 metus, 1928 m. gegužės 17 d., Raseinių aps. Raseinių vls. Aleksandrų k. gimė pasipriešinimo sovietiniam okupaciniam režimui dalyvis, Lietuvos Helsinkio grupės steigėjas **Viktoras Petkus** (mirė 2012 m. gegužės 1 d. Vilniuje).

Prieš 85 metus, 1928 m. gegužės 17 d., Panevėžio aps. Ramygalos vls. Kuršių k. gimė pasipriešinimo sovietiniam okupaciniam režimui dalyvis **Povilas Pečeliūnas** (mirė 1990 m. vasario 23 d. Vilniuje).

Trečiasis gegužės sekmadienis (gegužės 19-oji) – Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės diena.

Prieš 65 metus, 1948 m. gegužės 22–23 d., vyko **didžiausias masinis žmonių trėmimas iš Lietuvos kodiniu pavadinimu „Pavasaris“** (išstremta apie 40 tūkst. žmonių).

Prieš 65 metus, 1948 m. gegužės 26 d., Kuršėnų aps. Kuršėnų vls. Akmenaičių k. žuvo Žemaičių apygardos Vytenio rinktinės vadas **Jurgis Keras-Bijūnas** ir rinktinės štabo viršininkas **Juozas Matijošaitis-Meška**.

Prieš 60 metų, 1953 m. gegužės 30 d., panaudojus migdomąsias dujas, Jurbarko r. Šimkaičių miške įrengtame bunkeryje suimtas LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataras, LLKS Tarybos prezidiumo pirmininkas, partizanų generolas, ketvirtasis Lietuvos prezidentas **Jonas Žemaitis-Vytautas** (sušaudytas 1954 m. lapkričio 26 d. Maskvos Butyrkų kalėjime). **1953 metai – organizuoto partizaninio pasipriešinimo Lietuvoje pabaiga.**

Prieš 60 metų, 1953 m. gegužės mėn., prasidėjo Norilsko lagerio (Krasnojarsko kr.) politinių kalinių sukilimas, numalšintas tik 1953 m. rugpjūčio mėn.

BIRŽELIS

Prieš 25 metus, 1988 m. birželio 3 d., buvo įkurtas Lietuvos persitvarkymo sąjūdis. **Birželio 3-ioji – Sąjūdžio diena.**

Prieš 90 metų, 1923 m. birželio 13 d., Raseiniuose gimė Vakarų Lietuvos (Jūros) partizanų srities vadas, Vyčių sąjungos įkūrėjas ir ideologas **Antanas Bakšys-Germantas, Klajūnas** (žuvo 1953 m. sausio 17 d. Kelmės r. Pužukų k.).

Birželio 14-oji – Gedulo ir vilties diena. 1941 m. birželio 14 d. prasidėjo pirmasis masinis Lietuvos gyventojų trėmimas (išstremta apie 18 tūkst. žmonių).

Birželio 15-oji – Okupacijos ir genocido diena. 1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjunga okupavo Lietuvą.

Prieš 35 metus, 1978 m. birželio 15 d., įkurta **Lietuvos laisvės lyga (LLL).**

Prieš 60 metų, 1953 m. birželio 19 d., Kelmės r. Roglaičių k. apylinkių miške žuvo Kęstučio apygardos vadas **Povilas Morkūnas-Rimantas, Drakas** ir partizanas **Stasys Zinkevičius-Algimantas.**

Birželio 23-ioji – Birželio sukilimo diena. 1941 m. birželio 22–28 d. vyko Birželio sukilimas.

Prieš 65 metus, 1948 m. birželio 26 d., Kauno aps. Aukštosios Panemunės vls. Armališkių k. žuvo teisės mokslų daktaras, Bendrojo demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) prezidiumo narys, Tauro apygardos štabo Politinės dalies viršininkas, apygardos laikraščio „Laisvės žvalgas“ redaktorius **Alfonsas Vabalas-Gediminas.**

LIEPA

Prieš 100 metų, 1913 m. liepos 17 d., Vilniaus aps. Varnionių vls. Gėliūnų k. (dab. Baltarusija) gimė Helsinkio grupės narys kun. **Bronius Laurinavičius** (žuvo Vilniuje neaiškiomis aplinkybėmis 1981 m. lapkričio 24 d.).

Prieš 60 metų, 1953 m. liepos mėn., prasidėjo Vorkutos lagerio (Komijos ASSR) politinių kalinių sukilimas, numalšintas rugpjūčio mėn. pradžioje.

RUGPJŪTIS

Rugpjūčio 2-oji – Tarptautinė romų holokausto atminimo diena. 1944 m. rugpjūčio 2 d. buvo sunaikintas „Čigonų lageris“ Aušvico-Birkenau koncentracijos stovykloje Lenkijoje. Nužudyta apie 3000 jame kalintų romų tautybės žmonių.

Prieš 100 metų, 1913 m. rugpjūčio 5 d., Panevėžio aps. Vadoklių vls. Geležių k. gimė Vyčio apygardos vadas **Danielius Vaitelis-Briedis** (žuvo 1948 m. gegužės 13 d. Ukmergės aps. Taujėnų vls. prie Juodvisinės k.).

Prieš 65 metus, 1948 m. rugpjūčio 5 d., Mažeikių aps. Barstyčių vls. Dūmaičių k. apylinkių miške žuvo Žemaičių apygardos Alkos rinktinės vadas **Kazys Venckus-Adomaitis**, jo pavaduotojas ir Sedos kuopos vadas **Juozas Jakumas-Spalis**, Tirkšlių kuopos vadas **Feliksas Gerulskis-Bijūnėlis** ir šios kuopos būrio vadas **Kazys Strazdauskas-Nemunas, Leninas**.

Prieš 60 metų, 1953 m. rugpjūčio 5 d., Jurbarko r. Paslauskinės miške žuvo Kęstučio apygardos Vaidoto rinktinės vadas **Edvardas Pranckevičius-Vasaris** ir grupės vadas **Benadas Kregždė-Bijūnas**.

Prieš 65 metus, 1948 m. rugpjūčio 10 d., Kauno aps. Garliavos vls. Jonučių k. žuvo Tauro apygardos vadas, partizanų pulkininkas **Jonas Aleščikas-Rymantas**, Dariaus ir Girėno kuopos vadas **Juozas Skučas-Šaulys**, šios kuopos žvalgybos viršininkas **Kazimieras Brundza-Papartis**.

Rugpjūčio 23-ioji – Europos diena stalinizmo ir nacizmo aukoms atminti ir Baltijos kelio diena. 1939 m. rugpjūčio 23 d. pasirašyti SSRS–Vokietijos sutarčių slaptieji protokolai, nubrėžę Vidurio ir Rytų Europos valstybių padalijimo liniją. 1989 m. rugpjūčio 23 d. Lietuvos persitvarkymo sąjūdis kartu su Estijos ir Latvijos liaudies frontais surengė „Baltijos kelio“ akciją, kurios metu 2 mln. žmonių, reikalaudami nepriklausomybės, susikibo į nenutrūkstamą grandinę nuo Vilniaus iki Talino.

Prieš 60 metų, 1953 m. rugpjūčio 23 d., Varnių r. Reistrų k. prie Lūksto ežero žuvo Žemaičių apygardos vadas **Vladas Montvydas-Etmonas** ir jo adjutantas **Bronislovas Alūza-Bedalis, Perkūnas**.

Prieš 20 metų, 1993 m. rugpjūčio 31 d., iš Lietuvos buvo išvesta Rusijos kariuomenė.
Rugpjūčio 31-oji – Laisvės diena.

RUGSĖJIS

Prieš 65 metus, 1948 m. rugsėjo 9 d., Kaune gimė aktyvus antisovietinio pasipriešinimo dalyvis, kunigas **Virgilijus Jaugelis** (mirė 1980 m. vasario 17 d. Kaune).

Prieš 60 metų, 1953 m. rugsėjo 19 d. naktį, netoli Raseinių r. Antanavos k. žuvo paskutinis Kęstučio apygardos vadas **Jonas Vilčinskas-Algirdas** ir partizanas **Juozas Dobrovolskis-Ramūnas**.

Prieš 70 metų, 1943 m. rugsėjo 23 d., likviduotas Vilniaus getas. Iš beveik 40 tūkst. Vilniaus gete gyvenusių žydų nacių okupacijos pabaigos sulaukė tik 2–3 tūkst. **Rugsėjo 23-ioji – Lietuvos žydų genocido diena.**

Rugsėjo 28-oji – Tuskulėnų aukų atminimo diena. 1944 m. rugsėjo 28 d. KGB rūmuose Vilniuje buvo nužudytos pirmosios aukos, kurių palaikai buvo užkasti buvusio Tuskulėnų dvaro teritorijoje.

Prieš 95 metus, 1918 m. rugsėjo 29 d., Radviliškyje gimė pasipriešinimo sovietiniam okupaciniam režimui dalyvis **Algirdas Mykolas Dobrovolskis (Tėvas Stanislovas; mirė 2005 m. birželio 23 d. Kaune).**

SPALIS

Prieš 110 metų, 1903 m. spalio 11 d., Zarasų aps. Salako vls. Želmeniškės k. gimė Vytauto apygardos Lokio rinktinės vadas **Kazimieras Kaladinskas-Erškėtis, Šarka** (žuvo 1947 m. lapkričio 15 d. Švenčionių aps. Saldutiškio vls. Puziniškio k.)

Spalio 16-oji – Mažosios Lietuvos gyventojų genocido diena. 1944 m. spalio mėn. pagrindinėje Mažosios Lietuvos dalyje pradėtas vykdyti gyventojų genocidas – per 300 tūkst. gyventojų nužudyta, 100 tūkst. deportuota.

Prieš 90 metų, 1923 m. spalio 17 d., Alytaus aps. Seirijų vls. Gervėnų k. gimė Dainavos apygardos vadas, partizanų kapitonas **Juozas Gegužis-Diemedis** (žuvo 1951 m. rugsėjo 27 d. Veisiejų r. Bestraigiškės miške).

Prieš 110 metų, 1903 m. spalio 24 d., Šakių aps. Plokščių vls. Pajotijų k. gimė Alytaus pasipriešinimo grupės vadas, kartu su Pietų Lietuvos partizanų vadais pasirašęs 1946 m. balandžio 23 d. Lietuvos partizanų vadų suvažiavimo deklaraciją, **Konstantinas Bajerčius-Garibaldis** (nukankintas 1946 m. gruodžio 8 d. Alytuje).

LAPKRITIS

Prieš 65 metus, 1948 m. lapkričio 3 d., Marijampolės aps. Kazlų Rūdos vls. Kajackų k. žuvo Tauro apygardos Birutės rinktinės vadas **Algirdas Šimanskis-Kirstukas** ir rinktinės štabo viršininkas **Vincas Algirdas Stačiokas-Žiogas, Arūnas.**

Prieš 60 metų, 1953 m. lapkričio 3 d., Panevėžio r. Bernatonių k. žuvo Vyčio apygardos Žaliosios rinktinės vadas **Juozas Šomka-Čerčilis** ir rinktinės agitacijos bei propagandos vadovas **Jonas Vincevičius-Užas, Narsutis.**

Prieš 35 metus, 1978 m. lapkričio 13 d., buvo įsteigta tikinčiųjų ir dvasininkų teisių gynimo organizacija – **Tikinčiųjų teisių gynimo katalikų komitetas.**

Prieš 90 metų, 1923 m. lapkričio 6 d., Tauragės aps. Batakiuose gimė Vakarų Lietuvos (Jūros) partizanų srities vadas, partizanų majoras **Vaclovas Ivanauskas-Gintautas, Henrikas** (žuvo 1951 m. vasario 10 d. Varnių r. Čepaičių k.).

GRUODIS

Prieš 65 metus, 1948 m. gruodžio 3 d., Raseinių aps. Šiluvos vls. Bedančių miške įrengtoje partizanų stovykloje kautynėse žuvo 20 Kęstučio apygardos Gintaro rinktinės Alfonso Pakarklio ir Antano Antanaičio būrių partizanų.

Prieš 100 metų, 1913 m. gruodžio 9 d., Kauno aps. Veliuonos vls. Kalvių k. gimė Lietuvos laisvės armijos (LLA) steigėjas, vyriausiasis jos vadas **Kazys Veverskis-Senis** (žuvo 1944 m. gruodžio 28 d. Kauno aps. Raudondvario vls. ties Aukštutinių Kaniūkų ir Žemutinių Kaniūkų k. riba).

Prieš 100 metų, 1913 m. gruodžio 16 d., Kretingos aps. Darbėnų vls. Knėžų k. gimė Žemaičių apygardos Kardo rinktinės vadas **Kazimieras Kontrimas-Montė, Tėvas** (žuvo 1952 m. spalio 30 d. Kretingos r. Smeltės k.).

Prieš 95 metus, 1918 m. gruodžio 17 d., Tauragės aps. Kvėdarnoje gimė Kęstučio apygardos Butigeidžio rinktinės vadas **Petras Balčinas (Balčiūnas)-Pušis, Radvila** (žuvo 1952 m. spalio 12 d.).

2013 METAIS TAIP PAT MINIME:

Prieš 100 metų, 1913 m., Kėdainių aps. Gudžiūnų vls. Gražiškių k. gimė LLA Vilniaus apygardos 5-osios apylinkės (rajono, vėliau – Didžiosios Kovos apygarda) vadas pulkininkas **Mečislovas Kestenis (Mykolas Kareckas)-Serbentas** (žuvo 1945 m. balandžio 13 d. Trakų aps. Vievio vls. Tabariškių k. apylinkių miške).

Prieš 90 metų, 1923 m., Tauragės aps. Batakių mstl. gimė Kęstučio apygardos vadas pulkininkas **Aleksas (Aleksandras) Miliulis-Algimantas, Neptūnas** (žuvo 1949 m. birželio 8 d. Tauragės aps. Tauragės vls. Sungailiškių apylinkių Kaziškės miške).

MŪSŲ AUTORIAI

ALFREDAS RUKŠĖNAS

LGGRTC vyriausiasis specialistas-programų koordinatorius

TOMASZ BALBUS

Habilituotas daktaras, profesorius, Tautos atminties instituto (IPN)

Wroclavo skyriaus Dokumentų panaudojimo ir archyvavimo biuro viršininkas

DAINIUS NOREIKA

Lietuvos edukologijos universiteto magistras

JUOZAS BANIONIS

Humanitarinių mokslų daktaras, docentas,

LGGRTC vyresnysis programų specialistas

SAULIUS GRYBKASKAS

Humanitarinių mokslų daktaras,

Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO
LEIDYBOS SKYRIUJE
GALITE ĮSIGYTI
LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO LEIDINIŲ
UŽ MAŽIAUSIĄ KAINĄ

MŪSŲ ADRESAS:
DIDŽIOJI G. 17/1, VILNIUS

DARBO LAIKAS
PIRMADIENĮ–KETVIRTADIENĮ 10–18 VAL.
PENKTADIENĮ 10–17 VAL.
ŠEŠTADIENĮ, SEKMADIENĮ – NEDIRBAME

Išsamesnės informacijos apie išleistus leidinius
galite teirautis tel. 279 1038 arba
apsilankykite interneto svetainėje
www.genocid.lt

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arunasb@genocid.lt

Faksas (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – tautodailininko Vidmanto Zakarkos drožtas kryžius,
kurį projekto „Misija Sibiras ‘12“ ekspedicijos į Chakasiją dalyviai
pastatė Maturo kaimelio kapinėse 2012 m. liepos 25 d.

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2012, 2(32)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*

Redaktorės *Inga Miklovytė, Danutė Ulčinskaitė*

Maketuotoja *Dalė Dubonienė*

SL 2015. 2012 12 03. Tiražas 300 egz. 14 sp. l. Užs. Nr. 8880
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,
LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė